

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E ÇAĞDAŞ İSLAMCI BİR AYDIN:

MEHMET ŞERAFETTİN YALTKAYA

Fahri ÖZTEKE

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ekim, 2017

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E ÇAĞDAŞ İSLAMCI BİR AYDIN:

MEHMET ŞERAFETTİN YALTKAYA

Fahri ÖZTEKE

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ekim, 2017

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Fahri ÖZTEKE'nin “Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Çağdaş İslamcı Bir Aydın: Mehmet Şerafettin Yaltkaya” başlıklı tezi 19 Ekim 2017 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca Tarih Anabilim Dalında, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Kemal YAKUT
Üye : Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ
Üye : Prof.Dr.Ali SARIKOYUNCU
Üye : Doç.Dr.Selman YAŞAR
Üye : Yrd.Doç.Dr.Bülent YÜCEL

Prof.Dr.Emel ŞİKLAR
Araçolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doktora Tez Özü

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E ÇAĞDAŞ İSLAMCI BİR AYDIN:

MEHMET ŞERAFETTİN YALTKAYA

Fahri ÖZTEKE

Tarih Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekim, 2017

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Türk çağdaşlaşmasının en kırılgan zamanlarına tanıklık etmiş olan Mehmet Şerafettin Yaltkaya II. Meşrutiyet Dönemi ile beraber Türkçü ve İslamcı çevrelerin fikir sözcülüğünü yapmaya başlayan bir aydındır. Milli kültürün ve İslamiyet'in temel dinamiklerini XX. yüzyılın çağdaş bakış açısıyla tekrar ele alarak yorumlamıştır. Kelam tarihi, İslam Tarihi, tıp tarihi ve edebiyat Yaltkaya'nın üretkenliğini ortaya koyduğu uzmanlık alanlarının başında gelmiştir. I. Dünya Savaşı yılları ve Milli Mücadele Dönemi'nde doğrudan harp meydanlarında görev almasa da yurt savunmasına önemli katkılarda bulundu.

Türkiye'de gerçekleştirilen devrimlerin İslami açıdan meşruiyetini kanıtlamaya çalışanların başında gelen Yaltkaya, dil devrimi, ulusal tarih tezinin oluşturulması, şapka iktisası kanununun hayata geçirilmesi, ibadethanelerin tanzimi ve tadilatı, köy enstitülerinin yaygınlaştırılması gibi sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında gerçekleştirilen önemli devrimlerin birçoğunda aktif olarak görev almıştır. Arapça'dan Türkçe'ye kazandırdığı eserlerin uluslar arası çevrelerde sıklıkla kullanılması O'nun yurt dışında da tanınmasına yol açtı. Yakın dönem Türkiye Tarihi'nde adının en fazla zikredilmesine neden olan gelişmelerden biri 19 Kasım 1938 günü Atatürk'ün cenaze namazını kıldırması olmuştur. Kitap ve çeviri çalışmalarının dışında birçok makale kaleme alan Yaltkaya, bilimsel etkinlikleri ve zihin dünyası itibarıyla Ahmet Cevdet Paşa, Hilmi Ziya Ülken ve Erol Güngör çizgisine yakın durmuş bir düşünce adamıdır. 23 Nisan 1947'de Ankara'da vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Kültürel Devrimler, Kelam, Tarih, Eğitim.

Abstract

A MODERN ISLAMIC INTELLECTUAL FROM CONSTITUTIONALISM TO REPUBLIC: MEHMET ŞERAFETTİN

Fahri OZTEKE

Department of History

Anadolu University, Institute of Social Sciences, October, 2017

Supervisor: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Mehmet Şerafettin Yaltkaya, who witnessed the most fragile period of Turkish modernization, is an intellectual who began to be spokesperson of Turkist and Islamist circles together with II Constitutionalist Period. Handling with modern perspective of 20th century, he reinterpreted on the fundamental dynamics of national culture and Islam. History of Kelam, history of Islam, history of medicine and history of literature were the leading areas of specialization in which Yaltkaya exhibited his productivity. In World War I years and during the National Struggle Period, he carried out great contributions to defend the country, even though he did not take part in the battle fields directly.

Yaltkaya, who was one of the leading personalities trying to prove the legitimacy of the reforms put into practice in Turkey in terms of Islam, undertook active mission in many important reforms realized in social, cultural and educational fields; for example, language reform, forming national history thesis, accomplishment of law on wearing hat, regulation and amendment of worshipping places, generalization of village institutes. The fact that the works he brought in Turkish from Arabic, frequently used in international circles, led him to be recognized abroad. One of the advancements that caused his name to be mentioned in recent era of Turkish History was that he performed funeral prayer of Atatürk on 19 November 1938. Apart from his books and translations, Yaltkaya, who wrote a number of manuscripts, is a thinker, who is close to the line of Ahmet Cevdet Pasha, Hilmi Ziya Ulken and Erol Gungor in respect to scientific activities and mind. He died in Ankara on 23 April 1947.

Key Words: Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Cultural Reforms, Kelam, History, Education.

ÖNSÖZ

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş döneminde farklı siyasi ideolojilere sahip aydınlar Türk çağdaşlaşma sürecine zengin katkılarda bulunmuşlardır. Devletin kurtarılmasına ya da yeni bir devletin kurulmasına ilişkin düşünce ve eylem çerçevesinde rol alan aydınlar vardır. Bunlardan birisi de M. Şerafettin Yaltkaya'dır. İslamcı gelenekten gelmesine rağmen Cumhuriyet Dönemi'nde devrimlerin gerçekleşmesinde ve laik bir devletin kurulmasında yazılarıyla ve bürokrat kimliğiyle önemli bir işleve sahip olmuştur. Bu çalışmamızda Türkiye'nin tarihsel dönüşümünde Yaltkaya'nın rolünü irdelemeye çalıştık. Çalışmamız boyunca yardım ve desteklerini esirgemediği için şükran borçlu olduğum kişiler bulunmaktadır.

Çalışmamın her anında yanında hissettiğim, elinde geldiğinde ilmi birikimini paylaşan, sabır ve gayretle şahsıma örnek bir yol göstericilik yapan değerli hocam Prof. Dr. Kemal YAKUT'a emekleri adına teşekkür ediyorum. O'nunla yaptığım çalışmalar vasıtasıyla yıllar sonra tekrar örnek alabileceğim bir hoca da kazanmış oldum. Akademik bakış açısı ve tecrübeleriyle aşamadığım noktalarda daima yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ'e minnettarlığımı ifade etmek isterim. İçten tavırları, nezaketi ve çalışmama verdiği destekten dolayı bende ayrı bir yer edinen Yrd. Doç. Dr. Bülent YÜCEL'e özel teşekkür ediyorum.

Birlikte çalıştığım yaklaşık dört yıl boyunca örnek bilim insanı duruşuyla beni daima dikkatli olmaya ve disiplinli araştırmaya teşvik eden değerli dostum Doç. Dr. Selman YAŞAR'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Çalışma boyunca her zaman birikimlerinden faydalandığım iyi yürekli insan Yrd. Doç. Dr. Ahmad HESAMİPOUR KHELEJANİ dostuma üzerimdeki emekleri için çok teşekkür ederim. Yakın dönem bilim tarihimizin en gayretli bilginlerinden ve çalışmamızın başkahramanı Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın torunu Yrd. Doç. Dr. Şerafettin Yaltkaya'ya olanaklar dâhilinde yaptığı yardımlardan dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Yoğun çalışma sürecinde şahsıma değer vererek gösterdikleri kolaylıklardan dolayı Ankara Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi personeline en derin kalbi hislerle teşekkür ederim. Çalışmam sırasında verdiği desteğin yanı sıra beni her zaman bilim insanı olmaya teşvik eden eşim Serpil'e en özel teşekkürlerimi sunarım.

Fahri Özteke

Eskişehir, 2017

.../.../2017

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Fahri ÖZTEKE

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	

MEHMET ŞERAFETTİN YALTKAYA’NIN YAŞAMI

1. Mehmet Şerafettin Yaltkaya’nın Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu.....	11
2. Eğitim Hayatı.....	13
3. Çalışma Hayatı.....	15
3.1. Memuriyet ve Öğretmenlik Hayatı.....	15
3.2. Vefa Sultanisi (Lisesi) ve Medrese Islah Çalışmalarındaki Görevleri.....	18

3.3. Darü'l-fünun ve İstanbul Üniversitesi'ndeki Görevleri.....	23
4. Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Görevleri.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ TÜRK DEVLETİNİN KURULMASI, SİYASAL DEVRİMLER VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Milli Mücadele ve Şerafettin Yaltkaya.....	43
2. Saltanatın Kaldırılması.....	47
3. Cumhuriyet'in İlanı ve Yeni Türk Devletinin Dünyaca Tanınması.....	54
4. 3 Mart 1924'te Çıkarılan Yasalar.....	59
4.1.Halifeliğin Kaldırılması.....	59
4.2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Kabulü.....	68
4.3.Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurulması.....	71
5. Türk Kadınına Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi.....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL DEVRİMLER VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yeni Toplumun İnşası.....	95
2. Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması.....	100
3. Kılık Kıyafet Düzenlemesi ve Türk Toplumunu Üzerindeki Etkileri.....	114
3.1. Cumhuriyet Öncesinde Türklerde Kılık Kıyafetle İlgili Gelişmeler.....	114

3. 2. Cumhuriyet Dönemi'nde Kılık Kıyafet Düzenlemeleri.....	123
3.2.1. Şapka İktisası Hakkında Kanunu'nun Çıkarılması.....	125
3. 2. 2. Şapka İktisası Kanuna Tepkiler ve Yaltkaya'nın Şapkayı Laik Yaşama Uyarlaması.....	136
3.2.2.3. Türk Kadınının Kılık Kıyafetinin Çağdaştırılması.....	143
4. Takvim, Saat, Rakam, Ölçü ve Hafta Sonu Tatili Düzenlemeleri.....	149

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM-KÜLTÜR DEVRİMLERİ VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Dil ve Alfabe Devrimi.....	159
2. Yaltkaya'nın Dil Devrimine Katkıları Kültür ve Sanat Anlayışı.....	166
3. Tarih Anlayışımız ve Ulusal Tarih Bilincinin İnşası	172
3. 1. Cumhuriyet'in İlanından Önce Tarihle İlgili Çalışmalar.....	172
3. 2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Çalışmaları.....	178
3. 3. Yaltkaya'nın Tarih Çalışmaları ve Milli Tarih Bilincinin Oluşumuna Katkıları.....	185
4.Çağdaş Eğitim Kurumların Oluşturulması.....	204
4.1. Osmanlılarda Eğitimin Çağdaştırılması ve Kadınların Eğitimi.....	204
4.2. Cumhuriyet Döneminde Açılan Eğitim Kurumları ve Türk Kadınının Eğitimdeki Yeri.....	211

BEŞİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE DİN DİLİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Ana Dilde İbadet	221
1. 1. Cumhuriyet Öncesi Türkçe İbadet Tartışmaları.....	221
1. 2. Cumhuriyet'in İlanından Sonra Türkçe İbadet.....	229
1.2.1. Türkçe Kur'an-ı Kerim Çalışmaları.....	229
1.2.2. Türkçe Ezan ve Sala Uygulamaları.....	236
1.2.3. Türkçe Hutbe Uygulaması.....	241
1.2.4. Türkçe Namaza Dair Yapılanlar.....	243
1.3. Şerafettin Yaltkaya'nın Türkçe İbadet Konusundaki Fikirleri ve Çalışmaları.....	249
2. İbadethanelerin Tanzim ve Tasnifi.....	255

ALTINCI BÖLÜM

ŞERAFETTİN YALTKAYA'NIN İSLAM TEOLOJİSİNE YÖNELİK FİKİR DÜNYASI

1. Şerafettin Yaltkaya'nın Temel İslami Konularla İlgili Fikirleri.....	266
1. 1. Yaltkaya'nın Tevhid Anlayışı ve Dini Prensipleri Açıklama Yöntemi.....	266
1.2. Yaltkaya'nın Peygamberlere İman ile İlgili Fikirleri.....	272
1. 3. Yaltkaya'nın Ahiretin Varlığına Dair Fikirleri.....	276
1.4. Yaltkaya'nın Kur'an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara İman Hakkındaki Fikirleri.....	279
1.5. Yaltkaya'nın Kaza ve Kadere İman Hakkındaki Fikirleri.....	281

2. Yaltkaya'nın İslam'da Mezhepler ve Farklı İnanç Anlayışları Hakkındaki Fikirleri.....	284
3. Bir Kelam Uzmanı Olarak Yaltkaya.....	295
3.1. Kelam İlminin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi.....	295
3.2. Yakın Dönemde Kelam İlminde Yenilik Arayışları.....	300
3.3. Yaltkaya'nın İçtimai İlm-i Kelam Projesi.....	303
SONUÇ.....	311
KAYNAKÇA.....	317
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR DİZİNİ

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bkz: Bakınız

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

Çev: Çeviren

DİBA: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

Düz: Düzenleyen

DP: Demokrat Parti

Ed: Editör

ESA: Emekli Sandığı Arşivi

Haz: Hazırlayan

s: Sayfa

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TİTE: Türkiye İnkılâp Tarihi Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu

vb: ve benzerleri

vd: ve diğerleri

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

GİRİŞ

Endüstri Devrimi, Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’ni pek çok açıdan etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nin Batı uygarlığının oldukça gerisine düştüğünün anlaşılmasıyla çoğu alanda çağdaşlaşma hareketlerine girişildi. Bu sayede başlayan Türk çağdaşlaşmasının en kritik yerlerinde bulunarak sorumluluk üstlenen aydınlardan birisi de Mehmet Şerafettin Yaltkaya’dır. Yaltkaya eğitimci, düşünür, akademisyen, şair ve din görevlisi olarak II. Meşrutiyet Dönemi’nden itibaren ülke meseleleri hakkında çözüm bulmaya çalışmıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde yazıları, fikirleri ve tavrıyla gerçekleşmesi kaçınılmaz görünen devrimlere dinsel referanslar kullanarak kamuoyunu hazırlamıştır. Yaltkaya, donanımlı bir İslamcı olmanın yanında Batı aydınlanmasının temel argümanlarını bilen ve skolastiğe karşı olan bir din adamıydı. Bu özelliği ile toplumun dönüşümüne katkıda bulunmuştur. Çağdaşlaşma yolunda ilk tesirli mesajlarını adeta okul gibi kullandığı basın organları vasıtasıyla halka iletmiştir. İslam Mecmuası’nda yayımlanan makalelerinde eski toplum örgütlenmesi içinde önemli bir konuma sahip olan türbelerin kapatılması gerektiğini, şeyhliğin hükmünü yitirmiş bir makam olduğunu dile getirerek tasavvufu farklı bir biçimde kodlamıştır. Aynı yıllarda hem de Avrupalı devletlerle savaş yaptığımız bir ortamda Batı medeniyeti temelli “içtimai ilm-i kelam” projesini yine İslam Mecmuası’nda kaleme aldığı seri makaleleriyle yetkin çevrelerin dikkatine sunmuştur. Kadın hakları üzerinden yapılan tartışmaların yoğunlaştığı II. Meşrutiyet Dönemi’nde başta Sırat-ı Müstakim olmak üzere çeşitli mecmualarda yayımlanan makaleleri aracılığı ile konuya müdahil olmuştur. İslam Tarihi’ndeki uygulamalardan hareketle kadının siyasal hayatta görünür olmasının zamanının geldiğini ve kadınların mutlak suretle eğitilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yaşamı boyunca siyasi organizasyonlardan uzak durmasının yanında zaman zaman politik açmazlara karşı bazı çözüm önerilerinde bulunmuştur. Hilafet makamının tartışılmaya açıldığı bir ortamda meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak halifeliğin çağın koşullarına uygun şekilde yeniden yapılandırması gerektiğini önermiştir.

Cumhuriyet’in ilanından sonra Türkiye’de İslamcı zihniyete sahip kişilerin bir bölümünde yeni devlete ve rejime karşı görülen olumsuz tavra Yaltkaya’da rastlanmamıştır. Yaltkaya, gündelik hayatın İslam dışı hale getirildiği iddialarının aksine devletin devrimci politikalarının lehine bir tutum takınmıştır. Cumhuriyet

Dönemi'nde “Muhafazakâr” bir çizgide yer almış ve Kemalizmin modernleşme projelerini desteklemiştir. Ancak O'nun algıladığı modernleşme “ananeyle dayalı” bir gelişme projesidir. Yaltkaya başta tercüme çalışmaları olmak üzere dil devrimi ile ilgili araştırmaları, milli tarih bilincinin inşasına olan katkıları ve yeni eğitim öğretim uygulamalarını olumlu bulan tutumuyla, Kemalist modernleşmenin özellikle kültür boyutuna önemli katkılar sağlamıştır. Zira Yaltkaya'nın Türk milliyetçiliği olgusundan birinci derecede çıkardığı anlam da “harsi Türkçülük” ile ilgilidir.

Devrimci, Kemalist ve cumhuriyetçi muhafazakâr kimliklerinin yanında Yaltkaya yerlilik söylemlerinden hiçbir ortamda vazgeçmeyen bir milliyetçidir. Yaltkaya'nın milliyetçi söylemleri bilimsel alt yapıdan yoksun şovenist bir terminolojiden ibaret olmamıştır. O daha ziyade territorial bir milliyetçilik algısıyla hareket etmiştir. Entellektüel ve milli duruşunun bir yansıması olarak, devletin kudret gösterisi niteliğindeki Türk tarih tezini bilimsel temele oturtan önemli çalışmalar yapmıştır. Yaltkaya, Türk milliyetçiliği ile örtüşen çabalarıyla Cumhuriyet'in kurucu ideolojik mirasına sahip çıktığını göstermiştir. Yaltkaya, ulus-devlet yapısı içinde her alanda milliliğe önem verilen bir ortamda, Hazreti Muhammed'in Türk olduğu, Kur'an-ı Kerim'de Türkçe kelimeler bulunduğu ve çoğu İslam akaidinin Orta Asya kökenli geleneklerden geldiği iddialarını ortaya atmıştır.

Yaltkaya'nın Cumhuriyet Tarihi'ndeki konumunun hakkıyla idrak edilebilmesi için, camilerle ilgili yaklaşımının iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Camileri Türk Devrimi felsefesinin tabana yayılması için adeta propaganda yerleri olarak kullanmıştır. “Tarih-i Kur'an-ı Kerim” isimli çalışmasını kaleme aldığı II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ana dilde ibadet çalışmalarına daha aktif biçimde katılan Yaltkaya, kendi yazdığı yüzün üzerinde hutbenin 1940'lerden başlayarak camilerde okunmasını sağlamıştır. Ana dilde ibadet projesinin çok az mesafe katedilen ayağı olan Türkçe namaz konusunda etkin gayretlerde bulunan az sayıdaki din görevlilerinden birisidir. Bu konuda camilerden azami derecede yararlanmıştır. Din dilinin konuşma dili ile uyumlu hale gelmesine yardımcı olmuştur. Köy enstitülerindeki uygulamalı eğitime destek verdiğini göstermek için Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde tüm camilerde bu konuya dair hutbeler okutmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında ekonominin millileşmesine katkı sağlamak amacıyla camileri yerli malı etkinliklerine dâhil etmiştir. Dil devrimi konusunda camiye gelen Müslümanların aydınlatılmasını sağlamak, halkı okul yapmaya

teşvik eden hutbelere yer vermek, kadın erkek eşitliğine dikkat çeken vaazlar organize etmek Yaltkaya'nın camilerden devrim yolunda nasıl istifade ettiğini gösteren diğer uygulamalarıdır. Yaltkaya, bu yolla yurttaşlık bilincinin geliştirilmesine hedeflemiştir.

Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'nda idareci olarak görev yaptığı süre II. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmiştir. Yaltkaya, bu hassas dönemde din hizmetlerinin aksamamasına azami hassasiyet göstermiştir. Ciddi anlamda tarih bilgisine sahip olan ve halkın duyarlılık gösterdiği konulara dokunulmaması düşüncesinde bulunan Yaltkaya'nın devletin camilere dair politikasını değiştirmesinde etkisi olmuştur. Mimari ve tarihi özelliklerine göre tasnifi yapılmış camilerin 1940'lı yılların ikinci yarısında tadilatına yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Yaltkaya, yüzün üzerinde tarihi caminin onarımını sağlamıştır. Cumhuriyet'in laiklik anlayışının tam anlamıyla şekil aldığı 1930 ve 1940'lı yıllarda Yaltkaya, Sünni İslam algısının korunması adına önemli hizmetlerde bulunmuştur. Köktenci akımların ortaya çıkmaları ve gelişimleri üzerine bilimsel araştırmalar yapan Yaltkaya, bu konuda halka karşı adeta uyarıcı bir misyon üstlenmiştir.

Devrimci politikaların aydın-bürokrat koalisyonunda yürütüldüğü yıllarda, devrimlere dinsel referanslarla meşruiyet kazandıran aydın bir bürokrat olarak Yaltkaya'nın bazı gelişmeler karşısında sergilediği duruş son derece dikkat çekicidir. Diyanet İşleri Başkanı olur olmaz ülkede din hizmetlerinin sürdürülmesinde yaşanan aksaklıkları dile getirdiği layiha, resmi statüdeki bir din adamının Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne yolladığı ilk ihtarname niteliğini taşımaktadır.

Şerafettin Yaltkaya'nın Kemalist, cumhuriyetçi, muhafazakâr ve Türkçü bileşenlerden oluşan zihin dünyasını tahlil eden çalışmamız altı bölümden ibarettir. Çalışmamızın temel konusu, Türk çağdaşlaşmasında özel bir yeri bulunan Şerafettin Yaltkaya'nın dini ve dünyevi fikirlerini tüm yönleriyle çözümleme üzerine kuruludur. Birinci bölümde Şerafettin Yaltkaya'nın yaşamı tüm derinlikleriyle ele alındı. Bu sayede O'nun zihin dünyasının oluşumuna etki eden tarihsel arka planın aydınlatılmasını hedefledik. İlk bölüm sayesinde diğer bölümlerin ön hazırlığı meydana getirilmiştir.

İkinci bölümde Yaltkaya'nın, Türkiye'nin siyasal çağdaşlaşmasını konu alan fikirlerine yer verildi. Yaşamı boyunca hiçbir siyasi partiye üye olmayan Yaltkaya, gerek Osmanlı Mebusan Meclisi gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yapmamıştır. Ancak Türkçü söylemleriyle İttihat ve Terakki Partisi'ne, çağdaşlaşmaya dair yaklaşımlarıyla Cumhuriyet Halk Partisi'ne yakın durmuştur. Bu açılardan Yaltkaya'nın vatan savunması ile ilgili fikirleri, Cumhuriyet yönetimine bakışı, saltanat ve halifelik makamlarını nasıl değerlendirdiği ve kadın iradesinin siyasete nasıl yansması gerektiği ile ilgili tespitleri irdelendi. Yaltkaya'nın siyaset alanında yapılanlara dinsel cevazlar vermesi Cumhuriyet'in sivil açıdan meşruiyet kazanmasını ve gücünün daha da pekişmesini sağladı.

Üçüncü bölümde toplumsal çağdaşlaşmamız ve bu süreçte Yaltkaya'nın işlevi ele alındı. Tarikat faaliyetlerinin yasaklanması, kadın-erkek kıyafetlerinin düzenlenmesi, gündelik hayatı kolaylaştıran takvim ve hafta sonu tatili uygulamalarında Yaltkaya'nın inanç temelli tutumu kritik edildi. Şerafettin Yaltkaya gibi halkın dini bilgilerine itimat ettiği bir şahsiyetin sosyal devrimlere olan desteği, sürecin daha az sorunla geçilmesine yardımcı olmuştur.

Dördüncü bölümde, Türk Devrimi'nin ana omurgasını oluşturan eğitim öğretim ve kültür alanlarında gerçekleştirilen çağdaşlaşma hamleleri değerlendirildi. Yaşamının büyük bölümünü eğitimci olarak geçiren ve kültür gayretlerine savaş şartlarında dahi yer ayıran Yaltkaya, dini konular dışında en çok bu sahalarda kalem oynatmıştır. Dil devrimine sağladığı katkılar, milli tarih anlayışının inşasındaki yeri, halkevlerinden istifade etmesi, köy enstitüleriyle ilgili düşünceleri, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadının eğitim öğretim hakkına bakışı ve sanat anlayışı incelendi. Yaltkaya, eğitim-kültür faaliyetleriyle "milli hars"ın yeniden inşası ve dirilmesinde önemli yararlılıklar da bulunmuştur.

Beşinci bölüm, Türk Devrimi kapsamında ana dilde ibadet alanında gerçekleştirilenlerin ele alınmasından ibarettir. 1930'lu yılların başından itibaren dil devriminin bir uzantısı olarak ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi adına tüm yurttaki önemli adımlar atıldı. Bu doğrultuda yapılanlar devrim tarihimizin en hassas kısımlarını oluşturmaktadır. Yaltkaya, bu çalışmalar sırasında, adından en fazla söz edilen din görevlilerinden birisi olmuştur. O'nun ana dilde ibadet çalışmalarındaki tutumu geniş

kitlelerin kafasında yer alan soruların çözümünde olumlu etki yapmıştır. Yaltkaya'nın Türkçe Kur'an-ı Kerim, Türkçe hutbe ve Türkçe namaza dair tarihi önem arz eden fikir ve gayretleri beşinci bölümün ana gövdesini oluşturdu. Bu bölümde, tek parti döneminin çok tartışılan camilere yönelik uygulamaları hakkında Yaltkaya'nın kendine has tavrının genel politikalara etkisi de incelendi. Demokrat Parti iktidarına kadar camiiler üzerine yapılanlar hakkında tutarlı görüşlere sahip olmak için Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde yürütülen çalışmaların iyi özömsenmesi gerekmektedir.

Çalışmamızın son bölümü, Yaltkaya'nın dini konularla ilgili görüşlerinden ibarettir. O'nun başta tevhid olmak üzere İslam dininin prensiplerine yaklaşımı, İslam coğrafyasında türemiş farklı mezhep ve dini cereyanlarla ilgili kanaatleri, ortaya attığı kelam projesi incelendi. Yaltkaya'yı çağdaşı diğer din görevlilerden ayrı kılan özellikleri saptanmıştır. Mezhepler tarihi ve kelam çalışmaları bu bölümün temel konularını oluşturdu. Yaltkaya, "ulûhiyetin sureti telkisi işgali içtimaiyeye göre değişir" düşüncesinden hareket etmiştir. Emile Durkheim'in fikirlerinden etkilenecek ortaya attığı kelam projesi vasıtasıyla, Türk Tarihi'nde ilk defa İslamiyet ile ilgili konulara sosyolojik bir tabanda yaklaşılmıştır. Bu yaklaşım, Cumhuriyet Dönemi'nde dini alanda yürütülecek çalışmaları cesaretlendirmiştir.

Yaltkaya'nın yaşamına dair yürüttüğümüz çalışmada, O'nun hakkında XX. yüzyılın son dilimine kadar sınırlı sayıda araştırma yapıldığını ve çekingen bir yaklaşımla ötelendiğini fark ettik. Şerafettin Yaltkaya ile ilgili gerçekleştirilmiş ilk akademik çalışma bir yüksek lisans tezidir. Tez 1995 yılında Abdurrahman Boyraz tarafından tamamlanmıştır. "M. Şerafeddin Yaltkaya'nın Kelami Görüşleri" başlıklı bu çalışmanın ilk bölümünde ailesi ve aldığı eğitim ağırlıklı olmak üzere O'nun yaşamı hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonraki bölümlerde, Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi'nde kelam müderrisliği yaptığı yıllarda kaleme almış olduğu makalelerinden hareketle dini meselelerle ilgili tespit ve düşünceleri değerlendirilmiştir. Alanında ilk olması açısından ayrı bir önem taşısa da bu küçük hacimli çalışmada, Yaltkaya'ya ait eserlerden yeterince faydalanılmamış olması ve arşiv belgelerine sınırlı sayıda yer ayrılması ciddi eksikliklerdir. Çalışmada Yaltkaya, yalnızca bir din adamı olarak yansıtılmış ve Türk Devrimi'nde üstlendiği misyona hiç değinilmemiştir. Yaltkaya ile ilgili gerçekleştirilmiş ikinci lisansüstü çalışma, Nevzat Güle tarafından 2002 yılında

tamamlanmıştır. “Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Entelektüel Yaşamında Din Adamlarının Sekülerleşme Projeleri ve M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği” başlıklı bu yüksek lisans tezi iddialı bir isim taşımaktadır. Bir önceki yüksek lisans tezine nazaran daha kapsamlı bir içeriğe sahip olan bu çalışmada da benzer hatalar yapılmıştır. Üç bölümden oluşan tezde, Yaltkaya’nın Türk çağdaşlaşmasında üstlendiği sorumluluklar, sosyal, eğitim öğretim ve kültür alanlarında yapılan devrimlere sağladığı katkılar ortaya konulmadığı gibi tercüme çalışmalarına da çok az değinilmiştir.

2010 yılında Hüseyin Ovacı tarafından Yaltkaya ile ilgili bir başka yüksek lisans çalışması tamamlanmıştır. “M. Şerafeddin Yaltkaya(1879-1947)’nın Mezhepler Tarihi ile İlgili Çalışmaları (Tahlil ve Değerlendirme)” başlıklı bu tez, Yaltkaya’nın İslam’da mezhepler ve diğer farklı inançlara karşı yaklaşımlarını ortaya koyan o ana kadar yapılmış en derli toplu çalışma olarak dikkat çekmektedir. Hüseyin Ovacı’nın çalışmasında Yaltkaya’nın eserleriyle ilgili bibliyografya genişletilmiş ve O’na ait olup önceden çok zikredilmeyen kaynaklara da atıflar yapılmıştır. Yaltkaya’nın Hikmet Gazetesi’nde yayımlanmış makaleleri ilk defa Hüseyin Ovacı’nın çalışmasında detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Yaltkaya’nın eğitimci kişiliğinin bir iki satırla geçirildiği tezde, dinde yenileşme projesinden söz edildiği halde ana dilde ibadet çalışmalarında yer almasına hiç değinilmemesi ciddi bir paradokstur. Bahattin Engizek, 2012’de “Mehmed Şerafeddin Yaltkaya’nın İçtima-i Kelam Anlayışı” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasını bitirmiştir. Abdurrahman Boyraz’ın 1995’te yazmış olduğu tezin bir benzeri olan bu çalışmada ağırlıklı olarak, Yaltkaya’nın Abdüllatif Harputi ve İsmail Hakkı İzmirli’nin “yeni ilm-i kelam” projesine karşı ileri sürdüğü kelam ekolü üzerinde durulmuştur. Fakat bu ekolün Batı uygarlığı kaynaklı yönleri tam olarak dile getirilmemiştir. Tezde Yaltkaya’nın bir din âlimi olması öne çıkartıldığı halde, Kur’an-ı Kerim’e dair çalışmaları, din ve vicdan hürriyetine bakış açısı, zekâtın sosyal yaşamdaki yerine dair fikirleri ve eski Türklere ait geleneklerin Anadolu İslam yaşamına tesirleri ile ilgili tespitlerine yeterince yer verilmemiştir. Büşra Küçükayış tarafından 2014’te tamamlanan “Sosyoloji Olarak İlahiyat: Mehmet Şerafeddin Yaltkaya” başlıklı yüksek lisans tezi, ekseriyet itibarıyla Yaltkaya’nın dini alana dair düşüncelerinden ibarettir. Büşra Küçükayış’ın çalışmasında Batılı sosyologların Yaltkaya’nın düşüncelerine tesirinden bahsedildiği halde bu durumun devrimler karşısında O’nun takındığı tutuma ne kadar etki ettiğine pek yer verilmemiştir. Yüksek lisans çalışması olarak hazırlanan

ve bazı bölümleri uluslararası sempozyumlarda tebliğ olarak sunulan Büşra Küçükkuş'un tezinde Yalrkaya'nın farklı inanç akımlarına yönelik eleştirilerinden bahsedilmemiştir.

Yukarıda değinilen yüksek lisans tezleri İslami ilimler enstitüleri bünyesinde yazılmış olsa da Şerafettin Yalrkaya'nın, dünyanın ve ülkenin o günkü koşullarında niçin toplum temelli bir kelam projesi ortaya attığı ve hangi nedenlerden dolayı tarihte Müslüman memleketlerde Sünni İslam akaidinin dışında kalan inanç akımları üzerine araştırmalarda bulunduğı açıklığa kavuşturulmamıştır. Doğrudan doğruya çalışma yaptığı konuların mahiyeti O'nun bazı yazılarından alıntılarla ortaya konulmuştur. Hâlbuki emperyal güçlerin aşırı dini cereyanları kullanarak Ortadoğı coğrafyası üzerinde birtakım amaçlarını uygulamaya başladığı bir zamanda Yalrkaya'nın mezhepler tarihi üzerine yoğunlaşması bir rastlantı değildir. Osmanlı/Türk toplumunun tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar değişim gösterdiği bir süreçte Şerafettin Yalrkaya'nın toplumu merkeze alarak yaptığı kelam çalışmalarını da tesadüfle açıklamak yanlış bir bakış açısıdır. Bütün bunlarla beraber, belirtilen tezlerde Yalrkaya'nın dinsel alanda gerçekleştirdiğı çok önemli bir çalışma satır arasında geçirilmiştir. Yalrkaya II. Meşrutiyet Dönemi'nde "Tarih-i Kur'an-ı Kerim" isimli bir kitap kaleme almıştır. O dönemin entelektüel çevrelerinde büyük ses getiren bu kitaptan yüksek lisans çalışmalarında hakkıyla bahsedilmemesi ilginçtir. Yalrkaya'nın Tarih-i Kur'an-ı Kerim isimli eseri, ayet ve sure referanslı şekilde ana dilde ibadete cevaz veren ilk kaynak kitaplardandır. Din uzmanlarının bakış açısıyla meydana getirilen tezlerde Yalrkaya'nın sentezler barındıran zihin dünyası tüm yönleriyle ortaya konulamadığı gibi adeta yaşadığı çağın Gazalisi olarak modernist düşünceli bir din bilgininin olaylar karşısındaki tutumu tam anlamıyla göz önüne serilememiştir.

Çalışmalarımız sırasında Şerafettin Yalrkaya ile ilgili süreli yayınlarda yer verilen makale, haber ve röportajları da inceledik. Özellikle Mahmut Kemal İnal, Cemal Server, Süheyl Ünver, Halim Baki Kunter, Aykut Kazancıgil ve Orhan Balcı'nın yazılarında verdiği bilgiler Yalrkaya'nın yaşamının daha iyi anlaşılmasında önemlidir. Mahmut Kemal İnal, 1940 yılında basılan "Son Asır Türk Şairleri" isimli eserinin 10. cildinde Yalrkaya'ya dört sayfalık bir yer ayırmıştır. Bu eserde, Mahmut Kemal İnal'in ricası üzerine Yalrkaya'nın kendi anlatımıyla yaşam öyküsüne yer verilmiştir. Kitapta

daha çok Yaltkaya'nın şair kişiliği üzerinde durulmuş ve edebiyat alanındaki yazıları yer ayrılmıştır.

Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı görevine atandığı ilk aylarda (26 Nisan 1942) gazeteci Cemal Server O'nunla yaptığı röportajı "Vakit Gazetesi'nde" yayınlanmıştır. Röportajda Yaltkaya'nın kısa hayat hikâyesi ve çalışmaları vardır. Gazetede Yaltkaya'dan, dünyaca tanınmış bir bilgin ve Arapça'dan Türkçe'ye önemli eserler kazandıran bir mütercim olarak bahsetmiştir. Cemal Server, Şerafettin Yaltkaya'nın İstanbul Üniversitesi'nin en üretken akademisyenlerinden birisi olduğuna dikkat çekmiştir. Yaltkaya'nın vefat ettiği 1947 yılında, "Ülkü Mecmuası'nın" VI. sayısında Halim Baki Kunter tarafından yayınlanan kısa yazıda ise, O'nun çevirileri sayesinde kültür hayatımızın gelişmesine sağladığı katkılar üzerinde durulmuştur. Süheyl Ünver, Yaltkaya'nın vefatından birkaç ay sonra, "Tıp Dünyası Mecmuası'nın" VI. sayısında yayımlanan yazısında, son dönemde Türk tıp tarihi üzerinde Yaltkaya kadar verimli çalışmış bir bilgin gelmediğine değinmiştir. Aykut Kazancıgil'in 1991'de Bilim Felsefe Tarih Dergisi'nde yayımlanan "Mehmed Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947), Hayatı ve Eserleri" başlıklı makalesi o zamana kadar Yaltkaya ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Önemli eksikliklere rağmen, İlk defa bu makale sayesinde Yaltkaya'nın eserleri bir bütün olarak yayımlanmıştır. Fakat O'nun fikir dünyası derinlemesine ele alınmamıştır.

Şerafettin Yaltkaya, beş yıl üç ay gibi bir süreliğine Diyanet İşleri Başkanı olarak görevde kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çıkartılan gazete veya dergilerde O'nunla ilgili ilk önemli yazı 1987'de Orhan Balcı tarafından kaleme alınmıştır. "Diyanet Gazetesi'nin" 336. sayısında yayımlanan "Ord. Prof. M. Şerafettin Yaltkaya" başlıklı makalede kısa hayat hikâyesinden sonra başkanlığı boyunca Yaltkaya'nın Diyanet İşleri'ndeki faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserlerinin çok az bir bölümü bu makalede yayımlanmıştır. Biz ise çalışmamız sırasında oğluna yazdığı mektuplardan meydana gelen "Arif Bey'e Mektuplar" ve "Kuteybe yahud Türkistan'ın Fethi" isimli kitaplarına ulaşamadık.

Burhan Sümertaş tarafından kaleme alınan "Mehmed Şerafeddin Yaltkaya'nın Tarih-i Kur'an-ı Kerim Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makale 2013'te Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 39. sayısında yayımlanmıştır. Yaltkaya'nın

II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleştirilen ana dilde ibadet tartışmalarındaki konumunun değerlendirildiği çalışma, O'nunla ilgili geniş bir bakış açısıyla yazılmış önemli bir makaledir. Muhammet Said Özervarlı, "Kelamda Yenilik Arayışları" isimli kitabında Yaltkaya'nın yaşamı ve kelam projesi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Kitapta ağırlıklı olarak, kelam ilminin tarihi evrimi ve yeni ilmi kelam projesi üzerinde durulmuştur. Yaltkaya ile ilgili yurtdışında henüz yapılmış bir bilimsel çalışma mevcut değildir. Kanada, Almanya, A.B.D. ve Fransa'daki devlet üniversitelerinin kütüphanelerinde Türk-İslam Tarihi bölümlerinde Yaltkaya'ya ait çeşitli eserlerin İngilizce, Almanca ve Fransızca çevirileri bulunmaktadır.

Çalışmanın hazırlanması sırasında zengin bir kaynak grubu inceledik. Ortaçağ Türk İslam Tarihi, yakın dönem Osmanlı Tarihi ve Devrim Tarihi ile ilgili yerli ve yabancı bilim insanlarına ait birçok kaynak incelendi. Yaltkaya'nın yazılarının ağırlıklı olarak yayımlandığı Darül'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Beyanü'l-Hak Mecmuası, İslam Mecmuası, Sırat-ı Müstakim Mecmuası, Türkiyat Mecmuası ve Mihrab Mecmuası gibi süreli yayınlar değerlendirildi. Türk Tarih Kurumu ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basımı gerçekleştirilen eserlerine ulaşıldı. Tercüme ettiği kitapların çağdaşlaşma tarihimizde taşıdığı mana ve devrimlere katkısını irdeledik.

Çalışmanın önemli safhalarından biri de Yaltkaya ile ilgili arşiv verilerinin taranması oldu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'nden istifade edildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeleri çalışmaya yansıtamadık. Bu belgeler daha ziyade Yaltkaya'nın baba sülalesinin şeceresine ait olup konumuzun dışında olan meseleleri ihtiva etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinden elde edilen belgeler Yaltkaya'nın yaşamı, zihin dünyası ve devrim tarihimizdeki yerini anlamdırma noktasında yardımcı oldu. Emekli Sandığı Arşivi'nden temin ettiğimiz "074866" nolu memur sicil dosyasında yer alanlar, Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinden temin edilen belgelerin bir benzeri olup, yaşayan yakınları ile irtibat kurmamızı kolaylaştırdı. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden temin edilenler tek parti döneminde camii, türbe ve tekkeler üzerine yapılan tasarruflar ve Yaltkaya'nın bu gelişmelerdeki yerini algılamamıza katkıda bulundu.

Son olarak, Yaltkaya'nın on yedi yıllık akademik yaşamını geçirdiği İstanbul Üniversitesi ile yazılı ve sözlü şekilde irtibat kurduk. Üniversite kütüphanesi, temininde zorlandığımız bazı eserlere ulaşmamıza katkı sağladı. Fakat üniversite yönetimi ile yaptığımız yazışmalarda Şerafettin Yaltkaya'ya ait kapsamlı bir memur sicil dosyası tarafımıza iletilmedi. Gerekçe olarak da yirmi yıl önce İlahiyat Fakültesi'nde çalışmış hocaların sicil dosyalarının ortadan kaldırılması gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞERAFETTİN YALTKAYA’NIN YAŞAMI

1. Mehmet Şerafettin Yaltkaya’nın Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu¹

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk çeyrek yüzyılına tanıklık etmiş olan Mehmet Şerafettin Yaltkaya, 5 Ekim 1879 günü İstanbul Koca Mustafa semtinde, Seyit Ömer mahallesinde, Altımermer muhitiinin Balcılar yokuşunda dünyaya gelmiştir². Babası Hafız Mehmet Arif Efendi, annesi ise Atiyye Hanım’dır³. Şerafettin Yaltkaya’ya Mehmet ismi sıbyan mektebinde Kur’an-ı Kerim hocası tarafından verilmiştir⁴. Fakat dil devriminin ardından Yaltkaya, Mehmet ismini nadiren kullanmıştır⁵. Yaltkaya’nın, Ahmet Kemalettin ve Ayşe Keşfiye isimli iki kardeşi vardır. 1882’de İstanbul’da dünyaya gelen ve abisi Mehmet Şerafettin gibi hafız olan Ahmet Kemaleddin Efendi, musiki tarihimizde önemli bir yere sahiptir. O, genç yaşta babası vasıtasıyla edindiği tasavvuf bilgisini davudi sesiyle bütünleştirmiştir. Bu sayede Ahmet Kemalettin Efendi, İstanbul’un tanınmış camilerinde imam hatiplik yaparken yalnızca kendisini dinlemeye gelen kitleler oluşturmuştur. Ahmet Kemalettin Efendi, bir ara Romanya’da da imam hatiplik yapmıştır. Yurtdışındaki görevini tamamladıktan sonra Türkiye’ye geri dönen Ahmet Kemalettin Efendi, vefat edinceye kadar İstanbul Üniversitesi’nde öğretim üyesi olan abisi Şerafettin Yaltkaya ile olan

¹Mehmet Şerafettin Yaltkaya’nın yaşamına dair yapılmış az sayıdaki çalışma içerisinde en dikkat çekeni Aykut Kazancıgil tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu biyografik çalışma hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız[bkz]. A.Kazancıgil (1991). Mehmet Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) hayatı ve eserleri, *Bilim Felsefe Tarih Dergisi*, Sayı: 26, s. 113-142. Yaltkaya’nın sağlığında, yaşamı ve bilimsel gayretlerine yönelik çok az sayıda yayın kaleme alınmıştır. Bunlardan ilki doğrudan Yaltkaya ile ilgili olmamakla beraber onun edebi kişiliğine yer veren bir eserdir. Türk Edebiyat Tarihi’nde mühim bir yere sahip olan ve birçok defa basımı yapılmış olan bu hacimli kitap, İbnülemin Mahmut Kemal İnâl’a ait “Son Asır Türk Şairleri” isimli çalışmadır. Yaltkaya hayattayken O’nunla ilgili yayımlanmış ikinci önemli yazı, ulusal bir gazetede yer verilmiş kısa bir röportajdan ibarettir. Bu röportaj hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Server (26 Nisan1942). Şerefüddin Yaltkaya, *Vakit*, Sayı: 8623, s. 1, 2.

²Server, 1942, **a.g.k.**, s. 2.

³Emekli Sandığı Arşivi[ESA].(1947). Mehmet Şerafettin Yaltkaya dosyası, No: MO 074866, s. 3.

⁴Mehmet Şerafettin Yaltkaya’nın ismi çeşitli yayın ve kitaplarda birbirinden farklı biçimde yer almıştır. Bunun nedenleri Osmanlılardan Cumhuriyet’e geçişte yapılan köklü yenilikler ve dil devriminin etkisidir. Yaltkaya’nın adı II. Meşrutiyet Dönemi’nde kaleme aldığı yazılarında “Müderrislerden Mehmet Şerefeddin” olarak geçmektedir. Örnek olarak bkz. M. Ş. Yaltkaya(1334a). Dinin fen ile tevkifi, *İslam Mecmuası*, 5(56), s. 1112; Yaltkaya(1334b). Ahkâm-ı diniyyede hayat, *İslam Mecmuası*, 5(60), s. 1154. Bandırma’da öğretmenlik yaptığı dönemde kaleme aldığı yazılarında ise Yaltkaya’nın adı “Bandırmalı Şerafeddin” olarak geçmektedir. Örnek olarak bkz. Yaltkaya(1326a). Bizde bir Volter zuhur eder mi? *Beyanü’l-Hak*, 4(97), s. 1811-1814; Yaltkaya(1327a). Hürriyet ve vicdan, *Beyanü’l-Hak*, 4(149), s. 2652-2654; Yaltkaya(1328c). Mücahidin-i Arabın İtalyan kumandanına cevabından: Mabad, *Beyanü’l-Hak*, 7(162), s. 2864-2867. Darü’l-fünun’da öğretim üyesi olarak çalıştığı yıllarda kaleme aldığı eserlerinde hem Mehmed Şerefeddin hem de Mehmet Şerafettin isimlerini kullanmıştır.

⁵Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Başkanı olduğu 1942 yılından ölümüne kadar geçen sürede yayımladığı kitaplarda adı soyadı, dil devrimi ve Soyadı Kanunu ile örtüşür biçimde Şerafettin Yaltkaya şeklinde zikredilmiştir. Örnek olarak bkz. Yaltkaya(1944a). *Dini makalelerim*. Ankara: İdeal Basım Evi.

ilişkilerini samimi biçimde sürdürmüştür. Ahmet Kemalettin Efendi, 1939 yılında çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği İstanbul’da yaşamını yitirmiştir⁶.

Yaltkaya’nın büyükbabası İsmail Efendi, Niğde’nin Sineson nahiyesinde “Kalelioğulları” (veya Kallıoğulları) olarak anılan ailenin bir ferdidir. İsmail Efendi, ticari işlerinden dolayı zamanla İstanbul’a yerleşmişti. Balcılar yokuşunda Mehmet Şerafettin’in doğduğu ev dedesi İsmail Efendi’den kalma bir mekândır. Yaltkaya’nın babası Mehmet Arif Bey, Cerrahpaşa Camisinde yıllarca imam hatiplik yapmış, Kadiri tarikatının içinde bulunmuş, musikiye gönül vermiş, “beyefendi” kişiliğinin yanı sıra sesiyle de meşhur olmuş bir mevlithandı⁷. Mevlithan bir babaya ve dindar bir anneye sahip olması, Yaltkaya’nın çocuk yaşta hafız olmasını sağlamıştır.

Yoğun bilimsel çalışmalarındaki titiz tavırları, iki dünya savaşının ülkemizde sebep olduğu olumsuzluklar, döneminin meseleleri karşısında hissettiği sorumluluk bilinci ve ilmi dışında kendini öne çıkartmak istemeyen bir yapıya sahip olması Yaltkaya’nın yaşam hikâyesini yazıya aktarmasına engel olmuştur. Ancak elinden düşürmediği kalemi sayesinde iki yüze yakın kitap, makale ve çeviri eser ortaya koymayı başarmıştır. Ağır sorumlulukların altından kalkmayı bilen ve üstlendiği görevlerde daima verimlilik gösteren Yaltkaya’yı yaşamı boyunca motive eden temel etmen aile hayatı olmuştur. Düzenli bir aile yaşamına sahip olduğu için yakın çevresi tarafından da takdir edilen Yaltkaya, ilk eşi Ayşe Sıdika Hanım’ın vefatı üzerine Naide Hanım ile yaşamını birleştirmiştir. İlk evliliğinden iki, diğer evliliğinden de bir olmak üzere üç çocuk sahibi olmuştur. En büyük çocuğu ve Deniz Albayı Mehmet Arif Yaltkaya ile Selma Yaltkaya (Uluç), Şerafettin Yaltkaya’nın Ayşe Sıdika Hanım ile yaptığı evlilikten dünyaya gelmişlerdir. Üçüncü çocuğu Korkut Yaltkaya’nın annesi Naide Hanım’dır⁸.

Mehmet Şerafeddin Yaltkaya’nın evlatları da babaları gibi insanlığa, Türk milletine ve bilime hizmet etmeyi başarmış kişilerdir. Profesör Doktor Korkut Yaltkaya, sadece Türkiye’de değil yurtdışında da nöroloji üzerine yaptığı çalışmaları sayesinde haklı bir saygınlık kazanmıştır⁹. Korkut Yaltkaya’nın oğlu ve dedesiyle aynı ismi

⁶F. Koca (1999). *Cumhuriyet Dönemi’ndeki hafız musikîşinaslar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 25.

⁷İ. M. İnal (1940). *Son asır Türk şairleri*. (14. Baskı). İstanbul: Maarif Matbaası, Cilt: 10, s. 1824.

⁸ESA, 1947, **a.g.k.**, 5. Nüfus Cüzdanı Seri No: A-194912. Şerafettin Yaltkaya’nın birinci dereceden aile fertleri gösteren belge EK-1’de mevcuttur.

⁹<http://www.neurontalya.org/forum/forumdisplay.php> (Erişim tarihi: 7 Mart 2016).

taşıyan öğretim üyesi Şerafettin Yaltkaya¹⁰ ise, fizik alanında yaptığı çalışmalarıyla bilinmektedir. Yaltkaya ailesi, ülkemize kazandırdığı saygın bilim insanlarıyla anılarak, önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

2. Eğitim Hayatı

Erken yaşlarından itibaren aile fertleri, yakın çevresi, eğitim öğretim gördüğü kurumlar, müderris ve öğretmenleri, ayrıca kimi düşünürler farklı noktalardan Yaltkaya'nın zihin dünyasının oluşumuna tesir etmiştir. İlk hocası ve manevi eğitimci annesi Atiye Hanım olmuştur. Babası Hafız Mehmet Arif Efendi'den tasavvuf eğitimi almış ve bu eğitim yaşamında derin izler bırakmıştır. Talebelik yıllarında hem klasik hem de çağdaş kurumlarda eğitim gören Yaltkaya dokuz yaşında sıbyan mektebinde hafız olmuştur. Hafızlık eğitimi esnasında sağlam bir Arapça alt yapısı oluşmuştur. Bu sayede özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Arapça'dan dilimize birçok eser tercüme etmiştir. Yaltkaya, talebelik yıllarında devrin üstatlarından Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve İsmail Saib Sencer Bey'in rahleyi tedrisinden geçmiştir¹¹. Düşünce dünyası zengin bu insanlardan aldığı dersler bilimsel donanımının artmasına yardımcı olmuştur.

Yaltkaya, pozitif bilimlerle tanışmasına vesile olan Odabaşı Fırzuzağa İlkokulu'ndan mezun olduktan sonra, Davut Paşa Rüşdiyesi'nde öğrencilik hayatını sürdürmüştür¹². O'nun eğitim öğretim yaşamında kritik öneme sahip olan okul Davut Paşa Rüştiyesi oldu¹³. Bu okul sayesinde öğretmenliğe giden yoldaki ilk adımlarını attı. Davut Paşa Rüşdiyesi'nden mezun olmasının ardından kolaylıkla Darülmuallimin'e geçiş yapan Yaltkaya, buradan da mezun olduktan sonra görev almaya hazır bir öğretmen adayı oldu.

Ülkenin sancılı dönemlerinde öğrenmek ve öğretmekten uzak durmayan Yaltkaya aldığı dersler vasıtasıyla kelâm, tarih, edebiyat, folklor ve tıp tarihi gibi farklı alanlarda uzmanlaştı. Dini bilimler kadar müspet bilimlere de ilgi duymuş, ilerleyen yaşına rağmen hocası İsmail Saib Sencer ile birlikte tıp fakültesinde bazı derslere

¹⁰<http://fen.akdeniz.edu.tr/akademik/personel> (Erişim tarihi: 7 Mart 2016).

¹¹Kazancıgil, 1991, **a.g.k.**, 114. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve İsmail Saib Sencer Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Albayrak (1996). *Son devrin uleması*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt: 2, s. 274, 275.

¹²M. Özel (2002). Son dönem Osmanlı tefsir tarihinden portreler-I, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, s. 91..

¹³A. Koyuncu (2013). Tazminat Dönemi eğitim reformları ışığında Çanakkale'de gayrimüslim ve ecnebi mektepleri, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Sayı: 15, s. 81. Osmanlı Devleti sınırlarında donanımlı ilk rüştiye 1847'de İstanbul Davut Paşa semtinde açılmıştır. Tanzimat Devri aydınının yetişmesinde hatırı sayılır yeri bulunan rüştiyeler, dönemin koşulları içerisinde laik sayılabilecek bir eğitim öğretim müfredatına sahip olmuşlardır. Osmanlı eğitim sisteminde rüştiyelerin yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Lewis (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Metin Kıratlı) , Ankara: Türk Tarih Kurumu[TTK] Basımevi, s. 84-87.

devam etmekten geri kalmamıştır¹⁴. Bu sayede elde ettiği kazanımlar Arapça'dan Türkçe'ye tıp tarihi ile ilgili tercüme yapmasında işini kolaylaştırmıştır.

Eğitim hayatını okul, medrese ve cami arasındaki koşuşturmalarla geçiren Yaltkaya, Beyazıt Camisinde farklı alanlarda ihtisaslaşmış hocalardan dini ilimlere dair dersler almıştır. Bu hocaların başında Çizmecizade Hüsnü Hüseyin Efendi gelmiştir. Aslen Trabzonlu olan Çizmecizade Hüsnü Hüseyin Efendi, Yaltkaya'nın Farsça'ya vakıf olmasında büyük yararlılıklar sağladı¹⁵. İstifade ettiği bir diğer isim Arapkirli Hüseyin Avni oldu. Arapkirli Hüseyin Avni'den aldığı derslerden dolayı Yaltkaya hem kelim ilminde hem de tasavvuf alanında bilgisini daha da genişletmiştir¹⁶. Yaltkaya'nın faydalandığı önemli bir müderris de Şirvanlı Muhammed Halis Efendi'dir¹⁷. Şirvanlı, talebe seçiminde gösterdiği itina ile nam salmış bir bilgin olup her genci talebeliğe kabul etmemekteydi. Tasavvufun temel prensipleri ve mezhepler tarihiyle ilgili birikimlerini Yaltkaya ile paylaşmıştır. Nihayetinde Yaltkaya almış olduğu koltuk dersleri¹⁸ sayesinde ilmi eksikliklerini büyük oranda tamamlayarak icazet almaya hak kazandı. Aldığı bu icazet sayesinde tarikatlar ve mezhepler tarihi hakkında halka yönelik sohbetler yapma hakkını kazanmıştır.

Yaltkaya'nın öğrencilik yılları, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri çalkantılarla sarsıldığı, kökleşmiş kurumların köhneleşmeye yüz tuttuğu, idari belirsizliğin egemen olduğu ve ekonomik iflasın doğrudan devlet yetkililerince açıklandığını bir döneme denk gelmiştir. Bu olumsuzluklara rağmen, İstanbul'da Batılı tarzda birçok eğitim öğretim kurumu açıldı. Okul medrese sürtüşmesinin yaşandığı bu dönem Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir. Yaltkaya, bu hassas süreçte gerek öğrencilik gerekse hocalık yıllarında tanıklık etti. Dini ilimler ve pozitif bilimlerde usta eğitmenlerden aldığı dersler önemli kazanımlar elde etmesini sağladı. Bu kazanımlar O'nun gelecekte iyi bir hatip, üretken bir akademisyen ve fikirlerine danışılan bir düşünür olmasına tesir etti. Yaltkaya, yaşadığı dönemin eğitim ve öğretim meselelerine

¹⁴E. Mardin (1951). *Huzur dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Cilt: 2, s. 994.

¹⁵B. M. Tahir (1972). *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, Cilt: 2, s. 162.

¹⁶M. Bulgen (2015). Son dönem Osmanlı kelamcılarının kevnî ayetleri yorumlama yöntemleri üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, s. 78.

¹⁷Tahir, 1972, **a.g.k.**, Cilt: 1, 303.

¹⁸Koltuk dersleri, Osmanlı medreselerinde müfredat harici okutulan, yeni bilgiler öğretilmesini amaçlayan ve takviye programı içinde yer alan yardımcı derslerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Z. Pakalın (1983). *Osmanlı Tarihi deyimleri ve sözlüğü*. (7. Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 2, s. 291.

çağdaş bir tutumla yaklaşmış ve Beyanü'l-Hak¹⁹ Mecmuası'nda yayımlanan bir yazısında fikirleri şu şekilde dile getirmiştir:

*“İlim ve faziletin vatanı olmaz. Gençlerimizi eğitim maksadıyla mutlaka Avrupa'ya yollamalıyız. Avrupa'daki Türk gençleri müspet bilimleri layıkıyla tahsil etmek mecburiyetindedirler. Bu gençlerimiz Yunan feylesoflarının kanaatlerine hâkim olmalıdırlar ki, Avrupa'nın İslamiyet karşısı filozoflarını tekzip edecek tek Doğulu ulema Şeyh Muhammed Abduh olarak kalmamalıdır. Mamañih Ecnebi görmüş eğitimli gençlerimiz kendi öz kültüründen ve milli terbiyelerinde katiyen sapmamalıdırlar”.*²⁰

Yaltkaya'nın sade bir dille kaleme aldığı, eğitim ve öğretim ile ilgili düşüncelerinin özeti mahiyetindeki bu ifadeler, O'nun zihin dünyasında Batı, gönül dünyasında ise Doğu uygarlığına yakın olduğunun bir işaretidir. Küçük yaşta medrese eğitimi alması, ilereleyen yaşlarda ise rüştiye ve Darülmuallimin gibi çağdaş okullarda ders görmesi bu paradoksun temel nedenini teşkil etti. Ancak çoğu zaman Yaltkaya'nın yaşamında yenilikçi fikirler daha ağır basmıştır.

3. Çalışma Hayatı

3.1. Memuriyet ve Öğretmenlik Hayatı

Yaltkaya müderris olmasını sağlayacak ruûs sınavına ilk kez 1906 yılında girdi²¹. Zorluk derecesi yüksek bu sınavda başarılı olan kişiler, resmi anlamda medrese hocalığı yapma hakkı kazanırdı. Yaltkaya, girmiş olduğu ilk ruûs sınavında başarısız olması üzerine memuriyet hayatına başladı. İlk görev yaptığı yer İstanbul Harbiye Nezareti Muhasebat Dairesi Tahrirat Kalemi oldu. Genç yaşına rağmen bu göreve getirilmesinde ilme olan yatkınlığı ve ulema kültürüne uygun duruşu etkili olmuştur.

Yaltkaya'nın öğrencilik yıllarında hazırladığı ve yayınlanmış ilk eseri olan “İbn Esirler ve Meşâhir-i Ulema”²² isimli derleme çalışması, İstanbul'da entelektüel çevrelerde adının duyulmaya başlamasında etkili olmuştur. Birinci ruûs sınavındaki

¹⁹Meşrutiyet Dönemi İslamcılarının gözde yayın organlarından olan Beyanü'l-Hak Mecmuası ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. M. Aksoy(1989). *Beyanü'l-Hak ve Mustafa Sabri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁰Yaltkaya (1326b). El hikmet-i dallette, *Beyanü'l-Hak*, 77(134), s. 1489.

²¹O. N. Ergin (1977). *Türkiye maarif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, Cilt: 1, s. 99.

²²Şerafettin Yaltkaya “İbn Esirler ve Meşâhir-i Ulema” isimli kitabı medrese son sınıfta bitirme tezi olarak hazırlamıştır. İlerleyen dönemde çalışmasının kapsamını genişletmiş ve 1906'da kitaplaştırmıştır. Eser hakkında bilgi edinmek için bkz. Yaltkaya (1322). *İbn Esirler ve meşâhir-i ulema*. İstanbul: Dersâadet Matbaası.

başarısızlığından sonra Yaltkaya'nın çalışmalarından haberdar olan dönemin iki tanınmış komutanı Sadettin ve Rebi Paşalar O'nun elinden tutarak Harbiye Nezareti'nde görev almasına yardımcı olmuşlardır. Yaltkaya'nın memuriyete başladığı ilk yer olan Harbiye Nezareti günün koşullarında nazik bir öneme sahip idi²³. Tahrirat Kalemi ise nezaret bünyesinde yazışmalardan sorumlu birimler arasında yer alırdı. Osmanlı Devleti'nin birçok ülkeyle savaşın eşiğine geldiği bir dönemde, Yaltkaya'nın Harbiye Nezareti'nde yazışma işlerinden sorumlu bir memur statüsüne getirilmesi O'na duyulan itimadın açık bir göstergesidir. Şerafettin Yaltkaya, yaşamı boyunca siyasetle fazla içli dışlı olmamasına rağmen gerek Osmanlı Devleti zamanında gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde devlet erkânınca şahsına duyulan güvenden dolayı önemli görevlere getirilmiştir.

Yaltkaya, Harbiye Nezareti'nde kâtiplik görevini 1906-1908 yılları arasında icra etmiştir. Bu göreve ilk başladığında henüz yirmi yedi yaşındaydı. Kısa süreli olarak çalıştığı kâtiplik görevinden ayrılmasında aldığı düşük ücret (aylık 320 kuruş) ve dönemin yönetim anlayışının bir tezahürü olarak tesis edilen katı bürokratik yapının etkisi olmuştur²⁴. Ancak, bu vesileyle iş hayatının koşullarını tanıma fırsatı buldu. Azmi, titizliği, vazife şuuru ve insani ilişkilerdeki uyumu Yaltkaya'ya yeni iş alanlarının açılmasına olanak sağladı. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar İstanbul ve çevresindeki illerde büyük bir özveriyle öğretmenlik yapmıştır. Ülkenin her anlamda zorluklarla boğuştuğu günlerde Yaltkaya, bir tarafta genç bir aydın olarak kendisini geliştirmeye çalışırken diğer yandan yazılarıyla vatanın içinde bulunduğu durumu hatırlatarak, milli duyguların kuvvetli tutulması gerektiğini ve top yekûn fedakârlıkla bu sıkıntıların aşılabileceğini ifade etmiştir²⁵. Ülkenin yaşadığı problemler karşısında kayıtsız kalmamayı tercih eden Yaltkaya, yaşadığı dönemde kimi aydınların yaptığı gibi Anadolu ve İstanbul'u terk ederek yurtdışına gitmeyi düşünmemiştir.

Demokrasi tarihimizde önemli kırılma anlarından birisi kabul edilen 1908 Devrimi'nin hemen ardından, Yaltkaya öğretmenlik hayatına başladı. Öğretmenlikte ilk görev yeri İstanbul "Darü'l-ilm ve't-talim" isimli bir özel okul oldu. Bu okuldaki ders nazırlığı görevini 4 Eylül 1908 tarihinden, 1 Ağustos 1909'a kadar aylık 400 kuruş

²³Harbiye Nezareti ve kurumsal işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. K. Shaw ve S. J. Shaw (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*. (Çev: Mehmet Harmancı). İstanbul: E Yayınları, Cilt: 2, s. 108, 268, 332, 368; Lewis, 1993, **a.g.k.**, 82, 85, 97, 112, 227, 369, 373.

²⁴Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi[DİBA].(1946). Mehmet Şerafettin Yaltkaya Özlük Dosyası, NO: 19.232.417, s. 7.

²⁵Yaltkaya(1326c). Vapurda, *Hikmet*, 1(32), s. 8.

karşılığında ifa ettikten sonra kendi isteğiyle istifa etti²⁶. İstanbul'dan Bandırma'ya geçen Yaltkaya, burada birkaç aylığına dinlendikten sonra öğretmenlik mesleğine tekrar başladı. Yeni okulu olan Bandırma Numune Mektebi Rüştîyesi'nde “muallim-i evvelik” vazifesine tayin oldu ve 1909'dan 1913 yılına kadar yürüttüğü bu görevi sırasında ilmi birikimini daha da arttırdı. Bu dönemde çeşitli mecmualarda yayımlanan yazılarıyla dikkatleri üzerine çekmeye başladı. Okur kitlesi azımsanmayacak miktarda olan Beyanü'l-Hak Mecmuası'nda makalelerinin yayımlanmasıyla hem geniş kitlelerce tanındı hem de düşünceleriyle dikkat çekti. İstikrarlı çalışmalarının karşılığını, 1913'te üçüncü defa girdiği ruûs sınavında yakaladığı başarısıyla aldı²⁷.

Ruûs imtihanındaki başarısından sonra Yaltkaya, 4 Eylül 1913 tarihinde İstanbul Beyazıt Caminde “dersiamlık” görevine getirildi²⁸. Osmanlı Devleti'nde dersiamlar medreselerde öğrencilere, camilerde halka ders verebilen ve geniş yetkileri bulunan baş müderrislerdi. Osmanlı dersiamları aynı anda birkaç eğitim kurumunda çalışabilir, kütüphanelerdeki önemli kaynaklara kolaylıkla ulaşabilir ve devlet erkânı ile kısa yoldan iletişim sağlayabilirlerdi²⁹. Dersiamlık kariyeri ve sunduğu imkânlar, Yaltkaya'nın bilimsel donanımını daha da arttırdı. Bu göreve getirildikten sonra İstanbul'da her daim bilimle meşgul olmasına katkı sağlayacak, yüksek ilmi münazaralar tertip eden saygın bir çevreyle tanıştı. Dersiamlık yıllarında yazdıklarıyla dönemin koşullarına uygun olarak Osmanlı/Türk toplumunda milli hislerin canlanmasına yardımcı oldu. Yaltkaya, vatanseverliğini ve milli bütünlüğe olan inancını Anadolu topraklarının savunulmasında ayrı bir yere sahip olan Çanakkale Savaşları sırasında cephe gerisinde öğretmenlik yaparak kanıtladı. Zira 1915-1917 yılları arasında Gelibolu Sultanisi'nde din dersi muallimliği yaptığı dönemde gençler üzerinde önemli tesirler bıraktı. Türk gençlerinin cepheye koşmasına katkıda bulunarak vatan savunmasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir³⁰.

I. Dünya Savaşı yıllarında Yaltkaya, eğitimci kimliğinin yanında fikir dünyasındaki faaliyetleriyle de dikkat çeken bir Türk aydını olmuştur. İslam Mecmuası başta olmak üzere çeşitli basın organlarında ülke meseleleri, tarihi olaylar ve kültürel

²⁶DİBA, 1946, a.g.k., 8.

²⁷İnal, 1940, a.g.k., 1825.

²⁸A. C. Köksal(2007). *Mustafa Asım Köksal*. İzmir: Çağlayan Matbaası, s. 18.

²⁹Osmanlı eğitim sistemi içinde yetkin bir konumda bulunan dersiamlar hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. İ. H. Uzunçarşılı (2014). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. (9. Baskı). Ankara: TTK Basımevi, s. 267; M. Akgündüz (2004). *Osmanlı medreseleri XIX. asır*. İstanbul: Beyan Yayıncılık, s. 49-55; C. Baltacı (1976). *XV-XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*. (3. Baskı). İstanbul: İrfan Matbaası, s. 601-618.

³⁰Köksal, 2007, a.g.k., 24.

konular hakkında yazılar yayımlayarak birikimlerini kamuoyunun istifadesine sunmuştur³¹. Öğretmenlik mesleğinde tecrübe kazandığı yıllar, ulusal direniş zamanlarına denk düşmüştür. Bu süreçte Atatürk'ün olmasını arzuladığı öğretmen portresine uygun biçimde hareket etti³². Anadolu, tarihinin en karanlık dönemlerini yaşadığı XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Yaltkaya, bir cami minberinde veya bir okul dersliğinde sesini duyurmaya çalışarak ülke savunmasına bir şekilde destek verdi. Sesini duyuramadığı zamanlarda güçlü kalemi sayesinde kitlelere ulaşmıştır. Yaltkaya, öğretmenlik yıllarının önemli bölümünde yurt savunması için üzerine düşen milli sorumluluğu yerine getirmeye çalıştı.

3.2. Vefa Sultanisi (Lisesi) ve Medrese Islah Çalışmalarındaki Görevleri

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 1869'da hayata geçirilmesi ile Osmanlı eğitim öğretim sisteminde köklü bir dönüşüm başladı. Nizamnameden hemen sonra idadiler kuruldu. İlk açılan idadilerden biri de eğitim öğretime 1872'de başlanan İstanbul Vefa İdadisi olmuştur. İlk zamanlar Osmanlıcılık düşüncesine uygun bir müfredatın tatbik edildiği okulun ismi, kurulduğu semtinin adına atfen "Vefa Sultanisi" olmuştur³³. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasıyla okulun son sınıf öğrencileri erken mezun edildi. Bu öğrenciler bazı öğretmenleriyle beraber Çanakkale Cephesinde yurt müdafaası için görev aldı. Bu koşullarda, okulun öğrenci ve öğretmen kadrosunda ciddi bir düşüş yaşandı. O dönemlerde birçok eğitim kurumu gibi Vefa Lisesi de trajik haldeydi.

Yakın dönem eğitim tarihimizin üretken, dinamik ve yenilikçi yüzünü temsil eden Vefa Sultanisi'nin bünyesinde hatırı sayılır miktarda sanatçı, akademisyen, yazar, gazeteci ve devlet adamı yetişmiştir. Bu okulun gelişmesinde etkili olan kişilerden birisi de Şerafettin Yaltkaya'dır. Yaltkaya, 1919-1924 yılları arasında okulda Arapça ve din dersleri öğretmenliği görevini yürüttü³⁴. Yaltkaya, okulun gelişimine kritik bir zaman

³¹Yaltkaya, içtimai ilm-i kalam projesini ilk kez I. Dünya Savaşı yıllarında İslam Mecmuası'ndaki yazılarıyla duyurmuştur. Konuya dair Yaltkaya'nın İslam Mecmuası'nda yayımlanmış ilk makalesi için bkz. Yaltkaya(1330a). İçtimai ilm-i kalam-I, *İslam*, 2(18), s. 490-491.

³²Atatürk'ün Milli Mücadele yıllarında görmek istediği öğretmen modeli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. R. Balaban (1956). *Çağdaş medeniyetin kökleri*. İzmir: Berrin Matbaası; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü [TİTE] (1961). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri*. (2. Baskı). Ankara, Cilt: 2, s. 65; C. Öztürk (2015). *Atatürk Devri öğretmen yetiştirme politikası*. Ankara: TTK Basımevi; S. Meydan (2014). *Akl-ı Kemal*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi. Yaltkaya'nın Milli Mücadele yıllarındaki işlevi hakkında ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgi verilecektir.

³³H. A. Yücel (1994). *Türkiye'de orta öğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 18.

³⁴DİBA, 1946, a.g.k., 12.

diliminde usta bir öğretici olarak katkıda bulunmuştur. Yaltkaya'nın okulda görev yaptığı yılların Mütareke Dönemi ve Türk Devrimi'nin ilk zamanlarına denk gelmesi ayrı bir önem arz etmektedir. Yaltkaya, Vefa Lisesi'nde çalıştığı dönemde özellikle Mahfil ve Dergâh Mecmuaları'ndaki yazılarıyla ulusal direnişe destek verdi. O, mütareke yıllarında yaşanan bazı olumsuzluklar karşısında Türk milleti ve askerlerinin ümitsizliğe kapılmaması adına kalemine sarıldı³⁵. Yaltkaya'nın akademisyenliğe başlamadan önce çalıştığı son eğitim kurumu Vefa Lisesi'dir. Bu dönemde İstanbul kütüphanelerindeki araştırmaları sayesinde Türk İslam bilginlerine ait çeşitli Arapça kaynaklara ulaşmayı başarmıştır. İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyeliği görevini yürüttüğü yıllarda ise bu kaynakların büyük bölümünü Türkçe'ye tercüme etti. Vefa Lisesi'nde öğretmenlik olarak görev yaptığı yıllarda Yaltkaya, medreselerin iyileştirilmesine yönelik projeye dâhil edildi.

Yüzyıllar boyunca Türk İslam coğrafyasında araştırma, eğitim öğretim, tasavvufi şûûra ulaşma, bürokrasiye nitelikli insan yetiştirme ve yegâne ilim membaı olarak işlevlerini hakkıyla yerine getiren medreselerde, XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte (hicri bininci yıl), gözle görülür bir gerileme başladı. Bu durumun ortaya çıkmasının temel sebepleri, medreselerdeki bazı makamların suiistimal edilmeye başlanması, liyakati esas kabul eden anlayıştan uzaklaşılması, müspet bilimlerin geri plana itilmesi ve yaşanan çağın gelişmelerine ayak uydurulamamasıdır. Artık ne pozitif bilimlere yönelik uğraşların ne de akla dayalı dini çıkarsamaların itibar görmediği eskinin bu saygın müesseselerinde iki satır yazıyı dahi doğru yazamayan müderrislere rastlanmıştır³⁶.

Sıradan yenileşme hareketlerinin sonucunda ıslah edilemeyen medreseler genel manadaki olumsuz görüntüleriyle XX. yüzyıla erişmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, medreseleri de içine alacak şekilde “maarifte reform” hareketleri başlatılmıştır. Bu süreçte medreselere yönelik ilk önemli ıslahat teşebbüsü 27 Şubat 1910'da “Medaris-i İlmiye Nizamnamesi”nin yayımlanması olmuştur³⁷. Bu Nizamname ile medreselerin müfredatına matematik, fen bilgisi, sosyal bilgiler dersleri eklendi ve öğrenci kalitesini arttırmak amacıyla yeni sınav türleri eğitim programına dâhil edildi.

³⁵Yaltkaya, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde alınan yenilgiden sonra tüm yurttan oluşan karamsar havanın dağıtılmasına katkı sağlamak amacıyla kısa bir makale kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1337a). İnnellahi ma'na (Şüphesiz Allah Bizimle), *Mahfil*, 2(18), s. 97.

³⁶Yaltkaya (1940). Tanzimattan evvel ve sonra Osmanlı medreseleri, *Tanzimatın 100. yılı anısına*. İstanbul: Maarif Matbaası, s. 1.

³⁷Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nin tam metni için bkz. Maarif Beyannamesi-I(14 Haziran 1326).*Beyanü'l-Hak*, Sayı: 64, s. 1285-1288; Maarif Beyannamesi-II(21 Haziran 1326).*Beyanü'l-Hak*, Sayı: 65, s. 1300-1303.

Fakat Nizamnamenin pratiğe dökülmesi sadece kırsal bölgelerle sınırlı tutuldu. Medreselerin yönetim, denetim ve mali organizasyonları hakkında hiçbir değişime gidilmedi.

Uygulamadaki olumsuzluklara rağmen Medaris-i İlmiye Nizamnamesi, eğitim öğretim alanında ilerleyen dönemlerde yapılacak olan köklü değişimlerin önünü açtı. Bu sayede Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin alt yapısı oluşturulmuştur. 1 Ekim 1914'te yayınlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile maarif alanında önemli değişiklikler yapılması kararlaştırıldı. Bu Nizamnamede İstanbul'daki tüm medreselerin "Dârü'l-Hilafetü'l-Âliyye Medresesi" adıyla bir araya getirilmesi hükme bağlandı. Medreselere girişte öğrenci için seçici bir sınav sistemi getiren bu Nizamnamede, müderrislerin ve ders programlarının kalitesini yükseltmeye yönelik hükümler de mevcut idi. Ayrıca daha önceki yıllarda planlanan fakat bir türlü pratiğe geçirilemeyen Medresetü'l Mütahassısın (uzmanlar medresesi) projesi de Islah-ı Medaris Nizamnamesi sayesinde gerçekleştirildi. Medresetü'l Mütahassısın Medresesi, 1915 yılında Süleymaniye Camisinde kurulmuş ve sınavla öğrenci almaya başlamıştır³⁸. Yalnızca taşraya yönelik olmayan, tüm Osmanlı sınırlarını kapsayan ve daha çağdaş bir içerik ihtiva eden Islah-ı Medaris Nizamnamesi, Mütareke Dönemi'ne kadar titizlikle uygulanmaya çalışılmıştır.

Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin mimarı, İttihat ve Terakki Partisi tarafından fikirlerine büyük ehemmiyet verilen Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'dir³⁹. O, bu Nizamname ile Osmanlı medreselerinin çağdaş bir görüntüye kavuşması için hummalı biçimde çalıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik olarak içinde bulunduğu şartların giderek kötüleşmesi Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin tatbik edilmesine fazla olanak tanımamıştır. İttihat ve Terakki Partisi'nin katkıları ise zamanın koşullarının ağırlığı nedeniyle yetersiz kaldı. Islah-ı Medaris projesi kapsamında yapılanlar sayesinde medreselerin fiziksel görüntüleri belirli oranda iyileştirilir. Fakat ders müfredatları, müderrislerin kalitesi ve öğrencilere sunulan imkânlar olması gereken düzeye getirilememiştir.

³⁸E. Yakut(2005). *Şeyhülislamlık yenileşme döneminde devlet ve din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 140 ve 141.

³⁹Mustafa Hayri Efendi(1867-1922), Ürgüp doğumlu olup eğitim öğretim hayatını İstanbul'da tamamlamıştır. Darü'l-fünun Hukuk Şubesi ve Medresetü'l Kuzat'ta muallimlik görevlerinde bulunup, aynı zamanda siyasetle de meşgul olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren Mustafa Hayri Efendi, II. Meşrutiyet Dönemi boyunca Mebusluk, Adliye ve Evkaf Nazırlığı, Meclis-i Mebusan Birinci Reis Muavinliği ve Şura-i Devlet (Danıştay) Reislığı gibi birçok görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Evkaf Nazırlığı'ndan 12 Mart 1914 günü Şeyhülislamlık vazifesine tayin olunan Mustafa Hayri Efendi, İstanbul'un işgalinden sonra Malta'ya sürgüne yollanmış ve daha sonra tekrar Türkiye'ye dönerek baba ocağı olan Ürgüp'e yerleşmiştir. Burada bir süre yaşamını sürdürmesinin ardından vefat etmiştir. Mustafa Hayri Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Altınsu(1972). *Osmanlı Şeyhülislamları*. Ankara: Ay yıldız Matbaası, s. 243-249; Yakut, E., 2005, **a.g.k.**, 14, 140, 145, 194, 195, 196.

Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin hayata geçirilmesi sırasında birikimine müracaat edilen aydınlardan birisi de Mehmet Şerafettin Yaltkaya oldu. Yaltkaya gibi donanımlı ve çağdaş bir din bilgininin medrese ıslah projesi içerisine dâhil edilmesi, eğitimde yapılmak istenen köklü değişiklikleri ortaya koyması açısından önemlidir. Yaltkaya'nın bu proje dâhil edilmesinde başarılı bir öğretmen olması önemli bir faktör olmuştur. Medreselerin yeniden düzenlenmeye çalışıldığı yıllarda Gelibolu ve Vefa Sultanilerinde öğretmenlik yapan Yaltkaya, Dârü'l-Hilafetü'l-Âliyye Medresesi'nde de görev almıştır. Bu medresede tefsir, hitabet ve mev'ize derslerinin sorumlu müderrisi olarak çalışmıştır⁴⁰. Medrese bünyesindeki tutumlarıyla diğer müderrislere örnek olmayı başaran Yaltkaya, okuttuğu dersler dışında, verdiği seminer ve konferanslar sayesinde de geçler üzerinde etkili oldu. Medresede çalıştığı yıllarda ülkenin içinden geçtiği koşulları göz önüne alarak öğrencilerin milli duygularına hitap etmiş ve Türkçü kimliğini öne çıkartmıştır.

Yaltkaya'ya göre, medreseler Türkçe ve Arapça'ya hâkim talebeler yetiştirmesi gerektiği gibi Batı dilleriyle de eğitim verebilmelidir. Müderrisler, felsefik konulara mutlaka hâkim olmalı ve eski filozofların fikirlerini talebeleriyle mütalaa etmelidir. İslam Tarihi'nin altın çağlarında olduğu gibi medreselerin müfredatına kelam dersleri tekrar eklenmelidir. Yaltkaya astronomi, fizik ve mantık derslerinin müfredatta olması gerektiğini savunmuştur. Bu derslerin okutulmasının gençlerin düşünce ufğunun açılmasına büyük yararlıklar sağlayacağını vurgulamıştır⁴¹. Felsefe başta olmak üzere pozitif bilimlere dair yabancı dille yazılmış eserlerin Türkçe'ye tercüme edilerek medreselerde okutulmasının eğitim öğretim kalitesini yükselteceğini belirtmiştir. Tercüme çalışmalarının devlet eliyle teşvik edilmesi ve gerektiğinde bu gayretlerin ekonomik olarak desteklenmesinin lüzumuna dikkat çekmiştir⁴². Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'nde uygar ülkelerin önem verdiği tercüme çalışmalarının çağdaşlaşmada önemli bir yeri olduğunu fark etmiş ve bu amaçla dönemin maariften sorumlu nazırına adeta kısa bir layiha yazmıştır⁴³.

Yaltkaya, öğrencilerin belirli bir eğitim kalıbına hapsedilerek tek tip düşünce sistemi içinde yetiştirilmesini şiddetle eleştirmiştir. “*Talebelerimiz rahle karşısında,*

⁴⁰Kazancıgil, 1991, a.g.k., 116.

⁴¹Yaltkaya, 1940, a.g.k., 2.

⁴²Yaltkaya(1326d). Maarif Nezaretinin nazarı dikkatine ithaf olunmuştur, *Hikmet*, 1(39), s. 7. Yaltkaya(1327h). Medaris ve yetişenler, *Hikmet*, 1(50), s. 7.

⁴³Yaltkaya, 1326d, a.g.k., ;Yaltkaya'nın eğitim öğretimle ilgili fikirleri ve bu layihanın içeriği hakkında ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgi verilecektir.

başları üzerindeki sarıkla cihan-ı asriyeyi idrak eyleyemez”⁴⁴ ifadesiyle çağı doğru anlayacak nesiller yetiştirmesi için eskinin anlayışlarının çoğunun terk edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Saray ve cami yanlarına medrese yaptırmanın eğitim içeriğine hiçbir katkı sağlamayacağını savunmuştur. O’na göre, Avrupalılara İstanbul’da Darü’l-fünun yaptırılmasıyla Osmanlı medreselerinin sonunun geldiğinin devlet yöneticileri tarafından da idrak edilmiştir⁴⁵. Yaltkaya medreselerin bir takım cılız yeniliklerle kurtarılamayacağını, bunun yerine köklü değişimlerin hayata geçirilmesinin gerekli olduğunu ileri sürmüştür⁴⁶. Yaltkaya, medreselerin ıslahına yönelik projede görev almadan önce de buralarda gördüğü çarpıkları dile getirmiştir. Bu tespitleri medreselerin yeniden yapılandırılması ile ilgili sürece dâhil edilmesinde etkili oldu. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yaltkaya medreselerin işleyişinde gördüğü meseleleri şu sözlerle anlatmıştır:

“Medaris ihtiyacı umumiyeğe kâfi gelmiyor. Evvelen tahsil ve talep nezdinde aktar-ı İslamiyeye seyahatler icra olunuyor idi ki, o zamanlarda bu talebe ve âlimler ticaretle iştigal etmeyup kendi yeminleriyle tayiş ediliyorlar ve şeref-i ilmiyelerini cer denilen faili müzemmeye feda etmeyup ilimlerini erzakına kurban etmeme noktasını düstur-u hareket biliyorlar idi. Eslaf-ı keramımızdaki hal: talebe ve âlimler natık, serac, zecac, bunların bizim gibi müstahalık değil, hayatın bizarı oldukları meydandadır. Bugün okumakta olduğumuz âlimlerin himmeti hususunda merci medaristi. Bu zamanda ifşa edilmiş olan hale karşı bir söz söylemeyi lüzumlu görmüyorum. Aradan dört beş yüz sene geçtiği vakitte bile eski medaris uleması intizamını bozmamış ve ticarete karışmamış, ilmin izzetini kaybetmemiş halleriyle takdire şayandır”.⁴⁷

Medrese ıslah projesi içinde fedakâr gayretlerle yer alan Yaltkaya, müderris ve öğrencilerin ticaretle meşgul olmasına şiddetle karşı çıkmış ve medreselerdeki eğitim öğretim seviyesinin dört yüz veya beş yüz yıl önceki durumlarına getirilmesinin bir ilerleme kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Yaltkaya, medreselerdeki çarpıklıklara

⁴⁴Yaltkaya, 1326d, a.g.k., 7.

⁴⁵Yaltkaya, 1940, a.g.k., 3.

⁴⁶Yaltkaya, 1940, a.g.k., 4.

⁴⁷Yaltkaya, 1327h, a.g.k., 7.

yakından tanıklık etmiş bir aydın olarak 1924'te medreselerin ilgasını yerinde bir davranış olarak değerlendirmiştir⁴⁸.

3.3. Darü'l-fünun ve İstanbul Üniversite'sindeki Görevleri

Darü'l-fünun (fenler evi) çoğu bilim insanı tarafından ülkemizde Batılı manada üniversite özelliklerine sahip ilk yükseköğretim kurumu olarak kabul edilmektedir. Yaltkaya'nın öğretim üyeliğine başladığı yer olan Darü'l-fünun'un kuruluş ve gelişim evreleri, ülkemizde pozitif bilimlere olan ilginin artmasına paralel olarak ilerlemiştir. Ülkede mevcut kurumlarının yetersizliğinin fark edilmesiyle, eğitim öğretimde medreseler haricinde yeni oluşumların tesis edilmesi için yoğun çaba harcanmaya başlandı. Rüştîyelerin açılmasıyla çağdaş eğitime geçiş öncelikle kendisini orta öğretimde gösterdi. Daha karmaşık bir alan olan yüksek öğretimde Osmanlı Devleti'nin o günkü koşullarında, yeni kurumlar tesis edilmesi hiç kolay olmamıştır. Bu yüzden ki ülkemizde üniversite ayarında bir eğitim öğretim kurumu Avrupalı devletlerle kıyaslandığında oldukça geç açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bir Darü'l-fünun açma düşüncesi ilk olarak 1845'te Meclis-i Maarif-i Muvakkat toplantısında ortaya atılmış ve aynı yıl yükseköğretim için bir bina yapılmasına karar verilerek, İtalyan mimar Gaspere Fossati bu binanın yapımında görevlendirilmiştir⁴⁹. 1861'de kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye⁵⁰ üyelerinin gayretleri ve Sultan Abdülaziz'in oluruyla nihayet 12 Ocak 1863 Pazartesi günü Darü'l-fünun'un açılışı gerçekleştirilmiştir. Kimyager Derviş Paşa, yaptığı açılış konuşmasının ardından okulda ilk dersi anlatan hoca olarak da Darü'l-fünun tarihindeki yerini aldı. Osmanlılardaki ilk yükseköğretim kurumunun eğitime başlamasının ardından, "maarif" hizmetleri daha esaslı bir zeminde ilerlemeye başlamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, ekonomik sıkıntılar ve savaşlar sebebiyle ülkede eğitim öğretimin aksaması Darü'l-fünun'u da olumsuz etkiledi. Bu yüzden XX. yüzyılın başına kadar okulda birkaç defa eğitim öğretime ara verilmiştir. İkinci Abdülhamit'in ikna olması üzerine Darü'l-fünun-ı Şahane adıyla 1900 yılında okulda tekrar eğitim öğretim başladı. Yeni dönemde okuldaki ilk dersi Mehmet

⁴⁸Yaltkaya, 1940, a.g.k., 4.

⁴⁹E. İhsanoğlu(1993). Darülfünun, *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 8, s.521.

⁵⁰Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Dölen (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt: 1, s. 54-64; E. Işın (1984). Osmanlı Bilim Tarihi; Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 11, s. 61-66.

Şerafettin Yaltkaya'nın akademik yaşamı ve düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olan İsmail Hakkı İzmirli gerçekleştirmiştir⁵¹. 1900'den itibaren Darü'l-fünun'da öğretim üyesi kadrosu zenginleştirilerek, başta Alman bilim insanları olmak üzere, yabancı uyruklu akademisyenlerden de istifade edildi. Bu dönemde, Almanya'dan Türkiye'ye gelen Profesör Doktor Franz Schmidt, bir taraftan Darü'l-fünun'da usta bir öğretici olarak dersler verirken, diğer yandan Türk eğitim sistematığı içinde Alman eğitim modelini oturtma görevi de yerine getirmeye çalışmıştır⁵². Bu yüzdendir ki Türkiye'de Batılı eğitim sistemine geçişte ve laik eğitim öğretim denemelerinde Darü'l-fünun, tarihi görev üstlenmiş kurumların en başında gelmektedir. Ancak yenileşme adımlarının devamlılık kazanmaması üzerine okul kapatılıncaya kadar geleneksel yapısından tam manasıyla sıyrılamamıştır.

Darü'l-fünun bünyesinde, 1900'den kısa bir süre sonra "Ulum-ı Aliye-i Diniye (yüksek din ilimleri akademisi)" isimli bir eğitim öğretim şubesi tesis edilmiştir. Bu şubede yükseköğretim düzeyinde din eğitimi verilmesi amaçlanmıştır. Din devlet ilişkilerinin kaygan bir zeminde ilerlediği yakın dönem tarihimizde Ulum-ı Aliye-i Diniye ayrı bir öneme sahiptir. Abdülhamit'in eğitim dünyamıza kazandırdığı Ulum-ı Aliye-i Diniye, işlevi itibarıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yüksek din eğitiminin doğru anlaşılmasına dair ipuçları taşımaktadır. Abdülhamit, Darü'l-fünun dâhilinde İlahiyat Fakültesi benzeri bir kurum meydana getirerek laik Cumhuriyet'in din görevlisi yetiştirme politikalarının temelini de atmıştır⁵³. Fakat 1924 yılında yeniden açılıncaya kadar Darü'l-fünun şubelerinde tam anlamıyla çağdaş normlara uygun eğitim verildiğini söylemek mümkün değildir.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında Darü'l-fünun ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapılsa da 1922 yılına gelindiğinde okulda eğitim öğretim tamamen durmuştur. Milli Mücadele'nin kazanılması ve Cumhuriyet'in ilanının ardından 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı yasa ile Darü'l-fünun'un tekrar açılmasına karar verildi⁵⁴. Osmanlı Darü'l-fünun'u ile kıyaslandığında eğitim şubeleri, öğretim üyesi kadrosu,

⁵¹Ö. Hasan Sırrı(2007). *Sultan Abdülhamit devri hatıraları ve saray İdaresi*. (Ed: İ. Kara),İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 105, 106. Şerafettin Yaltkaya'nın çağdaşı ve yakın dostu olan İsmail Hakkı İzmirli(1869-1946), gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde ilmi düşünceleri ve yazılarıyla tanınmış önemli bir şahsiyettir. Modernist İslamcılar arasında ismi zikredilen İsmail Hakkı İzmirli, yeni ilm-i kelim ekolünün kurucularındandır. Yıllarca Darü'l-fünun'da hocalık yapmış bir bilim insanı olan İsmail Hakkı İzmirli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S.Hizmetli(1996). *İsmail Hakkı İzmirli*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi; A. H. Akseki(1949). Hocam İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni Selamet*, 5(73), s. 4-15; H. Er(1993).*İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası hoca ve yazarları*. İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi İslam Medeniyeti Vakfı Yayınları, s. 163-166.

⁵²K. Turan(2000). *Türk-Alman eğitim ilişkilerinin tarihi gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, s. 79-81.

⁵³Z. Kazıcı(2009). *Sultan Abdülhamid ve dönemi Osmanlı Devleti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, s. 244, 245.

⁵⁴*Düstur*(21 Nisan 1924). Tertip: 3, Cilt: 5, s. 1047,1048.

fiziksel koşulları ve ders müfredatlarıyla daha çağdaş bir görüntüye sahip olan Cumhuriyet Darü'l-fünun'unda 1924'te bir İlahiyat Fakültesi açılması kararlaştırılmıştır. Fakültenin eğitim öğretime başlaması ancak 7 Ekim 1925'te mümkün olmuştur⁵⁵. İlk dekanı Seyyid Bey olan fakültenin yönetim kurulu üyeleri arasında İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Köprülüzade Fuat Bey gibi önemli isimler de bulunmaktaydı. Fakültede okutulacak dersler tefsir, tefsir tarihi, hadis, hadis tarihi, fıkıh tarihi, ahlak, İslam Tarihi, Genel Türk Tarihi, kelam tarihi, İslam Felsefesi, felsefe, tasavvuf tarihi, İslam Etnografyası, din felsefesi, Arap Edebiyatı, bilimler tarihi, mezhepler tarihi ve sosyal bilgilerden ibaretti. İlahiyat Fakültesi'nde okutulan dersler arasında bilimler tarihine yer verilmiş olması yükseköğretim tarihimizde yabana atılmayacak çağdaşlaşma hamlelerinden birisi olarak kabul edilmektedir.

Şerafettin Yaltkaya, 1925 yılında İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla beraber Darü'l-fünun'da görev yapmaya başladı. Okulda sekiz yıl kesintisiz sürdürdüğü öğretim üyeliği sırasında, yoğun ders yükünün altından kalkmayı başardığı gibi katıldığı konferanslar ve kaleme aldığı makaleleriyle de adından en fazla bahsettiren hocalardan biri oldu⁵⁶. İlahiyat Fakültesi'nde kelam tarihi hocası olarak görev yapan Yaltkaya, bilimsel çalışmalarını daha rahat bir şekilde sürdürmek maksadıyla Laleli Kütüphanesi sokağındaki evinde ikamet etmiştir. Okuldaki derslerini tamamlamasının ardından önce kütüphaneye geçen Yaltkaya, gayretli bir akademisyen olduğunu her zaman ispat etmiştir⁵⁷. Öğretim üyeliği sırasında yıllarca sürdürdüğü hummalı çalışmaları sayesinde temin ettiği Arapça eserlerin çoğunu Türkçe'ye tercüme etti. İyi bir hatip olduğu kısa sürede anlaşılan Yaltkaya, İlahiyat Fakültesi'nde görev yaptığı dönemlerde sıklıkla konferanslara davet edildi⁵⁸. Çevresiyle uyumu ve insani meziyetlerinden dolayı Yaltkaya, Darü'l-fünun'da saygı duyulan ve beraber çalışılmak istenen bir kişi olarak tanındı. Ölümünden yirmi beş yıl sonra yayınlanmış ve Darü'l-fünun'da görev yapmış hocaları konu alan bir eserde hakkında, “ilim şeceresi”, “Şark'ın büyük âlimi”, “yerli bir ilmi kişilik” ifadelerinin kullanılmış olması ilmi çevrelerde bıraktığı intibahı göstermesi açısından son derece önemlidir⁵⁹. Darü'l-fünun'da görev yaptığı yıllarda elde ettiği kitaplarla zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Bu kütüphane vasiyeti üzerine

⁵⁵M. Tunçay ve H. Özen(1984). 1933 tasfiyesinden önce Darülfünun. *Yapıt*, Sayı: 7, s.5.

⁵⁶H. B. Kunter (1947). M. Şerafeddin Yaltkaya, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 1(6), s. 10,

⁵⁷Er, 1993, **a.g.k.**, 28.

⁵⁸Er, **a.g.k.**, 32.

⁵⁹N. M. Çetin(1972). Ahmet Ateş hayatı ve eserleri, *Şarkiyat Mecmuası*, 7(25) , s. 1-24.

vefatının ardından, hocası İsmail Saib Sencer'in de kütüphanesinin bulunduğu Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ne armağan edilmiştir⁶⁰.

Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi, Şerafettin Yaltkaya ile beraber İsmail Hakkı İzmirli, Hüseyin Avni Bey, Mehmet Fuat Köprülü ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli bilim insanlarının bulunduğu, çağdaş düşünceye sahip din uzmanlarının vazife yaptığı bir okul olarak yaklaşık on yıl hizmet verdi. İlahiyat Fakültesi, Darü'l-fünun'da bilimsel açıdan en verimli şubelerden biriydi. Fakülte'deki öğretim elemanları tarafından 1925-1933 yılları arasında 25 sayı ve 3129 sayfadan ibaret, "Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası" çıkartılarak birçok makale bilim dünyasına kazandırıldı. Kültür, sanat ve eğitim tarihimizde önemli bir yere sahip derginin ilk 10 sayısı Osmanlıca, diğer sayıları ise yeni Türk alfabesiyle yayımlanmıştır. Sadece beşinci ve altıncı sayılar bir arada basılmış, diğer sayılar okuyucularla ayrı ayrı buluşturulmuştur. Dergide yer alan makale ya da bilimsel yazılar ağırlıklı olarak şu konularla ilgili olmuştur: İslam Felsefesi (kelam), Türk İslam sanatları, İslam'da mezhepler, İslam Tarihi'nde fikri hareketler, dinler tarihi, varlık felsefesi ve biyografiler⁶¹. Derginin faaliyette bulunduğu dönemde yönetici ve yazar kadrosu bilimsel kıstaslara uygun hareket etmeye özen göstermiştir. Dergide yayımlanan yazılarda dogmatik fikirlere ve hurafelere yer verilmemesi Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın İslam dünyasında bilimsel kriterlere uygun ilk dini yayınlardan biri olmasını sağladı⁶².

Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Yaltkaya'nın akademik yaşantısında da önemli bir yere sahiptir. Bu dergide yirmi dört farklı sayıda Yaltkaya'nın makaleleri yayınlanmıştır. Bu makaleler 496 sayfadan ibaret olup dergide yayınlanmış tüm makalelerin yaklaşık 1/6'sı Şerafettin Yaltkaya'ya aittir. Bunların büyük bir bölümü Yaltkaya'nın İlahiyat Fakültesi'nde okuttuğu kelam tarihi ders notlarıdır. Her şeye rağmen XXI. yüzyılda dahi bir öğretim üyesinin tek bir dergide bu kadar çok makalesinin yayınlanmış olması takdire şayan bir durumdur. Yaltkaya, bu makalelerinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme aldığı yazılarına nazaran daha bilimsel bir üslup kullanmıştır. Yaltkaya'nın Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki yazılarında kullandığı dil, önceki yıllarda yayınlanmış makale ve kitaplarında kullandığı dile kıyasla daha anlaşılır ve sadedir.

⁶⁰Er, 1993, a.g.k., 180.

⁶¹C. Tunç(1973). *Cumhuriyetin 50.yılında kelam ilmi sahasında çalışmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.302.

⁶²Tunç, 1973, a.g.k., 303.

Cumhuriyet Darü'l-fünun'unun durumu ülkede gerçekleştirilen devrimlerin seyrine göre şekil almıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Darü'l-fünun'a dair yapılan eleştiriler özellikle kimi öğretim üyelerinin ilmi yetersizliği ve okulun genel anlamda devrimlere destekçi olmaması üzerine yoğunlaşmıştır. Yükseköğretime büyük önem veren Atatürk, Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından Darü'l-fünunla daha çok ilgilenmiştir. Yahya Kemal Beyatlı'nın önerisiyle Atatürk'e 1922 yılında Darü'l-fünun bünyesinde fahri müderrislik (profesörlük) verilmiştir⁶³. Buna rağmen, Darü'l-fünun ile ilgili Atatürk'ün bir takım tereddütler taşıdığı yakın çevresi tarafından bilinmekteydi. Darü'l-fünun, Atatürk'ün tasarladığı çağdaş üniversite görüntüsünden uzak bir okuldu. Esasen, Darü'l-fünun'da eğitim öğretime dair meseleler yeni bir konu olmayıp Cumhuriyet'in ilanından önce de mevcut idi.

Atatürk 1922'deki ziyaretinden sonra Darü'l-fünunla sürekli temas halinde oldu. 1930 yılına gelindiğinde Atatürk bir kez daha Darü'l-fünun'u ziyaret etti ve bazı derslere dinleyici olarak katıldı. Bu son ziyaret Atatürk'ün zihninde okulla ilgili önceden ortaya çıkmış olumsuz fikirlerin değişmesinde yeterli olmamıştır⁶⁴. Atatürk'e göre, Türkiye her alanda köklü kalkınma hamleleriyle daha ileriye doğru mesafe alırken üniversite bu değişimin dışında tutulamazdı. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra gerçekleştirilmeye başlanan devrimlere karşı, Darü'l-fünun mensuplarının büyük bölümünün kayıtsız kalmaları Atatürk'ü ciddi manada rahatsız etmiştir. Ayrıca 1925-1930 yılları arası tüm uğraşlara rağmen Darü'l-fünun'un çağdaş bir üniversite görüntüsüne ulaşmamış olması, Atatürk ve devrimci kadroları okulla ilgili köklü değişiklik fikrine itmiştir. Osmanlı Devleti'nden kalma eski havasından bir türlü uzaklaşamayan okulun, zaman içinde varlığını aynıyla sürdürmesi olanaksız hale gelmiştir.

Her koşulda Türk Devrimi ve ilkelerini savunacak, siyasal rejime olan desteğini çekinmeden gösterecek çağdaş bir üniversite tasarlamış olan Atatürk, mutlak başarı için kılı kırk yararcasına titiz bir çalışma yürüterek bütüncül tedbirlere başvurmuştur⁶⁵. Ülkemizde kendisinden sonra kurulacak olan üniversitelere örnek teşkil etmesi için Avrupa'nın yükseköğretimdeki öncülerinden ve birikiminden faydalanmak

⁶³M. Ş. Günaltay(1 Nisan 1339). Atatürk'ün tarihçiliği ve fahri profesörlüğü hakkında bir hatıra, *Belleten*, 3(10), s. 274.

⁶⁴Z. Türkmen(1999). *Atatürk ve eğitim*. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi, s. 253.

⁶⁵Atatürk 1932'de, gerçekleştirilecek olan üniversite reformu hakkındaki kanaatlerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Üniversite kurmaya verdiğimiz önemi söylemek isterim. Yarım tedbirlerin kısır olduğuna şüphe yoktur. Bütün işlerimizde olduğu gibi eğitim ve öğretimde ve kurulan üniversitede de köklü tedbirlerle yürümek kati kararımızdır." U. Kocatürk(1999). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s.80.

gerekiyordu. Cumhuriyet Halk Partisi[CHP]'nin 1927 ve 1931'deki genel kurullarında Darü'l-fünun'daki aksaklıkların giderilmesi ve ülkemizde yükseköğretimin yeniden yapılandırılması için bazı öneriler dile getirildi. Türkiye Büyük Millet Meclisinde 1931 yılında görüşmeler sırasında Darü'l-fünun bütçesi ele alınırken çok sayıdaki CHP milletvekillinin onayı ile yurtdışından öğretim elemanı getirtilmesi için bütçeye ilave ödenek tahsis edilmesine karar verildi. Siyasi çevrelerde yaşanan bu gelişmeler ülkemizde çağdaş üniversiteye geçiş sürecini daha da hızlandırmıştır⁶⁶.

Atatürk'ün en önemli yükseköğretim projesi olan “üniversite reformu” ile ilgili Milli Eğitim Bakanlığı ilk olarak 1931 yılında harekete geçti. Bakanlık, Atatürk'ün çağdaş üniversite hakkındaki fikir ve tutumlarının yanı sıra CHP hükümetinin de konuyla ilgili desteğini göz önünde bulundurarak o dönemde dünyada saygın bir yer edinmiş olan İsviçre Cenevre Üniversitesi öğretim üyelerinden Albert Malche ile bağlantı kurmuştur. Albert Malche'nin Türkiye'ye gelmesi için önemli adımlar atıldı. Kısa süre içinde Türkiye'ye getirilen Albert Malche'nin yürüttüğü projeler ülkemizde yükseköğretimin gelişmesine büyük katkılar sağladı⁶⁷. Albert Malche, ülkemizde kendisine tanınan olanaklar sayesinde esaslı araştırmalar yaptı ve Darü'l-fünun hakkında bilimsel bir rapor hazırladı. Bu raporda, Albert Malche Türkiye'deki yükseköğretime dair bazı tespitlerde bulunmuştur. Öğretim elemanlarının bilimsel yayın sayısının yetersiz olduğu, yabancı dillerle ilgili gerekli donanımlarının bulunmadığı, ders verebilecek hoca sayısının uygar ülkelerdeki üniversitelerle kıyaslanmayacak kadar az olduğu, bilimsel branşlaşmaya tam manasıyla geçilemediği, öğrencilere yönelik sosyo kültürel faaliyetlerle ilgili mekânların kısıtlı olduğu, derslik ve kütüphanelerin fiziksel olarak eksikliklerinin bulunduğu raporda dile getirilen belli başlı konular olmuştur⁶⁸.

Eğitimde yılların birikmiş meselelerini bir anda çözmek hiç de kolay olmamıştır. Ancak Atatürk kararlı bir tutumla daha fazla zaman kaybedilmeden, Albert

⁶⁶H. E. Wilson(1968). *Türkiye Cumhuriyeti'nde milli eğitim ve Atatürk*. (Çev: İlhan Başgöz), Ankara: Dost Yayınevi, s. 180.

⁶⁷Albert Malche(1876-1956), İsviçreli öğretim üyesi, siyasetçi, pedagog ve araştırmacıdır. Yıllarca Cenevre Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş evresinde Türkiye'de bulunmuştur. Albert Malche, çağdaş üniversiteye geçişte gerekli olan unsurlar hakkında hazırlamış olduğu rapor sayesinde Türk kamuoyu tarafından tanınmıştır. Atatürk ilerleyen yıllarda bu raporla örtüşür biçimde hareket ederek üniversite reformunu hayata geçirmiştir. Prof. Dr. Albert Malche ve üniversite raporu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. ... (1939). *Albert Malche-İstanbul Üniversitesi hakkında rapor*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği Ana Programı Hazırlıklar Seri: B, No: 5, İstanbul: Devlet Basımevi: M. Aydoğan(2005). *Türkiye üzerine notlar 1923-2005 üniversite yenileşmesi(reformu)*. İzmir: Umay Yayınları, s. 97-114; S. Bayındır(2010). *Atatürk'ün sosyal ve kültürel politikaları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, s.299-344.

⁶⁸... ,1939, **a.g.k.**, 4-22.

Malche'nin tespit ettiği aksaklıkları dikkate alarak Darü'l-fünun'u kapattırmıştır. Milli kültür yapımızla çelişmeden çağdaş sanatlarda gelişmemize katkı sağlayacak, akademik yeterlilik seviyesi bilimsel kıstaslara daha uygun ve devrimlere destek verecek donanıma sahip bir üniversitenin meydana getirilmesine karar verilmiştir. Nihayet 1 Ağustos 1933 günü Türkiye'nin Cumhuriyeti'nin ilk üniversitesi kabul edilen İstanbul Üniversitesi kuruldu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, iç ve dış politikada yaşanan tüm aksaklıklara rağmen İstanbul Üniversitesi'nin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. İstanbul Üniversitesi, Atatürk'ün arzu ettiği çağdaş hale getirilmeye çalışılırken çeşitli zorluklarla da karşılaşmıştır. Bu zorluklardan biri de üniversitede görev alacak yeni öğretim üyelerinin tespit edilmesi oldu. Darü'l-fünun'un kapatılma aşamasında okulda 151 müderris görev yapmaktaydı. Bu müderrislerin büyük bölümünün İstanbul Üniversitesi'ne geçişine olanak tanınmayarak okulla ilişkileri kesildi. Darü'l-fünun'da görev yapmış 151 öğretim elemanından ancak 59'una İstanbul Üniversitesi'nde çalışma imkânı tanındı. İstanbul Üniversitesi açılır açılmaz kapatılan İlahiyat Fakültesi'nde ise 13 öğretim elemanı görev yapmaktaydı. Üniversite reformunun ardından bunlardan yedisinin görevine son verildi. İçlerinde Şerafettin Yaltkaya'nın da bulunduğu altı akademisyen ise İstanbul Üniversitesi'nde farklı görevlerde yeniden istihdam edildi⁶⁹.

Üniversite reformu sırasında fikirlerinden istifade edilen bilim insanlarının başında gelen Albert Malche raporunda İlahiyat Fakültesi'ne de dair de bazı tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitler yeni dönem için yol gösterici nitelikte olmuştur. Aslında Darü'l-fünun kapatılmadan önceki yıllarda İlahiyat Fakültesi'nin öğrenci sayısı çeşitli nedenlerden dolayı üçe kadar düşmüştü. Buna karşılık on üç öğretim elemanının görev yaptığı fakültede öğrenci başına yaklaşık dört akademisyenin düşüyor olması, dünyanın büyük mali zorluklar yaşadığı bir dönemde ciddi bir israf göstergesidir⁷⁰. İstanbul Üniversitesi'nde, öğrenci sayısının azlığı ve fakültenin üniversiteye getirdiği mali yükten dolayı İlahiyat Fakültesi'ne yer verilmemiştir. Albert Malche yükseköğretim raporunda İlahiyat Fakültesi ile ilgili şu öneride bulunmuştur: “*Bu fakülte ulumu diniye şubesi yahut diyanet ve felsefe-i İslamiye tarihi şubesi namları altında edebiyata da raptedilebilir*”⁷¹. Her zaman milli, çağdaş ve laik eğitimden yana tavrını ortaya koymuş

⁶⁹C. Bilsel(1943). *İstanbul Üniversitesi tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Sayı: 182, s.152. Kitapta İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri ve üniversitede akademisyen olmak için yerine getirilmesi gereken şartlar hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Cemil Bilsel'in bu önemli kitabında Şerafettin Yaltkaya hakkında çok az bilgi mevcuttur. Kitapta, Yaltkaya hakkında sadece yayınları ve girdiği derslere değinilmiştir.

⁷⁰...1939, a.g.k. 52.

⁷¹...1939, a.g.k., 52.

olan Atatürk, Albert Malche'nin İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması ile ilgili tavsiyesini yerinde bulmuştur. İstanbul Üniversitesi'nde din eğitiminin daha akılcı ve bilimsel bir çerçevede yapılmasını sağlamak amacıyla İlahiyat Fakültesi yerine İslam Tetkikleri Enstitüsü kuruldu. Çağdaş Cumhuriyet'in kuruluş felsefesiyle örtüşen bu enstitüsü, Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak yıllarca varlığını sürdürdü. Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İslam Tetkikleri Enstitüsü vasıtasıyla Türkiye'de ilk defa din eğitim ve öğretimi bilimsel bir zemine oturtuldu.

Yaltkaya, üniversite reformunun ardından, İstanbul Üniversitesi'nde bilimsel çalışmalarına devam etti. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ömer Ferit Kam ve Mehmet Ali Ayni gibi nice tanınmış öğretim üyelerinin üniversiteden tasfiye edildiği bir ortamda⁷² Yaltkaya'nın görevine son verilmemiş olması O'nun zihin dünyası ve devrimlere olan yaklaşımı hakkında bir takım ipuçları ortaya koymaktadır. Yaltkaya'nın zamanının çoğunu sadece mesleğine adanmış olup siyasi tartışmalara hiç bulaşmamış olması, kendisini akademik açıdan geliştirmeye yoğun çaba sarf etmesi, yeniliklere açık bir din adamı olması, Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri yakından izlemesi ve Türk Devrimi'nin en önemli evrelerinde takındığı tavır, O'nun İstanbul Üniversitesi'nde yeniden istihdam edilmesinde önemli rol oynamıştır. Yaltkaya, yeni kurulan İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde 1 Temmuz 1933-2 Ocak 1942 tarihleri arasında İslam Felsefesi (kelam) Ordinaryüs Profesör Doktoru olarak vazife yapmıştır⁷³. XX. yüzyılın ilk yarısında dünyanın en saygın kelam uzmanları arasında ismi zikredilen Yaltkaya, Atatürk'ün direktifiyle kurulan İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün Müdürlüğünü yapan ilk kişi olmuştur⁷⁴. İslam Tetkikleri Enstitü Müdürlüğü yıllarında Yaltkaya'nın bilimsel çalışmalarının bir bölümü yurtdışında da kitap haline getirildi⁷⁵. Yaltkaya, İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasının ardından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde

⁷²Altı Ordinaryüs Profesör Açıkta Kaldılar (12 Haziran 1934). *Cumhuriyet*, Sayı: 3627, s. 1, 4.

⁷³DİBA, 1946, **a.g.k.**, 13. Şerafettin Yaltkaya'nın Cumhuriyet Darü'l-fünun'u ve İstanbul Üniversitesi'nde yürüttüğü görevlere dair İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yönetimiyle yapılan yazışmalar sonucunda temin ettiğimiz belgeler EK-2'de mevcuttur.

⁷⁴Kazancıgil, 1991, **a.g.k.**, 118.

⁷⁵Şerafettin Yaltkaya, İslam Tetkikleri Enstitü Müdürlüğü yıllarında, XIII. yüzyılda İbn Seb'in kaleme aldığı "*Sicilya Cevapları*" isimli eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Yaltkaya'nın aynı dönemde Hilmi Ziya Ülken ile birlikte çıkardığı mecmuada bu tercüme yayımlandı. 1935'te yayımlanmış tercüme için bkz. Yaltkaya(1935). Sicilya cevaplarının tercümesi, *Felsefe Yıllığı*, Sayı: 1, s. 1-144. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'daki kargaşadan kaçarak Türkiye'ye gelen bilim insanlarından birisi de Henry Corbin'dir. Henry Corbin yakın dostu Adnan Adıvar vasıtasıyla Yaltkaya ile tanışmıştır. Henry Corbin Sicilya Cevapları isimli tercümeyi, matematik adına bilimsel açıdan önemli bulmuştur. Bu tercüme Yaltkaya tarafından son kez inceledikten sonra Henry Corbin ve Adnan Adıvar'ın müşterek gayretiyle 1940 yılında Fransızca'ya da çevrilmiştir. İbn Seb'in kitabında "devos problemi" ile ilgili kısım Avrupalı araştırmacıların dikkatini de çekmiştir. Şerafettin Yaltkaya'nın adının Fransızca tercümenin önsözünde zikredildiği kitap yıllarca devos problemine yönelik bilimsel çalışmalarda çeşitli atıfların yapıldığı kaynak bir kitap olarak kullanılmıştır. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Rashed(2015). *Classical Mathematics from Al-Khwarizmi to Descartes*. London and New York: Routledge Yayınevi, s. 412.

öğretim üyeliği yaptığı yıllarda tıp tarihi ile ilgili önemli bir derginin yayın hayatına kazandırılmasına da öncülük etti. Bu sayede Yaltkaya çok yönlü ve araştırmacı kişiliğini bir kez daha ortaya koymuştur⁷⁶. Aynı dönemlerde Yaltkaya, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri ile birlikte Türkiyat Enstitüsü'nün geliştirilmesine ön ayak oldu. Enstitü bünyesinde öğretim üyeleri tarafından “Türkiyat Mecmuası” isimli bir dergi çıkartılmıştır. Yaltkaya, Reşit Rahmeti Arat'ın Müdürlüğünü yaptığı dergiye makaleleriyle destek verip, Türkiyat Mecmuası'na en fazla katkıda bulunan yazarlardan birisi olmuştur⁷⁷. 1933-1942 yılları arasında azımsanmayacak miktarda bilimsel yayınlar yapan Yaltkaya, İbn Sina'nın birçok eserini Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmesiyle adından sıklıkla bahsettirdi⁷⁸. İstanbul Üniversitesi'nde görev yaptığı süre zarfında Henry Corbin, İsmail Hakkı İzmirli, Hilmi Ziya Ülken, Adnan Adıvar ve Kilisli Ahmet Rıfat Bilge gibi hem yerli hem de yabancı bilim insanları ile ortak çalışmalar yürüttü. Her zaman bilimsel işbirliğinden yana olup müşterek çalışma ortamının meydana gelmesi için uğraşmıştır⁷⁹. Kilisli Ahmet Rıfat Bilge ile çalışarak Keşfü'z Zünun'un bilim dünyasına yeniden kazandırılmasına katkıda bulundu. Bu sayede Yaltkaya, bilimsel işbirliğinin en güzel örneklerinden birini ortaya koymuştur⁸⁰. Kilisli Ahmet Rıfat Bilge ve Yaltkaya Keşfü'z Zünun'u tashih edip, esere yeni dipnotlar ilave etmişlerdir. Asım Köksal, Yaltkaya'nın Rıfat Bilge ile birlikte yaptığı bu çalışmanın milli kültürümüzün yeniden dirilmesinde önemli bir yerinin bulunduğundan söz eder:

“M. Şerafeddin'in Türk tefekkür âlemindeki değerini Türkiye sınırları haricine çıkaran hadise, meşhur Türk âlimi Katib Çelebi'nin

⁷⁶Şerafettin Yaltkaya, 1935-1939 yılları arasında ayda bir çıkartılması hedeflenen Türk Tıp Tarihi Arkivi isimli derginin editörlüğünü yaptı. Çıkartılmış sayıları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcut olan dergide Yaltkaya'nın İbn Sina ve tıp tarihi ile ilgili makaleleri yayınlanmıştır. Ancak dergi ekonomik sıkıntılardan dolayı düzenli biçimde neşredilememiştir. Dergide Yaltkaya'ya ait yayınlanmış makaleler şunlardır: Yaltkaya(1936a). İbn Sina'nın tıptan bir urcuzeşi, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1(1), s. 127-194; Yaltkaya(1937a). Kahveye dair bir Türk hekiminin mütalaaları, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 2(5), s. 3-9; Yaltkaya(1939a). Hangi meyveleri yemekten evvel yemeli, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 3(12), s. 82.

⁷⁷Şerafettin Yaltkaya'nın İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün çıkardığı Türkiyat Mecmuasındaki yayımlanan yazıları ağırlıklı olarak Türk-İslam kültürü ile ilgilidir. Örnek olarak bkz. Yaltkaya(1936b). Türklere dair Arapça şiirler, *Türkiyat Mecmuası*, 5(12), s. 12, 13; Yaltkaya(1939b). Anadolu Selçukileri gününde Mevlevi bitkileri, *Türkiyat Mecmuası*, 4(30), s. 1-55; Yaltkaya(1942a). Tarihte renk, *Türkiyat Mecmuası*, 7(36), s. 14; Yaltkaya(1942b). Arap lügat ve gramerciler arasında Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, 7(37), s. 24.

⁷⁸Şerafettin Yaltkaya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptığı yıllarda İbn Sina'nın şu eserlerini tercüme etmiştir: İ. Sina(2014). *Hay b. Yakzan*. (Çev: Babanzade Reşit ve Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; İ. Sina(1937). *İbn Usaybia'nın tabakatunda hal tercümesi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Basımevi. Yaltkaya bu tercümeler dışında İbn Sina ile ilgili Türkçe'ye iki eser daha kazandırmıştır. Edebiyat tarihi açısından son derece önem arz eden bu eserler şunlardır: Yaltkaya(1937b). *İran folklorunda İbn Sina*. Ankara: TTK Basımevi; Yaltkaya(1937c). *İbn Sina'nın basılmamış şiirleri*. Ankara: TTK Basımevi.

⁷⁹A. S. Ünver (1947). Üstat Şerafeddin Yaltkaya'ya Tıp Tarihi Enstitüsü şükran borcu, *Tıp Dünyası*, 20(6), s. 5952.

⁸⁰K. Çelebi(1941). *Keşfü'z zünun an esami'l-kütüb ve'l fünun*. (Düz: Kilisli Ahmet Rıfat Bilge ve Şerafettin Yaltkaya), Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları.

*Bibliyografyası'nın yeni tab'ı izhar hususunda sarf ettiği himmet ve faaliyette görülüyor. Esere üstadın yazdığı Arapça mukaddime, an'anesizleştigi ve körleştigi iddia edilen kültür kudretimizin icabında göstereceği yaratıcılık için bir nümune sayılabilir”.*⁸¹

Yaltkaya, 1930'lu yılların sonlarından itibaren I. Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin muavinliğini yapmaya başladı. İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde akademisyenlik görevlerinin yanında Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı muavinliği vazifesini de üstlendi⁸². Muavinlik görevine getirilmesi, Yaltkaya'nın ilerleyen dönemde başkanlığa atanmasının önünü açan gelişme olmuştur. Yaltkaya, bu kritik görevleri sayesinde Türk Devrimi'ne daha fazla destek vermiş ve tarihi anlara tanıklık etmiştir.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Görevleri

Diyanet İşleri Başkanlığı Türk Devrimi'nden günümüze intikal etmiş en önemli kurumlardan biridir. Kurulduğu ilk günden itibaren başkanlık çeşitli meselelerle gündeme gelerek kamuoyunun dikkatini kendi üzerine çekmiştir. Cumhuriyet Tarihi boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili tartışmalar özellikle çağdaş ve laik bir devlette böyle bir kuruma gerek duyulup duyulmadığı üzerinden yapılmıştır. Bunun dışında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen yıllık bütçe tutarları, kurum başkanlarının yaşam biçimleri, başkanlık tarafından halka okunması için seçilmiş Cuma hutbelerinin içerikleri ve genel manada dini yayınların neşriyle ilgili faaliyetler çoğu vakit tartışmaya sebep olan konular olarak dikkat çekmiştir. Bazı konularla ilgili verilmiş fetvalar, Türkiye'deki farklı inanç gruplarına yönelik yaklaşımlar, personel yapısı, din görevlilerinin donanımları ve siyasi çevrelerle olan ilişkiler de zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığı'nı gündeme taşımıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden yapılan tartışmaları doğru anlamlandırabilmek için kurumun ortaya çıkış şartları, hangi gereksinimlere istinaden oluşturulduğu ve kurumsallaşma sürecinde yaşananların objektif bir yaklaşımla bilinmesi gerekmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasına ilişkin 3 Mart 1924'te TBMM'ye sunulan 429 nolu yasa ile kurulmuştur. Bu kanunun birinci maddesine göre; “*Türkiye Cumhuriyeti*

⁸¹Köksal, 2007, a.g.k. 27.

⁸²O. Balcı (1987). Ord. Prof. M. Ş. Yaltkaya, *Diyanet Gazetesi*, Sayı: 336, s. 15.

Diyanet İşleri Riyaseti ibadet ve itikattan sorumlu devletin makarrında bir teşkilattır”.⁸³ Böylelikle dinin devlet yönetimindeki etki alanı ciddi anlamda daraltılmış ve Kemalist devlet ilk andan itibaren dinsel sahaya yönelik niyetini açıkça ortaya koymayı başarak ilerleyen zamanda da laiklik ilkesinin gereklerine göre davranacağını göstermiştir.

Son yüz elli yıllık tarihimize din devlet ilişkilerinin anlamlandırılması noktasında en temel müesseselerden biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanı Mehmet Rıfat Börekçi'dir⁸⁴. Rıfat Börekçi'ye göreve başladığı gün olan 1 Nisan 1924 tarihinden itibaren, bakanlara tahsis edilen kırmızı plakalı bir makam aracı ve en yüksek miktartlı devlet memuru maaşı verilmiştir⁸⁵. Bu şekilde saygın bir konuma ikame edilen Rıfat Börekçi'ye karşı Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ahde vefa göstererek adeta Milli Mücadele yıllarındaki hizmetlerini mükâfatlandırmıştır. Uzun yıllar özverili şekilde Diyanet İşleri Başkanlığı vazifesini yürüten Rıfat Börekçi'nin muavinliğine 1938 yılında halefi Şerafettin Yaltkaya getirilmiştir. Böylece, o devrin iki önemli din bilgini aynı çatı altında hizmet etme fırsatı yakalamıştır. Rıfat Börekçi ve Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yönetici olarak çalıştıkları yıllar Türkiye ve dünyada siyasi, askeri ve mali problemlerin bol olduğu, krizlerle mücadele edildiği bir zaman dilimine denk gelmiştir. Rıfat Börekçi ve Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki icraatlarını, görev yaptıkları dönemin ağır şartlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir.

Yaltkaya, Atatürk'ün yaşamının son zamanlarından itibaren Diyanet İşleri Başkan yardımcılığı görevini yürüttü. Bu sıfatla, 19 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk'ün cenaze namazını kıldırdı. Yaltkaya, yanında bulunan hafızlarla beraber, Türkçe tekbir eşliğinde cenaze namazını eda etti. Sabah 08.00 sularında Yaltkaya'nın imamlığında cenaze namazı kılındığı sırada, Dolmabahçe Sarayı'nın üstünde uçan Türk filosu güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulundu. Saray dışındaki heyecanlı kalabalık ise cenaze namazının ardından Atatürk'ün naşını karşıladı⁸⁶. Türk

⁸³*Düstur*(3.Mart 1924). Tertip: 3, Cilt: 5, Kanun No: 429. Türkiye Cumhuriyeti'nin geçirmiş olduğu siyasal evrim içerisinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş aşaması hakkında daha ayrıntılı bilgiye ikinci bölümde yer verilecektir.

⁸⁴Milli Mücadele'de Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış ve Anadolu fetvasının yayınlanmasına öncülük etmiş, ilk Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Rıfat Börekçi(1860-1941) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Sarıkoyuncu(2012). *Milli Mücadele Din Adamları*. (3. Baskı) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Cilt: 1, s. 144-159.

⁸⁵J. Gözaydın(2009). *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 62.

⁸⁶Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı muavini sıfatıyla Atatürk'ün cenaze namazını kıldırdığına dair ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. E. B. Şapolyo(1955). *Atatürk'ün hayatı*. Yayınevi belirtilmemiş, s. 163; C. Kutay(2005). *Atatürk'ün son günleri*. (5. Baskı). İstanbul: İklim Yayınları, s. 196; H. E. Cengiz(1962). *Yaşanmış olaylarla Atatürk ve Müzik Riyaset-i Cumhur ince saz heyeti şefi Binbaşı Hafız Yaşar Okur'un anıları*(1924-1938). Ankara: Müzik

millleti Atatürk'e karşı son kutsal vazifesini Yaltkaya'nın nezareti altında gerçekleştirdi. Rıfat Börekçi'nin ölümünden sonra, devlet erkânı tarafından Diyanet İşleri Başkanı olarak ilk düşünülen kişinin Yaltkaya oluşunda, devrimlerin ruhuna uygun olarak eda edilen cenaze namazının da etkisi vardır. Başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel olmak üzere devlet yöneticilerinin Yaltkaya'yı Diyanet İşleri Başkanı olarak görmek istemesinde, O'nun bir süredir reis muavinliğini görevini yürütmesinden dolayı kurumun işleyişini iyi biliyor olması, ülkemizin ilk üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi'nde yıllarca öğretim üyeliği yapmış olması ve Arapça'ya vakıf olması etkili olmuştur. Bu temel faktörlerle beraber vatanseverliği, Türkçe ve Türk kültürüne olan katkıları, yurtdışında tanınan bir bilim insanı olması, çalışma disiplini, çevresiyle uyumlu geçinmesi ve bilimsel yayınlarının fazlalığı Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı olarak atanmasına tesir eden diğer etmenlerdir.

Şerafettin Yaltkaya, 2 Ocak 1942 günü İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Müdürlüğü görevinden ayrılarak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Refik Saydam'ın onayı ile aylık 150 lira maaş karşılığında Diyanet İşleri Başkanlığı görevine atanmıştır⁸⁷. Görev yılları II. Dünya Savaşı'na denk düşen Yaltkaya'nın, aylık 150 liralık maaşına yasal bir engel olmadığı halde ilk iki yıl zam yapılmamıştır⁸⁸. Birçok açıdan Cumhuriyet Tarihi'nin en zorlu yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürüten Yaltkaya, dini yayınlara büyük önem vererek, başkanlık bünyesinde bir "neşriyat dairesinin" oluşmasını sağlamıştır⁸⁹. Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatının idari yapısı ve ekonomik gelirleriyle ilgili de Yaltkaya tarafından önemli düzenlemeler yapılmıştır.

Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde, 1925 yılından itibaren Türkiye'de yasal zorunluluk haline getirilen Cuma namazlarında hutbelerin Türkçe okunması uygulamasına titizlikle riayet edilmiştir. Türkçe hutbe uygulamasına doğrudan katkı sağlamak maksadıyla Yaltkaya, müderrisliğe başladığı ilk yıllardan itibaren camilerde ve farklı yerlerde yaptığı dini konuşmaların bir bölümünü "Va'azlar"

Ansiklopedisi Yayınları, s. 19; Er,1993, **a.g.k.**, 179; S. Esin(1975). Atatürk'ün cenaze merasimine ait hatıralar, *Türk Kültürü*, 5(157), s. 19-24; H. Uzun(2009). Liderine ağlayan bir ulus: Atatürk'ün Ankara'daki cenaze töreni, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 43, s.531-553; R. Metel(1981). Atatürk'ün ardından, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, 97(514), s. 12-30; A. Güler(2000). Atatürk'ün ölümü cenaze töreni ve defin işlemi, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 27(296), s. 119; Türkiye Cumhuriyeti Milli Savunma Bakanlığı Yayınları(1999). *Belgelerle Atatürk*. Ankara, s. 79, 83.

⁸⁷DİBA, 1942, **a.g.k.**, 17. Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığına atandığını gösteren belge EK-3'te mevcuttur.

⁸⁸DİBA, 1944, **a.g.k.**, 18.

⁸⁹Gözüaydın, 2009, **a.g.k.**, 128.

isimli bir kitapta toplamıştır⁹⁰. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın talimatıyla basılan bu eser sıradan insanların dahi anlayacağı bir dilde ve sade bir üslupla yazılmıştır. O'nun Diyanet İşleri Başkanı olduğu dönemde yayını yapılan ilk eser olan bu kitapta otuz adet Türkçe hutbe bulunmaktadır⁹¹. İslam dininin temel konuları hakkında bilgilendirici mahiyete sahip bu eser, Yaltkaya tarafından tıpkı kendisi gibi hafız olan merhum babası ve erkek kardeşine ithaf edilmiştir. Va'azlar isimli kitap basımı yapıldıktan kısa bir süre sonra Türkiye'deki camilerin çoğuna ulaştırılmıştır. Uzunca bir süre Türkiye'deki imam hatiplerin çoğu, bu eserden faydalanarak Cuma hutbelerini okumuşlardır.

Şerafettin Yaltkaya, 1946'da Diyanet İşleri Başkanı olduğu halde, ikinci bir Türkçe hutbe kitabının basımını daha gerçekleştirmiştir. Bu kitap⁹² bir önceki eserin devamı olup daha kapsamlı bir muhtevaya sahiptir. İçerisinde yetmişin üstünde Türkçe hutbe bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, ilk Türkçe hutbe kitabını Rıfat Börekçi'nin başkanlığı zamanında 1927'de, ikincisini ise 1936'da bastırmıştır⁹³. Yaltkaya'nın başkanlığı zamanında neşredilen Türkçe hutbe eserlerin miktarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu gelişmede Yaltkaya'nın yakın dostu ve dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de katkıları görmezden gelinmemelidir. 1940'lı yıllarda Şerafettin Yaltkaya'ya ait Türkçe hutbe kitaplar, Hasan Ali Yücel'in talimatıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okul kütüphanelerinde yer bulmuştur. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile Yaltkaya, gençlik dönemlerinden başlayarak fikir alışverişinde bulunan iki kadim dost olup, Cumhuriyet devrimleri konusunda benzer düşüncelere sahip aydınlardır. Önemli tercüme ve bilimsel çalışmalara imza atan Yaltkaya'nın İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyeliğini bırakarak Diyanet İşleri Başkanlığı görevini kabul etmesinde Hasan Ali Yücel'in telkinlerinin rolü büyük olmuştur⁹⁴. Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı görevine atandıktan sonra Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile eşgüdümlü biçimde çalışmıştır. Bu sayede Yaltkaya'nın eserlerinin Türk gençliğinin eline daha kolay ulaşması sağlanmıştır⁹⁵.

⁹⁰Yaltkaya(1944b). *Va'azlar*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Matbaası.

⁹¹Yaltkaya, 1944b, **a.g.k.**,.

⁹²Yaltkaya(1946). *Hatiplik ve hutbeler*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi ve Matbaası.

⁹³Yaltkaya, 1944b, **a.g.k.**, 3.

⁹⁴F. R. Unat(1961). Hasan Ali Yücel, *Belleten*, 25(97), s. 296-298.

⁹⁵Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın aynı karede yer aldığı fotoğraf EK-4'tedir.

Diyanet İşleri Başkanı olduğu 1942-1947 yılları arasında Yaltkaya, tüm ülkede yayınlanmış dini yayınları takip etmeye büyük özen göstermiştir. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı zamanında basımı yapılmış dini eserlerin muhteviyatının Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerle çelişmeyecek hükümler içermesine, dua ve nazar ile ilgili kısımlarının batıl anlayışlardan uzak biçimde yazılmış olmasına özen gösterilmiştir. Belirtilen ilkelere aykırı niteliklere sahip dini eserler Yaltkaya'nın il ve ilçe müftülüklerine yolladığı talimatnameler doğrultusunda toplatılarak ortadan kaldırılmıştır⁹⁶. Yaltkaya'nın başkanlığı döneminde dini eserlere dair ortak bir yayın anlayışıyla hareket edilmesi, bidat ve hurafelere karşı daha esaslı şekilde mücadele edilmesini sağlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı ve ülkenin her anlamda kritik bir süreçten geçtiği bir zamanda Yaltkaya, konumu itibarıyla İslamiyet'in birleştirici işlevinin öne çıkartılmasına katkıda bulunduğu gibi aşırı dini cereyanların engellenmesi konusunda da devlete yardımcı olmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat yapısında, 1950'de Demokrat Parti iktidarına gelinceye kadar, 1931 ve 1937 yıllarında olmak üzere iki defa ciddi düzenlemeye gidildi. 1931 yılında gerçekleştirilen değişiklikle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ekonomik yükü ve sorumluluğu hafifletildi. Bu kanuni düzenleme sayesinde, vakıflar aracılığıyla temin edildikten sonra Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine aktarılan parasal kaynakların tamamı Evkaf (Vakıflar) Umum Müdürlüğü'ne bırakıldı. 1931 yılından başlayarak Türkiye'deki bütün cami ve mescitlerin idaresi ile buralarda görev yapan personelin (hayrat-ı hademat) giderlerini karşılama sorumluluğu Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verildi. Bu düzenleme Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev sahasını önemli ölçüde daraltılmış gibi gözükse de, aslında başkanlık İslamiyet'in ibadet ve itikada dair işlerini yürüten, mali meselelerle ilgilenmek zorunda kalmayan bir teşkilat konumuna getirildi⁹⁷. 1937 yılında yürürlüğe giren Nizamname Diyanet İşleri Başkanlığı'na yetki alanı hatırlatılarak, kurumsal kimliğinin daha da güçlenmesini sağladı⁹⁸. 1930'lu yıllarda yapılan kanuni düzenlemelerin sonunda Diyanet İşleri Başkanlığı asıl görev sahasına çekilerek bir ölçüde kendi alanında verimli çalışır hale gelmiştir. Atatürk Dönemi'nin tek Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yapmış Rıfat Börekçi zamanında çıkartılan yasalar sayesinde başkanlık, din görevlisi yetiştirmek için

⁹⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi[BCA].(29 Mart 1944). 05.143.619. Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya'nın zararlı gördüğü bir dini yayından dolayı Mersin Mut Müftülüğüne yolladığı yazı EK-5'te mevcuttur.

⁹⁷BCA, 1931, 3.011.056.574. Diyanet İşleri Başkanlığı kadrosundan çıkartılarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aktarılan personelin (Hayrat-ı Hademat) kimlerden oluştuğunu gösterir liste EK-6'da mevcuttur.

⁹⁸Gözaydın, 2009, **a.g.k.**, 109.

uğraşan, dini eserlerin basımıyla meşgul olan ve halkın itikadi müşküllerine çözüm bulan bir statüye kavuşturulmuştur. Şerafettin Yaltkaya'nın başkanlığı zamanında Rıfat Börekçi döneminde yapılan yasal düzenlemelerin dışına çıkılmamış ve böylece en yüksek din organı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sahip olduğu konum muhafaza edilmiştir. Ancak toplumun çeşitli kesimleri tarafından Şerafettin Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı görevi sırasında statükocu olmak ve İslam dininin hareket alanını genişletme konusunda hiçbir adım atmamakla itham edilmiştir⁹⁹. Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı sırasında Türkçe ezan, hutbe ve sala uygulamalarını harfiyen yerine getirdiği, din görevlisi yetiştirilmesi konusunda cesur adımlar atmadığı ve yurt genelinde ibadethanelerin temizliğine önem vermediği konuları üzerinden eleştirilmiştir. Yaltkaya'ya yönelik bu eleştiriler özellikle mütedeyyin kesimler tarafından yapılmıştır. Hatta bu eleştirileri yapanlar Yaltkaya'yı Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde sadece atama yapan bir bürokrat olarak gördüklerini dile getirmiştir. Yaltkaya'yı en çok eleştiren kişilerden birisi de muhafazakâr dünya görüşü ile bilinen şair Necip Fazıl Kısakürek olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek, Yaltkaya'nın vefatından bir süre sonra kaleme aldığı bir makalesinde O'nunla ilgili düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Türkçe amel etmeye İmamı-Azam'ın sözlerini numune göstererek cevaz verme cüretindeki Diyanet (ihanet) İşleri reisi Şerafeddin Yaltkaya masonik Yahudi cereyanına yaranma gayreti içerisinde olmuştur. İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye böyle bir ithamda bulunmak ona atılmış en büyük iftiradır. Şerafettin Yaltkaya memur tayininden çok riyaseti bünyesinde milletin talep ettiği imam ve hatipler yetiştirseydi ölülerimiz musallada kalmazdı. Milli şefle sırt sırta verip camileri mahzun eyledi. Camilerimiz başka maksatlara hizmet için Allah'ın evine yakışmayacak biçimde kullanılmış ve Şerafeddin Yaltkaya buna ses çıkartamamıştır. Anadolu'nun en ücra yerlerinde mabetler kapısının önüne hayvan bağlanan necis bulaşmış yerler haline geldi. Bugün yeni baştan dincilik gayretine düşen bazı şahısların iç yüzlerini ve İslamiyeti ne şartla benimsemeye hazır bulunduklarını anlayınız”.¹⁰⁰

⁹⁹N. F. Kısakürek(2 Mayıs 1947). Bu dini nasıl tepelediler, *Büyük Doğu*, 3(61), s. 13.

¹⁰⁰Kısakürek, 1947, **a.g.k.**, 13.

Kemalist kesimden bazı aydınlar ise Yaltkaya'yı tarikat çevrelerine yakın durmakla tenkit etmiştir¹⁰¹. O ise uyumlu kişiliği ve sorumluluk bilinciyle yerine getirdiği vazifelerden dolayı kendisine yönelik yapılan eleştirilere pek kulak asmamış ve insanlara faydalı olmak için elinden geldiğince çalışmıştır. Şerafettin Yaltkaya, beş yıl üç ay gibi bir süreliğine Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulundu. Bu süre zarfında kendisinin sadece bir tane muavini oldu. Bu kişi Yaltkaya'nın halefi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki olmuştur¹⁰². Ahmet Hamdi Akseki başta olmak üzere, Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde görev yapan idari personelin büyük bir bölümü medreselerde eğitim görmüş kişilerden meydana gelmiştir.

Şerafettin Yaltkaya'nın başkanlığı döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı müşavere heyeti, dini eserler inceleme heyeti ve din işleri yüksek kurulunda görev yapan kişiler Ömer Lütfi Özker, Hasan Fehmi Gökarp, Hüsnü Erdem, Halim Sabit Şibay, Yusuf Ziya Yörükân ve Kıvamüddin Burslan idi¹⁰³. Bu şahısların eğitim öğretim gördüğü okullar, Türkçü dünya görüşleri, medreselerde aldığı dersler, Türk-İslam kültürüne olan hâkimiyetleri, yazılarının yayınlandığı mecmualar ve dindeki uzmanlık alanları Şerafettin Yaltkaya ile ciddi benzerlikler göstermekteydi. Yaltkaya başkanlığı müddetince zihin dünyasının örtüşeceği ve itimat ettiği kişileri mesai arkadaşı olarak tercih etti. Ancak bu bürokratlar arasında Yaltkaya için ayrı önem arz eden şahıs İstanbul Üniversitesi'nden eski mesai arkadaşı Yusuf Ziya Yörükân oldu¹⁰⁴. Yusuf Ziya Yörükân, tıpkı Şerafettin Yaltkaya gibi kelam sahasında uzmanlaşmış ve çağdaş düşünceye sahip bir bilgin idi. Yaltkaya ve Yusuf Ziya Yörükân'ın ortak çalışma alanlarından biri de mezhepler tarihidir. Ortak geçmiş ve düşüncelere sahip olan Yaltkaya ve Yörükân'ın aynı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı çatısı altında mesai yapmaları, zorluklarla dolu bir dönemin daha az sorunla atlatılmasına katkı sağlamıştır.

¹⁰¹Şerafettin Yaltkaya'nın tarikat çevreleriyle irtibatlı olduğu gerekçesiyle Kemalist kesimler ve özellikle Hasan Ali Yücel'in yakın çevresince eleştirildiğine dair bilgi edinmek için şu kaynaklara bkz. H. Z. Ülken(1998). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, Cilt: 2, s. 147; İ. A. Çubukçu(1986). *Türk düşünce tarihinde felsefe hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 189; M. Çıkar(1997). *Hasan Ali Yücel ve Türk kültür reformu*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti İş Bankası Yayınları, 23-26.

¹⁰²Ahmet Hamdi Akseki, ilk iki Diyanet İşleri Başkanı'nın da muavinliğini yapmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Demokrat Parti iktidarına kadar geçen tarihi sürece tanıklık eden Ahmet Hamdi Akseki ile ilgili ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. İ. Kara(2011). *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, Cilt: 2, s. 805-809; İ. Yıldız(1996). *Ahmet Hamdi Akseki ve din eğitimindeki yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁰³N. Aslanpay(1973). *Diyanet İşleri Başkanlığı(kuruluşu, çalışması ve birimlerinin tanıtılması)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 94.

¹⁰⁴BCA, 1943, 03.011.160.718. Yusuf Ziya Yörükân'ın Diyanet İşleri Başkanlığı müşavere heyeti azalığına atanması ile ilgili belge EK-7'dedir.

Türkiye Cumhuriyeti II. Dünya Savaşı'na doğrudan ve fiilen dâhil olmasa da tüm dünyada yaşanmış olan ekonomik sıkıntılardan büyük ölçüde etkilendi. Savaş yıllarında Türkiye'de varlık vergisi uygulamasından milli koruma kanunun yürürlüğe konmasına, vatandaşların temel ihtiyaçlarının karneye bağlanarak temin edilmesine kadar çeşitli ekonomik tedbirler alındı. Alınan tüm tedbirlere rağmen Türkiye, dünyadaki savaşın yol açtığı olumsuzluklardan kurtulamamıştır. Bu durumda Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen bütçe miktarlarında da kısıtlamalara gidilmiştir. Yaltkaya'nın başkanlığı döneminde, II. Dünya Savaşı'na denk düşen 1942-1945 yılları arası Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen bütçe miktarları 1924-1938 yılları arasıyla kıyaslandığında daha düşüktür. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığına getirildiği zamana yakın olması itibarıyla, 1937 ve 1938 bütçelerinden başkanlığa tahsis edilen miktarlar büyük anlam ifade etmektedir. 1939'ta patlak veren II. Dünya Savaşı'ndan önce, 1937'de yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen yıllık tutar 608.241 lira, 1938'de ise bu miktar 608.100 lira olmuştur¹⁰⁵. Yaltkaya'nın görev başında bulunduğu 1942 ve 1943 yıllarında bu rakamlar mevcut koşullardan dolayı daha da aşağıya düşürülmüştür. Diyanet İşleri Başkanlığı'na 1942'de bütçeden tahsis edilen miktar 575.752 lira, 1943'te ise bu rakam 580.565 lira olmuştur¹⁰⁶. Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde 1944 yılında da ciddi bir iyileştirilmeye gidilememiştir. Aynı yıl başkanlığın bütçesine yıllık 602. 246 lira tahsis edilmiştir¹⁰⁷. Savaşın sona erdiği 1945 yılı Türkiye'de birçok açıdan dönüm noktası oldu. 1945 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen bütçe miktarında berlingin bir iyileştirmeye gidildi. Yıllık bütçeden ayrılan tutar 753.907 liraya çıkartıldı¹⁰⁸. Dünya savaşın tamamıyla sona ermesi üzerine, Türkiye ekonomisi toparlanmaya başladı. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan yıllık bütçe tutarlarında da önemli oranda artışa gidildi. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı görevini sürdürdüğü 1946 yılında yıllık bütçeden ayrılan tutar 1.050.602 lira, 1947'de ise 2.168.854 lira olarak belirlendi¹⁰⁹.

19 Aralık 1946 günü, Cumhuriyet Halk Partisi Ordu milletvekili Hamdi Şarlan, 1947 yılı için Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan bütçe tutarı üzerinden bir konuşma

¹⁰⁵1937 ve 1938 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen bütçe tutarları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 5, Cilt: 25, s. 174; Aslanpay,1973, **a.g.k.**, 90; Türkiye Vakıflar Genel Müdürlüğü(1973). *Cumhuriyet'in ilk elli yılında vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 159.

¹⁰⁶1942 ve 1943 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen bütçe tutarları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 6, Cilt: 25, s. 279; E. Madran(1996). *Cumhuriyet'in ilk otuz yılında koruma alanının örgütlenmesi (1920-1930)*, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(16). s. 82, 83.

¹⁰⁷...1961, **a.g.k.**, Devre: 7, Cilt: 21, s. 238; ... 1973, **a.g.k.**, s. 174.

¹⁰⁸...1961, **a.g.k.**, Devre: 7, Cilt: 23, s. 198; *Resmî Gazete*(14 Mayıs 1945). Sayı: 6005, s. 8722.

¹⁰⁹...1961, **a.g.k.**, Devre: 8, Cilt: 19, 278, 279.

yapmak amacıyla TBMM kürsüsüne çıkmıştır. Hamdi Şarlan konuşmasında bir ölçüde Yaltkaya'nın görev yaptığı dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili yaşananları kısaca değerlendirmiş ve II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'de din hizmetlerinin yerine getirilmesinde oluşturduğu zorluklara vurgu yapmıştır. Hamdi Şarlan, milletvekillerinin dikkatle dinlediği konuşmasında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelecekte olması gereken pozisyonu ile ilgili de önemli açıklamalar da bulunmuştur. Hamdi Şarlan'ın konuşmasında en can alıcı kısım şu sözlerden ibarettir:

*“Arkadaşlar filhakika halkın manevi hislerine hitap edecek ve onların vicdani zevkini tatmin edecek olan din elemanlarının yükselmiş milletler gibi olgun ve dolgun bir seviyede bulunması ve memleketimizde bu tipte bu karakterde, olgun insanların bulunması lazım olduğu kanaatini taşıyorum. Bu kanaatimin tahakkuku için mevcut elemanlar, zamanın geçmesiyle yavaş yavaş ortadan kaybolması ve bunların yerini dolduracak kimsenin yerine gelmemesi... İleride halkımızın bu ihtiyaçlarına cevap verecek kimselerin tamamen münkariz olması gibi bir neticeye varacaktır. Bu itibarla istiyorum ve zannediyorum ki, yüksek hissiyatınızın da tasvip edeceği şekilde haklı olarak istiyorum ki bu teşkilatımızı pasif vaziyetten aktif vaziyete getirecek, yani, devlet teşkilatında yer alan Diyanet İşleri vazifesini, vaizlik, imamlık, hatiplik ve müftülük gibi işleri hakikaten memleketin ve milletin haysiyet ve vakarına ve manevi duygularına tercüman olacak mahiyette adamları yetiştirecek devlet müesseselerini meydana getirmesi lazımdır. Bu müessesede yetiştirilecek kuvvetli elemanlarla halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamak işi sağlansın. Bu, hükümetimizin gösterdiği alakanın biraz daha üstüne çıkmak suretiyle bu alakanın biraz daha artırılmasını ve noksanlaşan bu elemanların kâfi derecede iyi bir şekilde yetiştirilmesi için teşkilatını ve tesisatının yapılmasını yüksek huzurunuzda hükümetten dilek olarak istirham ediyorum ”.*¹¹⁰

Hamdi Şarlan'ın konuşmasında özellikle vurguladığı, ülkede din görevlisi açığı ve bu meselenin çözümü ile ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkili kılınmasına dair tespitler, ilk göreve geldiği dönemde Şerafettin Yaltkaya tarafından da yapılmıştır.

¹¹⁰ ...1961, a.g.k., Devre: 8, Cilt: 19, 282. Belirtilen zabıt ceridesinin aynı sayfasında verilen bilgiye göre 1947 yılı bütçesinden Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan miktar 2.168. 854 lira olmuştur. Bu para Cumhuriyet Tarihi'nde o zamana kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmiş en yüksek meblağ olmuştur.

Yaltkaya, göreve geldikten yaklaşık üç ay sonra Başvekâlet makamına sunduğu layihada¹¹¹ ülkede din hizmetlerinde yaşanan aksaklıklar ve bunların nasıl çözülmesi gerektiğine dair fikirlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Tesis ve teşkilindeki maksat 429 numaralı kanunla tayin olunan (Diyanet İşleri Reisliği) bu kanunmucibince uhdesine düşen vazifeyi şimdiye kadar müftüler, vaizler, imam ve hatipler ve bir de neşrettiği ilmi eserlerle ifaya çalışmış ve çalışmakta bulunmuştur. Reisliğin bu yoldaki çalışmalarının muvafakiyetle temadisi ve iyi neticeler verebilmesi, uhdelerine tevci edilecek dini vazifeleri istenilen şekilde yapmaya muktedir, münevver kimselerin vücuduna bağlı bulunmakta ve müftü, vaiz, imam ve hatip gibi din adamlarının esaslı bilgileri ile mücehhez olmaları ve kuvvetli bir seciyeye sahip bulunmaları gerekmektedir. Bu şartları temamiyle haiz dini vazife erbabını kolaylıkla şöyle dursun bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, Cuma hutbelerini okuyacak imam hatip ve hatta müezzin bile bulunmamaktadır. Umumiyetle şehir, köy, kasaba ahalisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım gerektiği hakkında mahalli hatta mıntıkaları haricindeki yerlerin müftülüklerine müraccat ettikleri ve bazı mahallerde ise köylerin hiçbirinde imam ve hatip gibi dini vazife sahipleri bulunmadığından cenazelerin ekseriyetle yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin, halkın vicdanları üzerinde ızdıraplar hâsıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır.

Mevcut imam ve hatipler ise her gün azalmakta ve yerleri her zaman boşalmaktadır. İmam hatip yokluğundan daha büyük cihet de bugün müftü vaiz gibi dini âlim ve mürşitlerin bulunması güçlütür. İlmi ihtisasa bağlı olan bu meselede bütün bütün adam yokluğu ile karşılaşılacaktır... Arzedilen bütün bu ihtiyaç ve zaruretlerin neticesi olarak (Diyanet İşleri Reisliğinin teşkilat ve vazifeleri hakkında) bu kere hazırlanup takdim olunan kanunun üçüncü maddesine tatbikattaki imkânsızlıkların ve bir türlü ref edilemeyen müşkillerin kaldırılması için, Müşavere ve Dini eserler Tetkik

¹¹¹Şerafettin Yaltkaya, devlet makamlarına iki defa layiha sunmuştur. İlki 1910'da Osmanlı Maarif Nezareti'ne, diğeri ise 1942'de Türkiye Cumhuriyeti Başvekâletine iletilmiştir.

*Hey'eti azalığı hakkında iki fıkra ilave edilmiştir. Layihanın beşinci maddesi, yukarıda mucip sebepleri uzun uzadıya izah edildiği vechile İmam, Hatip, Vaiz, Müftü ve Yüksek Diniyat Mutahassiaları yetiştirilmek üzere-muhtelif kısımları havi-mesleki müesseseler tesisi ve halen müstahdem bulunan dini vazife erbabının tekemmül ve terakkisi için de ayrıca imam hatip ve Hafız kursları açılması ve bu yolda Diyanet İşleri Reisliğine selahiyet verilmesi hakkındadır”.*¹¹²

Görev yaptığı dönemde Cumhuriyet hükümetleri ve Cumhurbaşkanın İsmet İnönü, Şerafettin Yaltkaya'nın düşünce ve önerilerine büyük önem vermiştir. Yaltkaya'nın layihada belirttiği, imam hatip okullarının ve Kur'an kurslarının açılmasına dair girişimler İsmet İnönü'nün talimatlarıyla, 1950'ye kadar zamana yayılarak gerçekleştirilmiştir¹¹³. İsmet İnönü, Yaltkaya'nın ilmi birikimine her zaman güvenmiş ve sıkıntılı bir dönemde O'nun görevini en iyi şekilde yerine getirdiğini düşünmüştür. Bu yüzden, emekliye ayrılma zamanı geldiğinde, Yaltkaya'dan emekli olmayarak görevini sürdürmesini talep etmiştir. Devletin en yetkili biriminden gelen bu talebe Yaltkaya'nın da olumlu yanıt vermesi üzerine görev süresi iki yıl daha uzatılmıştır¹¹⁴. Fakat Yaltkaya yaşamının son döneminde bazı sağlık sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Buna rağmen, vazifesini aksatmadan son ana kadar sürdürmeye çalışan Şerafettin Yaltkaya, 23 Nisan 1947'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı olarak vefat etti¹¹⁵. Ankara Saraçoğlu Mahallesi'ndeki evinden alınan naşı Hacı Bayram Veli Camisinde kılınan cenaze namazının ardından Cebeci Asri Mezarlığına defnedilmiştir¹¹⁶.

¹¹²BCA, 14 Nisan 1942, 30.10. 00. 26. 151. 16. Yaltkaya'nın Yüksek Başvekâlet makamına yolladığı layihanın tamamı ve 1942 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı kadrosunda görev almış personel sayısı ile maaş giderlerini gösteren liste EK-8'dedir.

¹¹³Türkiye'de 1940'lı yıllara gelindiğinde laiklik uygulamalarında yeni bir döneme girilmiştir. Dünyada insan hakları ve demokratik değerlerin gelişmesine paralel olarak, ülkemizde de laiklik daha esnek bir biçimde uygulanmaya başlanmıştır. İmam hatip liselerinin tekrar eğitim öğretime başlaması, Türkiye'ye ayrılan hac kotasının artırılması ve kapatılan bazı türbelerin tekrar açılmasının gündeme gelmesi 1940'lı yıllarda laiklik uygulamalarındaki yumuşamanın somut kanıtlarındandır. Bu konuya çalışmamızın beşinci bölümünde daha geniş yer ayrılmıştır. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemindeki laiklik uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. E. Torun(2002). II. Dünya Savaşı yıllarında laiklik uygulamaları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, s. 143-158; A. Dikici(2008). Milli Şef İsmet İnönü Dönemi laiklik uygulamaları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 42, s. 161-192.

¹¹⁴BCA, 7 Haziran 1945, 0. 301. 801. 021. 083. 216.

¹¹⁵Balcı, 1987, a.g.k., 15.

¹¹⁶İ. Yücel(2009). Şerafeddin Yaltkaya, *Diyanet*, Sayı: 226, s. 43. Şerafettin Yaltkaya'nın Ankara Cebeci Asri Mezarlığında bulunan kabrinin fotoğrafı EK-9'dadır. Bugün Ağrı ilimizin merkezinde Şerafettin Yaltkaya'nın adını

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ TÜRK DEVLETİNİN KURULMASI,

SİYASAL DEVRİMLER VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Milli Mücadele ve Şerafettin Yaltkaya

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen ve sonraki yıllarda özgürlük mücadelesi veren birçok topluma örnek teşkil eden Milli Mücadele hareketi Türk Devrimi'ne zemin hazırlaması açısından da tarihi öneme sahiptir. Milli Mücadele sırasında bir tarafta yaşanan coğrafya ebedi vatan yapılmaya çalışılmış diğer taraftan ise, milli egemenlik başta olmak üzere çağdaş demokrasi değerlerinin ülkemizde yerleşmesi için yoğun çaba sarf edilmiştir. Milli bağımsızlık ve milli egemenliğin aynı anda gerçekleştirilmiş olması Türk Devrimi'ni dünyadaki diğer benzerlerinden farklı kılmıştır. Kayıtsız şartsız özgürlük felsefesi üzerine inşa edilen Türk'ün son büyük direniş hamlesi, milli iradeyle iç içe geçmiş bir biçimde tarih sahnesindeki yerini almıştır. Hâlbuki dünyadaki çoğu devrim, milli bağımsızlığın gerçekleşmesinden sonra milli egemenliği hayata geçirme ülküsü üzerine inşa edilmiştir.

Aralıksız üç yıl süren Anadolu müdafaası sonunda, işgaller tam anlamıyla nihayet buldu. Atatürk, Milli Mücadele'nin askeri yönünü çoğu zaman cephede Türk askeriyle birlikte saf tutarak idare etti. Aynı dönemde Kuva-yı Milliye'den doğmuş olan TBMM ise Milli Mücadele'nin siyasi kumanda merkezi vazifesini gördü. Bu kritik süreçte yurt müdafaasının önemine inanan Yaltkaya, fiili olarak ulusal direniş hareketine katılmamış olsa da Atatürk ve arkadaşlarını bulunduğu konum itibarıyla destekledi. Aslında Yaltkaya, vatan topraklarının tehdit altında olduğu zaman yapılması gerekenleri, Avusturya tarafından Bosne Hersek'in işgal edilmesi üzerine kaleme aldığı bir yazısında şu sözlerle dile getirmiştir:

“İhmalinde hiçbir surette mahzur görünmeyecek olan her şeyden evvel ordu ve donanmayı ikmal ve tanzimesi gelmektedir. Geçen seneki,

taşıyan bir ilköğretim okulu bulunmaktadır. Okul idaresiyle iletişime geçtikten sonra temin ettiğimiz Ağrı Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya İlköğretim Okulu'na ait fotoğraf EK-10'dadır.

*acziyet itibarlanırsa fevkaledde bir halde harbiye ve bahriyeye tahsis edilen meblağın derc edilmesi pek müşğil görünüyor. Hükümetten daha fazla fedakârlık beklemek haksızlıktır. Bir ihtiyaç zuhur ederse bütün varımızı yükümüzle feday-ı nefse hazırlanmalıyız ki, istikbal-i milliye için bu durum şart gözükmetedir. Mesela her sene postlarını vermekle iktifa ettiğimiz kurbanların bütün envainı bu uğurda feda edelim. Böylelikle manende bir zararımız olmaz. Bu yol halkın saadetini istikbal-i rahmeti celb eder. Mukaddesat-ı vicdaniyemize hürmetimiz, vatanımıza milletimize zerre-i muhabbetimiz var ise, ecdadımızın canını feda ettiği bu dini muhterem, bu vatan-ı muazzez için malımızı esirgemeyelim, bu kadarcıkta olsa Asar-ı hayat gösterelim”.*¹¹⁷

Atatürk’ün 1921 yılında Sakarya Meydan Muharebesi’nden önce yürürlüğe koyduğu, Tekâlif-i Milliye Emirlerine benzer bir uygulamaya kısmi olarak on yıl öncesinde milleti davet eden Yaltkaya, vatan topraklarının işgale uğradığı dönemlerde hep aynı milli duruşunu sürdürmüştür¹¹⁸. Milli Mücadele’ye elinde silah ile değil ilmi gayretleri ve sohbetleriyle destek vermiştir¹¹⁹. Ancak bu süreçte İstanbul ile Ankara hükümetleri arasındaki hassas dengeleri göz önünde bulundurarak, doğrudan İstanbul’da iş başına gelen hükümetleri karşısına almamaya da özen göstermiştir¹²⁰. Milli Mücadele Dönemi’nde Yaltkaya, elindeki kalemi ve vatana bağlılık şuuru ile yetiştirdiği talebeleri sayesinde ulusal direnişe bir başka açıdan yararlılık sağlamıştır.

Türk milleti topyekün emperyalizme karşı çetin bir mücadele verirken Yaltkaya, Batı’nın birbirinden farklı üç yönünün bulunduğundan söz etmiştir. Yaltkaya’ya göre, Batı birinci yönüyle hala Hristiyanlığın taassubundan kurtulamamış, teslis başta olmak üzere temel inanç kaidelerini çağa göre yorumlamamış dogmatik fikirlerden müteşekkildir. Batı’nın birinci yönünü temsil eden zümre, İncil’in özünden tamamen kopuk olup sadece kutsal metinleri kendi dünya menfaatleri için kullanan din tacirleridir¹²¹. Batı ikinci yönüyle, sömürgeci yani emperyalisttir. Batı’nın bu iki yanını

¹¹⁷Yaltkaya(1326c). Vapurda, *Hikmet*, 1(32), s. 8.

¹¹⁸Yaltkaya, İtalyanların 1911-1912’de Trablusgarb’ı işgali karşısında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Tecavüze karşı vatanımızı müdafaa uğrunda mallarımızı ve canlarımızı feda etmeği vazifeyi diniye biliriz*”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1328c). Mücahidin-i Arabın İtalyan kumandanına cevabından: Mabad, *Beyanü'l-Hak*, 7(162), s. 2864-2867.

¹¹⁹H. H. Dilaver(2016). M. Şerefeddin Yaltkaya Hayatı ve Eserleri, *Ürgüp Dergisi*, Sayı: 57, s.34.

¹²⁰Ergin,1977, **a.g.k.**, Cilt 5, 1746.

¹²¹Yaltkaya(1329a). İncil ve salib, *Sırat-ı Müstakim*, 11(279), s. 296, 297.

örnek almak körü körüne bir taklitçilikten başka bir anlam ifade etmemektedir. Batı'nın asıl örnek alınması gereken ve üçüncü yönünü oluşturan yüzü uygar değerleri temsil etmektedir¹²². Anadolu'ya gelen işgalci güçler Batı'nın ilk iki yönünün temsilcileridir. Bunlara karşı her koşulda mücadele etmenin gereğine değinmiştir. Yoksa mazlum Doğu milletleri gibi sömürülen toplumlar haline gelmek kaçınılmaz olacaktır görüşünü savunmuştur. Yaltkaya Avrupa'yı bir bütün olarak kabul etmez ve bu yüzden onlara karşı müşterek bir duruştan yana değildir. Uygarlığı tüm hasletleriyle temsil eden "müspet Batı" ile iyi ilişkiler kurulmasını savunmuştur¹²³.

Yaltkaya, Milli Mücadele yıllarında derin bir sessizliğe bürünen kimi aydınlar gibi yapmayarak, sanki ülkede savaş ortamı yokmuşçasına yazılar yazmaya devam etti. Mütareke yıllarında kaleme aldığı makaleleri özellikle Mahfil Mecmuası, Mihrap Mecmuası ve Dergâh Dergisi'nde yayımlandı¹²⁴. Avrupa'ya karşı Milli Mücadele yıllarında Anadolu'da bilimsel faaliyetler ve eğitim çalışmalarının yavaşlamadığına dair bir görüntü verilmesi adına Yaltkaya'nın kaleme aldığı yazılar büyük önem taşır. Bu hassas dönemde sıklıkla olmamakla beraber Yaltkaya, bazı cami kürsülerinde verdiği vaazlarla da halkı milli ve manevi değerler konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır¹²⁵. Yaltkaya, Milli Mücadele yıllarında hem Vefa Sultanisi'nde öğretmenlik yapmış hem de din görevlisi olarak vazifesini sürdürmüştür. Bu görevleri sayesinde başta gençler olmak üzere halka daha rahat ulaşma imkânını elde etmiştir.

Ulusal direnişin ilk zamanlarında Doğu cephesinde Ermeniler, Güney cephesinde Fransız ve Ermeniler, Batı cephesinde ise Yunanlılara karşı önemli zaferler elde edilmesi Türk halkının moral ve motivasyonunu üst düzeye çıkardı. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen maddi olanaklar sınırlı olduğu gibi Yunan askerleri henüz yurttan kovulmamıştı. TBMM hükümeti silah ve mühimmat gereksinimlerini karşılamak için İtalyanlarla anlaşma zemini aramakla meşguldu. Böylesine sıkıntılı bir ortamda 10 Temmuz 1921 günü Yunan birlikleri Türk ordusuna karşı hücumla geçti.

¹²²Yaltkaya(1328a). *Büyük Bir Safderunluk, Beyanü'l-Hak*, 7(166), s. 2927, 2928.

¹²³Yaltkaya, 1328a, **a.g.k.**, 2928.

¹²⁴Yaltkaya'nın Mütareke Dönemi'nde yayımlanmış makalelerine örnek olarak bkz. Yaltkaya(1337b). Ankara'da bir şair, *Dergâh Mecmuası*, 2(16), s.55, 56; Yaltkaya(1337c). Felsefe-i kadimeden, *Mahfil*,1(16). S. 62-65; Yaltkaya(1338). Şeyhülislam İbn-i Teymiye, *Mihrap*, 1(3), s. 67-72.

¹²⁵Mütareke Dönemi'nde edebiyat ve sanatta millilik vurgusuyla yayın hayatını sürdüren Dergâh Mecmuası'nın önemli yazarlarından Nihat Özön, Yaltkaya'dan vaazlarıyla Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen bir hoca olarak bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Karadoğulları(2005). *Degah Mecmuası'nın Türk Edebiyatı ile Milli Mücadele'deki Yeri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27, s.224.

Düşman kuvvetlerinin Türk birliklerine ait merkez ve sol kanattaki askerleri bozguna uğratması üzerine Afyon'un ardından Kütahya kaybedildi. Yunan askeri birlikleri Eskişehir Seyitgazi çizgisine kadar ilerlemeyi başardı. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Atatürk, İsmet İnönü ile yaptığı durum değerlendirmesinin ardından Türk ordusunu Sakarya ırmağının doğusuna çekme kararı aldı. Orduyu her açıdan emniyete almak amacıyla yapılan bu hamle ülkede ciddi tedirginliklere yol açtı. Türk tarafında oluşan karamsar havadan faydalanmak isteyen Yunanlılar 19 Temmuz 1921 günü Eskişehir'i işgal etti. Aynı gün stratejik önem arz eden Trabzon'da işgale uğradı. Bu olumsuzlukların yaşandığı bir ortamda Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın TBMM'deki gizli oturumda Ankara'nın boşaltılabileceğinden söz etmesi tüm yurttan daha karamsar bir havanın oluşmasına sebebiyet verdi¹²⁶.

Yaşanan badireler neticesinde halkta meydana gelen karamsar ruh halini dağıtmak için Yalıtıkaya kalemine sarılmıştır. İlk defa çok açık bir biçimde Milli Mücadele'ye destekçi olduğu gösteren bir makale yayımladı. Makalesinde, ülkedeki olumsuz atmosferin ortadan kalkmasına yardımcı olmaya çalışan ifadeler kullandı. Müslümanların iman ile en zor şartlarda dahi ayakta durmayı başarması gerektiğini İslam Tarihi'nden örneklerle izah etmeye çalışmıştır. Vatanın yaşamakta olduğu sıkıntılar karşısında Türk milletinin umutsuzluğa kapılmaması gerektiğinden söz etmiştir:

*“Nazar-ı dikkatimi celb etmektedir ki, Kütahya-Eskişehir mevkiinde Yunan ordusunun Türk alaylarına galebe çalması kuvve-i maneviyemizi zirü zeber etmiştir. Hâlbuki Müslüman en zor şeraitte ayağa kalkup yeniden doğrulmayı becerendir. Habibi Zîşan Fahr-i kâinat Muhammed Mustafa, Ebubekir sıddıkla mağarada müşriklerin tazyiki karşısında bir ara sadık arkadaşının yes'e düştüğünü görünce refikine İnnellahi Mana, mahzun olma Allah bizimle beraberdir şeklindeki ayet-i kerimeyi okur. Asırlardır Müslüman Türk neferleri Allah yolunda cenkten cenge koşturduğu içindür ki, yüce Mevla'mız bizi bu zor şeraitte yalnız başına koymayacaktır. Tez vakitte ordumuzu muzaffer eyleyecektir”.*¹²⁷

¹²⁶Ş. Turan(2009). *Türk Devrim Tarihi II ulusal direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. Cilt: 2, s. 250.

¹²⁷Yalıtıkaya,1337a, a.g.k., 97.

Yaltkaya'nın halkı geleceğine inandırmaya çalıştığı zafer çok geçmeden Türk ordusu tarafından elde edildi. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında Türk birlikleri Atatürk önderliğinde Sakarya Meydan Muharebesi'nde tarihi bir zafer kazandı. Bu büyük zaferin ardından Yunanlılar ve tüm düşman birliklerinin Anadolu'dan atılması için yurt genelinde seferberlik ilan edilmiştir. Genel seferberlik sürecinde bütün şartlar zorlanarak askerlerimizin eksiklikleri telafi edilmeye çalışıldı. Bu arada Başkomutan Atatürk, ordudaki bazı komutanlarla sözde futbol maçı adı altında bir araya gelerek Batı cephesindeki gelişmeleri yakından takip etmeye başladı. Akşehir'de Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Nurettin ve Yakup Şevki Paşalarla yaptığı toplantıdan sonra taaruz kararı alan Atatürk, 26 Ağustos 1922'de Türk ordusuna hücum emri verdi. Muazzam zaferle sonuçlanan büyük saldırıya İsmet İnönü, Atatürk'ün cephenin en önünde savaşmasından dolayı "Başkomutanlık Savaşı" adını vermiştir¹²⁸.

Büyük Taaruz'un ardından Anadolu'da tek düşman askeri bırakılmamış ve Türk ordusu tekrar İzmir'e girmiştir. Zaferden sonra Türk ve İslam dünyasından Atatürk'e birçok kutlama telgrafi yollandı. Hatta İstanbul'daki Tevfik Paşa dahi yolladığı telgrafla Atatürk ve Türk ordusunu tebrik etti. Artık Anadolu'da Batı emperyalizmi son buldu. Milli zaferden sonra imzalanan 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi'nde Türk tarafının gerçek muhatabı İngiltere olmuştur. Mudanya'da İngiltere ve müttefikleri, TBMM temsilcisi Dış İşleri Bakanı İsmet İnönü'nün tutumu karşısında daha fazla direnemeyerek Türk tarafının isteklerine boyun eğdi. Mudanya'dan sonra saltanatın kaldırılması ve Lozan Antlaşması ile Milli Mücadele'de elde edilen zaferler siyasi açıdan da taçlandırıldı. Milli Mücadele askeri ve politik süreciyle, devrimsel değişimde son çözüme giden yolun ilk adımı olmuştur¹²⁹.

2. Saltanatın Kaldırılması

XIX. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'nde saltanat makamının varlığı çeşitli gerekçelerle tartışılmaya başlandı. Bu tartışmalar demokratik değerlerin gelişme göstermesi ve insan haklarının öneminin iyiden iyiye anlaşılmasıyla daha da arttı. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde saltanatın bekasına yönelik cesur tartışmalar yapıldı. Saltanat makamı üzerinden yapılan tartışmalara katılan aydınlardan birisi de

¹²⁸Şapolyo(1944). *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele tarihi*. İstanbul: Berkalp Kitabevi, s. 368.

¹²⁹Berkes, 2008, **a.g.k.**, 523.

Şerafettin Yaltkaya oldu. Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme aldığı yazılarında, XX. yüzyılda millet iradesinin ön plana çıkartılmasının kaçınılmaz olduğuna dikkat çekti. Totaliter rejimlerle milletleri yönetmekte ısrar etmenin sosyal huzursuzluğa neden olacağını savunan Yaltkaya, bazı Avrupa ülkelerinde var olan parlamento esaslı yönetimin İslamiyet'in öngördüğü yönetim anlayışıyla uygunluk gösterdiğine dikkat çekmiştir. Yönetimde imtiyazlı bir grubun olmaması gerektiğini belirten Yaltkaya, Müslümanlıkta gerçek imtiyaz sahipliğinin "kişisel hürriyete" sahip olmakla mümkün olduğundan söz etmiştir:

"Fransa inkılab-ı kebiri esnasında neşr olunmuş olan (hukuk-u beşer) beyannamesinde, "hiç kimse vali dahi olsun efkâr-ı zatisinden dolayı tazyik edilemez. Yalnız efkâr-ı mezkurenin intizam-ı umumiye-i ihlal itmemesi meşrudur". Maddesiyle tesis edilen (hürriyet ve vicdan) biraz tahlil etmekte faideden hali değil zannediyorum. İnkılab-ı kebirden evvel Fransa'da kral Lui devirlerinde asilzadegan ve rahiplerden başka hiçbir kimse hukuk-u tabiyesine malik bulunmuyor ve bundan dolayı efkâr-ı umumiye-i yukarıya doğru günden güne isyan isyan ile meşbu olup bir harekât-ı fikriye yayılıyor idi. O tarihte Avrupa'da büyük bir istibdat hüküm ferma olduğu halde Şark'ta buna nazır bulmak muhaldir. İngiltere'de ise çok önceleri parlamento ve meşveret usulü kabul ile efkâr-ı kadimeye, umum millete mahir olarak meselelerin çözümünde fırsat lutfetmişlerdir. Bu güzel haslete ruh okuyan filozoflarda rehberlik etmiştir. Bunun memalik-i Osmaniye'de tesis edilmesi çok müspettir. Ancak Fransa'da inkılab-ı kebirden evvel rahipler ve asilzadeler hürriyet-i fikriyeye kâbus nazarıyla bakmışlardır. İncil istibdata payanda edilmiştir. Hâlbuki biz İslamlarda böyle midir? Kur'an-ı Kerim ve akıl, hususi imtiyazı reddeder. Müslümanlar hudud-u meşruaya tecavüz etmemek üzere hürriyet ve vicdanlarına malik olduklarından imtiyaz-ı tabiine versatedirler".¹³⁰

Yaltkaya, düzgün fertler yetiştirmenin huzurlu toplum ve vatan inşasındaki önemini belirten yazılarında, bireysel hürriyetin ancak toplumun yararına olacak durumlarda kısıtlanabileceğini ileri sürmüştür¹³¹. Devleti nizamın uygulayıcısı,

¹³⁰Yaltkaya(1327a). Hürriyet ve vicdan, *Beyanü'l-Hak*, 4(149), s. 2652, 2653.

¹³¹Yaltkaya(1328b). Islah-ı içtimainin anasırı asliyesi nedir? , *Beyanü'l-Hak*, 7(173), s. 3041.

insanların koruyucusu ve ihtiyaçların karşılanmasına yardımcı bir mekanizma olarak görmüştür. O'nun düşünce dünyasında, monarşik ilkelere dayandırılmış bir devlet anlayışına yer yoktur. Yaltkaya, devletin vatandaşlarına olan yaklaşımında onların dinsel tercihlerini merkeze almaması gerektiğini ifade etmiştir¹³². Farklı kişisel algılamaların ve ayrı kanaatler taşımanın medeniyetin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunacağını savunmuştur¹³³. Yaltkaya, Emile Durkheim gibi Batılı düşünürlerin hürriyet hakkındaki fikirlerinden etkilenmiş, toplumun karar verme yetkisinin olması gerektiğini savunmuş ve monarşik yönetim anlayışına sıcak bakmadığını yazılarında dile getirmiştir. Yönetimde danışarak hareket etmeyi (istişare veya şura) en temel prensip olarak kabul etmiştir. Yaltkaya, kişi eğemenliğine dayalı yönetim anlayışının ve ilim erbabına gösterilen aşırı saygının sakıncalarını şu şekilde ifade etmiştir:

*“Tahsili diniyemizin ve siyasi cereyanlarımızın şiddetle mahsus olan lüzum ıslahına karşı lakayd kalınmıştır. Fakat bunlar yine hepsiyle beraber bizde Volter zuhur etmesini sağlamayacaktır. Çünkü bizde hiçbir ferdin hiçbir suretle takdimi için sebep yoktur. Kimsenin bir reis-i ruhani tarafından takdis edilmiş olması aranmaz. Yalnız ilm-i vakar ve ehil olmasına bakılır ki, bu sıfatlar ile takdim esasen kazanılmış bir haktır. Mesailerini asrı hazıra tevkîf etmek lüzumunu anlamamış amirler ve ulemalar kendileri her zaman her ferdi İslami tarafından gerek amelen gerek fikren asiyaneye davranışa maruz kalacaktır ya da vazifelerine has icraya davet olunacaklardır. Müslümanlık bu davet hakkını her ferde verir. Unvan ve itibar halk tarafından tayin olunur. Bugün biz ulema ve siyasiyeye unvanlarının Avrupa’da hükümet tarafından tasdik olunması şartı getirildiğini duyunca hayret ettik. Bizde hükümet-i maneviye reisi ve bunun vüzerası yoktur. Şura bilakayd-u esastır”.*¹³⁴

Şerafettin Yaltkaya’nın da yazılarında değindiği gibi II. Meşrutiyet Dönemi’nde saltanat makamının konumu ve lüzumu ile ilgili yapılan tartışmalar, ilerleyen zamanda hanedanlık sisteminin kaldırılmasını kolaylaştırıcı etmenler olmuştur. Mütareke Dönemi’nde ise yurt savunmasının öncelikli mesele olması saltanat makamı

¹³²Yaltkaya,1328a, a.g.k., 2928.

¹³³Yaltkaya,1328b, a.g.k., 3042.

¹³⁴Yaltkaya(1326a). Bizde bir Volter zuhur eder mi? *Beyanü'l-Hak*, 4(97), s. 1814

ile ilgili tartışmaların çoğu zaman bir tarafa bırakılmasını sağladı. Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından ise Türk milleti arasında ve TBMM'de Atatürk tarafından saltanatın varlığına son verileceğine dair söylentiler daha bir yoğunluk kazandı. Millet egemenliği dayalı olarak 23 Nisan 1920'de kurulduğu kabul edilen yeni Türk Devleti'nin saltanat makamıyla iç içe yaşaması kurucu kadroların temel felsefesi ile tamamen çelişmekte olan bir durumdu. Ne var ki olağanüstü şartlar Atatürk'ün bir an önce bu makamı nihayete erdirmesine olanak tanımamıştır. Mudanya Mütarekesi ve yaklaşan Lozan Barış Konferansı'nın görüşmeleri Atatürk'ün konuyla ilgili harekete geçmesine neden olmuştur.

Milli Mücadele devam ederken Ankara Keçiören'de Refet Paşa'nın evinde yapılan görüşmedeki konuşmalardan dolayı Atatürk yakın çevresinin dahi, saltanatın kaldırılması konusunda çok da hazır olmadığına tanıklık etmiştir¹³⁵. Fakat zaman içinde kamuoyunun daha bir hazır hale gelmesi ve yaşanan siyasi gelişmeler Atatürk'ü saltanatın ilgası konusunda vakit kaybedilmeden harekete geçmeye teşvik etti. Milli Mücadele boyunca Atatürk ve arkadaşlarına değil destekçi olmak her fırsatta aleyhte çalışmalarda bulunan İstanbul Hükümeti elde edilen milli zaferi sahiplenmeye kalkışmıştır. Bu durum Atatürk'ün büyük tepkisine neden oldu. Gerek gördüğü üzere yaptığı kamuoyu yoklamasının ardından Atatürk, Milli Mücadele kadrosunda devrimci ruha sahip olan dava arkadaşlarının desteğine de güvenerek, saltanatın kaldırılması meselesini TBMM gündemine taşımıştır¹³⁶. Mesele Meclise getirildiğinde konuyla ilgili ilk söz alan siyasi İsmet İnönü oldu. Gelişmeler sırasında Atatürk TBMM'deki muhalefet cephesinin etkinliğini kırmak maksadıyla, Kazım Karabekir ve Rauf Beyler gibi Milli Mücadele'deki öncü kişilerin saltanat makamı aleyhinde Meclis kürsüsünde görüş bildirmelerini istedi. Bu son derece yerinde siyasi manevra hareketiyle Mecliste bulunan muhalefet grubunun planları alt üst edildi. TBMM kürsüsüne çıkarak Kazım Karabekir ve Rauf Beylerin gerçekleştirdiği konuşmalar vatansever olmakla beraber saltanat yanlısı fikirlere sahip olan milletvekillerinin padişahlığa son verilmesi konusunda ikna olmalarını sağladı.

¹³⁵Mustafa Kemal Atatürk(2011). *Nutuk*. (Düzenleyen: Şefik Memiş ve İsmail Şen). (4. Baskı). İstanbul: Tıpkıbasım Yayınevi-Çevrimyazı, s. 685.

¹³⁶S. K. Akgün(2006). *Halifeliğin kaldırılması ve laiklik(1924-1928)*. İstanbul: Temel Yayınları, s. 69.

30 Ekim 1922 günü, TBMM’de saltanat makamının geleceğine dair hararetli tartışmalar cereyan etti. Milli bağımsızlık için mücadele veren kuvvetlere karşı çıkartılan ayaklanmalar, ulusal direniş hareketinin öncülerine yönelik idam cezasının çıkartılması ve hilafet ordusu vasıtasıyla Anadolu’da kardeş kanının dökülmüş olması Meclisteki görüşmelerde Atatürk ve arkadaşlarının elini güçlendiren geçmişe ait önemli olaylardı¹³⁷. TBMM kürsüsüne gelen mebuslar, gönderdiği bir telgraf ile milli heyete ulaşan Tefik Paşa’nın Lozan görüşmeleri için İstanbul hükümetini yetkili gibi göstererek Ankara hükümetine görüşmelere katılma önerisinde bulunmasını şiddetle eleştirmişlerdir¹³⁸. Saltanat ve yanlılarına karşı eleştirilerde bulunanlardan birisi de Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey olmuştur. I. TBMM’de Atatürk ve arkadaşlarına karşı en sert muhalefeti yürüten bir vekilin dahi saltanat makamı hakkında sarf ettiği sözler Mecliste Müdafai Hukuk cephesinin işini oldukça kolaylaştırmıştır. TBMM’deki atmosfer siyasal anlamda büyük bir devrime yaklaşıldığını göstermekteydi. Nihayet Atatürk, Meclis kürsüsüne gelerek konuyla ilgili tarihi bir konuşma yaptı¹³⁹.

TBMM’de saltanatın kaldırılmasının ele alındığı oturumlarda ok yaydan çıkmış görüntüsü hâkimdi. Meclisteki genel hava saltanat makamının kaldırılmasından yanaydı. Ancak, 30 Ekim 1922’deki görüşmelerde çoğunluk sağlanamadığı için bir netice alınamadı. Atatürk ve İsmet İnönü işi şansa bırakmak istemiyorlardı. İsmet İnönü’den sonra kürsüde konuşmaya başlayan Atatürk, İslam dininin özünde hanedanlığa yer olmadığını tarihten verdiği örneklerle uzun uzadıya açıkladı. Atatürk, konuşmasında TBMM yönetimi ile hilafet makamının bir arada bulunmasında hiçbir engel durumun olmadığından söz ederek niyetini açıkça belli etmişti. Saltanatın kaldırılmasıyla, Türk milletinin seçimle iş başına gelecek halifelik makamına ve çağdaş bir yönetime kavuşacağını ifade etti. Dinleyenleri bilgilendirici tarihi nutkunda Atatürk, saltanatın dinsel değil dünyevi bir makam olduğuna vurgu yaptı. Böylece saltanat ve hilafetin birbirinden ayrılması gerektiğini net bir biçimde beyan etti. Bu uğurda gerekirse bir takım kafaların kesileceğini hem de Mecliste sert muhalefet gösterilerinde bulunan “bazı din görevlilerinin” gözünün içine bakarak ifade etmekten sakınmadı¹⁴⁰.

¹³⁷ Berkes, 2008, a.g.k., 504.

¹³⁸ N. Öklem (1972). *Saltanatın kaldırılması*. İzmir: İstiklal Matbaası, s. 17.

¹³⁹ Atatürk’ün saltanatın kaldırılması esnasında Meclis kürsüsünde yaptığı konuşma hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ..., 1961, a.g.k., Devre: 1, Cilt: 24, s. 299-314.

¹⁴⁰ ... 1961, a.g.k., Devre: 1, Cilt: 24, 314.

Osmanlı Devleti'nin son kalesi olan sultanlığın ilgasına dair kanun tasarısı hazırlama görevi TBMM'de karma komisyona (Şer'îye Encümeni) verildi. Komisyonun kapalı toplantılarında kimi delegeler (sarıklı üyeler) saltanat ve halifeliğin birbirinden ayrılmasının oluşturacağı sözde sakıncaları dile getirdi. Fakat komisyonundaki tüm üyeler Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına göz yuman son Osmanlı Sultanının yaptıklarının "hainlikle" ifade edileceği konusunda birleştiler¹⁴¹. Kanun görüşmelerinin TBMM'de uzamasından rahatsız olan Atatürk'ün ağırlığını koymasıyla oylamaya geçildi. Atatürk tarih boyunca egemenliğin hiçbir zaman bahşedilmediğini, her zaman zorla alındığını bilen bir liderdi. Bu yüzden bütün yaşamı boyunca millet egemenliğinin hâkimiyeti uğrunda mücadele vermiştir.

Saltanatın kaldırılması önerisi, 1 Kasım 1922 günü TBMM'de oylanırken büyük bir karşı koyma yaşanmadı. Alkışlar arasında onaylanan yasa tasarısı Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi'nin yaptığı dua ile tamamlandı. TBMM'de, saltanatın kaldırılmasıyla ilgili kararın 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden başlayarak geçerli sayılacağı da belirtilmiştir. Bu duruma gerekçe olarak belirtilen tarihten itibaren saltanat makamının fiili olarak görev yapamaz hale gelmesi gösterildi. Netice itibarıyla, TBMM tarafından son iki yılında saltanatın resmi olarak bir kimlik taşımadığı ortaya konulmuş oldu. Artık ülkede tek "hükümrân-ı mümessil" ve hukuk hâkimi TBMM olmuştu¹⁴². Saltanatın kaldırılması yerli ve yabancı basında manşetlere taşınarak bildirildi. Yurtta büyük yankı uyandıran gelişme ulusal gazetelerin birinci sayfalarından vatandaşlara duyuruldu¹⁴³. Genel olarak Türk basınında saltanatın kaldırılması kararı olumlu karşılandı. Basında, saray ve hilafetin son iki yüz yılda ülke meseleleri karşısında takındığı tavır ciddi anlamda eleştirildi. Avrupa basını ise Türkiye'de saltanatın kaldırılmasını birkaç günlük gecikme ile de olsa okuyucularına bildirmişti. Avrupa gazetelerinde TBMM'nin sultanlığı ilgası, demokratik değerleri geliştirebilecek bir adım olarak nitelendirildi. Fakat aynı gazetelerde Türkiye'de hilafet makamının hala varlığını devam ettirdiğine de dikkat çekilmiştir. Saltanatın kaldırılması İslam dünyasında da olumlu tepkilerle karşılık buldu. İslam dünyası, bundan sonraki süreçte

¹⁴¹Saltanatın kaldırılması esnasında yapılan görüşmelerde Hüseyin Avni Bey, son dönem Osmanlı hanedan üyeleri için "sefil" ifadesini kullanırken yanında bulunanlardan "hain" yakıştırmaları yapanlar da olmuştur. Benzer ifadeler komisyonda yapılan görüşmeler sırasında da kullanılmaya devam etti. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 1, Cilt: 24, 315.

¹⁴²F. Kandemir(1964). *Mustafa Kemal arkadaşları ve karşısındakiler*. Ankara: Yakın Tarihimiz Yayınları, s. 89.

¹⁴³Türk Halkı İstanbul'daki Şekli Hükümeti Ebediyen Tarihe Müntekil Add Etmiştir (2 Teşrinisani 1338). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 117, s. 1.

halifenin seçim yoluyla belirlenecek olması ve seçimin nasıl gerçekleştirileceği üzerine yoğunlaştı¹⁴⁴.

Saltanat makamının ilgasının ardından Refet Bey İstanbul'da TBMM hükümetini temsilcisi konumundaki şahıs olmuştur. Kısa süre içinde İstanbul'daki resmi kuruluşların temsilcileri Refet Bey'e olan bağlılıklarını bildirdi. Henüz işgal kuvvetlerinin birlikleri tam olarak İstanbul'u terk etmeden Osmanlı Devleti'nin dört yüz yılı aşkın bir süredir başkentliğini yapan şehir, TBMM idaresine girmiş bir havaya büründü. TBMM hükümeti “düşük padişahı” cezalandırma yoluna gitmediği gibi bir süreliğine hilafet makamı üzerinden yapılan tartışmaları da askıya aldı. Atatürk ve İsmet İnönü, Lozan'da Türkiye'nin ulusal bütünlük içinde görünmesine büyük önem vermekteydiler. Lozan Barış görüşmelerine katılmak maksadıyla Paris'te bulunduğu sırada İsmet İnönü Fransız basınına yaptığı açıklamalarda Türkiye'nin hilafet meselesinin bulunmadığına ve TBMM'nin ülkedeki yegâne siyasi güç olduğuna vurgu yapmıştır¹⁴⁵.

Saltanatın kaldırılmasının ardından Vahdettin'in elinde sadece sembolik bir hilafet makamı kaldı. Şahsi hırslarından kaynaklanan bazı yersiz beklentileri ise saltanatsız yaşadığı ilk Cuma namazında kendisine karşı takınılan ilgisizlikten sonra tükendi. Halkın artık O'nu hilafet makamında görmek istemediği aşıkardı. Sadrazam Tevfik Paşa'nın istifasından sonra umutsuzluk ve tedirginlik içinde Londra ile irtibata geçti ve bunun üzerine “esbab-ı insaniyeye” binaen İngiliz hükümeti tarafından Vahdettin'in yalnızca şahsi himaye için sığınma talebi kabul edildi¹⁴⁶. İstanbul'da kendisini güvende hissetmediği gerekçesiyle İngiliz General Harrington'un himayesinde, yanında bulunan dokuz kişilik heyetle Malaya zırhlısına binerek 17 Kasım 1922 günü resmen İngiltere'ye sığındı¹⁴⁷. İstanbul'dan Malta'ya götürülen Vahdettin, Atatürk'ün bütün öngörülerini haklı çıkardı.

Vahdettin'in ilticasından sonra halledilmesi gereken en mühim mesele halifenin seçimi konusu olmuştur. Son Osmanlı padişahının yurtdışında hilafet makamını Türkiye aleyhinde kullanmasına mani olmak için Atatürk derhal harekete

¹⁴⁴Akgün, 2006, a.g.k., 88.

¹⁴⁵Kültür Bakanlığı(1993). *Lozan'ın 70. yıldönümünde İsmet İnönü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 53.

¹⁴⁶Vahdettin'den İslam Âlemine Bir Beyanname (15 Teşrinisani 1338). *İstikbal*, Sayı: 763, s. 1.

¹⁴⁷Z. Sarıhan(1996). *Kurtuluş Savaşı günlüğü*. Ankara: TTK Basımevi, Cilt: 4, s. 835.

geçti. 18 Kasım 1922 günü TBMM’de Rauf Bey’in önerisiyle halife seçimi gizli oturumda görüşülmeye başlandı. Atatürk, yeni seçilecek halifenin Ankara’da değil İstanbul’da ikamet etmesini istemekteydi. Bundan maksat, Lozan’daki görüşmelerde TBMM’nin otoritesini sarsacak bir durumun oluşmasına fırsat vermemektir. Atatürk, halifelğe dair fikirlerini TBMM’de yaptığı konuşmasında beyan etmiştir¹⁴⁸. Vahdettin’in hal’ine dair Şer’iye Encümeni’nden alınan fetvanın TBMM’de onaylanmasının ardından halife seçimine geçildi. TBMM’de bulunan 163 kişiden 143’nün oyunu almayı başaran Abdülmecit Efendi, İslam Tarihi’indeki son halife olarak seçildi. Abdülmecit Efendi’nin seçim yoluyla halife olması üzerine, hilafet makamının tayininde tarihsel açıdan tekrar bir başa dönüş gerçekleşmiştir¹⁴⁹.

Halifelik üzerine yapılan tartışmalar sırasında, saltanatlığın kaldırılması Türk bağımsızlık hareketini oldukça güçlendirmişti. Atatürk ve devrimci kadro daha rahat etmeye başlamış ve milli egemenliğinin gerçekleştirilmesinde en önemli adımlardan birisi atılmıştır. Saltanatın kaldırılması ile sadece Cumhuriyet’in ilanı ve hilafetin ilgası kolaylaşmamıştır. Dinsel kurumların yeniden tanzim ve tasnifinin de önü açılmıştır. Saltanatın kaldırılması, gelecekte yapılacak olan milli, çağdaş ve köktenci yeniliklerin ilk büyük hamlesi olarak tarihe geçmiş siyasal bir devrimdir. Türk çağdaşlaşmasındaki hamlelerin birçoğuna destek veren Şerafettin Yaltkaya, saltanat kaldırılmadan yıllar önce yazdıklarıyla bu devrime kamuoyunun hazır hale gelmesine kısmi ölçüde katkıda bulunmuştur.

3. Cumhuriyet’in İlanı ve Yeni Türk Devletinin Dünyaca Tanınması

Cumhuriyet sözcüğü, Arapça’daki topluluk ya da halk anlamlarının karşılığı olan “Cumhur” kelimesinden türemiştir¹⁵⁰. Zaman içinde ise millet yönetiminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Genel geçer tanıma göre Cumhuriyet, yönetenlerin özellikle devlet başkanının belirli süreliğine seçimle iş başına getirildiği yönetim şeklidir¹⁵¹. Tarih boyunca Cumhuriyet yönetimini çağrıştıran bir takım uygulamalara rağmen, Türklerin bu yönetim şekliyle tanışmasının pek de erken olduğunu söylemek kolay değildir. Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında iki defa ilan olunan Meşrutiyet, Cumhuriyet

¹⁴⁸Atatürk’ün halife seçimi sırasında TBMM’de yaptığı konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 1, Cilt: 24, 1051.

¹⁴⁹Akgün,2006, **a.g.k.**, 98.

¹⁵⁰F. Develioğlu(2013). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, s. 179.

¹⁵¹B. Tanör(2006). *Kurtuluş kuruluş*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, s. 177.

yönetiminin ilk ayak sesleri olsa da bu iki siyasal rejim birbirinden farklı özelliklere sahiptirler.

I. TBMM'nin açıldığı andan itibaren üyeleri arasında var olan fikirsell ayrılıklar, kritik sürecin atlatılıp Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine daha da belirginleşti. Savaş yıllarının oluşturduğu koşullarda en ideal hükümet biçimi olarak hayata geçirilmiş "Meclis hükümeti" sistemi 1923'ün ikinci yarısıyla beraber işlemez hale geldi. 9 Eylül 1923 günü kurulan Halk Fırkası ise yönetim biçiminin ne olacağına dair kafalarda var olan soru işaretlerini daha da arttırmıştır¹⁵². 1923 Ekim'inde ciddi bir hükümet bunalımı ortaya çıktı. Halk Fırkası'nın üyeleri arasında da yönetim şekline dair fikir ayrılıkları mevcuttu. Ali Fuat Bey gibi Milli Mücadele'nin önde gelen isimleri siyasal belirsizlikten duydukları rahatsızlığı her fırsatta dile getirmişlerdir.

Yaşanan tüm gelişmeleri gözlemleyen Atatürk, ülkenin özlediği huzur ortamına kavuşması adına 1923 Ekim'i ile beraber siyasi ağırlığını ortaya koymaya başladı. 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesinden bir süre sonra Atatürk, çalışamaz hale gelen hükümetin Başbakanı Fethi Bey'e görevden çekilmesini önerdi. Ankara'nın, yüzünü çağdaş dünyaya dönen yeni Türk Devleti'nin başkenti ilan edilmesi¹⁵³ ve Fethi Bey'in başbakanlıktan ayrılması (27 Ekim 1923) büyük devrimin daha kolay gerçekleşmesine yardımcı oldu. Atatürk'ün askeri öğrencilik yıllarından başlayarak kafasında farklı bir siyasal sistemle yeni bir devlet kurma planı hep mevcut olmuştur¹⁵⁴. Atatürk, 1923 yılında gerçekleştirdiği bütün yurt gezilerinde milli egemenliğe vurgu yapmış, yerel seçkinlerle beraber halkı da Cumhuriyet rejimine düşünce planında hazırlamıştır¹⁵⁵. Atatürk, büyük zaferin ardından Lozan görüşmelerinin yaklaşmasına paralel yabancı basına verdiği beyanlarda aklından geçen yeni hükümet modelinin "Cumhuriyet" olacağına dair imalarda bulunmaktan da geri durmadı¹⁵⁶.

Atatürk, 28 Ekim 1923 günü Çankaya Köşkü'nde verdiği yemeğe katılan konuklara Cumhuriyet'i ilan edileceğini duyurdu. Ertesi gün Atatürk ve İsmet İnönü

¹⁵²K. Yusufoğlu(2011). *Hatıralar ışığında Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*. İstanbul: Yılmaz Basım, s.23.

¹⁵³Y. K. Karaosmanoğlu(1972). *Ankara*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 29.

¹⁵⁴A. F. Cebesoy(1967). *Sınıf arkadaşım Atatürk*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 36.

¹⁵⁵Tanör,2006, **a.g.k.**, 183.

¹⁵⁶B. N. Şimşir(2006). *Atatürk ve Cumhuriyet*. İstanbul: İleri Yayınları, s. 263.

hazırladıkları yasal düzenlemenin önce Halk Fırkası'nın grup toplantısında görüşülmesini sağladılar. Parti grubuna sunulan anayasa değişikliği, üzerinden yapılan küçük oynamalardan sonra kabul edildi¹⁵⁷. 29 Ekim 1923 günü saat 13.00'te TBMM'ye getirilen tasarıda yeni Türk Devleti'nin ismi, yönetim şekli ve devlet başkanının belirlenmesi önerilmekteydi. Tasarı üzerinde söz alan tüm mebuslar aslında ülkede üç yılı aşkın bir süredir var olan yönetim sisteminin Cumhuriyet olduğuna dair ortak kanılarını dile getirmişlerdir. Bundan sonrası için yapılması gereken, yasal bir düzenleme ile mevcut durumun hukukileşmesini sağlamaktır¹⁵⁸. Teşkilat-ı Esasiye'nin 1. , 2. , 4. , 10. , 11. ve 12. maddelerinde gerçekleştirilen değişikliklerle Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu saat 20.30'da tüm dünyaya ilan edildi¹⁵⁹. Atatürk'ün ifadesiyle “vicdanlarda saklanan milli sır” artık hayata geçirildi¹⁶⁰. Aynı gece devlet başkanlığı meselesinin halli için yapılan oylamada ise, Ankara Milletvekili olan Atatürk 158 üyenin tamamının reylerinin bir eksiğiyle (yasa gereği kendisi oy kullanamamıştır) saat 20. 45'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçildi¹⁶¹.

Cumhuriyet'in ilanı, 29 Ekim 1923 gecesini 101 pare top atışı ile tüm yurttan kutlandı. Türk Devrimi'nin mimarı Atatürk Cumhurbaşkanı seçilir seçilmez, TBMM kürsüsünde bir teşekkür konuşması yapmıştır. Atatürk konuşmasında, Türkiye Devleti'nin isminin tüm dünyaya bilinmesi gereken adıyla duyurulduğunu ifade etti¹⁶². Cumhuriyet'in ilan edildiği ve Atatürk'ün Cumhurbaşkanı seçildiği tarihi oturum Meclis kürsüsünde okunan duanın ardından sona erdi. TBMM'de 30 Ekim 1923'te yapılan görüşmelerde, İsmet İnönü, oluşturduğu yeni kabinesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olarak da tarihe geçti. Artık devrim tarihinde farklı bir süreç işlemeye başladı. Atatürk, Cumhuriyet rejiminin vazgeçilmez bir parçası olarak gördüğü “Halkçılık” ilkesini yeni dönemde daha çok öne çıkardı¹⁶³.

Cumhuriyet'e geçişle beraber Atatürk'ün anayasal ve siyasal statüsü net bir biçimde belirginleşti ve güçlendi. Ancak devrimlerin daha rahat hayata geçirilmesi ve

¹⁵⁷G. Jaschke (1973). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı, Atatürk Devrimi'nin Başlangıcı, *Belleten*, 37(147), s. 481.

¹⁵⁸Cumhuriyet'in ilan edildiği gün TBMM'de yapılan konuşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 4, 108-127.

¹⁵⁹P. Dumont(1993). *Mustafa Kemal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 113.

¹⁶⁰Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 325.

¹⁶¹Şimşir, 2006, **a.g.k.**, 26.

¹⁶²Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Atatürk 'ün TBMM kürsüsünde yaptığı konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 326.

¹⁶³T. Timur(2013). *Türk Devrimi ve sonrası*. İstanbul: İmge Kitabevi, s. 117.

rejimin yerleşmesi için yeni kurulan sistem kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı sistemidir¹⁶⁴. Cumhuriyet'in ilanı ve Atatürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesine olumlu tepki gösterenlerin yanında buruk karşılayanlar da olmuştur. Milli Mücadele'ye olumlu bakmamış, saltanat ve hilafet makamlarının buyruklarından ayrılmamayı yeğlemiş ve ekseriyeti Atatürk'e muhalefet edenlerden oluşmuş İstanbul basınının Cumhuriyet'in ilanına sıcak yaklaşması zaten beklenen bir durum değildi. İstanbul basınının yanı sıra Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'inde Cumhuriyet'in ilanına yaklaşımları ihtiyatlı olmuştur. İstanbul basını hilafetin geleceğinden kaygılandığını ifade etmekten geri durmamıştır. Halifeliğin varlığına dokunulmasa da Türk Devrimi'nin genel seyri bu makamın artık devam edebilirliğinden yana gözükmüyordu. İstanbul basını Cumhuriyet'in hayata geçirilmesiyle hilafet makamına darbe vurulduğu kanısındaydı. Başta Tanin Gazetesi olmak üzere İstanbul basını halifelik elden kaçırılırsa Türkiye Devleti'nin İslam âlemindeki saygınlığından yoksun kalacağını savunmuşlardır¹⁶⁵.

Kazım Karabekir ve Rauf Bey Cumhuriyet rejiminden rahatsızlık duyduklarını gösteren ifadeler kullanmaktan kaçınmışlardır. Ancak Milli Mücadele'nin önde gelen bu iki komutanı meselenin bir oldubittiye getirildiği iddia etmişlerdir. Kendilerine danışılmamasını bir duyarsızlık olarak algılamış ve Cumhuriyet'in sadece kutlamalarla değil içselleştirilerek hayata geçirilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Rauf Bey ve Kazım Karabekir'in Cumhuriyet'in ilanına dair yaptığı eleştirilerden biri de hilafet makamının zedeleneceğine yönelik oldu. Onlara göre, hilafet makamının saygınlığına halel gelirse bu durum İslam dünyasında Türkiye'ye karşı bir huzursuzluğa yol açacak idi. Bu yüzden Müslüman coğrafyasının gönlü Türkiye Cumhuriyeti tarafından tekrar kazanılmalıydı¹⁶⁶.

Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından, tarihi gelişmelerin tabi bir sonucu olarak da Atatürk'ün önderliğinde Cumhuriyet ilan edilmiştir. İlan biçimi ve halifelik makamının konumu hakkında yapılan tartışmalar aslında cumhuriyet rejiminin doğal neticesidir. Ülkemizde XIX. yüzyılın sonlarıyla beraber siyasal rejime dair ciddi tartışmalar yapıldı. Bu tartışmalara katılan aydınlardan birisi olan Şerafettin Yaltkaya, cumhuriyet yönetimi ve demokrasi ile ilgili fikirlerini de II. Meşrutiyet Dönemi'nde dile

¹⁶⁴Tanör, 2006, **a.g.k.**, 187.

¹⁶⁵Şimdide Halifelik Meselesi (11 Teşrinisani 1339). *Tanin*, Sayı: 389, s. 4.

¹⁶⁶İstanbul'da Hilafet Kongresi Teşebbüsü (9 Teşrinisani 1339). *Vakit*, Sayı: 209, s. 4.

getirmiştir. Yaltkaya, dünyada Siyonizm'in ve masonluğun yaygın olduğu bir ortamda hürriyet, anayasal düzen ve çok partili bir siyasi yapının tercih edilmesinin milli karakterimiz ve çıkarlarımız için daha uygun olduğunu ifade etmiştir:

“Fermansolluğun dinle münasebeti olmayan bir fırka-i siyasiye olduğunu teslim etsek bile, gerek din için gerek Osmanlı memleketi için hayırlı bir şey olmayacağına kanaat-ı teslim eyledik. Siyonistliğe gelince, memleketin haline acıdık doğrusu. Siyonistliğin bu gün vücuduna kâil olmamak kadar basit bir mütalaa gazeteci ağzından çıkmasına doğrusu ağlanır. Şu memlekette hürriyet var ise Kanun-i Esasi ile vuku olmuştur. Çünkü Kanun-i Esasi her serbest fırkaya müsaade etmiş her gizli efkârı ise men'i etmiştir. Böylesi Türk'ün şecaatine de pek yakışı düşmektedir”¹⁶⁷.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyonizm ve masonluğu savunan gazetecilere karşı demokrasi yanlısı bir tutum sergileyen Yaltkaya, ilerleyen yıllarda da zaman zaman kaleme aldığı yazılarında bu tutumunu sürdürmüştür. O'na göre, Türkler yeryüzünde bağımsızlığına en düşkün milletlerden biri olduğu için yaratılışlarına uygun yönetim sistemi cumhuriyettir. Yaltkaya, tarihten gelen yüksek sıfatlarıyla Türklerin cumhuriyet yönetimine olan yatkınlığından söz etmiştir:

“Tarihin her safhasında ve şimdi görünüyor ki, muhtelif devletlerin dini ve siyasi fırkaların kendilerine mahsus renk renk bayrakları olduğu gibi, askeri, mülki ve ruhani sınıflarında ayrı ayrı renkleri vardır. Garpta olduğu gibi, şarkta da, dini ve siyasi fırkaların muhtelif renkte bayrakları vardı. Peygamberimiz siyah, sarı ve beyaz bayraklar kullanmış idiler. Muhtelif dini ve siyasi zümrelerin renklerden birini kendilerine şiar etmiş olmaları, eski bir inanın neticesi olabilir. Şecaat, cesaret, harp, hürriyet, bilgelik, meşveret v. s. 'yi kendisinde yaşatan biz Türklerin bayrağımızın kırmızılığı ile Türk diyarının hâkimi olan yıldızın renginin kırmızı olmasının yakın bir bağı vardır. Kırmızı özgürlüğü temsil eden bir renktir. Türk kırmızıdan hoşlanır olarak bilinmektedir. Var olduğumuzdan beri

¹⁶⁷Yaltkaya(1327d). Haluk'un Defteri, *Beyanü'l-Hak*, 5(117), s. 2142.

*özgürlüğümüze olan muhabbetimiz, şecaatimize uygun karektere sahip Cumhuriyetle daha da büyük bir anlam kazanmıştır”.*¹⁶⁸

Yaltkaya, Cumhuriyet’e bağlılık, vatan sevgisi ve bayrağa gösterilen saygıyı birbirini pekiştiren değerler olarak algılamıştır. Bu konuya dair fikirlerini çocuklar için yazdığı bir şiirde şu şekilde ifade etmiştir:

“Türk bayrağı kırmızı; aktır Ay’ı Yıldız’ı

Gönüllerde yaşayan odur bir peri kızı...

Denizlere şan verir; karalara can verir,

Bize heyecan verir, düşman kalbine sızı...

Bir seher yıldızıdır, ortadaki yıldız;

Onun için her yanı böyle olmuş kırmızı.

Kan rengine boyanmış; ta göklere dayanmış,

*Arkasından uçarız Cumhuriyet’e(bize) o verir hızı”.*¹⁶⁹

Siyasi konular içerikli makalelerine diğer alanlarda yazdığı yazılarla kıyaslandığında daha az rastlanan Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi’nden, tek partili sürece uzanan zaman diliminde fikir ve tutumlarıyla hürriyet yanlısı bir aydın olduğunu göstermiştir. İlerleyen yıllarda ise, Cumhuriyet ve değerlerine olan bağlılığı Yaltkaya’nın, Atatürk ve İsmet İnönü tarafından önemli görevlere getirilmesine ciddi manada tesir etmiştir.

4. 3 Mart 1924’te Çıkarılan Yasalar

4. 1. Halifeliğin Kaldırılması

Hazreti Muhammed’den sonra başa geçen İslam Devleti’nin başkanına ve peygamber vekiline halife denilmiştir. Halife hem dünyevi hem de dini manada tüm

¹⁶⁸Yaltkaya(1942a). Tarihte renk, *Türkiyat*, Cilt: 7-8, Cüz: 1, s. 46, 47.

¹⁶⁹Yaltkaya(1943). *Benim dinim*. Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, s. 44.

Müslümanların lideri kabul edilmiştir. Bu yüzden İslam dininde halife, Hristiyanlıktaki papalıktan farklı olarak sadece dinsel bir gücün sembolü olmaktan ziyade dünyasal bir kuvvet ve otorite sayılmıştır. 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılıncaya kadar hilafet dinsel ve dünyasal birliktelik ilkesi içinde varlığını korumayı başarmıştır¹⁷⁰. Hazreti Muhammed’den sonra göreve gelen ilk dört halife “ehlü’l-hal ve’l akd” ismi ile bilinen kurulda yapılan seçimle belirlenmişti¹⁷¹. Emevi Sultanı Hazreti Muaviye’nin uygulaması ile kendisinden sonra başa oğlu Yezid geçince, hilafet monarşik bir sistem içinde devam etti. Emevilerden sonraki İslam devletlerinin bu durumu değiştirmemesi üzerine TBMM’nin seçtiği Abdülmecid Efendi’ye kadar halifelik monarşik idarelerin bir parçası oldu. Osmanlı hükümdarları, hilafeti çoğu zaman merkezi otoritenin daha da kuvvet bulması için her zaman ellerinin altında tutmuşlardır. Küçük Kaynarca Antlaşması’nda (1774) Kırım’daki Müslümanlarla kültürel bağları koparmamak, I. Dünya Savaşı’nda ise Arapların desteğinin sağlamak için Osmanlı hükümdarları halifelik pozisyonlarını devreye sokmuşlardır. Halifelik Osmanlı sultanlarının dış Müslümanlarla irtibatını sağlayan siyasi bir mekanizma işlevini görmüştür.

Değişen dünya koşulları ve milliyet duygularının daha ağır basmaya başlaması hilafet makamı üzerinden bazı tartışmaların yapılmasına sebep oldu. II. Meşrutiyet Dönemi aydınları tarafından da halifeliğin konumuna dair yazılar kaleme alındı. Böyle bir ortamda hilafet ile ilgili tartışmalara Yaltkaya’da müdahil oldu. Konuya dair kaleme aldığı bir makalesinde Yaltkaya, gayrimüslimlerin Londra merkezli kurduğu uluslararası bir kuruma dikkat çekerek, ilk zamanlar Avrupa şehirlerinde etkinlik gösteren bu teşkilatın zamanla Avustralya ve Yeni Zelanda gibi uzak ülkelerde de faaliyetlerde bulunduğunu belirtmiştir. Papadan bağımsız olarak hareket eden ve insani amaçlar taşıyan bu müessesenin İncil ile Tevrat’ı pek çok dile çevirtmesini de takdirle karşılamıştır¹⁷². Yaltkaya, henüz II. Meşrutiyet Dönemi’nde halifelik makamının çağın gerisinde kaldığını ve İslam dünyasının bu konuda yeni bir yapılanmaya gitmesinin gerekli olduğunu dile getirmiştir:

*“Tevrat ve İncil’in neşri mukaddesesine bundan yüz sene evvel bir
Biritanya Cemiyeti teşkil olundu ve bu kitapları 280 lisana tercüme*

¹⁷⁰Tanör,2006, **a.g.k.**, 189.

¹⁷¹C. Avcı(2003). *İslam Bizans ilişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, s. 14.

¹⁷²Yaltkaya(1327b). İbret Alalım, *Beyanü’l-Hak*, 5(114), s. 2094.

*eylediler. Tab ve tercüme için altı milyon İngiliz lirası sarf eylediler. Neşr-i dini mukaddesi tesis eden bu gibi cemiyetleri başkaca milletler diniyle bilirler ki, dinen icra ettikleri hizmetten ziyade mensup oldukları devletlerin siyasetine tabii olmaktadırlar. Yine mazlumlara bilirler ki, bunlar ayak bastıkları yerleri kendi devletleri namına harpsiz almaktadır. Bunlar karşısında bugün ulemamız muhataplarının yaptıklarına hiçbir zahmet etmeyerek, merkezi hilafet ve bilad-ı Osmaniye'deki icrayı davet ve nasihat yapamayacak talebelere sahiptir. Merkezi hilafet-i İslamiye maatesüf düçar-ı akamete uğradı. Hâsılı ortadadır ki, yenice bir hilafet-i merkeziye tesis olunup evvelkine nazaran ayırı hususiyetleri olması gerekmektedir”.*¹⁷³

Yaltkaya, Cumhuriyet'in ilanından önceki süreçte, hilafet müessesesinin kendisini yenilemesini ve gelişen olaylara evrensel bir tutumla yaklaşacak hale getirilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Yaltkaya gibi din görevlilerinin hilafet makamını tenkit eden yazılar kaleme alması, halifelğe olan bakış açısının değişmesine katkıları sağladı. Ancak halifelik gibi 1300 yılı aşkın bir süredir var olan köklü bir makamın varlığına son vermek bir anda mümkün olmamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşen tartışmalar gelecekteki büyük devrimin ilk habercisi olmuştur. Milli Mücadele yıllarına gelindiğinde Atatürk ve yakın çevresi tarafından ülkenin içinde bulunduğu hassas durum göz önünde bulundurularak, milli bütünlüğü zedelememek noktasında hilafet makamı tartışma konusu yapılmadı. Fakat buna rağmen, 1920 Ağustos'unda yeni anayasa (Teşkilat-ı Esasiye) üzerinde müzakereler yapıldığı bir anda TBMM'de ilk defa, halifelik makamının niteliği üzerinde bazı konuşmalar yapılmıştır. Bu yolla Meclis içinde halifeye bağlı bir grubun varlığı da açıkça ortaya çıktı. O günkü şartlar gereği konuya dair tartışmaların uzatılmasına Atatürk pek sıcak bakmamış ve nihayet zaferden sonra saltanatla beraber hilafetin geleceğinin de görüleceği karara bağlanmıştır¹⁷⁴.

Saltanat kaldırılıp Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesi ve devrimlerin hayata geçirilmesi sürecinde, hilafet makamı ile ilgili bir takım dikkat çekici gelişmeler yaşandı. Kendisini Cumhurbaşkanı'ndan farksız görmeye başlayan Abdülmecid'in

¹⁷³Yaltkaya, 1327b, a.g.k., s. 2094, 2095.

¹⁷⁴E. Özbudun(1992). *1921 Anayasası*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, s. 24-26.

tutumları zaman içinde bir devlet başkanlığı meselesinin doğmasına da yol açtı. Hâlbuki Osmanlı saltanatına son verilip TBMM tarafından Abdülmecid hilafet makamına seçilmeden önce şahsına bir takım ikazlarda bulunulmuştu. Buna göre, Abdülmecid, sadece Müslümanların halifesi unvanını kullanabilecek ve başka her hangi bir salahiyyeti olmayacaktı. Seçildikten hemen sonra kendisini Mekke ve Medine'nin hizmetçisi olarak ilan eden Abdülmecid'in, Fatih Sultan Mehmet'inkine benzer bir sarık kullanma talebi kat'i bir dille ret olundu. Atatürk halifenin sarık yerine redingot giymesinin daha uygun olacağı açıklamasını yaparak gelecekte gerçekleştirmeyi düşündüğü devrimlere dair mesaj vermişti¹⁷⁵. 1923 yılının ilk günlerinde halifelik makamı ile ilgili önemli bir gelişme yaşanmıştır. Afyon Karahisarı Mebusu İsmail Şükrü "Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı bir broşür hazırlayarak TBMM üyelerine dağıttı. Broşürde halifenin TBMM'nin tabii başkanı olduğu ve kanunları onayından geçirme hakkının bulunduğu beyan edilmiştir¹⁷⁶. Atatürk bu olay karşısında kararlı bir duruş sergileyerek, ilerleyen zamanda buna benzer başka bir gelişme daha yaşandığı takdirde *"kimi hocalar bize meseleyi kati biçimde hallettirirler"* açıklamasını yapmıştır¹⁷⁷. Atatürk, Şükrü Hoca'nın broşürünü inanç özgürlüğüne aykırı bulduğu için hakkında yasal işlem yapılması talimatını verdi¹⁷⁸. Aynı dönemde İskilipli Atıf Hoca'nın "İslam Yolu" isimli kitabında halifenin Müslüman halkın padişahı olduğuna dair bir ifade kullanılmıştır. Bu gelişmeler karşısında Atatürk, Ziya Gökalp'in yazısının da yer aldığı "Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye" isimli bir broşür yayımlattırmıştır¹⁷⁹.

Atatürk, Lozan'da elde edilmesi beklenen diplomatik zafere yoğunlaştığı bir dönemde hilafet ile ilgili meselelere bir süreliğine de olsa müdahil olmamayı tercih etti. Lozan'da Türkiye'yi temsil eden heyetin başında bulunan İsmet İnönü ise görüşmeler sırasında kendilerinin halife adına değil Türk hükümeti adına görüşmelere katıldığına vurgu yaptı. Bu sayede konferans görüşmeleri boyunca Avrupalı devletler tarafından Türk heyetinin karşısına hilafet konusu bir mesele olarak getirilmedi¹⁸⁰.

Cumhuriyet'in ilanından sonra halifenin istifa edeceğine dair Türk basınında birçok haber yer almıştır. Ancak Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Atatürk'ü ilk

¹⁷⁵ Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 342.

¹⁷⁶ Jaschke(1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. (Çev: Hayri Örs). İstanbul: Bilgi Yayınevi, s. 121.

¹⁷⁷ A. İnönü(1982). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit konuşmaları*. Ankara: TTK Basımevi, s. 72.

¹⁷⁸ Akgün, 2006, **a.g.k.**, 124.

¹⁷⁹ Turan, 1995, **a.g.k.**, Cilt: 3, 54.

¹⁸⁰ A. N. Karacan(2017). *Lozan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 268, 269.

kutlayanlardan birisi de Osmanoğulları soyundan gelen ve günlerinin sayılı olduğunun farkında olmayan halife Abdülmecid Efendi oldu¹⁸¹. İlişkilerde görülen kısa süreli bahar havasından sonra, “gölge halifenin” yapmaya devam ettiği hatalar Atatürk’ü harekete geçirmek için yetmiştir. Devletteki kuvvetler ayrılığının ciddiyetini fazla kavramamış olan ve seçilerek göreve getirildiğini unutan halife İslam dünyasından tebrik mesajları aldıkça kendisini devlet başkanı gibi hissetmeye devam etti. Meselenin ilginç yanı, Milli Mücadele yıllarında büyük yararlılıkları bulunan Rauf, Kazım Karabekir ve Refet Beyler gibi nüfuzlu isimler tutumlarıyla halifenin yanlışlarının artmasına katkı sağladılar¹⁸². 1923 yılının son günlerinde Türkiye’de, basında yer alan bazı iddiaların tesiriyle de Abdülmecid Efendi’ye ayrılan ödenek tartışma konusu yapıldı. Bu iddialar halifenin ödeneğini yeterli bulmadığı ve en az Cumhurbaşkanlığı makamına ayrıldığı kadar bütçeden kendisine para ayrılmasını istediği şeklinde olmuştur¹⁸³. Siyasal anlamda Atatürk’ten farklı çizgide bulunanlar, Abdülmecid’in mali beklentilerini yerinde bulup destekleyince devlet başkanlığı konusundaki sıkıntı giderek daha da büyüdü. Böyle bir ortamda başta Ruf Bey olmak üzere kimi önemli isimlerin İstanbul’daki halifeyi ziyareti ve ona methiyelerde bulunması ortamı iyiden iyiye germiştir. İsmet İnönü, 22 Kasım 1923 günü gerçekleştirilen ve sekiz saat süren Halk Fırkası toplantısında halifeye yapılan ziyareti gündeme getirdi. Toplantıda İsmet İnönü’nün sarf ettiği, “*halifeyi ziyaret, hilafet meselesidir*” ifadesi, Atatürk’ün de konuya yaklaşımını ortaya koymuştur¹⁸⁴. Rauf Bey, TBMM’nin seçtiği bir kişiyi ziyaret ettiğini belirterek kendisini aklamaya çalıştı.

Halifenin tutum ve davranışları üzerinden yapılan tartışmalar esnasında, Cumhuriyet’in kurucu kadrosunu oluşturan fertler arasında fikir ayrılıkları olduğu görüldü. Bu düşünce ayrılıklarının kişisel ilişkilerde soğukluğa neden olduğu bir ortamda Abdülmecid Efendi yeni bir huzursuzluğun daha ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Atatürk’ün sadece salt bir din başkanı olarak gördüğü Abdülmecid Efendi, yurtdışından Türkiye’ye yapılan üst düzey ziyaretlerde şahsının da görüşmelere dâhil edilmesini istedi. Ayrıca onun bu talebi TBMM’deki kimi mebuslar tarafından da olumlu karşılandı. Bu gelişmeden sonra halifelik makamı devam ettikçe Mecliste içten

¹⁸¹Akgün,2006, **a.g.k.**, 158.

¹⁸²Milli Mücadele’nin önde gelen isimlerinin Abdülmecid Efendi ile diyalogları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. H. Uluğ(1975). *Halifeliğin sonu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 131-154.

¹⁸³Hilafet Ödenegi Ne Olacak? (14 Teşrinisani 1339). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1024, s. 1.

¹⁸⁴Uluğ, 1975, **a.g.k.**, 140.

içe bir kaynama yaşanacağı, Atatürk tarafından tam anlamıyla kavranmıştır¹⁸⁵. Atatürk ve arkadaşlarının kendisinden duyduğu rahatsızlıklara aldırış etmeyen Abdülmecid gösterişli Cuma selamlıkları düzenlemekle kalmıyor, İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilcilikleriyle de irtibat kurma gayreti içine giriyordu. Halife, adeta iktidar sahibi olduğunun havasını estirmek ve gövde gösterisi yapmaktan geri durmuyordu¹⁸⁶.

Halifeliğin bekası üzerine yapılan tartışmaların “gelenekçi-çağdaş” çizgisine kaydığı bir ortamda Hindistan'dan yollanan iki mektup meselenin daha da büyüyerek uluslararası boyut kazanmasına yol açtı. Halifelik meselesi, artık dış ülkelerin iç işlerimize müdahalesine neden olan bir konuma oturdu. Hindistan'da yaşayan Şii İsmailiye tarikatının reisi Ağa Han ve Hint Müslümanlarını temsilen Emir Ali, İsmet İnönü'ye halifeliğin devam etmesinden yana olan isteklerini dile getirdikleri telgraf ve mektuplar yollamışlardır. İngiliz hükümeti yanlısı bu iki şahsın mektupları her nasıl olmuşsa İsmet Paşa'dan önce Tanin, İkdâm ve Tevhidi Efkâr gibi tirajı yüksek gazetelerin eline geçerek ilk sayfalarında yayınlandı¹⁸⁷. Bardağı taşıran son damla cinsinden yaşanan bu gelişme, halifeliğin kaldırılması konusunda dönüşü olmayan bir yola girilmesine neden oldu. Atatürk, bu dönemde halifeliğin “tarihi bir hatıradan” başka bir kıymet taşımadığı şeklindeki fikrini herkesle paylaştı¹⁸⁸. Hintli Müslümanlar adına yollanan mektupların basına sızdırılması meselesini TBMM gündemine taşıyan İsmet İnönü, Meclisteki konuşmasında sorumlularla ilgili sert eleştiriler yaptı. Hükümet yetkililerince Türkiye'nin iç işlerine bir müdahale olarak algılanan konu, İstiklal Mahkemelerine kadar taşındı¹⁸⁹.

Türkiye'nin tam bağımsızlık ilkesinin hiçe sayıldığı İngiliz tezgâhlı gelişmelerden sonra Atatürk, halifeliğin ilgasına dair kesin netice alınmasını sağlayacak doğru zamanı kollamaya başlamıştır. Bu maksatla Şubat 1924'te İzmir'de gerçekleştirilen harp oyunlarında Atatürk İsmet İnönü, TBMM Başkanı Kazım Özalp ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile birlikte komutanlar zirvesini tertip etti. Toplantıda, üzerinde durulan esas konu hilafete son vermek için doğru vaktin geldiği ve bu meselede geç kalınmaması gerektiği olmuştur. İsmet İnönü, toplantıda

¹⁸⁵H. Gümüüşoğlu(2000). *Osmanlı hilafeti ve kaldırılması*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, s. 89.

¹⁸⁶Tanör, 2006, **a.g.k.**, 190.

¹⁸⁷Tanör,2006, **a.g.k.**, 191.

¹⁸⁸Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 300.

¹⁸⁹M. K. Öke(1988). *Güney Asya Müslümanlarının istiklal davası ve Türk Milli Mücadelesi*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 128.

Abdölmecid'in şahsına yolladığı ve ekonomik durumundan yakındığını gösteren mektubu da gündeme getirdi. Atatürk'ün bu mektuba tepkisi sert olmuş ve hilafet makamını bir safsata olarak nitelendirmiştir¹⁹⁰. Komutanlar zirvesinde, ordunun desteğı sağlandıktan sonra Atatürk ve arkadaşları Anakara'ya dönerek tarihi adımı atmak için harekete geçti. Meselenin Halk Fırkası grubunda ve TBMM'de ele alınıp karara bağlanması gerekmektedir.

TBMM'nin V. yasama yılı, 1 Mart 1924 günü Atatürk'ün yaptığı konuşmayla başladı. Atatürk tarihi konuşmasında Cumhuriyet'in korunması ve eğitim öğretimin birleştirilmesinin lüzumu üzerinde de durdu. Atatürk fikirlerini şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Bağılı olmakla Türklerin mutlu bulundukları dinin yüzyıllardan beri içinde bulunduğu siyasi durumundan kurtarılması gerekmektedir. Mukaddes ve latufl olan itikat ve vicdaniyamızı muğlâk ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ihtisarata sahneyi tecelliyat olan siyasetin ve siyasetin bütün uzvundan bir an evvel ve katiyen tahlis etmek milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiğı bir zarurettir. Ancak bu suretle diyaneti İslamiyenin mealiyatı tecelli eder”.*¹⁹¹

Atatürk'ün TBMM'de yaptığı konuşmanın ardından hilafetin ilgası konusunda yasal organlar devreye girmiştir. İlk olarak 2 Mart 1924 günü Halk Fırkası grup toplantısında, Atatürk'ün Meclisteki konuşmasında değindiğı konular ele alındı. TBMM'de yapılacak görüşmelerde fırka olarak ortak hareket edilmesi karara bağlandı. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâleti'ne son verilmesi, eğitim öğretimin birleştirilmesi, Osmanlı hanedan üyelerinin yurtdışına çıkarılması ve daha da önemlisi hilafetin ilgası konuları Halk Fırkası'nın grup toplantısında kabul edildikten sonra TBMM'ye taşındı¹⁹².

3 Mart 1924 günü, ülkeyi çöküntüye sürüklemiş bir hanedanlığın halifelik elbisesi altında devam etmemesi gerekçesiyle, daha önceden “Meşayih Meclisi” başkanlığını yapmış olan Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşı TBMM'ye

¹⁹⁰Jaschke, 1972, a.g.k., 124.

¹⁹¹..., 1961, a.g.k., Devre: 2, Cilt: 7, s. 5.

¹⁹²Gümüšoğlu, 2000, a.g.k., 117, 118.

yasa teklifi sundu. Kanun teklifinde, hilafetin ilgasıyla beraber Osmanlı haneden üyelerinin yurtdışına çıkarılmasının gereğine de yer verilmiştir¹⁹³. Halifeliğin kaldırılması gerektiğine dair söz alan milletvekilleri hilafetin özellikle iç ve dış politikada çift başlılığa sebebiyet verdiği için bağımsızlığı zedelediğine değindi. Mecliste üzerinde durulan bir diğer konu da halifeliğin İslam yönetimlerinde hükümet adı altında devam ettiği için özel bir makam tahsil edilmemesi gerektiği olmuştur¹⁹⁴. Atatürk, Adalet Bakanı Seyyid Bey'in kürsüde yaptığı konuşmadan hoşnut kalarak, yakın çevresine bu sayede halifelik makamının İslam'da yerinin bulunmadığını öğrenmiş olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁵.

Mecliste, halifeliğin kaldırılması ile ilgili görüşmeler esnasında başta Şeyh Saffet Efendi ve Seyyid Bey'in konuşmalarında sıklıkla İslam dininin esaslarına dair göndermeler yapılmıştır. Bu tarihi konuşmalar Hoca İsmail Şükrü ve İskilipli Atıf Bey'in hilafet yanlısı yayınlarına cevap niteliğindeydi. Görüşmelerde Milli Mücadele yıllarında Osmanlı ailesine mensup fertlerin yaptıkları hatalara da değinildi. Rize Milletvekili Ekrem Bey, ülkenin en acılı günlerinde hanedan mensuplarının düşmanla işbirliği yaparak çıkarlarını düşündüğünü hatırlattı¹⁹⁶. İsmet İnönü, Meclis kürsüsünde hilafetin ilgasıyla beraber hanedan mensuplarının ülke dışına gönderilmesinin yasal hale getirilmesinin gelecek adına daha ferah günlerin habercisi olduğunu dile getirmiştir¹⁹⁷.

3 Mart 1924 günü TBMM'ye sunulan 431 nolu yasa teklifi 13 maddeden ibaret olup ilk maddesi hilafetin ilgasını içermekteydi. İkinci maddeye göre, hanedan ailesi mensupları 10 gün içinde Türkiye'yi terk edecek ve ebediyen Türk vatandaşlığından çıkarılacaklardı¹⁹⁸. TBMM'de yapılan oylama sonucunda 431 nolu yasa teklifi tüm maddeleriyle kabul edilerek kanunlaştı. Halifelik makamının ortadan kaldırılmasıyla, Türkiye'de yönetimin meşruluk anlayışı dinsel ilkelerden tamamıyla sıyrılıp dünyasallaştırılmıştır¹⁹⁹. Hilafetin ilgasından sonra birçok milletvekili Türkiye'yi

¹⁹³T. Ateş(2017). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 227, 228.

¹⁹⁴Tanör, 2006, **a.g.k.**, 193.

¹⁹⁵F. R. Atay(2008). *Çankaya Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar*. İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 451.

¹⁹⁶..., 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, s. 38.

¹⁹⁷İ. İnönü(1946). *İnönü'nün söylev ve demeçleri*. Ankara: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınlar, Cilt: 1, s. 70.

¹⁹⁸Turan, 1995, **a.g.k.**, Cilt: 3, 58.

¹⁹⁹Tanör,2006, **a.g.k.**, 196.

dolaşarak halkı konuyla ilgili aydınlattı. Halifeliğin kaldırılması halk tarafından da basın tarafından da olumlu karşılandı²⁰⁰.

Halifeliğin ilgası ve Osmanlı hanedan soyunun ülke dışına gönderilmesi kararlaştırdıktan hemen sonra, 4 Mart 1924 sabahı saat 05.00 sularında Abdülmecid polis müdürü eşliğindeki bir grup memur tarafından uyandırıldı. Yanında ailesi olduğu halde devrik halife özel doktoru, sekreteri ve çocuklarının özel öğretmenleriyle beraber Çatalca'dan İsviçre'nin Territel kasabasına yolcu edildi²⁰¹. 9 Mart 1924 günü Lemman gölü kıyısındaki kasabaya ulaşan Abdülmecid bir süre sonra, kimi Avrupalıların ve Türkiye dışındaki Müslümanların bir bölümünün ilgisinden cesaret alarak farklı arayışlara girişmiştir. Abdülmecid Efendi, hilafetin tekrar vücut bulması maksadıyla bir din şurası toplamayı hedefledi²⁰². 1926'da böyle bir şura toplansa da beklenenin altında bir katılım oldu. Bu dönemde Ankara hükümetinin uyarılarıyla, İsviçre Devleti Abdülmecid'e faaliyetleriyle ilgili ikazda bulundu. İslam dünyasından beklediği desteği göremeyen son halife nihayetinde emellerinden vaz geçerek mevcut durumu kabul etti. Halifeliğin kaldırılmasının ardından Müslüman dünyası genel olarak gelişmeleri anlama çabası içine girmiştir. Zaman ilerledikçe İslam âleminde yeni halife adayları da ortaya çıkmıştır. Ancak İslam ülkelerinin kendi meseleleri ile uğraşıyor olması üzerine bu adaylara pek rağbet edilmemiştir. 1920'li yıllarda çeşitli Müslüman devletlerden Atatürk'e halifelik teklifi yapılmıştır. Atatürk ise bu teklifler karşısında hilafetin artık TBMM ve Türk milletinin bünyesinde devam ettiğini belirterek halifelik tartışmalarının kapısını kapatmıştır²⁰³. Yurtdışında yalnız bir hayata mahkûm olan son halife Abdülmecid 1944 yılında Paris'te vefat etti²⁰⁴.

Şerafettin Yaltkaya, yukarıda belirtildiği üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nde halifeliğin çağa uygun bir konuma getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dönemin koşulları ve kamuoyunun büyük bölümünün böyle bir yeniliğe hazır olmamasından dolayı Yaltkaya, Cumhuriyet öncesinde hilafetin kaldırılması gerektiğini açıkça ifade

²⁰⁰ Akgün, 2006, **a.g.k.**, 237.

²⁰¹ L. Kinross(2016). *Atatürk bir milletin yeniden doğuşu*. (Çev: Necdet Sander). (5. Baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 454, 455.

²⁰² Öke, 1988, **a.g.k.**, 155.

²⁰³ Jaschke, 1972, **a.g.k.**, 125.

²⁰⁴ Abdülmecid'in naşı 1954'te Hazreti Muhammed'in kabrinin bulunduğu Medine'ye nakledilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, 1995, **a.g.k.**, 61.

edememiştir. O'nun, çağın şartlara uygun dinsel bir kurum tesis edilmesi önerisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla kısmende olsa yerine getirilmiştir.

4.2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Kabulü

Osmanlı Devleti'nde eğitim yüz yıllarca klasik yöntemlerle sürdürülmüştür. Osmanlılarda kötüye gidişin nedenleri Sultan III. Selim'den itibaren daha yüksek bir sesle ortaya konulmaya başlanmış ve bu dönemde çoğu aydın eğitim sisteminin çağa uyarlanmamasının devleti daha kötüye götüreceğini ifade etmiştir. Tanzimat Dönemi ile beraber açılan Batılı eğitim kurumları sayesinde “maarifte” belirli bir ilerleme yaşanmaya başlandı. Ancak eski eğitim öğretim kurumlarının varlığını sürdürüyor olması eğitimde çift başlılığa sebebiyet vermiştir. Ziya Gökalp'in tabiriyle Osmanlı eğitim öğretim kurumları zaman içinde kozmopolit bir görüntü arz etmiştir. Bu yüzden Gökalp 1917'deki İttihat ve Terakki Partisi'nin kurultayında eğitim öğretim birliğinin sağlanması gereği üzerinde durmuştur²⁰⁵.

Eğitim öğretimdeki başıbozukluk Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devam edince bu alanda Cumhuriyet'e kötü bir miras intikal etmiştir. Toplumların kalkınmasının en temel yolunun eğitim öğretimden geçtiğini iyi kavramış bir lider olan Atatürk, Milli Mücadele yıllarında dahi bu konuyla meseleleri ele almayı ihmal etmedi. Sakarya Meydan Muharebesine giden zorlu süreçte Atatürk, 16 Temmuz 1921 günü Ankara'da topladığı I. Maarif Kongresi'nde, geri kalmışlığımızın en önemli nedenini eğitim öğretim işlerinin yüz yıllardır ihmal edilmiş olmasına dayandırdı. I. Maarif Kongresi'nde, Atatürk'ün talimatıyla içlerinde Ziya Gökalp'in de yer aldığı bir “Telif ve Tercüme Heyeti” kuruldu. Bu yapılanlar sayesinde “Türk Milli Eğitim” doktrininin temelleri ulusal direniş yıllarında atılmış oldu²⁰⁶.

Atatürk, yeni kurulacak Türk Devleti'nde eğitim öğretim işlerinin Osmanlıların son döneminde olduğu gibi karışıklık içinde yürütülmeyeceğini ve tek elden idare edileceğini 27 Ekim 1922 günü Bursa'da yaptığı konuşmasında dile getirmiştir. Bu konuşmada Atatürk ilim ve fen öğrenilecek tek yerin okul olacağını başka eğitim

²⁰⁵H. Y. Celkan(1990). *Ziya Gökalp'in eğitim sosyolojisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 84.

²⁰⁶H. Doğan(1981). Atatürk'ün işlevsel eğitim anlayışı, *Milli Eğitim*, 5(52), s. 29.

kurumlarına lüzum kalmayacağını belirtmiştir²⁰⁷. Eğitim öğretimde çift başlığın bir memleket için felaket olduğunu, kadın ve erkek tüm milletin evlatlarının aynı irfan pınarından besleneceğini 2 Şubat 1923'te İzmir'de yaptığı konuşmasında da ifade etmiştir²⁰⁸. Atatürk eğitim öğretimde birliğin sağlanacağına dair Bursa ve İzmir'de yaptığı konuşmalarının benzerlerini ülkenin başka yerlerinde de yaptı. 1923 yılı Mart ayının ilk günlerinde kabul edilen eğitim andının ardından Atatürk'ün, Halk Partisi için 8 Nisan 1923 yayımladığı dokuz umdenin beşinci bölümünde eğitim öğretim birliğine yer verilmiştir²⁰⁹.

Milli zaferin kesinleşmesiyle birlikte muallim ve muallimelerin yer aldığı derneklerin düzenledikleri konferanslarda, eğitim öğretimin birleştirilmesinin önemi halka uzun uzadıya izah edilmiştir. Bu konferanslara bazı zamanlar Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinin davet edildiği de olmuştur. Tüm bu etkinliklerde eğitim öğretim birliğinin Türkiye'yi çağdaş bir ülke seviyesine daha hızlı taşıyacağı ısrarla vurgulanmıştır²¹⁰. Cumhuriyet kurulurken Türkiye'de toplam okul sayısının 5053, öğretmen sayısının 12.130 ve öğrenci sayısının ise 355.634 gibi düşük bir düzeyde olması, eğitim öğretimde çok köklü yeniliklere ihtiyaç duyulduğunu somut göstergeleridir²¹¹. Atatürk Halk Fırkası grup toplantılarında, TBMM'deki konuşmalarında, basın mensupları ile yaptığı sohbetlerde ve halkla olan buluşmalarında eğitimle ilgili hep üç temel esastan bahsetmiştir: milli, çağdaş ve laik eğitim öğretim anlayışı²¹².

Yaratılış gereği aksiyon ve strateji insanı olan Atatürk'ün eğitime dair konulara karşı ayrı bir ilgisi vardı. Milli Mücadele'nin ardından kendisine yöneltilen bir soruya, milli kültürü yükseltmek için Milli Eğitim Bakanı olarak çalışmak istediğini ifade etmiştir. O, askeri alanda olduğu kadar eğitim öğretim işlerinde de mutlak zafer hedeflemiştir²¹³. Bu yüzden de eğitime dair kararlar almadan önce her zaman çevresine

²⁰⁷Doğan, 1981, **a.g.k.**, 30.

²⁰⁸A. B. Palazoğlu(1995). *Atatürk İlkeleri*. Ankara: Türk Hava Kurumu Yayınları, s. 16.

²⁰⁹Dokuz Umde hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Uyar(2012). *Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, s. 124; Ş. S. Aydemir(2006). *Tek adam: Mustafa Kemal*. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt: 3, s. 88.

²¹⁰M. Ergün(1982). *Atatürk devri Türk eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 132.

²¹¹N. Sakaoğlu(1992). *Cumhuriyet Dönemi eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 43.

²¹²H. A. Koçer(1992). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 24.

²¹³B. Caporal(1999). *Kemalizmde ve Kemalizm sonrasında Türk kadını II(1919-1970)*. (Çev: Ercan Eyüboğlu). İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık, s. 76.

kulak vererek hareket etmeye özen göstermiştir. Atatürk her daim eğitim öğretimi, Cumhuriyet'in muhafızlığını yapacak nesilleri yetiştiren bir mekanizma olarak algılamıştır²¹⁴. 1 Mart 1924 günü TBMM'nin yeni yasama döneminin açılışında Atatürk eğitim öğretime dair önemli mesajlar vermiş ve özellikle milli eğitim sisteminin bir an önce düzenlenmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur²¹⁵. 2 Mart 1924 günü Halk Fırkası'nın grup toplantısında hayati öneme sahip diğer yasa teklifleriyle beraber Tevhid-i Tedrisat Kanunu da ele alındı. Görüşmelerin ardından parti grubunda Tevhid-i Tedrisat yasası oy birliği ile kabul edilerek TBMM'ye sunuldu. Ertesi gün Manisa milletvekili Vasıf Çınar ve 57 arkadaşının önerdiği yasa teklifi Mecliste görüşülmeye başlandı²¹⁶. Mecliste gerçekleşen görüşmelerden sonra, yapılan bazı düzenlemelerle 430 nolu Tevhid-i Tedrisat Kanunu yasallaşarak yürürlüğe girdi²¹⁷. Böylece Türkiye içerisindeki bütün bilim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na (Maarif Vekâleti'ne) bağlandı²¹⁸. Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin bütçesinden medreselere ayrılan kaynakların tamamı Milli Eğitim Bakanlığı'na aktarıldı²¹⁹. Eğitim öğretim işlerinin, devletin denetimi altında serbest bırakılması ile yaklaşık iki yüzyıla yakındır devam eden gelen çift başlılık sona ermiştir. Medrese, okul ve yabancı okul karmaşasının son bulması ile halkın kafasındaki karışıklık da giderildi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yüksek din uzmanları yetiştirmek amacıyla Darü'l-fünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi kurmasına karar verildi²²⁰. Bu düzenleme sayesinde Türkiye'de din eğitimi devlet kontrolünde ve çağdaş normlara uygun bir biçimde yapılmaya başlandı. Tevhid-i Tedrisat Yasası ile açılan imam hatip okullarının öncelikli amacı ise kapatılan medreselerden gelen öğrencilerin intibakını sağlamak olmuştur²²¹.

Tevhidi-i Tedrisat Yasası'nın kabulünden kısa bir süre sonra Milli Eğitim Bakanı Vasıf Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada medreselerin de kapatıldığını beyan etti. Bunun üzerine Mecliste hararetli tartışmalar yaşandı. Hatta tartışmalar sırasında

²¹⁴K. Aytaç(1983). *Atatürk'ün eğitim görüşü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 13.

²¹⁵Atatürk'ün 1 Mart 1924 günü TBMM'de eğitim öğretim hakkında söylediği sözler için bkz. ..., 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, 186-191.

²¹⁶Turan, 1995, **a.g.k.**, Cilt: 3, 68.

²¹⁷Tevhid-i Tedrisat Yasası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ... 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, s. 304-311.

²¹⁸İ. Sungu(1938). Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Belleten*, 2(7-8), s. 428.

²¹⁹Caporal, 1999, **a.g.k.**, 78.

²²⁰İlahiyat Fakültesinin Süratle Küşadı İçin İstanbul Darülfünun'da Faaliyet Başlamıştır (13 Mart 1340). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1070, s. 2.

²²¹Z. S. Zengin(2002). Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hazırlanmasından sonraki ilk dönemde uygulandığı ve din eğitimi, *Dini Araştırmalar*, 5(13), s.90.

Milli Eğitim Bakanı fiziksel şiddete maruz kalarak hırpalandı. Rauf Bey önderliğindeki muhalif kanat, bakanı yasayı yanlış yorumlamakla itham ederek medreselerin kapatılmasını doğru bulmadıklarını ifade etmişlerdir. Vasıf Bey, eleştiriler karşısında Atatürk'ün desteğinden cesaret bularak geri adım atmayacağını ve şahsının TBMM'nin "Maarifi Tevhit" doğrultusunda aldığı kararı uygulamakla mükellef olduğunu belirtmiştir²²². Bu gelişmelerden sonra 11 Mart 1924 günü ülkede faaliyette bulunan medreseler kapatıldı. Buna rağmen işlevlerini sürdürmeye çalışanlar ise gayri resmi yollarla bir süre daha varlıklarını devam ettirmişlerdir. Medreselerin kapatılmalarından sonra, mimari durumları ve tarihi önemlerine göre satışlarının gündeme gelmesi ise meselenin başka bir boyutunu teşkil etmiştir²²³.

Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın çıkartılmasından sonra Türkiye'de tam bir eğitim öğretim seferberliği başlatıldı. Karma eğitime geçişi sağlayan "Maarif Teşkilatı Kanunu" nun çıkartılması (2 Mart 1926), ülke genelinde okullaşmaya büyük önem verilmesi, yeni Türk alfabesinin kabulü, millet mekteplerinin açılması, halkevleri ve köy enstitüleri ile vatandaşların eğitim düzeyinin yükseltilmesi, yaklaşık 25 yıl gibi kısa bir süreye sığdırılan önemli faaliyetler olarak tarihe geçti. Türk aydınlanmasının gerçekleştirilmesinde eğitim öğretim alanında yapılanların büyük rolü oldu. Yaltkaya'da bu dönemde yazıları ve tutumuyla yeni oluşturulan çağdaş eğitim sistemini desteklemiştir.

4.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurulması

İlk insan topluluklarından bu yana dinsel ihtiyaçların yerine getirilmesi meselesi hep tartışılır bir konu olmuştur. Modern çağlarda bu mesele devletler tarafından ele alınıp çözülmeye çalışılmıştır. Siyasal erkin dini alana müdahil olmasıyla din devlet ilişkileri ve paralelinde yaşanan tartışmalar kendiliğinden türemiştir. İslam coğrafyasında ise Hazreti Muhammed'den sonra ortaya çıkan ve tüm ümmeti temsil eden en üst düzey yetkili organ olarak halifelik mevcuttu. Dört halife zamanında sınırların genişlemesi ve Müslüman nüfusunun çoğalması ile hilafet makamı ülke meselelerinin çözümü için vezir ve kadılık gibi kurumlara ihtiyaç duydu. İslam ve Müslüman Türk devletlerinde yüzyıllarca kamu ve sivil hayata ait birçok konuda

²²²Vasıf Bey ile Yapılan Mülakat (9 Mart 1340). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1066, s. 1, 3.

²²³Medreseler Satılıyor (25 Eylül 1340). *Sebilürreşad*, Sayı: 24, s. 317.

karşılaşılan güçlükleri hal etme yetkisi devlet eliyle atanmış olan kadılara verilmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukları devletlerinde kadılar ciddi idari yetkilere sahip kişiler olarak görev yaptı. Çeşitli etnik yapılar içinde ağırlıklı olarak Müslüman tebaanın yaşadığı Osmanlı Devleti'nde kamuya ait birçok meselenin hal yetkisi Şeyhülislamlara verilmiştir. Osmanlılarda Şeyhülislamlar müftüler, imamlar, müezzinler ve kadılar gibi medrese kökenlilerden oluşan ilmiye sınıfının başı kabul edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in hazırlattığı Kanunnameyle Şeyhülislamın yetkileri yasallaşmış ve hareket alanı genişletilmiştir. Fatih Kanunnameleriyle Şeyhülislam hem bütün ulemanın başkanı olmuş hem de devlet yönetimine doğrudan müdahale hakkı elde etmiştir²²⁴.

Osmanlılarda çağdaşlaşma hareketlerinin en etkin biçimde gerçekleştirildiği Sultan II. Mahmut zamanında Şeyhülislam divan üyesi yapılarak sorumluluk ve hareket alanları kontrol altına alınmıştır. II. Mahmut zamanındaki idari düzenlemeler sayesinde Şeyhülisamlığın konumu, bir nevi Cumhuriyet Dönemi'nde kurulacak olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzeyine çekilmiştir²²⁵. II. Mahmut'tan sonraki süreçte Şeyhülisamlık çoğu zaman fetva mevkiinden öte bir konuma geçmeyerek pasif bir yapıda varlığını sürdürmüştür. Ancak I. Dünya Savaşı yıllarında yapılan cihat çağrısının her ne sebeple olursa olsun Müslüman coğrafyasının büyük bir bölümünde karşılık bulmaması artık Şeyhülislamın fetva etkinliğinin de kalmadığını açıkça göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde birçok müessese gibi XX. yüzyıla gelindiğinde Şeyhülisamlık da işlevsel anlamda önemini yitirmiştir.

Çağdaş değerlerin ülkemize aktarılmasında çok önemli bir rol üstlenmiş olan ve 1914-1918 yılları arasında Türkiye'deki birçok kurumun kabuk değiştirmesini sağlayan İttihat ve Terakki Partisi, Şeyhülisamlık makamının dini alan dışında kamusal hayatta aktif rol üstlenmesine karşı çıkmıştır. 15 Mart 1917 günü gerçekleştirilen parti kongresi, İttihat ve Terakki yönetiminin Şeyhülisamlık hakkındaki fikirlerinin anlaşılması açısından büyük öneme sahiptir. Bu kongrede alınan kararlar İttihat ve Terakki Partisi'nin Şeyhülisamlığa dini hizmetleri yürüten bir fetva mercii olarak yaklaştığını göstermiştir²²⁶. İttihat ve Terakki Partisi, Şeyhülisamlığı laik bir zemine

²²⁴Şeyhülisamlık makamının geçirdiği evrimsel süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut, E., 2005, **a.g.k.** .

²²⁵M. Aksoy(1998). *Şeyhülisamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına geçiş*. Köln: Önel Yayıncılık, s. 39 ve 40.

²²⁶Yakut, E. 2005, **a.g.k.**, 202; İttihat ve Terakki Partisi'nin kongre kararları ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. M. Ş. Bleda(1979). *İmparatorluğun çöküşü(İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi)*. İstanbul: Destek Yayınevi; K. N. Duru(1957). *İttihat ve Terakki hatıralarım*. İstanbul: Suroçoğlu Matbaası; K. Karabekir(2009). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

çekerek inanç, fıkıh ve ahlak konularında uğraşı veren yüksek bir din kurulu konumuna getirmeyi hedeflemiştir. Osmanlıların son döneminde İttihat ve Terakki Partisi'nin Şeyhülislamlık için uygun gördüğü statü ile Atatürk zamanında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen konum birçok yönüyle benzerlik arz etmektedir.

Milli Mücadele yıllarında oluşan şartlar gereği Şeyhülislamlık makamı tekrar ehemmiyet kazanmıştır. Toplumun milli direnişe yönelimini arttırmada din adamlarıyla beraber Şeyhülislamlık da mühim bir rol oynadı. Şeyhülislamlık ulusal direniş yıllarında Anadolu halkının saf belirlemesinde doğrudan etkili olmuş ve bu sayede kamuoyu üzerindeki etkinliğini tekrar ispat etmiştir. Ülkenin kurtuluşunu İngiltere gibi emperyal devletlerin yanında var olmaya bağlayan Damat Ferit Paşa önderliğindeki İstanbul hükümeti, halkı kendi yanına çekmek için Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin Kuvayi Milliyecileri asi ve din düşmanı gösteren fetvasını kullanmıştır²²⁷. Dürrizade'nin fetvası, İslam dünyasında görülen dini meselelere müdahale etmeye oldukça hevesli İngilizlerin gayretleriyle ülkenin en ücra yerlerine kadar ulaştırılmıştır. Bu gelişmeler karşısında gençliğinden beri pozitivist ve Batıcı fikirlere sahip olan Atatürk dahi, dinin etki alanından faydalanma yolunu tercih etmiştir. Atatürk pragmatik bir anlayışla, tüm yurdun bağımsızlık mücadelesi verdiği bir dönemde dinsel fetvaların ve İslamiyet'in birleştirici yönünden istifade etti.

İstanbul'daki hükümet tarafından Şeyhülislama yazdırılmış, art niyetli ve kardeşkanı dökmeye yönelik fetva karşısında Atatürk harekete geçti. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanı ve ataması Şeyhülislam tarafından yapılmış Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi'den Milli Mücadele'yi açıkça destekleyen bir fetva talebinde bulundu. Rıfat Börekçi'den temin edilen Ankara fetvası²²⁸ çok geçmeden birçok insan üzerinde derin bir tesir bıraktı. Bu fetva zaman içinde, Anadolu Müslümanlarının çığılgına dönüştü. Ankara fetvası farklı yerlerde ikamet etmekte olan 153 tane saygın din görevlisi tarafından tasdik edilmiştir²²⁹. Atatürk'ün bu son hamlesiyle Milli Mücadele yıllarında ülkede adeta bir fetvalar savaşı başladı.

²²⁷ Sarıkoyuncu, 2012, **a.g.k.**, Cilt: 1, 153; Turan, 2009, **a.g.k.**, Cilt: 2, 116, 117.

²²⁸ Akgün, 2006, **a.g.k.**, 51. Rıfat Börekçi'nin hazırladığı Ankara fetvası Milli Mücadele'de bir kırılma anı oluşturmuştur. Ankara fetvasından sonra Kuva-yı Milliye birlikleri Hilafet Ordusu (Kuva-yı İnzibatiye) ile çarpışarak Türkiye'de laiklik adına ilk önemli savaşı verdi. Bu çarpışma Anadolu'da dinin kitleler üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir.

²²⁹ Anadolu'daki milli hareketin meşruluğunu haykıran bu fetva Öğüt, İrade-i Milliye, Açıksöz gibi Kuva-yı Milliye destekçisi gazetelerde yayımlandı. Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın yakın dostu olan Rıfat Efendi'nin hazırlamış olduğu fetva-yı şerifinin içeriği, fetvada imzası olan diğer din görevlileri ve Rıfat Börekçi'nin Milli Mücadele'de ifa ettiği görevler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıkoyuncu, 2012, **a.g.k.**, Cilt: 1, 144-159.

Milli Mücadele yıllarında milli bütünlüğe zarar vermemek adına toplumda var olan inançların birleştirici özelliğinden istifade etmek için Atatürk, TBMM’de din işlerinde sorumlu bir birim oluşturmaya karar verdi. Türkiye halkının genel manada dine ve dindara olan saygısı bu konuda Atatürk’ü harekete geçiren etmenlerden biri oldu. İlk TBMM’deki muhafazakâr atmosfer, Atatürk’ün din işleriyle uğraşacak bir vekâlet meydana getirmesini kolaylaştırdı²³⁰. Atatürk ve arkadaşlarının I. TBMM’de İstanbul’daki Şeyhülislamın izdüşümünü tesis etme davranışı Kemalist hareketin genel dokusuna son derece uygun bir hamledir. Çünkü Atatürk’ün önderlik ettiği laik milliyetçiler gerek TBMM’nin teşekkülü esnasında gerekse devrim yıllarında İslamiyet’i ve din adamlarının etkinliğini bir meşruiyet aracı olarak kullanmaktan geri durmamışlardır. Yirmi üç Nisan 1920 Cuma günü Hacı Bayram Veli Camiinde Atatürk’ün katılımıyla kılınan namazın ardından, dinsel temaların ağır bastığı bir merasimle TBMM açıldı. 3 Mayıs 1920’de kurulan ilk Büyük Millet Meclisi hükümetinde hiyerarşide üst sıralarda yer alan bakanlıklardan biri de Umuru Şer’iye Vekâleti oldu²³¹. Günümüzdeki Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün yetkilerine benzer tarzda konumlandırılan Umuru Şer’iye Vekâleti’nin yaygın bilinen ismi Şer’iye ve Evkaf Vekâleti idi. Umuru Şer’iye Vekâleti sadece dini konulardan ve ülkedeki vakıfların meselelerinden sorumlu olmasına karşılık idari sıralamada bakanlıklarla eş değer tutuldu. Şeyhülislama nazaran daha sınırlı yetkilere sahip olan Şer’iye ve Evkaf Vekâleti dini yayınlar, dinsel hizmetler, medreseler, vakıflar, tekkeler konusunda birinci derecede görev ve sorumlulukları bulunan bir kurumdur. Mecliste konumu itibarıyla, hukuki düzenlemeler de dâhil olmak üzere her konuda fikir beyanı hakkına sahipti²³².

İlk Umuru Şer’iye Vekili Bursa Mebusu Mustafa Fehmi Efendi (Gerçekker)²³³ olup bu görevde, 27 Nisan 1922’de kendi isteğiyle ayrılıncaya kadar kaldı. Fevzi Paşa

²³⁰İ. Güneş(2013). *Birinci TBMM’nin düşünce yapısı(1920-1923)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 80-89. I. TBMM üyelerinin yaklaşık olarak beşte biri (361 üyenin 72 tanesi) din görevlisi olup, on dört müftü ve sekiz tarikat lideri Mecliste görev yapmıştır. Bu rakamlar, ilk Mecliste mukaddesatçı mebusların sayısının hiçte az olmadığını göstermesi açısından büyük önem taşır.

²³¹Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü(1998). *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kuruluşundan günümüze hükümetler*. Ankara, s. 37.

²³²İ. Kara(2000). Din ile devlet arasında sıkışmış bir kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, s. 37.

²³³Mustafa Fehmi Gerçekker(1868-1950), Bursa Karacabey doğumlu olup Hafız Bülbül Mehmet Efendi’nin oğludur. Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında önemli gelişmelere tanıklık etmiş din ve devlet adamıdır. Birinci TBMM’nin açılış duasını yaparak aslında çok önemli bir tarihi devrin başlangıcına da şahitlik etmiştir. İlk TBMM’nin açılışından itibaren, ölene kadar Mecliste milletvekilliği görevinde bulunan Mustafa Fehmi Gerçekker bir ara İcra Vekilleri Heyetine’de başkanlık yapmıştır. Milli Mücadele yıllarındaki tutumlarıyla, ilerleyen dönemlerdeki Diyanet İşleri Başkanlarına bazı olaylar karşısında nasıl davranmaları gerektiğine dair model teşkil etmiştir. Vatanın

(Çakmak) başkanlığında 19 Mayıs 1921 günü TBMM’de kurulan üçüncü hükümetle birlikte Şer’iye Evkaf Vekâleti’ne kabinede iki tane bakanlık tahsis edilmeye başlanmıştır. Bu sayede vekâletin temsiliyet gücü ve önemi daha da arttı. Yetkin bir birim olarak Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, ilk zamanlarında Milli Mücadele’yi destekleyen mütedeyyin çevreler tarafından Osmanlı Şeyhülislamının Ankara’daki devamı olarak algılandı²³⁴. Vatandaşların günün şartlarındaki telakkileri bir yana bırakılarak değerlendirildiğinde Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, Türk ve İslam Tarihi’ndeki benzerleri ile kıyaslandığı zaman, TBMM hükümetlerine özgün bir teşkilat olduğu anlaşılmaktadır. TBMM bünyesindeki Şer’iye Evkaf Vekâleti, bir tarafta salt dini yetkilere sahip olan diğer tarafta ise siyasi otoritenin vazgeçemediği ve yaşanan gelişmelere göre pozisyon alan bir birim olmuştur. Osmanlı Devleti’ndeki Şeyhülislamlık ile kıyaslandığında bazı açılardan daha çağdaş bir görünüme sahip olan Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, kısa mazisinde din ile siyaset arasına sıkışarak varlığını sürdürdü. Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin bu hassas konumu, yeni Türk Devleti’nin muhtemel dokusu ve Türkiye’ye has koşullardan kaynaklanarak ortaya çıkmıştır.

Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin ilgasına kadar geçen sürede TBMM bünyesinde kurulan hükümetlerde, Mustafa Fehmi Gerçekker dışında vekâleti temsil eden diğer kişiler: Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Torun, Konya Milletvekili Mehmet Vehbi Çelik, Konya Milletvekili Mustafa Kazım Göksu ve Manisa (Saruhan) Milletvekili Mustafa Fevzi Sarhan’dır²³⁵. Görevleri süresince TBMM’de itibar gören bu kişiler Meclis görüşmelerindeki oturumlarda istedikleri konularda fikir beyanında bulunabilmişlerdir. Men-i müskirat, men-i israfat, düğünlerde kadınların raks ettirilmemesi, kumar oynama ve oynattırılmasının yasaklanması ile ilgili kanunların çıkartılmasına yönelik görüşmelerde, başta Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi olmak üzere Şer’iye ve Evkaf Vekilliğinde bulunanlar düşüncelerini uzun uzadıya dile getirmişlerdir²³⁶.

bölünmez bütünlüğü ve devletin varlığı adına her daim fedakârca çalışan Mustafa Fehmi Gerçekker’in ayrıca 1944’de neşrettiği bir şiir kitabı mevcuttur. Mutedil kişiliği, dini konuları çağdaş düşünce ekseninde yorumlaması ve şair yanıyla Şerafettin Yaltkaya ile benzerlikleri olan bir entelektüeldir. Yaltkaya gibi Mustafa Fehmi Gerçekker’de vefatının ardından Ankara Cebeci Asri Mezarlığına defnedilmiştir. Mustafa Fehmi Gerçekker hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V. Ertan(1968). Tarihte Şer’iye ve Evkaf Vekilleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 7(78-79), s. 282-284; C. Kutay(1974). *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin manevi mimarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 179-182. M. F. Gerçekker(1982). *Karacabey’den Ankara’ya*. Ankara: TTK Basımevi.

²³⁴İ. Kara(2012). *Cumhuriyet Türkiye’inde bir mesele olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 51 ve 62.

²³⁵..., 1998, **a.g.k.**, 47, 53, 59, 65.

²³⁶Men-i Müskirat Yasası Lahiyası’nın teklifi TBMM’ye Şer’iye Encümeni tarafından sunulmuştur. İlgili teklifin ayrıntıları için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 1, 195; Şeriye ve Evkaf Vekillerinin TBMM’de yaptığı diğer konularla

Savaş yıllarının kendine has koşullarında varlığını sürdüren ve ulusal direniş hareketinin önemli bir parçası olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, Cumhuriyet'in ilanından sonra ise devrimci kadroların temkinli yaklaştığı bir müessese olmuştur²³⁷. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan edilmesinin ardından devrimler yeni bir ivme kazandı. Ülkenin ilerleme hamlelerine duyduğu ihtiyacı çok iyi bilen Atatürk, gerekli adımları atarken kamuoyunun hassasiyet gözetdiği konularda itinalı davranmıştır. Dinsel sahaya dair adımlar, halkın bağlılık gösterdiği değerlere karşı uygun zemin inşa edildikten sonra atılmıştır. Bu duruma örnek teşkil edecek gelişmelerden biri de İzmit'te yaşandı. 16 Ocak 1923 günü İzmit basın toplantısında gazetecilerden biri Atatürk'e “*Yeni hükümetin dini olacak mı?*” tarzında bir suâl yöneltince, yıllar sonra bu soruya verdiği cevapla ilgili olarak Atatürk, “*hükümetin dini olamaz diyemedim aksini söyledim*” tarzında bir açıklama getirme lüzumu hissetmiştir²³⁸. Atatürk'ün İzmit'teki basın toplantısı takındığı tavır bir çekinceden ziyade, günün koşullarını ve milletin ruh halini göz önünde bulunduran bir tutumdur. Devrimlerden önce halkı ve siyasi çevreleri hazır hale getirme stratejisine hilafetin ve Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin ilgası esnasında da sadık kalınmıştır. Bu sayede gelecek tepkiler bir ölçüde engellenmiş ve büyük halk kitlelerinin devrimlere destekçi olması sağlanmıştır. Nihayetinde Türk Devrimi halkla bütünleşerek, sağlam temellere sahip bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte, Şerafettin Yaltkaya gibi aydın din adamlarının devrimlere karşı olumlu yaklaşımlarından destek alınmıştır.

TBMM'de 1924 yılının hemen başlarında yapılan tartışmalarda milletvekilleri Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin manevi saygınlığına değinmiştir. Fakat milletvekillerinin büyük bölümü dinsel sorumluluk taşıyan bir kurumun siyasetle iç dışı olmasının kendi mukaddesatına zarar verdiğine dikkat çekmiştir. TBMM'de 25 Şubat 1924 günkü oturumda söz alan İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin pozisyonu hakkında düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Şer'îyye Vekâleti'nin mevkii, bence çok muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu o vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu vekâletten ayırmak, siyasetin oynacağı olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu meclisin vazifesidir(bravo sesleri

ilgili konuşmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 1, Cilt: 1, 105; Devre: 1, Cilt: 1, 125; Devre: 1, Cilt: 2, 135; Devre: 1, Cilt: 2, 179 vd. [ve diğerleri].

²³⁷İ. Tekeli ve S. İlkin(2010). *Cumhuriyet'in harcı-köktenci modernitenin doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 32.

²³⁸Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 512.

*alkışlar). Beyefendiler bu müessese çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla, bu memleketin mukadderatında, dini inkılabatında birçok iyilikler yapabilecek müessesedir”.*²³⁹

Şükrü Saraçoğlu’nun konuşmasından sonra TBMM’de Şer’iye Evkaf Vekâleti’nin durumu daha fazla irdelenmeye başlandı. Aynı dönemde hem iç hem de dış politikada Şer’iye Evkaf Vekâleti’nin birçok açıdan ilişkili olduğu hilafet makamına dair de önemli gelişmeler yaşandı. Cumhuriyet’tin laik bir karakter almaya başlamasından rahatsızlık duyan çevrelerin hilafeti güçlü tutma çabaları, Abdülmecit’in bütçesini arttırmak istemesi²⁴⁰ ve Hindistan’dan yollanan halifenin varlığını sürdürmesi gerektiğine yönelik mektubun²⁴¹ basınına sızması devrimci kadroları hilafet makamı konusunda oldukça rahatsız etmişti. Halifelik makamının yanında, Şer’iye Evkaf Vekâleti’nin de devlet aleyhinde kullanılmasından endişe duyulmaya başlandı. Atatürk tarafından 1924 Şubat sonunda İzmir’de tertip edilen komutanlar toplantısı, halifelikle beraber Şer’iye Evkaf Vekâleti’nin de sonunun geldiğini haber veren bir gelişme oldu²⁴².

1 Mart 1924 günü Atatürk, TBMM’nin yeni dönem açılış konuşmasında, son aylarda Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığını tehdit ederek, toplumsal bütünlüğünü bozabilecek türden olayların tezgâhlandığına dikkat çekti. Bunlara karşı alınması gereken önlemleri dile getirirken hedef çok net olarak belliydi²⁴³. Atatürk, önümüzdeki yıllarda da birçok tartışma ve meselenin yaşanmasına sebebiyet verebilecek gibi gözüken halifelik makamı ve Şer’iye Evkaf Vekâleti’nin varlığının sona erdirilmesini talep etmekteydi. 3 Mart 1924’te TBMM’ye üç adet yasa önergesi sunuldu. Halifeliğin kaldırılması, Şer’iye Evkaf Vekâlet’inin ilgası, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti’ne son verilmesi ve

²³⁹ ... 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, 334.

²⁴⁰ Halifelik bütçesi üzerinden yapılan tartışmalar ilerleyen yıllarda, benzer durumun Şer’iye ve Evkaf Vekâleti içinde geçerli olabileceği endişesine neden oldu. Konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. M. Kamran Ardakoç(1955). *Hilafet meselesi*. İstanbul: Petek Yayınları, s. 27; Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 596 ve 597.

²⁴¹ N. Erözbek ve F. Kayalı(1988). Hilafet meselesinin gündeme gelmesi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/ Bugün/ Yarın*, Sayı: 43, s. 46-49.

²⁴² İzmir’de gerçekleştirilmiş olan tarihi komutanlar zirvesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 596.

²⁴³ Atatürk, Mecliste yaptığı tarihi konuşmasında Müslümanlığın yüzyıllardır bir siyaset aracı olarak kullanıldığına dikkat çekerek dinimizin bu durumdan kurtarılması için yapılacakların İslamiyet’in kutsiyetine uygun bir davranış olacağını belirtmiştir. TBMM’yi din-siyaset ilişkilerini düzenleme konusunda göreve çağıran Atatürk’ün 1 Mart 1924 günü Mecliste gerçekleştirdiği tarihi konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, 3-9.

Osmanlı hanedan mensuplarının yurtdışına çıkartılması konularını kapsayan bu üç ayrı yasa teklifi Mecliste aynı gün yapılan oturumlarda ele alındı²⁴⁴.

Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi²⁴⁵ ve elli arkadaşı Şer'îye Evkaf Vekâleti ile birlikte Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin de ilgası için 3 Mart 1924 günü TBMM'ye kanun önergesi sunmuşlardır. Teklife yönelik müzakerelerde söz alan milletvekilleri, tüm uygar milletler ve hükümetler gibi çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin de dini siyaset kurumu ile iç içe olmaktan ayırması gerektiğini dile getirmişlerdir. On dört maddeden ibaret kanun teklifinin ilk yedi maddesi, Mütareke Dönemi'nde TBMM'nin yaptığı çalışmaların dine uygunluğunu denetleme görevini yerine getiren Şer'îye Evkaf Vekâleti kaldırıldıktan sonra yerine din işlerini yürütmek üzere kurulacak Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşekkülü ile ilgiliydi. Yasaya göre, Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin lağv edilmesiyle bütün evkaf millete intikal ettirilerek yeni düzenlemeyle oluşacak duruma göre vakıflar idare edilecekti. 429 sayılı yasa teklifi ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile beraber Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'de kaldırıldı. Bu sayede Türk milleti ve ordusunun kutsalları siyaset ortamından uzaklaştırılmıştır.

TBMM'de 3 Mart 1924 günü gerçekleştirilen birinci oturumdaki tartışmalar, Şer'îye Evkaf Vekâleti 'nin ilgasına yönelik olmaktan ziyade yeni tesis edilecek ve din işleriyle alakadar olacak kurumun isminin ne olacağı üzerine yapılmıştır. Kurumun temelini atılmasını sağlayan 429 nolu yasa önergesinde, isim olarak “Umuru Diyaniye Riyaseti” ifadesine yer verilmekteydi. Çanakkale Milletvekili Samih Rıfat Bey ve etkin siyasal kimliğiyle bilinen Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey “Diyanet İşleri Reisliği” ifadesinin kullanılması için TBMM'ye teklifte bulundu²⁴⁶. Her iki milletvekili Mecliste teklifle ilgili konuşmalarında, fıkıh perspektifinden bakıldığı zaman din ile diyanet sözcükleri arasında hiçbir fark olmadığını ileri sürdü. Aynı milletvekilleri, “Umuru Diyaniye Riyaseti” isminin kullanılmasının yeni müessesesyle ilgili kapsamlı bir beklentinin ortaya çıkacağını savundu. Hâlbuki tesis edilmeye çalışılan Diyanet

²⁴⁴ 3 Mart 1924 günü halifelğin kaldırılması ve Osmanlı hanedan ailesinin yurtdışına çıkartılması ile ilgili Mecliste yapılan görüşmeler sırasında yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, 27-69.

²⁴⁵ Halil Hulki Aydın(1869-1940). Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ve TBMM'de Milletvekilliği yapmıştır. Siirt Müftülüğü görevini yürütmüştür. Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan işgal döneminde Siirt Sancağı'nda mitingler reisliği vazifesini başarıyla yönetip Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Müslümanları işgallere karşı tepki göstermeye davet etmiştir. Milli Mücadele yıllarında, Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Başkanlığını da üstlenip Bitlis-Siirt ahalisinde Atatürk'ün gözü kulağı olmuştur. Bölgede aşiretlere nüfuz edebilen saygın kişiliği ile ulusal direniş hareketine olan katkıyı arttırmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde de devrimlerden yana tutumlarıyla bilinen Halil Hulki Aydın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Selvi ve B. Cırık(2014). Milli Mücadele'de Bitlis ve çevresi(1918-1921), *Akademik İncelemeler Dergisi(Journal of Academic Inquiries)*, 9(1), s. 220-225; Haluk Hulki Aydın'ın milletvekilliği döneminde verdiği önerge, teklif ve konuşmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt: 2, 5, 7, 15' de yer alan ilgili sayfalar.

²⁴⁶ ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 7, 12-16.

İşleri Başkanlığı, yurttaşlarımızın sadece ibadet konularına yönelik meselelerine çözüm bulmaya çalışacak biçimde planlanmaktaydı. Laik bir zemine oturtulmaya çalışılan devletin, dine daha çok hareket alanı sunması beraberinde bir takım problemlerin doğmasına yol açabilirdi. TBMM’de yapılan konuşmalar sırasında diyanet kavramının kullanılmasında ısrar eden milletvekillerinin niyetini iyi tahlil etmiş olan Konya Milletvekili Mustafa Fevzi Efendi ise umuru diniye ifadesinde ısrarcı oldu.

Tunalı Hilmi Bey’in karşılıklı konuşmalar sırasında “*Diyanet İşleri varken umuru diniyede ne oluyor*”²⁴⁷ şeklindeki keskin çıkışı milletvekillerinin önemli bir bölümü üzerinde tesirli oldu. Nihayet yapılan oylama sonucunda büyük bir çoğunluk tercihini “Diyanet İşleri Riyaseti” isminden yana kullandı. Türkiye’nin ve dünyanın geçtiği sancılı süreçte yaklaşık çeyrek asır boyunca Diyanet İşleri Riyaseti adıyla hizmet veren bu devrim kurumunun ismi, 23 Mart 1950’de çıkartılan 5634 sayılı yasa²⁴⁸ ile Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirildi. Kurumun isminde Türkçe’ye daha yakın olan “Diyanet” sözcüğünün kullanılmasında büyük pay sahibi olanlardan başında Tunalı Hilmi Bey gelmiştir²⁴⁹.

Türkiye Cumhuriyet’in kararlılıkla üstesinden geldiği bir yığın badirenin yaşandığı yıllarda, ismindeki küçük değişikliklere ve teşkilat yapısındaki yeni düzenlemelere rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı amaçları itibarıyla ana ekseninden hiçbir zaman sapma göstermemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluşuna neden olan 3 Mart 1924 tarihli, 429 nolu yasanın birinci maddesinde yer alan “*Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Riyaseti ibadet ve itikattan sorumlu devletin makarrında bir teşkilattır*”²⁵⁰ ifadesi kurumun amacını, sınırlarını ve işlevini net bir biçimde ifade edilmesini sağlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tesisi ile İslamiyet’in yönetsel etkinliğine son verilerek idari yapının önemli oranda dünyevileşmesi sağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluş maddesinde bulunan tüm ifadeler Kemalist devlet yapısının ilk andan itibaren dinsel alanla ilgili niyetini açıkça göstermiştir. Türkiye’de ne İslam Tarihi’ndeki Şeyhülislamlık ne de Hristiyanlıkta yer alan papalık tarzı bir

²⁴⁷Gözyaydın, 2009, **a.g.k.**,61; Tunalı Hilmi Bey’in yukarıda belirtilen konuya dair Mecliste yaptığı konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre:2, Cilt: 7, 14, 15.

²⁴⁸*Resmî Gazete*(29 Mart 1950). Sayı: 7469, s. 18202.

²⁴⁹Osmanlı Devleti’nden çağdaş Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan yolda yenilikçi, yaşadığı devrin birkaç adım önünde düşünen, bir dönem İttihat Terakki Partisi’nde de görev yapmış, siyaset ve fikir adamı Tunalı Hilmi Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Ateş(2009). *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı’dan Cumhuriyet’e bir aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²⁵⁰*Düstur*(3 Mart 1924). Tertip: 3, Cilt: 5, Kanun No: 429. Bu yasanın üçüncü maddesine göre, din hizmetlerini yerine getirecek memurlar yetiştirmek amacıyla ilahiyat fakülteleri ve imam hatip okulları açılacaktı. Tevhid-i Tedrisat Yasası gereği bu okullar Maarif Vekâletine bağlanmış ve din eğitimi konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı’na geniş yetkiler verilmemiştir.

oluşum asla tercih edilmemiştir. Atatürk Türkiye’inde ortaya sunulan bu yeni organizasyon ılımlı inanç sistemini benimsemiş, vakıfvari bazı özelliklere sahip, rejim ile uyumlu ilişkiler yürüten, vatandaşların temel yaşamlarında karşılaşılabileceği itikadi çıkmazların çözümüne dair kendine ayrılmış sınırlar içinde çaba sarf eden ve siyasi merkezle bağlantılı olmuş bir dini teşkilattır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, inanç ve ibadet meselelerinin eğitimi, düzenlenmesi, teşviki konularında (vaaz, hutbe, kitap neşri vb.) yetkilere sahip bir kurum olarak tesis edilmiştir. Fakat bu yetkilerine de bazı sınırlamalar konulmuştur. Okullarda din eğitimi konusunda Milli Eğitim Bakanlığı öncelikli yetkili kılınırken, dini vakıfların idaresi de zamanla Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne tevdi edilmiştir²⁵¹. Kuruluşundan itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı’nın en temel vazifesi, din konusunda toplumu aydınlatma olarak belirlenmiştir. Bu görevin sınırları ise devlet tarafından çizilmiştir. Devlet Diyanet İşleri Başkanlığı ile olan ilişkilerinde hurafelerle mücadeleyi ve devrimlere destek veren açıklamalar temin etmeyi öncelikleri kabul etmiştir. Özellikle ilk iki Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi ve Şerafettin Yaltkaya’dan bu konularda azami ölçüde istifade edilmiştir. II. Dünya Savaşı’nın ardından 1940’lı yılların sonlarına doğru özellikle halkın dile getirdiği bazı rahatsızlıklar üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetkileri ciddi tartışma konusu olmuştur. CHP’nin 1947’deki VII. Kurultayı’nda söz alan milletvekilleri içinde de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetkilerinin genişletilmesini dile getirenler vardı²⁵². CHP Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan ise 1949 yılında Mecliste yaptığı bir konuşmada, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bir dini dergi dahi yayınlamadığını ifade etmiştir²⁵³. Nihayet, 1960 yılından başlayarak ayda bir “Diyanet Dergisi” yayınlanmaya başlandı²⁵⁴.

Atatürk, Milli Mücadele yıllarında yurt çapındaki birleştirici özelliklerinden faydalandığı Müslümanlıktan, saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet’in ilanı ve hilafetin ilgası gibi önemli üç siyasi devrimin ardından “katılımcı yurttaşlık bilincine” hizmet eden bir araç olarak istifade etmeye başlamıştır. Siyasi otorite bu aracın temsil makamı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nı kabul etmiştir. Devlet bundan sonra halka yönelik dinsel mesajlarını artık sadece bu yeni devrim kurumu aracılığıyla ulaştırmıştır. Kuruluşunun tamamlanmasının hemen ardından “heterodoks (farklı)” görünümlü dinsel

²⁵¹İ. Kara, 2000, **a.g.k.**, s. 44.

²⁵²CHP(1947). 7. *Büyük Kurultayı Tutanağı*. s. 449-469.

²⁵³*TBMM Tutanak Dergisi*(23 Aralık 1949). 50. Bileşim, Cilt: 16, s. 447.

²⁵⁴Bulut(1998). *Diyanet Dergisi/Diyanet ilmi dergi-genel fihrist ve indeksi*, Diyanet Dergisi, 4(34), s. 1-180

akımların kontrol altında tutulması işlevi de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimine bırakılmıştır²⁵⁵. Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasal rejimin hedeflerine uygun olarak, inanç ile ilgili meselelerde Sünni ve Hanefi tabanlı bir din telakkisinden hareket ederek çözüm üretmeye gayret etmiştir. Ne var ki bu tavır bazı toplumsal çevrelerde huzursuzluğa neden olunca beraberinde yeni problemler ortaya çıkmıştır. Bu meseleler karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı, temel devlet politikalarını esas alan bir tutum geliştirmiştir.

Din devlet ilişkilerinin doğru yorumlamasında, geçmişi en iyi irdelenmesi gereken kurumların başında gelen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanı Rıfat Börekçi olmuştur. Milli Mücadele'ye büyük yararlılıklar sağlayan Rıfat Börekçi 1 Nisan 1924 günü göreve başlamış ve 1941 yılının sonlarında vefat edene kadar görevinin başında bulunmuştur²⁵⁶. Diyanet İşleri Başkanları, Başbakanın tavsiye niteliğindeki yazısıyla Cumhurbaşkanları tarafından atanmıştır²⁵⁷. İlk Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin ataması doğrudan Atatürk tarafından yapılmıştır. Rıfat Börekçi, Atatürk Dönemi'nde görev yapmış tek Diyanet İşleri Başkanı idi. Şu ana kadar en uzun süre iş başında kalmayı başarmış Diyanet İşleri Başkanı da Rıfat Börekçi olmuştur.

Atatürk kişisel dostlukları, İslam dinine olan hürmeti, çağdaş anlayıştaki din görevlilerine duyduğu saygı ve geçmişte vatan yararına yaptığı hizmetlerinden dolayı Rıfat Börekçi'ye karşı ayrı bir saygı göstermiştir. Öyle ki, Atatürk dini bayramlarda Rıfat Börekçi'yi kendi evinde ziyaret etmiştir²⁵⁸. Atatürk'ün şahsına itibar kazandıran tutumlarına karşılık, ilk Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'de görevde kaldığı sürede devrimlere sahip çıkmıştır. Rıfat Börekçi, ezan ve salanın Türkçe okunması²⁵⁹, Kur'an-ı Kerim'in mealinin sadeleştirilmesi, Cuma hutbelerinde Türkçe kıratın zorunlu kılınması²⁶⁰, aydın din görevlisi yetiştirme çabaları ve şehit çocukları için Himaye-i

²⁵⁵Ş. Mardin(2011). *Türkiye, İslam ve sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 69.

²⁵⁶Gözaydın, 2009, **a.g.k.**, 62.

²⁵⁷Kara, 2012, **a.g.k.**, 81-85.

²⁵⁸Atatürk dini bayramlarda Rıfat Börekçi'yi özel olarak evinde ziyaret etmiş ve her daim O'nun şahsına büyük hürmet göstermiştir. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Büyük Gazi Diyanet Reisini Evinde Ziyaret Etti (30 Ramazan 1343). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı:1869, s. 1.

²⁵⁹İbadetlerin Türkçeleştirilmesi konusu özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde fazlasıyla tartışılmalı da bu mesele ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde ele alınmaya başlanmıştır. Türkçe Kur'an, Türkçe hutbe ve Türkçe namaz olmak üzere üç ana gövdeye oturtulmaya çalışılan ana dilde ibadet ile ilgili en cesur girişimler Atatürk Dönemi'nde icra edilmiştir. Kamuoyunun kabul edilebilirlik durumuna göre hassas adımlar atılırken, konunun doğrudan tarafı olan Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'de çalışmaların içinde yer almıştır. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Cündioğlu(1999). *Bir siyasi proje olarak Türkçe ibadet I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları; D. Cündioğlu(2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e din ve siyaset*. İstanbul: Kapı Yayınları.

²⁶⁰BCA, 22 Şubat 1925, 03010, 74131. Bu belge, Türkiye'de faaliyet gösteren tüm cami ve mescitlerde Cuma hutbelerinin Türkçe kırat ile okunmasının zorunlu hale getirildiğini göstermektedir. Söz konusu belge EK-11'de mevcuttur.

Eftal'in kurulması²⁶¹ gibi devlet eliyle gerçekleştirilen çalışmalara en büyük desteği veren kamu görevlilerinden birisi olmuştur.

Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürütmüş olan Rıfat Börekçi ve Şerafettin Yaltkaya çağdaş zihin dünyasına sahip din adamları olarak Türkiye'de din ve vicdan hürriyetinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Rıfat Börekçi ve Yaltkaya'nın Türk Devrimi'nin temel felsefesiyle örtüşen çalışmaları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsallaşmasına olumlu etkide bulunmuştur.

5. Türk Kadınına Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar, kadın bir tarafta saygı duyularak adına hayır eserleri yaptırılan bir varlık, diğer yanda bir sandala aynı anda erkeklerle binmesi yasaklanan bir kuldu. Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerine gelindiği zaman ise kadın farklı yönleriyle ele alınmaya başlandı²⁶². Bu dönemlerde özellikle aydınlar kadınların eğitim ve sosyal yaşama dair haklarının geliştirilmesi üzerinde sıklıkla durmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte, kadın haklarına dair çalışmalar daha sağlam bir zeminde yürütüldü. Nihayet 1917'de çıkartılan “Hukuk-u Aile Kararnamesi” kadın haklarına ilişkin çığır açabilecek hükümler içermiştir. Bu kararnameye göre, kadınlar evliliklerini kayıt altına aldırarak mukavelename ile yapabileceklerdi. Daha önemlisi bu kararname, evlenmekte olan bir kadına isterse tek eş şartı koşabilme hakkı tanımaktaydı. Ne var ki, ülkenin yaşadığı ağır koşullarda gelen tepkiler karşısında fazla direnç gösterilemeyerek kararnamenin yürürlüğe girmesi engellendi²⁶³. Kadın hareketlerinin, ülkemizde henüz organize edilmemiş olması da aile kararnamesinin sonuçsuz kalmasına etki etmiştir. Her şeye rağmen, böyle bir kararnameden bahsedilecek konuma gelinmesi Türk kadını için olumlu bir gelişme olarak tarihe geçmiştir.

²⁶¹Rıfat Börekçi Diyanet İşleri Başkanı olduğu dönemde, şehit çocuklarının bakım ve ihtiyaçlarını karşılamayı üstlenen Himaye-i Eftal kurumuna destek vermiştir. Rıfat Börekçi fitre, sadaka ve zekât gibi bağışların Himaye-i Eftal'e yapılmasının sevap olduğuna dair camilerde vaazlar verilmesini sağladı. Rıfat Börekçi, Himaye-i Eftal'e destek için basından da faydalanmıştır. Rıfat Börekçi'nin Himaye-i Eftal'e bağış yapılmasını destekleyen basındaki açıklamalarına örnek olarak bkz. Fitre, Sadaka ve Zekâtlarınızı Himaye-i Eftal'e Veriniz (20 Ramazan 1342). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1862, s. 1, 4.

²⁶²A. İnönü(1968). *Atatürk ve Türk kadın haklarının kazanılması, tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 80.

²⁶³T. Feyzioğlu(1986). Atatürk ve kadın hakları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6(2)s. 590.

Osmanlılarda Kanunu Esasi'nin ilanına kadar doğrudan temsil hakkı hiçbir kimse için mevcut değildi. Kanunu Esasi'nin 65. maddesine göre, her 50.000 Osmanlı erkeği için bir mebus seçilmesine karar verilmiştir. Bu dönemde, ekonomik durumu ve vergi ödemesi göz önünde bulundurularak sadece erkeklere oy kullanma hakkı tanındı²⁶⁴. Erkek egemenliğinin var olduğu Osmanlılarda, kadın haklarının dillendirilmesinde basının önemli rolü oldu. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başında kadınlara yönelik çıkartılan mecmualar Türk kadınının sesi olmaya başladı. Gün geçtikçe kadın gazete ve dergilerinin sayısında ciddi artış olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, sadece İstanbul'da kadınlara yönelik 40 civarında dergi ve gazete çıkartılmıştır. Bunlar adeta bir okul vazifesi görmüş, ileri demokrasilerde var olan koşulların ülkemizde oluşmasını sağlamak için yayın hayatını sürdürmüşlerdir. Kadınlara yönelik mecmualarda, aydınlar tarafından sıklıkla kadınların siyasi hayatta olması gerektiğine dair yazılar kaleme alındı. Hatta yalnızca çağdaş bir çizgiye sahip yayın organlarında değil, İslamcı düşünürlerin yazılar kaleme aldığı gazete ve dergilerde de kadının siyasi haklardan mahrum edilemeyeceği dile getirilmiştir²⁶⁵. Ülkemizde, kadının siyasal hayatta var olması gerektiğine dair yazılanlar, yürütülen çalışmalar ve yapılan tartışmalar irdelendiğinde Türk kadınının siyasi olarak yetkin kılınması gerektiğini dile getiren ilk düşünürün Ziya Gökalp olduğu anlaşılmaktadır²⁶⁶. Ziya Gökalp'den sonra birçok aydın kadınların siyasi haklara sahip olması gerektiğini ifade etmiştir.

Kadın hakları ile ilgili tartışmalara II. Meşrutiyet Dönemi'nde dâhil olan Şerafettin Yaltkaya, toplumun bel kemiği olarak gördüğü kadınlara siyasette tercih hakkının verilmesi gerektiğini dile getirmiştir²⁶⁷. Yaltkaya, düşünce dünyasında kadın haklarına dair konulara ayrı bir yer ayırmıştır. Yaltkaya, İslam Tarihi'ndeki uygulamaları örnek göstererek kadınlara XX. yüzyılda tanınan hakların dahi yetersiz kaldığına dikkat çekmiştir. Hazreti Muhammed'in siyasi meseleleri ele aldığı mecliste kadın sahabilerin bulunduğunu belirtmiştir. Yaltkaya, İslami prensipler açısından

²⁶⁴Tanör, 1998, a.g.k., 153.

²⁶⁵Yukarıdan bahsedilen duruma örnek olarak Musa Kazım'ın II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme aldığı şu makaleye bkz. Musa Kazım(1324). Hürriyet-müsavat-I, *Sırat-ı Müstakim*, 1(1), s. 1-3.

²⁶⁶Ziya Gökalp'in kadınların erkelerle aynı haklara sahip olması gerektiğine dair düşüncelerini dile getirdiği yazıları için bkz. Gökalp(1329a). Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak-mefkûre, *Türk Yurdu*, 5(8), s. 1089; Gökalp(2000). *Türk Ahlakı*. İstanbul: Toker Yayınları, s. 34.

²⁶⁷Yaltkaya(1326e). Diyetin ehemmiyeti iktisadiyesi, *Beyanü'l-Hak*, 3(78),1746.

kadınlara siyaset başta olmak üzere yaşamın diğer alanlarında da yeni haklar verilmesinin gerektiğini dile getirmiştir:

“Mebdeyi hakikatte kendisine vazifeyi hayatiyenin nısfı tahvil edilmiş olan kadınlık, ibtidaiyenin birçok safhalarında hukukundan mahrum edilmiş ve nihayet son şeriat-ı semaviye olan dini celil-i İslam sayesinde, bugün dünyanın her tarafında vuku bulan hareketleriyle, temin etmekte olduğu hukukundan daha vas’i bir surette istirdada hukuk eylemiştir. Evet, inayetle bugünkü gibi sadr-ı İslam kadınları harp sahalarında, siyasi mehafıl ve mecaliste bulunan pek çok sahabiyyat var idi. Hutbeleri, belagatları, şiirleriyle bu mümtaz ve mukaddes kadınlar İslamın safahat olmasını tezyin ediyorlar idi. O kadınlar ki, dün önlerinde belagat ve talâkat ve zekâ ve hasen ifadelerine hayran kalmış olan aynı ricali İslamiye eliyle diri diri kumlaraa gömülüyor veyahut pederleri için ilel-ebed bir ar olarak kalıyorlar idi. Kadınlığın bu iki nokta-i nihaiyesi hususu ile ucu nazarı itibara alınırsa hiçbir yerde dini İslamdan başka hiçbir kuvvetle yoktur vas’i bir mesafe katı’ etmemiş bu kadar süratle terfi edilmiş olduğu itiraf olunur. Dün hakkı hayattan mahrum adl edilmekte oldukları halde, bugün hayatı ellerine almış olanlara şerik oldular. O tarihte münteşir bulunan ulum-u İslamiyede dahi ricalden geri kalmayıp Hazreti Ayşe validemiz gibi büyük bir imtiyaza malik nice kadınlar dirayet ve rivayetle nice yüksek bir kuvvete izhar ettiler. Dinimizin bu kısm-ı mühimi bu mübarek validemizin zekâ ve dirayeti sayesinde intişar eylemiştir. Eğer kendilerinin içtihad ve rivayetleri oradan kaldırılacak olursa, dinimizde büyük bir boşluk kaldığını görürüz. Hemen hemen yarı yarıya erkekler gibi fakih, siyasi, hatib, şair olan bu mübarek kadınların (adı var müteakibe) kadınlarına örnek ahval içtimaiyemizde bir hasen misali olmaları lazım gelirken sadr-ı İslam kadınları hakkında iltizam sükût edilmiş ve (adı var müteakibe) o renksiz bırakılmıştır. Feyzsiz, bir hayat yaşayan kadınlığın (adı var) ahiresine bakan Avrupa müellifleri de İslam da kadınlığın mehmul bırakılmış olduğunu zannetmişler ve maalesef dinimize türlü türlü azviyatta bulunmuşlardır. Hâlbuki kadınlığı dini celil-i İslam arz ettiğimiz gibi pençe-i mevtten kurtarıp diriltmiş ve gayet canlı olarak yaşatmıştır. Bütün hayatiye

ve ahvali içtimaiye ve siyasiye de mühim bir amil olan bu kadınların her husustaki hutbe ve şiirleri rayı ve içtihatları tamamıyla zabt edilmiş ve fevkalade belîğ olan bu hutbeleri asla zayı' edilmeyip an'aneleri ile eslaftan ihtilafa tevdi' kılınmıştır. Ulum-u İslamiye gibi evvela münteşir iken bilahare bunlarda kitabelere yazılmış ve hatta bu hususta müstakil kitabelerde te'lif ve tedvin edilmiştir. Bunlardan en kadim tanıdığımız eser yetmiş altı sene yaşamış olan (Ebul Fadl Ahmed bin Ebu Tahir Tayfur) un kitabı belagat namı eseridir ki müellifin bu eserini hangi senede yazmış olduğu ma'lum değilse de (280) da vefat etmiş olmasıyla en aşağı bir hesaba göre on buçuk asırdan evvel yazılmış bir te'lif bihindir. Bu kitap en evvel Ayşe validemizin pederlerinin (Ebubekir-i Sıddık (R.A.) müdafaası hususatta söylemiş oldukları gayet belîğ bir hutbeleriyle başlar ki cüda Arapçanın en aslı ve âli bir ifadesi ad edilmeğe şayandır”.²⁶⁸

Yaltkaya, kadının erkeğe nazaran sadece fiziksel anlamda eşit olamayacağını, bu durumun da yaratılıştaki hikmetten kaynaklandığını savunmuştur²⁶⁹. İslam hukukunda, kadınların temsil hakkının bazı durumlarda erkeklerden daha fazla olduğunu, Hazreti Ali'nin hilafeti zamanında yaşanmış bir olaydan yola çıkarak şu sözlerle dile getirmiştir:

“Bir insanın katli durumunda eğer maktul zevce ise yakınlarına verilecek diyet miktarı daha âli olması gerekmektedir. Çünkü bir kadını kendi başına tek bir kişi saymak olmaz. Kadının bakmakla mükellef olduğu veletleri vardır ki, bu hali ona hususi bir mana yükletir. Onların vebali de validelerindedir. Her bir valide kişi tek başına bir aile sayılmalı. Bu yüzden maktul kadın için verilecek diyet silah-i rahmine medar olanlar göz önünde bulundurularak hesap olunmalıdır. Dini mübin-i İslam, kadının katline sebep olan için misliyle ceza verilmesine rıza göstermez. Kadın içtimai hayatta başkaca bir yer iştigal etmektedir. İçtimaiyatta önemi fazla

²⁶⁸Yaltkaya(1334c). İslam kadınları: Sadr-ı İslam kadınları, *İslam*, 5(56), s. 1116, 1117.

²⁶⁹Yaltkaya, 1326e, 1744.

*fazla arz olunan zevcelerimizi kızlarımızı hemşirelerimizi yüce dinimiz devlet-i âliye işlerinin hallinde de hakir bırakmamıştır”.*²⁷⁰

Yaltkaya Batı dilleri içerisinde sadece Fransızca’ya vakıftı. Hollanda asıllı Alman Arthur Schopenhauer²⁷¹ tarafından kaleme alınmış “Kadınlar” isimli makalenin Almanca’dan Fransızca’ya yapılmış çevirisi, Yaltkaya tarafından II. Meşrutiyet Dönemi’nde Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Yaltkaya, tercüme eseri Sırat-ı Müstakim Mecmuası’nda yayınlamıştır²⁷². Yaltkaya, tercümenin bazı kısımlarında kendi yorumlarına da yer vermiştir. Yaltkaya yorumlarında, Avrupalıların ön yargılardan dolayı İslamiyet’te kadının konumuna dair bakışlarına karşı çıkmıştır. Kimi İslam ulemasının, kadınların mahkemelerde şahitliği konusundaki yaklaşımlarını da tenkit etmiştir. Yaltkaya, “eşit yurttaşlık” ilkesi çerçevesinde İslamiyet’in kadına hukuk ve siyasette erkekler kadar haklar verdiğini ifade etmiştir:

“Sebep teşri’i muhafaza-i hukuk-u beşer olan şahadet için deavininin hemen ekseriyesinde iki rical-i adil lazım olup, zarurette bir erkek ile diğer mahallinde iki kadın icap eder. Oysa Hazreti Ömer ve Hazreti Ali (Radıyallahü Anhüma)’dan rivayet olduğu üzere ehliyet-i şahadet olan müşahedenin vücuduna mebni indel-hafiye rical ile şahadet nisa-i caizdir. Killet-i zabt ve galibe-i nisyane binaen bir kadın şahide diğer bir şahideyi terfîk etmek icab eyler. İmam-ı Şafii Hazretlerine göre rical ile şahadet nisa-i caiz değildir. Ancak acil ve şart-ı hayr gibi emval ve tevabi’inde caiz olur. İndel-şafiiye asıl olan noksan akla binaen şehadet-i nisanın âdem-i kabulüdür. Zaruret ve âdem-i ehemmiyete binaen emvalde tecviz olunur. İmam-ı Malik ve İmam-ı Ahmet (Rahimehüma) dahi buna kaildirler. Şafiilerin âdem-i kabul şahadet hususunda irad etmekte oldukları (noksan-ı akıl) dasillerine cevaben hanîfeye (menat-ı teklif) olan akıl hususunda kadınlar ile erkekler arasında fark yoktur. Eğer böyle olmaya idi kadınların asla mükellef olmamaları icab ederdi demektedirler. İslam ulemasının tamamı olmasa da mühüm bölümü kadını, hürriyetle Devlet-i Osmaniye’de kabul gören eşit vatandaş

²⁷⁰Yaltkaya, 1326e, a.g.k., 1744.

²⁷¹Arthur Schopenhauer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rüdiger Safranski(1991). *Schopenhauer and Wild Years of Philosophy*, Masachusetts: Harvard University.

²⁷²Makalenin Türkçe tercümesi için bkz. A. Schopenhauer(10 Kânunuevvel 1327). Kadınlar, kalb-el-ibtida.(Mütercim: Şerafettin Yaltkaya), *Sırat-ı Müstakim*, 1(22), s. 263-267.

olarak saymaktadır. Bizim karılarımız niçün adliyyede ve idarede erkekler gibi selahiyattar sayılmasın?”²⁷³

Birçok aydınla beraber Batılı değerlerin Anadolu coğrafyasına taşıyıcılığı yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkemizde kadına politik haklar verilmesi gereğini dile getiren ilk siyasi kurum olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki’de kadınlar cemiyet politikalarına dâhil edildi. Ahmet Cevdet Paşa’nın kızı, eğitimci Emine Seniye Hanım cemiyetin faaliyetlerinde yer alan kadınların başında gelmiştir²⁷⁴. Emine Seniye Hanım, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi’nin de üyesidir²⁷⁵. İttihat ve Terakki’nin kadın hakları ile ilgili tutumu, bu hakları cesurca dile getiren derneklerin kurulmasında da etkili olmuştur. Bu derneklerin arasında en faal olanı ise hiç şüphesiz Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’dir. Cemiyet kadın hakları ile ilgili yalnızca eğitim, sosyal ve iş hayatında yaşanan meselelere değinmemiştir. Müslüman Türk kadınının Avrupalı kadınlar gibi iradesini yaşamın her alanında kullanabileceğini dile getiren cemiyet, Mütareke yıllarında dahi kadınların siyasi haklara sahip olması gerektiğini gündeme taşımıştır²⁷⁶. Milli Mücadele yıllarında Türk kadının haklarını dile getiren ve Atatürk’ün de destek verdiği başka önemli cemiyetler de bulunmaktaydı. Asri Kadınlar Cemiyeti, Hilal-ı Ahmer’in kadın kolları, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ve Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Şubesi bunlardan en fazla öne çıkanları olmuştur²⁷⁷.

Milli Mücadele yılları ve sonrasında kadın hareketi ivme kazandı. Nezihe Muhittin, başkanlığında 16 Haziran 1923’te Kadınlar Halk Fırkası’nın kurulması için Dâhiliye Vekâleti’ne başvurulmuştur. Fırka kadınların mutlak suretle, siyasi haklara sahip olması gerektiğinin mücadelesini yapmıştır²⁷⁸. Ancak kadınların bu radikal hareketi siyasi iktidardan beklediği desteği görmemiştir. 7 Şubat 1924’te yine Nezihe Muhittin başkanlığında Türk Kadınlar Birliği kuruldu. Cumhuriyet’in ilk kadın cemiyeti olma özelliğine sahip olan Türk Kadınlar Birliği, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan

²⁷³Schopenhauer, 1327, a.g.k., 267. Yukarıdaki ifadeler Yaltkaya’ya aittir.

²⁷⁴Ş. Güzel(1985). *Tanzimattan Cumhuriyet’e toplumsal değişim ve kadın*. İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 4, s. 858.

²⁷⁵T. Z. Tunaya(1998). *Türkiye’de siyasal partiler ikinci Meşrutiyet Dönemi(1908-1918)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, Cilt: 1, s. 507.

²⁷⁶Y. Zihnioğlu(2015). *Kadınsız inkılâp Nezihe Muhiddin, kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. İstanbul: Metris Yayıncılık, s. 101.

²⁷⁷Ulusal direniş yıllarında kadınların Milli Mücadele’ye katkıları ve kadın örgütlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. İnan(1985). *Kurtuluş Savaşı’nda Türk kadını*. Ankara: TTK Basımevi.

²⁷⁸İnan, 1968, a.g.k., 93.

Cemiyeti'nin dağılmasından sonra oluşturulmuştur²⁷⁹. Sabiha Zekeriya Sertel'in kurucu üyeler arasında yer aldığı teşkilat, Atatürk'ün eşi Latife Hanım tarafından da desteklendi. Birlik kadınlarımızın sosyal yaşamın içinde daha aktif bulunmasını hedefliyor ve Türk kadınına siyasal haklarının verilmesi mücadelesinin liderliğini yapıyordu²⁸⁰. 1930 ve sonrasında, Türk kadınlarının tercihlerini sandığa yansıtma salahiyetini kazanmasında Türk Kadınlar Birliği'nin büyük katkısı olmuştur²⁸¹. Türk Kadınlar Birliği, Atatürk devrimlerini her daim destekleyen müesseselerin başında gelmiştir.

Cumhuriyet Tarihi'nde, kadınlara seçme seçilme hakkının verilmesi ile ilgili TBMM çatısı altında ilk tartışma 1923'te yaşandı. Milletvekili seçimi ile ilgili kanun tasarısında her yirmi bin erkek nüfusa, bir milletvekili düşeceğine dair ibareye başta Recep Peker olmak üzere kimi milletvekilleri tepki göstererek kadınların da belirtilen nüfusa dâhil edilmelerini istediler. Kadınların siyasi haklarını savunan milletvekilleri o gün için Mecliste gerekli desteği bulamadı. Her şeye rağmen ilk defa bir Doğulu ülkenin parlamentosunda kadınların siyasal haklarıyla ilgili böyle hararetli bir tartışma yaşandı. Bu tartışmanın ardından bir yıl gibi kısa bir süre geçtikten sonra, TBMM'de 1924 Anayasası'nın hükümlerinin ele alındığı 13. toplantıda başını Celal Nuri İleri ve Recep Peker'in çektiği milletvekilleri, kadınların siyasi hakları ile ilgili Meclis kürsüsünde önemli konuşmalar yaptı²⁸². Meclisteki görüşmeler esnasında kadınların siyasal haklarının savunuculuğunu yapmış milletvekilleri, Türkiye'de kadının statüsündeki değişimin tüm Doğu halklarına örnek olabileceği üzerinde durdu²⁸³. Ancak 1923 seçimlerinde olduğu gibi 1927 ve 1931 genel seçimlerinde de kadınlara seçme seçilme hakkı tanınmamıştır. Mecliste yaşanan tartışmaların etkisiyle 1923 seçimlerinde bazı sandıklardan Latife Hanım ve Halide Edip'e oy çıktı²⁸⁴. Kamuoyunda Türk kadınlarının Mecliste temsili ile ilgili olumlu havayı fark eden Atatürk verdiği talimatla

²⁷⁹B. S. Baykal(1989). *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 37, 38.

²⁸⁰U. Ersan(1 Şubat 2016). Türk Kadınlar Birliği kuruldu, *Köroğlu(yerel gazete)*, Sayı: 1123, s. 6.

²⁸¹1935'te Türk kadınının hak ettiği siyasi haklara sahip olduğu gerekçesiyle Türk Kadınlar Birliği kapanmıştır. Aynı cemiyet çok partili hayata geçiş döneminde tekrar faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Türk Kadınlar Birliği Cemiyeti'nin etkinlikleri ve tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. L. Kaplan(1998). *Cemiyetlerde ve siyasi teşkilatlarda Türk Kadını(1908-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 123-149.

²⁸²1924 Anayasası'nın içeriğinin görüşülmeye devam ettiği 13. toplantı esnasında milletvekilleri arasında yaşanan tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. ... 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 28, 341-346.

²⁸³Teşkilatı Esasiye Kanunu Mecliste (18 Mart 1924). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1154, s. 1.

²⁸⁴A. Yaraman(1999). *Bir demokrasi tartışması, Türkiye'de kadınların siyasal temsili(1935-1999)*. İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 47 ve 48.

Latife Hanım'ın elçilerin bulunduğu yerden TBMM'deki çalışmaları izleyebilmesine olanak sağlamıştır²⁸⁵.

Atatürk önderliğinde 1930'a kadar yapılan devrimler ve yasal düzenlemelerle Türk kadınlarına Batılı kadınların sahip olduğu hakların birçoğu verilmiştir. Fakat atılan önemli adımlara rağmen, Türk kadını siyasi iradesini sandığa yansıtamıyordu. Şeyh Said isyanından sonra Takrir-i Sükûn Yasası'nın yürürlüğe konulması ve rejimi emniyete alma gayretleri, kadınlara siyasi haklarının verilmesinin gecikmesine etki etti. Atatürk TBMM'de 1923 ve 1924 yıllarında yapılmış tartışmalardan çok daha öncesinde kadınlara seçme seçilme hakkının verilmesinin çağdaş bir toplumda kesinlikle olmasının gerektiğini ifade etmiştir²⁸⁶. Atatürk Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık on ay önce, 31 Ocak 1923'te İzmir'de yaptığı konuşmasında çağdaş bir toplumda sadece bir cinsiyetin medeni haklardan faydalanma imtiyazı elde etmiş olmasının düşünülemeyeceğini dile getirmiştir²⁸⁷. Milli Mücadele yıllarında Halide Edip ve Müfide Ferit gibi kadınlara yanında yer veren Atatürk, yaşamı boyunca kadınların hakları ile ilgili meselelere çağdaşlaşma sorunu olarak yaklaşmıştır. Bu amaçla, Türk Ocakları ve halkevlerinin, kadınların siyasal yaşama katılması için yürüttükleri yoğun çalışmalara destek vermiştir. Atatürk'ün devrimlerin hayata geçirildiği dönemde, yaptığı çalışmalardan dolayı örnek gösterdiği Türk kadınlarının başında Afet İnan gelmiştir. Afet İnan, verdiği konferanslar ve güçlü kalemi aracılığıyla, kadınların erkekler gibi siyasi haklara sahip olmamasının insan haklarına aykırı olduğunu belirtmiştir²⁸⁸.

Türkiye'de kadınlara siyasi iradelerini sandığa yansıtma hakkının tanınması 1930'lu yıllarda gerçekleşmiş olsa da bu düzenleme çağdaş Batılı devletlerle kıyaslandığında geç kalınmış bir hamle sayılmamalıdır. Fransız Devrimi'nden sonra Batılı ülkelerde kadın hakları ile ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu konuda Osmanlı kamuoyunun Avrupa'ya nazaran epey geri kaldığı bilinen bir gerçektir. Batılı ülkelerde kadınlara siyasi hakların verilmesi Norveç, İsveç, İngiltere, Çekoslovakya,

²⁸⁵N. A. Banoğlu(1991). Atatürk ve Latife Hanım, *Atatürk Araştırma Dergisi*, 7(21), s. 530.

²⁸⁶Atatürk henüz 1907 yılında Bulgar şarkiyatçı Manalof ile yaptığı bir söyleşide geleceğe dair tasarılarını açıklarken, kadın ve erkekler arasındaki farkları ortadan kaldıracak yeni bir nizam kurma gayesinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. N. Özerdim(1985). Atatürk ve kadın hakları-I, *Kemalist Ülkü*, Sayı: 204, s. 16.

²⁸⁷TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 2, 452.

²⁸⁸S. Sancar(2012). *Türk modernleşmesinin cinsiyeti erkekler devlet kadınlar aile kurar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, s. 161.

Polonya, Amerika Birleşik Devletleri ve Finlandiya gibi ülkelerde feminist hareketlerin çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu ülkelerde kadınlara seçme seçilme hakkının verilmesi XX. yüzyılın ilk çeyreğinde mümkün olmuştur²⁸⁹.

Takrir-i Sükûn Dönemi'nin sonuna gelinmesiyle sosyal hayata dair çağdaşlaşma hareketleri hız kazanmıştır. Yaptığı yurt gezilerinde kamuoyunun hazır halde olduğunu gören Atatürk, 1930 baharında arkadaşlarına kadınların siyasetin içinde aktif biçimde bulunmasının vaktinin geldiğini söylemiştir. Türk kadınına önce belediye seçimlerine katılma hakkı tanındı. 3 Nisan 1930'da TBMM'de yapılan görüşmeler sonucunda, Belediye Kanunu'nun 23. ve 24. maddelerinde yapılan değişiklikler ve 1580 sayılı yasa ile kadınlarımız belediye seçimlerine katılma hakkı elde etti²⁹⁰. Kadınlara verilen bu siyasi haklar tüm ülkede sevinçle karşılandı²⁹¹. Türk kadınına Medeni Kanun ile elde ettiği haklardan sonra, sahip olması gereken diğer hakları da verilmeye başlanmıştır. Devrimlerin ülkeye sağladığı kazanımlar kadınların haklarında yaşanan değişim sayesinde daha rahat anlaşılmıştır.

Türkiye'de 1930'da kadınlara belediye seçimlerine girme hakkı verilmesinin ardından aynı yıl yapılan yerel seçimler sonucunda, kadınlar il ve ilçe meclislerinde az sayıda temsil edildi. Bu süreçte belediye seçimleri sırasında az sayıda kadın meclis üyeliklerine aday olmuştur. Ülkenin sosyo ekonomik durumu da, böyle bir sonucun ortaya çıkmasına tesir etti. Buna rağmen seçimlere önem verip farklı propaganda yöntemleriyle sesini duyurmaya çalışan kadın siyasetçiler de olmuştur. Bu kadınların başında İstanbul belediye meclis üyeliğine bağımsız aday olarak girmek isteyen Sabiha Sertel gelmiştir²⁹². Kadınlar adına daha zor şartlar altında yapılan seçim kampanyalarının sonunda, Türkiye'nin ilk kadın belde belediye başkanı Artvin Yusufeli ilçesi Kılıçkaya beldesinden seçimi kazanan Sadiye Hanım oldu²⁹³. İlk kadın il belediye

²⁸⁹S. Üşür ve S. Üşür(1997). *Siyasal yaşam ve kadınlara destek politikaları*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 2.

²⁹⁰... 1961, **a.g.k.**, Devre: 3, Cilt: 18, 43. Yeni yasal düzenlemeyle ülkemizde belediyeciliğin işleyişine dair de değişiklikler yapıldı. Buna göre, belediye yönetimleri faaliyet alanlarında çağdaşlaşma hamlelerinden sorumlu tutulmuştur. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. R. Keleş(1992). *Yerinden yönetim ve siyaset*. İstanbul: Cem Yayınevi, s. 17.

²⁹¹Kadınların Şenlikleri (3 Nisan 1930). *Cumhuriyet*, Sayı: 2123, s. 1.

²⁹²C. Koçak(1988). 1930 belediye seçimlerinde Sabiha Sertel'in adaylığı, *Tarih ve Toplum*, 9(51), s.156.

²⁹³B. Bozkurt ve İ. Bozkurt(2014). Türkiye'nin ilk kadın il belediye başkanı Müfide İlhan ve Mersin'deki çalışmaları, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, s. 53.

başkanı 3 Eylül 1950’de Mersin’de Demokrat Parti[DP]’den seçilen Müfide İlhan Hanım (Fevzi Çakmak’ın kızı) olmuştur²⁹⁴.

Cumhuriyet’in onuncu yıl kutlamalarına az bir süre kala 26 Ekim 1933’te kadınlara yeni siyasi haklar verilmesi konusunda önemli bir gelişme yaşandı. 1924 Anayasası’nın ilgili maddeleri değiştirilerek kadınların köy muhtar heyetlerine girmelerine olanak tanındı²⁹⁵. Konuya dair TBMM’de yapılan görüşmelerde özellikle Kütahya milletvekili Recep Peker’in gayretleri Atatürk ve yakın çevresinin takdirini toplamıştır²⁹⁶. Atatürk, yakın çevresinden muhtarlık seçimlerine hatırı sayılır miktarda kadın üyenin girmesi için çalışmalar yapılmasını istedi. Seçimlerde aday gösterilen kadınların özellikle CHP’ye yakın üyelerden olmasına özen gösterildi. Kasım 1933’te tüm Türkiye’de tamamlanan muhtarlık seçimleri sonucunda Türkiye’nin ilk kadın muhtarı Aydın Karpuzlu nahiyesi Demircidere köyünden seçilen Gül Esin Hanım oldu²⁹⁷. Belediye ve muhtarlık seçimlerinden sonra sıra kadınların milletvekili seçimlerine katılma hakkını elde etmesine geldi. İsmet İnönü ve 258 arkadaşı, 1934’ün Aralık ayında kadınların genel seçimlere katılmasını sağlamak amacıyla TBMM’ye “İntihabı Mebusan Kanunu” nda değişiklik için yasa teklifi sunmuşlardır²⁹⁸. Yasa teklifine dair Mecliste yapılan görüşmelerde, İsmet İnönü’nün yaptığı konuşmanın bir bölümü şu sözlerden ibarettir:

“Kadınlarımızın Türk Tarihi’ndeki haklı yerleri, erkeklerle beraber, daima memleketin ve milletin mukadderatı üzerinde söz sahibi olmalarıdır. Türk kadını tarihte ne vakit haklı ve itibarlı yerini bulmuşsa, budun mukadderatı üzerinde kendi tesirini gösterebilmişse, erkeklerle beraber karışık ve güç yurt işlerinde el ele çalışabilmişse, işte o zaman, büyük Türk ulusu, kudreti ile medeniyeti ile bütün dünyayı kaplamıştır Türk kadını bir süs gibi bir köşeye koymak Türk geleneğinde yoktur. Artık Türk kadınından ulus işlerinde geniş alanda faydalanmanın vakti gelmiştir. Kadınlarımıza

²⁹⁴Türk Demokrasisinin Zaferi (16 Mayıs 1950). *Cumhuriyet*, Sayı: 9256, s. 2.

²⁹⁵Yaraman, 1999, **a.g.k.**, 50.

²⁹⁶Kadınlara muhtarlık seçimlerine katılma hakkı veren kanunun görüşmeleri sırasında Mecliste yapılan konuşmaların ayrıntıları hakkında bkz. ... 1961, **a.g.k.**, Devre: 4, Cilt: 17, 50-64.

²⁹⁷Muhtar seçildiğinde 32 yaşında olan Gül Esin, halk arasında namus timsali olarak bilinen bir Anadolu kadını idi. Okuma yazma bilen Gül Esin’in muhtar olarak seçilmesinde, yörede kaymakam olarak görev yapan Mehmet Ali Bey’inde etkisi olmuştur. Gül Esin’in yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Hanım Muhtar Oldu (12 Kasım 1933). *Anadolu*, Sayı: 5587, s. 1, 3.

²⁹⁸Tarihi Karar Bugün Veriliyor (5 Aralık 1934). *Zaman*, Sayı:168, s. 1, 2.

*mebus seçme ve seçilme hakkını vermek Türk inkılâbının bir devamıdır. Bu bir haktır, asla lütuf olarak algılanmamalıdır”.*²⁹⁹

TBMM’de yapılan görüşmeler sırasında İsmet İnönü’den sonra Şebinkarahisar Milletvekili Sadri Maksudi söz almıştır³⁰⁰. Maksudi, Türk kadınının zekâsının diğer milletlerin kadınlarının zekâsından geri olmadığına vurgu yapmıştır³⁰¹. Çağdaş Batılı ülkelerde kadınlara verilen siyasi haklar, Şerafettin Yaltkaya gibi aydınların kadın haklarını gündemde tutan yazıları, kadınlarımızın Milli Mücadele’ye olan katkılarının dikkate alınması, Türk kadının tarihten gelen yüksek karakteri, kamuoyunda konu ile ilgili oluşan olumlu hava, Atatürk’ün hassasiyetleri ve ülkemizde yıllardır var olan kadın cemiyetlerinin çalışmaları beklenen neticenin alınmasında etkili olmuştur. 5 Aralık 1934’te Teşkilatı Esasiye’nin 10. maddesi değiştirilerek kadınlara genel seçimlere katılma hakkı verilmiştir³⁰².

Yapılan yeni düzenlemeyle, 22 yaşını dolduran kadın ve erkek her Türk vatandaşı milletvekili seçme hakkına sahip oldu. Seçilme yaşı ise 30 olarak belirlendi. Kadınların milletvekili olma hakkını elde etmeleri, kadınlar da asker olacak mı? Tartışmalarını beraberinde getirmiştir³⁰³. Bu tartışmalar esnasında kadınların askere alınması gerektiğini savunan kesim, bu durumun eşit yurttaşlık ilkesinin ve hukuk kurallarının bir gereği olduğunu öne sürmüşlerdir. Konu dönemin basın yayın organlarında da sıklıkla gündeme getirildi. Atatürk, büyük kahramanlıklara imza atmış Türk kadınlarının askerliğe dâhil edilmelerine sıcak bakmamıştır. Kadınlara seçme seçilme hakkının verilmesi ile ilgili düşüncelerini Atatürk şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bu karar, Türk kadınına içtimai ve siyasi hayatta bütün milletlerin üstünde yer vermiştir... Türk kadını evdeki medeni mevkiini salâhiyetle işgal etmiş, iş hayatının her safhasında muvaffakiyetler göstermiştir. Siyasi hayatta belediye seçimlerinde tecrübesini yapan Türk kadını bu meyanda milletvekili seçme seçilme suretiyle hakların

²⁹⁹Meclis Bugün Teşkilatı Esasiye ve İntihab Kanunlarını Değiştirecek (5 Aralık 1934). *Zaman*, Sayı:168, s. 1.

³⁰⁰Sadri Maksudi’nin TBMM çatısı altında yürüttüğü çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi temin etmek için bkz. İ. Güneş vd. (1996). *Türk parlamento tarihi: TBMM IV. dönem: 1931-1935*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, Cilt: 2, s. 538-539.

³⁰¹Sadri Maksudi TBMM’deki konuşmasında özellikle öne çıkan cümlesi: “Kadınlara siyasal haklar verilmesi, Türkiye’nin demokratik yolunda inkişafının bir gelişmesidir.” olmuştur. Sadri Maksudi’nin TBMM’de yaptığı konuşmanın ayrıntıları için bkz.... 1961, **a.g.k.**, Devre: 4, Cilt: 25, 84.

³⁰²İntihabı Mebusan Yasası’nın bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur*(5 Aralık 1934).Tertip: 3, Cilt: 16, Kanun No: 2598.

³⁰³Kadınlarda Asker Olmaları İsteniyor (6 Aralık 1934). *Zaman*, Sayı: 169, s. 1.

*en büyüğünü elde etmiş bulunuyor. Medeni memleketlerin birçoğunda kadından esirgenen bu hak bugün Türk kadınının elindedir ve onu salahiyyet ve liyakatle kullanacaktır”.*³⁰⁴

Türk Devrimi’nin en uygar yüzü kadına tanınan haklardan anlaşılmaktadır. Türk kadınının siyasetin her alanında yer alabilme hakkını elde etmesi Doğu İslam dünyasında yaşanmış, ilk gelişme olması açısından da büyük bir önem arz etmektedir. Türkiye’de kadın hakları ile ilgili gelişmelerin ardından bazı Müslüman ülkelerde de kadın haklarına dair kısırdanmalar başlanmıştır. Kadınların genel seçimlere katılma hakkına kavuşması halkevlerinde yapılan törenlerle kutlanmıştır. Türk kadınının elde ettiği medeni hakkı, dünyaya duyurmak için radyodan Türkçe’nin yanı sıra Fransızca, İngilizce ve Almanca yayınlar yapıldı³⁰⁵. Türkiye’de kadınlara verilen siyasi haklara dair yabancı basında da çeşitli haberler çıktı. Fransız LÖ Jurnal Gazetesi, Türk kadınlarının elde ettiği bazı haklara henüz Fransız kadınlarının sahip olmadığını yazmıştır³⁰⁶.

Türkiye’de 8 Şubat 1935 günü yapılan genel seçimler huzurlu bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Seçimlere parti olarak sadece CHP katıldı. Yurt genelinde önemli miktarda seçmen oy kullanmıştır. Kadınların yoğun ilgi gösterdiği bu tarihi seçimde, Edirne gibi bazı vilayetlerde oy kullanan erkeklerin sayısı kadınların gerisinde kalmıştır³⁰⁷. Cumhuriyet Tarihi’nde ilk defa 1935 genel seçimleriyle gayrimüslimler Mecliste bulunma hakkını elde etmişir. Oy sayım işlemi tamamlandığında 17 kadın TBMM’ye milletvekili olarak girmeyi başarmıştır³⁰⁸. Bir yıl sonra yapılan ara seçimde Çankırı’dan Hatice Özgener’in seçimi kazanmasıyla Meclisteki kadın milletvekili sayısı 18’e yükselmiştir³⁰⁹. Türk kadını bu medeni seviyeye kadın haklarının gerçek savunucusu olan Atatürk’ün gayretleri sayesinde ulaşmıştır. Seçim sonuçlarının belli olmasının ardından 1 Mart 1935’te TBMM ilk mesaisine başlamıştır³¹⁰. Aynı gün Türk kadını, Mecliste ilk kez erkeklerle yan yana oturarak memleket meselelerinin çözümü

³⁰⁴TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 2, 589.

³⁰⁵Kadınlar Bugünde Toplanacak (9 Aralık 1934). *Zaman*, Sayı: 172, s. 3.

³⁰⁶Türk kadınının Sayıtlavlığı (12 Şubat 1935). *Zaman*, Sayı: 235, s. 2.

³⁰⁷Doğramacı, 2000, **a.g.k.**, Cilt: 2, 1369.

³⁰⁸S. Yaşar(2012). Basındaki bilgiler ışığında ilk kadın milletvekilleri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Uluslararası Kadın Konferansı Bildirileri*, İzmir, s. 59.

³⁰⁹Kaplan, 1998, **a.g.k.**, 201.

³¹⁰TBMM’de kadın milletvekilleri ve etkinlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Şahin(2010). *Türk parlamentosundaki kadın milletvekilleri(1935-2007)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

için uğraşmıştır. Kadın milletvekillerinin TBMM’de görev almasıyla, ülkede yaşanan meselelerin çözümü için daha hızlı biçimde karar alınmaya başlanmıştır.

Türk kadınlarının milletvekili olması başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada, Türkiye’ye olan bakış açısının olumlu yönde değişmesine etki etti. Kadınlara siyasal hakların verilmesiyle Türk Devrimi’nin önemli bir aşaması daha başarıyla sonuçlandı. II. Meşrutiyet Dönemi’nden başlayarak, Ziya Gökalp ve şerafettin Yaltkaya gibi aydınların dile getirdiği kadınlara siyasal haklar verilmesinin gereği Atatürk önderliğinde 1930’lu yıllarda gerçeğe dönüştürülmüştür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL DEVRİMLER VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yeni Toplumun İnşası

Eskiçağlardan itibaren insanlar aile, klan, etni-site, şehir-devlet, feodal-beylik, cemaat, kabile ve tebaa gibi çeşitli toplum türlerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Millet ya da ırkların ne zaman ortaya çıktığına dair bilim insanları arasında farklı görüşler vardır. Buna karşılık dünyanın en eski milletlerinden birisi olan Türkler en az iki bin yıllık köklü bir geçmişe sahiptir³¹¹. Türkler tarihte büyük devletler kurmuş, bilim dünyasına önemli şahsiyetler kazandırmış, askeri zaferleri ve oluşturdukları teşkilatlarla hep kendisinden söz ettirmeyi başarmışlardır. Hatta Türklerle ilgili, kapsamlı araştırmalarda bulunmuş şarkiyatçılardan birisi “*Hiçbir milletin tarihini Türkler olmadan yazamazsınız*”³¹² ifadesini kullanarak Türk milletinin tarihte oynadığı rolü net bir biçimde belirtmiştir. Ne var ki, zamanla Osmanlı Devleti’ndeki idari uygulamalar ve nüfus yapısındaki kozmopolitlik Türklük bilincinin azalmasına yol açmıştır³¹³.

Osmanlılarda görülen ilk milliyetçilik hareketleri radikal duygularla ortaya çıkmış ve bu duygular gayrimüslim tebaa etrafında yeni hadiselerin oluşmasına yol açmıştır³¹⁴. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplum yapısında “Türk” sözcüğü, kırsalda tımarı işleten köylüler, göçebe topluluklar ve Müslümanların tamamını tarif etmek için kullanılan bir terimdi³¹⁵. Osmanlı bünyesinde yaşayan Hristiyan toplumlarda radikal hislerle kendini belli eden milliyetçilik, Türk milletinde de milli bilincin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Osmanlı Türklerinde milliyetçilik bir öncü duygu olarak ortaya çıkmaktan ziyade diğer milletlerin aşırı milli hislerine karşı doğmuş tepkisel bir harekettir³¹⁶.

³¹¹Türklerin tarih sahnesine çıkışları hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. J. P. Roux(2015). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e iki bin yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi; V. V. Barthold(2015). *Orta Asya Türk Tarihi*. (Çev: Hüseyin Dağ), Ankara: Divan Kitapevi; V. A. Çakar(2015). *Ota Asya Türk Tarihine giriş*. Ankara: A Kitap; S. Divitçioğlu(2007). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII yüzyıllar*. İstanbul: İmge Yayınevi; R. Ş. Apuhan(2008). *Türklerin Tarihi-Göktürkler’den Türkiye Cumhuriyeti’ne 2500 yıllık savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları; Z. V. Togan(1981). *Umum Türk Tarihi’ne giriş en eski devirlerden XVI. asra kadar*. İstanbul: Enderun Kitabevi vd.

³¹²Barthold, 2015, **a.g.k.** 12.

³¹³B. Lewis(1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Çev: Metin Kıratlı), Ankara: TTK Yayınevi, s.53, 54; T. Akçam(2011). Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler, *Modern Türkiye’de siyasi düşünce milliyetçilik*. (Ed: T. Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 4, s. 390.

³¹⁴E. J. Zürcher(2007). *Turkey: A modern history*. (3. Baskı). London: I. B. Tauris, s. 51.

³¹⁵Ö. L. Barkan(1942). İstila devrinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, 1(2), s. 279-365.

³¹⁶Berkes, 2008, **a.g.k.**, . 438.

Osmanlı Devleti'nde Türk milliyetçiliğinin kökenleri çoğu uzman tarafından Tanzimat Dönemi'ne dayandırılır³¹⁷. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kendini iyiden iyiye hissettiren “Türkçülük” fikriyatı sadece edebiyat kökenli değil aynı zamanda felsefi ve toplumsal temelli bir hareket olarak da tarih sahnesindeki yerini almıştır. II. Abdülhamit Dönemi'ndeki İkdam Gazetesi ile kendisini sınırlı oranda ifade eden Türkçülük fikriyatı, Balkan Savaşları'ndan sonra giderek önem kazandı. Bu esnada 1910 ve sonrasında Rusya'dan gelmeye başlayan Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsel ve Yusuf Akçura gibi Türk kökenli düşünürler de Türkçülük fikriyatının gelişimine hız kazandırmıştır. Türkçülük fikriyatının ülkemizdeki ilk temsilcileri Ömer Seyfettin, İsmail Gaspıralı ve Ali Canip kabul edilse de Ziya Gökalp kaleme aldıkları vasıtasıyla bu hareketin en çok ilgi uyandıran düşünürü olmuştur³¹⁸. Ziya Gökalp'in özellikle millet anlayışıyla ilgili ortaya koyduğu fikirler Türkçülük açısından kırılma noktasını teşkil etmiştir. Ziya Gökalp, Yeni Osmanlılar hareketinin içinde yer alan birçok aydından önce milliyetçiliği bir çağdaşlaşma gereği olarak algılamıştır³¹⁹. Ziya Gökalp, güçlü kaleminden çıkan eserleriyle Türkçülüğe adeta can vermiştir³²⁰. Kökeni Kazan Tatarı olan Yusuf Akçura³²¹ Ziya Gökalp'in düşüncelerini en çok destekleyen Türkçülerin başında gelmiştir. Türkçülüğe yönelik çağdaş çıkarımlara dayanan fikirleriyle birlikte Ziya Gökalp'in fıkıh alanındaki içtihadî yorumları Şerafettin Yaltkaya gibi döneminin önde gelen Türkçü-İslamcı aydınları üzerinde derin tesirler bırakmıştır³²².

³¹⁷Ç. G. Yesevi(2012). *Definon and classiffication of nationalism*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 117.

³¹⁸Ülken, 1992, **a.g.k.**, 307.

³¹⁹Gökalp(1329). Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak-mefkûre, *Türk Yurdu*, 5(8), s. 1089; Berkes, 2008, **a.g.k.**, 438.

³²⁰Kızılelma, Türk töresi, Türkçülüğün esasları ve Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak eserlerinin yazarı olan Ziya Gökalp hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için şu eserlere bkz. Yaltkaya(1939c). Ziya Gökalp etrafında hatıralar, *İş*, 5(16), s. 67-71; F. Georgeon(2005). *Türk milliyetçiliğinin kökenleri Yusuf Akçura*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; J. M. Landau(2004). *Exploring Ottoman and Turkish history*. London: Hurst&Company; B. Sezer(1988). Ziya Gökalp üzerine iki değerlendirme, *İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı-I*, s. 229-245; Ülken, 1992, **a.g.k.**, 304-311; H. Tanyu(1981). *Ziya Gökalp'in kronolojisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; H. Tuncay(1978). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Toker Yayınları; C. O. Tütengil(1956). *Ziya Gökalp üzerine notlar*. İstanbul: Çeltüt Matbaası; A. Nüzhet(1931). *Ziya Gökalp'in hayatı ve Malta mektupları*. İstanbul: İkbal Kütüphanesi.

³²¹Yusuf Akçura(1876-1935). Rusya-Kazan kökenli Tatar bilim insanı ve Türkçü düşünürdür. TBMM'de ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dönemlerde milletvekilliği yaptı. En çok bilinen ve tartışılan eseri “Üç Tarzı Siyaset” isimli makalesi olmuştur. Kazan'da yaşadığı yıllarda öğretmenlikte yapan Akçura, Türkçü fikirleri itibarıyla aynı çağda yaşayan Ziya Gökalp'in gölgesinde kaldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkartılan Türk Yurdu Dergisi'nde uzun süre yöneticilik yaptığı gibi aynı dönemde kurulan Türk Ocakları'nda da aktif olarak görev aldı. Atatürk'ün ricası üzerine Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasına önemli katkılar da bulunmuştur. 1932'de bu kurumun başkanlığına getirilen Akçura, 1933'deki üniversite reformundan sonra İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Yusuf Akçura hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Akçura(2005). *Hatıralarım*. Ankara: Hece Yayınları; Ülken, 1992, **a.g.k.**, 387-393; Y. Arslan(2010). *Yusuf Akçura'nın eğitim ve kültür görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

³²²Ziya Gökalp gibi Şerafettin Yaltkaya'da Auguste Comte ve Emile Durkheim'in topluma kutsiyet atfeden ve dinsel inançların şekillenmesinde yaşanan toplumda var olan yaygın kanaatlerin büyük etkisinin olduğunu savunan sosyolojik kuramları benimsemiştir. Gökalp ve Yaltkaya'nın, Auguste Comte ve Emile Durkheim'in sosyolojik

Yaşanılan dönemin zorlu koşullarında fikir adamlarının gösterdiği gayretlerle beraber, I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce kurulan Türk Ocakları, Köycüler Cemiyeti, Genç Kalemler, Türk Yurdu Derneği ve Türk Derneği tarzındaki Pantürkist kurumlar Türkçülük düşüncesinin kök salıp güçlenmesinde önemli rol oynadı³²³. Ayrıca 1911'de yayımlanmaya başlanan Türk Yurdu Mecmuası, Türk milliyetçiliği ile ilgili ses getiren yayın organlarının en başında gelmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgallere karşı geliştirilen direnç, milli bilincin daha da öne çıkmasını sağladı. Milli Mücadele'nin ilk yıllarında toplumsal hassasiyetlerin etkisiyle din merkezli ve yerel çaplı bir milli bilinçten bahsetmek mümkündür. Özellikle Sivas Kongresi ve Misak-ı Milli kararlarında doğrudan Türklük yerine Müslümanlıktan ve farklı beldelerin İslam nüfusunun çokluğundan bahsedilmesi bu durumun somut delilleridir³²⁴. İlk TBMM'nin açılıp farklı grupların ortaya çıkması ve egemenliği kayıtsız şartsız milletin iradesine bırakan Teşkilat-ı Esasiye'nin ilanından sonra evrensel nitelikleri ağır basan devrimci milliyetçiliği savunanların sayısı belirgin şekilde arttı³²⁵. Milli Mücadele bitmeden Atatürk ve arkadaşları ümmetçi ve turancı hislerden arındırılmış laik çizgiye yakın bir milliyetçilik tezi ileri sürmüştür. Bu tez II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu milliyetçi fikirlerle büyük oranda örtüşür. Yaşanılan askeri zaferler, siyasi kurumsallaşmalar ve devrimin aşama aşama pratiğe geçirilmesi Atatürk önderliğindeki yeni milliyetçilik algısının gittikçe rağbet görüp devlet politikası olarak kabul edilmesini kolaylaştırmıştır. Tüm dünyaya kurulmakta olan yeni Türk Devleti'ni resmen kabul ettiren Lozan Sulh'undan yaklaşık üç ay sonra Cumhuriyet ilan edildi. Cumhuriyet'in ilanıyla siyasal rejimin ismi açıklanmış ve Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda yeni Türk Devleti'nin adı Türkiye Cumhuriyeti olarak tüm dünyaya duyurulmuştur. Devlet ismi olarak böyle bir tercihin yapılmış olması yeni dönemde demokratik eğilimlerin ve milliyetçi tercihlerin öne çıkartılacağını göstermiştir.

fikirlerinin tesirinde kaldığını gösteren eserler için bkz. Z. Gökalp(1329a). Fıkıh ve ictimaiyyat, *İslam*, 1(2), s. 40-44; Gökalp(1329b). İctima'i usul-i fıkıh, *İslam*, 1(3), s. 84-87; Gökalp(1330a). Örf nedir? *İslam*, 1(10), s.290-295; Gökalp(1330b). İctima'i neviler, *İslam*, 2(20), s. 517-523; Gökalp(1331a). İslam ictimaiyyatı: dinin ictimai hizmetleri, *İslam*, 3(34), s. 740-743; Gökalp(1331b). Eski Türklerde ictimai teşkilat ile mantıki tasnifler arasında tenazur, *Milli Tettebbular Mecmuası*,1(3), s. 385-456; Yaltkaya(1330a). İctima'i ilm-i kelim-I, *İslam* 2(18), s. 490-491; Yaltkaya(1330b). İctima'i ilm-i kelim-II, *İslam*, 2(19), s. 506-507; Yaltkaya(1330c). İctima'i ilm-i kelim-III, *İslam*, 2(25), s. 604-605.

³²³F. Üstel(2010). *İmparatorluktan ulus-devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, s. 22.

³²⁴A. Yıldız(2011). Milliyetçilik, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalist*. (Ed: A. İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2, s. 212.

³²⁵E. D. Göktürk(2011). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*,. (Ed: T. Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 4, s. 113.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında topluma yaşatılan büyük değişiklikler çağdaş bir millette olması gereken kültürel vasıflar dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet ile beraber inşa edilen "Türkiye Türk Topluluğunun"³²⁶, tebaa ya da kul anlayışından tamamen uzak, aynı vatan topraklarında yaşayan ve kültür ortaklığında birleşmiş çağdaş bir millet olması için uğraşmıştır³²⁷. Çağdaş niteliklere sahip bir Türk mileti meydana getirmek amacıyla, geleneksel ya da alt kültür çeşitlilikleri ve Doğu tesirli atıl vaziyetteki kurumlar bir tarafa bırakılarak ısrarcı biçimde kimlik dönüşümüne gidilmiştir³²⁸. Bu yüzden toplumsal yaşamın her alanında köklü değişiklikler kendini hissettirmiştir. Türk Devrimi birçok sahada olduğu gibi kültür alanında da eksen kaymasına neden olmuştur.

Atatürk devrimleri, "devletçi-elit seçkin"³²⁹ grup tarafından, jakoben bir biçimde pratiğe döküldü. Çağdaş bir toplum inşa etmeyi devlet kendi üzerine düşen politik bir vazife olarak gördü. Halkın okuryazar oranının düşük seviyede oluşu ve yüz yıllardır devam etmiş savaşların ülke topraklarına verdiği zararlar Cumhuriyet kadrolarını devrimlerin gerçekleşmesinde tepeden inme bir yöntem takip etmeye mecbur bıraktı. Çağdaş ve milli duyguları diri bir toplum oluşturma yolunda devrimlerin halk tarafından içselleştirilmesi için adım adım mesafe kat edildi. Atatürk çağdaş bir toplum inşa etmeyi en temel hedeflerden biri olarak belirlemiş ve bu hedefi koşulsuz biçimde gerçekleştirmeye kararlı olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

*"Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir. İnkılabatımızın umdeyi asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir".*³³⁰

Yürütülen kararlı ve akli esaslara dayanan mücadeleler sonunda büyük "Türk Rönesansı" tarihteki yerini almayı başarmıştır³³¹. Türk Rönesansı'ı³³² sınıfsız bir

³²⁶N. Erdentuğ(1981). *Türkiye'de çağdaşlaşma eğitim ve kültür münasebetleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 51.

³²⁷S. Aydın(1993). *Modernleşme ve milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, s. 42.

³²⁸Erdentuğ, 1981, **a.g.k.**, 52.

³²⁹E. Kongar(2010). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 109.

³³⁰TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 2, 223.

³³¹B. Akarsu(2003). *Atatürk Devrimi ve temelleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 94.

³³²Türk Devrimi hakkında yabancı bilim insanları tarafından farklı isimler altında çeşitli yorumlar ortaya konulmuştur. Bu yorumlardan biri de Arthur J. Tonybee tarafından yapılmıştır. Tonybee "*Türk İnkılâbı Avrupa Tarihi'nde çok önemli bir yer tutan Rönesans'ın yanı sıra Reform hareketleri, Endüstri Devrimi, Fransız İhtilali ve*

toplum³³³ oluşturma gayesinin yanında muhakeme eden, toplumdaki ilerlemelere öncü olan, fen ve sanatla uğraşmaktan hoşlanan, sanayi kuruluşları tesis etmeyi esas gayeleriden biri sayan, kısaca entelektüel vasıfları üzerinde taşıyan bir burjuvazinin olmasını da istemiştir. Türk burjuva sınıfının eksikliği Osmanlı Devleti'nde yüzyıllarca hissedilmiş ve bu yüzden matbaanın kullanımında olduğu gibi çoğu zaman yenilikler gayrimüslim veya gayri Türk unsurlarca gerçekleştirilmiştir. Bütün bunlarla birlikte Türk Devrimi tepeden tırnağa bir burjuvazi devrimi olarak nitelemek de yanlış olur³³⁴. Sınıfsal farklılıklar göz ardı edilmemiş ama derebeyler ya da eşkıyalar da dâhil olmak üzere tüm toplumsal katmanlar “Türk” ortak çatısı altında birleştirilmeye çalışılmıştır. Savaş koşullarında toplumsal devrimin imkânsızlığını çok iyi bilen liderlerden birisi olan Atatürk, ulusal direnişin zaferle neticelenmesin ardından, tarih uzayında Türk kültür ve toplumunu Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine kaydırmak için elinden geleni yapmıştır. Büyük devrimin gerçekleştirilmesi süresince temel dayanak noktalarından biri de farklı grupların birlikte yaşamasını sağlamak olmuştur³³⁵. Tarihsel bağlamda Atatürk devrimleri, ırk temelli biyolojik bir ayırmadan çok ortak değerler etrafında harmanlanmış bir millet oluşturmaya gaye edinmiştir.

Atatürk'ün zihin dünyasında, yeni Türk milleti bir takım imtiyazlar elde etme yanlısı olmak yerine, ayrıcalıksız ve tam bütünleşmiş büyük bir halk kitlesi olarak yer bulmuştur³³⁶. Böyle bir büyük millet kitlesini tesis etmek için etnisite ve inanç bir arada yaşama nedeni olarak kabul edilmemiştir. Dinin birleştirici yanı tamamen reddedilmeden millet topyekûn ortak değer yargılarına sahip tek bir vücut olarak kabul edilmiştir. Atatürk, toplumun tüm fertlerini tek bir millet olarak gördüğünü 15 Kasım 1937 günü Diyarbakır'daki gezisi sırasında sarfettiği şu sözlerle de dile getirmiştir: “Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı, hep

Aydınlanma Çağı'nın bir tek insan ömrüne sıkıştırılmış halidir” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. J. Toynbee(2002). *Dünya Batı ve İslam*. (Çev: Sezer Erdoğan). İstanbul: Pınar Yayınları, s.31.

³³³Türk Devrimi'nde amaçlanan sınıfsız toplum düşüncesinden maksat, yönetimde hâkim bir zümrenin varlığının bulunmaması ve toplum katmanları arasında adaletin teminidir. Atatürk'ün kafasında henüz Milli Mücadele yıllarında bu türden bir halk kitlesi meydana getirmek mevcuttu. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. M. Kansu(1988). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber*. Ankara: TTK Yayınları, Cilt: 1, s. 131-133; U. İğdemir(1986). *Sivas Kongresi tutanakları*. Ankara: TTK Yayınları, s. 12; S. Akşin(2004). *İstanbul hükümetleri ve Milli Mücadele son Meşrutiyet(1919-1920)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Cilt: 2, s. 78; Atay, 2012, **a.g.k.**, 426-441; Turan, 2009, **a.g.k.**, Cilt: 2, 121-141.

³³⁴Yerli ve yabancı tarihçiler arasında Türk Devrimini bürokratların eşraf ile el ele vererek gerçekleştirdiği bir burjuva hareketi olarak niteleyenler de mevcuttur. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. Yerasimos(2015). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. (Çev: Babür Kuzucu), İstanbul: Belge Yayınları, Cilt: 3, s. 1763, 1764; K. Steinhaus(2006). *Atatürk devrimi sosyolojisi*. (Çev: Mehmet Akkaş), İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 131; M. Tunçay(1980), Atatürk konusunda yanıtlara yanıt, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 9-10, s. 122-131; vd.

³³⁵Berkes, 2008, **a.g.k.**, 471.

³³⁶Tanör, 1998, **a.g.k.**, 226.

bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır”³³⁷. Atatürk’ün düşünce dünyasında Türk isminden kasıt sadece bir ırkın fertleri değildi. Atatürk’e göre Türk, Türkiye Cumhuriyeti Devletini kuran Türkiye halkına verilen ortak isimdir³³⁸. Yeni Türk Devleti’nin temel felsefesine göre, Türk ortak çatısı altında hiçbir ayrıma tabii tutulmadan, eşit koşullarda bir arada yaşayan, milli ve çağdaş kültür etrafında kenetlenmiş bir toplum meydana getirmek yegâne amaçlardandır.

Yeni toplumun inşası sırasında aydınlardan gelecek olan destek ve onların yönlendirmeleri büyük önem taşımıştır. Çağdaş ve milli değerlere sahip bir toplumun inşası sırasında Türk Devrimi’nin yanında yer almış aydınlardan birisi de Şerafettin Yaltkaya olmuştur. Yaltkaya, toplum hayatını doğrudan ilgilendiren devrimlerin zaruretini savunarak, dinsel bir zeminde yapılanlara sahip çıkmıştır. Tekke, zaviye, türbelerin kapatılması, şapka iktisası hakkında yasa çıkartılması, kılık kıyafet düzenlemesi, takvim değişikliği ve hafta sonu tatilinde düzenlemeye gidilmesi Yaltkaya’nın doğrudan destek verdiği sosyal devrimler olmuştur.

2. Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması

Uzun sayılabilecek tarihi süreç içinde tarikat, tekke, zaviye ve türbeleri de içinde barındıran kapsamlı yapılanma tasavvuf olarak adlandırılmıştır. Tasavvuf teriminin Arapça’da çöl bitkisi anlamına gelen sufane kelimesinden türediği, yün anlamına gelen suf sözcüğünden ortaya çıktığı ya da yüz çevirmek ifadesinin karşılığı olan “savf”dan doğduğuna dair dil bilimciler arasında çeşitli iddialar mevcuttur. Tasavvuf ve o yapının temel kurum ya da esasları İslam peygamberi Hazreti Muhammed’in vefatının üzerinden nice seneler geçtikten sonra ortaya çıkıp gelişme göstermiştir³³⁹. Tasavvufun sistematik bir organizasyon olarak doğuşu Emevilerin son dönemleriyle Abbasilerin ilk zamanlarında olmuştur. İslam Rönesansı’nın yaşandığı bu dönemlerde maddi zenginlik ve refaha karşı, kimi müminler Hazreti Muhammed’in yaşantısında olduğu gibi mütevazı bir yaşam yolunu tercih etmek istedi. Toplumun

³³⁷K. K. Kop(1938). *Atatürk Diyarbakır’da*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, s. 4.

³³⁸A. İnanc(1998). *Medeni bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün el yazıları*. Ankara: TTK Yayınları, s. 18.

³³⁹Tasavvufun ortaya çıkışı, tarihi gelişimi, içeriği, kurumları ve diğer inanç sistemleriyle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. H. Altıntaş(1986). *Tasavvuf tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; M. Kara(2010). *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları; A. Geylani(2003). *Fütuhu’l gayb âlemlerin kapısı*. (Şerh: İbn Teyyime), İstanbul: Gelenek Yayınları; A. Y. Ocak(2014). *Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler*. Ankara: TTK Yayınları; E. Güngör(2004). *İslam tasavvufunun meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık; Y. N. Öztürk(1979). *Kur’an-ı Kerim ve sünnete göre tasavvuf*. İstanbul: Fatih Matbaası; F. Schuon(2010). *İslam’ın metafizik boyutları*. (Çev: Mahmut Kanık), İstanbul: İz Yayıncılık. vd.

büyük kitlelerinden gelen bu istek doğal bir sonuç olarak tasavvuf ve kurumlarını ortaya çıkardı. Tasavvuf ya da sufiliğin temelini atan İslam büyüğü olarak kabul edilen şahıs Hasan Basri olmuştur³⁴⁰. Batılı kaynaklarda ise “tasavvuf” terimi İslam mistisizminin karşılığı olarak kullanılmıştır.

Tasavvufi yaşamın özelliklerinden bahsedilirken sıkça kullanılan tekke sözcüğünün kökeni Arapçadaki vika kelimesinden gelmektedir. Halk arasında tekke kelimesi “dayanmak, sırtını bir yerlere yaslamak” anlamında da kullanılmaktadır. Geniş ve daha çok konuğun ziyaret edebildiği tekkelere “asitane” küçüklerine ise “zaviye” denilmiştir. Tekkeler aynı tarikat mensuplarının bir şeyh etrafında toplandığı mekânlar olup din ve devlet büyüklerinin vefatlarından sonra defnedildikleri yerlere ise türbe ismi verilmiştir³⁴¹. Tekkeler ve içlerindeki dervişlerin yaşam tarzı bir bütün olarak ele alındığında, uzun yıllar boyunca buralar mescit, han, imarethane hatta kütüphane olarak dahi kullanıp önemli sosyo kültürel hizmetler yerine getirmişlerdir³⁴². Zaviyeler, özellikle Ahilik tarikatı mensuplarının bir araya geldiği tekkelerdir. Uzunca bir süre toplum için yararlı kabul edilebilecek işlevler yerine getiren tekke, türbe ve zaviyeler insanların buluştukları toplanma yeri olmuşlardır. Teknolojik alet ve araçların bulunmadığı dönemlerde hem kültürel zenginliklerin yayılmasında hem de bilimsel gelişmelerin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında tarikat uzantılı kurumların olumlu hizmetleri olmuştur³⁴³. Ancak çoğu vakit denetimden uzak ve art niyetli insanlarca yanlış şekilde kullanılmaya açık bir yapısı olan tasavvuf kurumlarında, zamanla yozlaşmalar baş göstermiştir.

Türkler arasında tasavvuf ve kurumlarına, Müslümanlığı kabul etmelerinden kısa bir süre sonra rastlanmıştır. Müslüman Türklerde tasavvuf, tekke, türbe, zaviye, tarikat, şeyh ve derviş gibi kavram ya da olguların yerleşmeye başlayıp sosyal hayatın bir parçası haline gelmesinde çeşitli unsurların etkisi olmuştur. Bu etkenler arasında en önemlileri şunlardır: Geleneklerine düşkün olan Türklerin yaşantısına uygun bazı yarıları bulunan Şialık inancının etkileri, Şaman kültürünün tesirleri, avam dindarlığı, halk arasında fütüvvet ruhunu canlı tutma gayretleri, Yaratıcı’ya ulaşmada bir aracılığı

³⁴⁰Altıntaş, 1986, **a.g.k.**, 6.

³⁴¹Baltacı, 2007, **a.g.k.**, 297.

³⁴²S. Faroqhi(2000). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam*. (Çev: Elif Kılıç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 203, 204.

³⁴³N. Çağatay(1972). *Türkiye’de gerici eylemler(1923’de buyana)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 18.

vesile kılma fikri, halk büyüklerinin nasihatleri ya da örnek alınan yaşam biçimleri. Müslüman Türklerde yaygın olarak görülen tarikatlar Yesevilik, Mevlevilik, Nakşibendilik ve Bektaşilik idi.

Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukları ve Anadolu Beylikleri dönemlerinde tasavvuf ve kurumları altın çağlarını yaşayarak Anadolu'da iyiden iyiye kök saldı. Bu sayede Anadolu'nun Türkleştirilip İslamlaştırılmasında mesafe kat edilmiştir. XIII. yüzyıla gelindiğinde, Moğol istilalarına karşı tekke ve zaviyeler sığınak yerleri olarak kullanıldı. Böylece bu mekânlar askeri amaçlara da hizmet eder hale geldi³⁴⁴. İslam Tarihi'nde tarikatlarla ilgili kurumlara sınırları içinde en çok yaşam hakkı tanıyan devlet Osmanlılar olmuştur³⁴⁵. Merkeziyetçi yönetim yapısına sahip Osmanlı Devleti'nde tekke ve zaviyelerin varlıklarını sürdürebilmeleri, devlet adamlarıyla olan münasebetlerine bağlı idi³⁴⁶. Yavuz Sultan Selim ve Sultan II. Mahmut dönemlerinde olduğu gibi devlet din ilişkilerinde yaşanan hassas olaylar tasavvuf kurumlarının bekasını etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi çalkantıların yanı sıra bidatların yaygınlaşması, bazı kimselerin vakıf toprakları üzerinde hâkimiyet kurma yarışına girişmesi, medrese kökenli olmayan şahısların tasavvuf kurumlarında görev almaya başlaması ve görevli kişiler arasında yaşanan sürtüşmeler tekke, türbe ve zaviyelerde gözle görülür bozulmalara neden olmuştur. Tekke, türbe ve zaviyelerdeki aksaklıklar sosyal yapıdaki işlevlerine de zarar vermiştir. Bu kurumlara yönelik ilk ciddi düzenleme II. Mahmut Dönemi'nde yapıldı. II. Mahmut bu kurumları merkeze bağlayarak denetim altına aldı. II. Mahmut'un hükümdarlık yıllarında gerçekleşen 1826'daki Vakay-i Hayriye'nin ardından Bektaşî tekkelerinin çoğu kapatıldı³⁴⁷. XIX. yüzyıla beraber tekke, türbe ve zaviyelere yönelik ıslah gayretleri Osmanlılarda çağdaşlaşma faaliyetleriyle paralel yürütüldü. Türk Tarihi'nin özellikle son iki yüz yılı tahlil

³⁴⁴M. H. Yinanç(2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular devri*. Ankara: TTK Yayınları, Cilt: I, s.113.

³⁴⁵İ. Gündüz(2013). *Osmanlılarda devlet/tekke münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, s. 18.

³⁴⁶Osmanlı Devleti yöneticilerinin tarikatlarla ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bkz. K. Karpat(2005). *İslamın siyasallaşması*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları; E. Okumuş(2005). *Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkisi*. Ankara: Lotus Yayıncılık; A. Y. Ocak(2010). *Türkiye sosyal tarihinde İslamın macerası*. İstanbul: Timaş Yayıncılık; T. Akyol(1988). *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet*. İstanbul: Milliyet Yayıncılık; V. Akyüz(1999). *Osmanlılarda din devlet ilişkileri*. İstanbul: Ayışığı Yayınları; E. Özer (2007). *Osmanlı'da tekke ve tarikat ıslahatları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³⁴⁷T. Baykara(2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 221-232.

edildiğinde siyasi erk, çağdaşlaşma adımları attıkça mistik yapılı kurumların idari ve sosyal alanlardaki hareketleri daraltılmıştır. Koşullar gereği kurulan diyaloglar bir tarafa bırakıldığında çağdaş, laik ve milli kimlikli bir devlet inşa edildiği andan itibaren tarikat örgütlenmelerinin öne çıkmamasına veya var olmamalarına özen gösterilmiştir³⁴⁸.

II. Mahmut'un ıslahat çalışmalarından sonra tekke, türbe ve zaviyelerin pozisyonu sürekli tartışıldı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise tasavvuf kurumlarının daha çok sorgulandığı bir gerçektir. Aydınların önemli bir bölümü yazılarında tasavvuf kurumlarının durumuna dair değerlendirmelerde bulunmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme alınan yazılarda, tarikatların eski önemini yitirip özünden sapmaya başladığı, tekkelerin boş kaldığı ya da tembeller yuvasına dönüştüğü³⁴⁹, türbelerin ise hurafe ocağı olduğu dile getirilmiştir. Bu dönemde Şerafettin Yaltkaya'nın da konuya dair yazıları yayımlanmıştır. Yaltkaya, yazılarında tarikat şeyhliğinin hala sürdürülüyor olmasına eleştiriler getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ortaya konulan prensipler ve Hazreti Muhammed'in sünneti dışında, başkalarının Allah ile kul arasında aracı yapılmaması gerektiğinden söz etmiştir:

“Kur'an-ı Kerim müessese-i diniyenin en baliğ tercümanı olduğu için buna hariçten kuvvet aramağa lüzum yoktur. Kendi hakkını nebi zişanımızın sadık nübüvetini, haşru hesab ve cennet ve cehennem ve aleyhimize i'ta şahadetini vesaire gibi umuru diniyenin isbatı hakkında hiçbir taraftan istianeye lüzum kalmaksızın Kur'an-ı Kerim'in hususi baliğ ve huşu'u dini sahipleri için bütün ruhlara tesir eden delilleri vardır. Kur'an-ı Kerim'in zat-ı sıfatı bari hususunda talim cühera ma'tuf olan delilleri bilcümle. Halkın anlayabileceği gibi olmakla beraber bunlarda azim bir belagat-ı diniye vardır ki bu hitabiyyat-ı diniye karşısında

³⁴⁸Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının tarikat çevreleriyle olan ilişkileri İsmet İnönü'nün hassas dönemlerde yaşadıklarına bakılarak çözümlenebilir. Milli Mücadele'nin henüz başlangıç döneminde, 1920 yılının Mart ayının ortalarında İsmet İnönü ve yanında bulunan bazı vatanseverler, Ankara'ya geçmeden önce Üsküdar'daki Nakşibendî tarikatına ait Özbekler tekkesine sığınarak Şeyh Ata Efendi ve oradaki dervişlerden yardım almışlardır. Ancak, 23 Aralık 1930 tarihli Menemen başkaldırısına aynı tarikatın mensuplarının adlarının karışması üzerine İsmet İnönü hükümeti bu tarikatın yurt çapında faaliyet gösteren mekânlarını sıkı takibe aldı. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 35, 36; A. İpekçi(2013). *İnönü Atatürk'ü anlatıyor*. İstanbul: Ka Kitap, s. 78.

³⁴⁹Modernist İslamcı aydınlardan biri olarak kabul edilen ve Şerafettin Yaltkaya'nın düşünce dünyası üzerinde etkili olan Mehmet Şemsettin Günaltay, tekkelerin yüzyıllar öncesindeki kültürel gayretlerini takdir etmekle beraber, ülkenin kaderinde önemli yeri bulunan savaşlar esnasında cepheden kaçan riyakârların yiyecek sıkıntısı bulunmayan tekkelere sığındığını dile getirerek bu kurumlardaki bozulmaya dikkat çekmiştir. M. Şemsettin Günaltay'ın konu ile ilgili düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ş. Günaltay(1998). *Zulmetten nura*. İstanbul: Furkan Yayınları, s. 176, 177.

*vicdanlar huşu' ile dolup tamamıyla kudsiyet-i diniye hükümferma olur. Dinin bu füsunkâr tesiriyle insanı pişigahı ulûhiyette secde eder. Buna karşılık türbelerdeki merhum ve merhumeler sandukalarda yer alan sarık, sürgüç, tesbih vesairesi ile Kur'an-ı Kerim'in nurunun içimize nüfuz etmesine hazır-ı asriyede bir fayda sağlayabilecek kudrete malik değillerdir".*³⁵⁰

Kişiyi bağımsız birey yapan değerlerin yitirilmemesi gerektiğini savunan Yaltkaya, XX. yüzyılda tarikat terimine ayrı bir anlam yükler. Yaltkaya tarikatın tanımını, “*tarikat bir milletin bedi'i teali-i maddiyesi neye müteveffa ise esbabına ilişerek o yolda çaba eylemektir*” şeklinde yapmıştır³⁵¹. Yaltkaya, din ve bilimin kesişme noktalarının bulunmasına rağmen birbirinden ayrı özelliklere sahip olduklarını belirtirdiği bir makalesinde tasavvuf kurumlarını dünya menfaati için kullanmanın İslamiyet'in özüyle bağdaşmadığını ileri sürmüştür:

“Zaman zaman görmekte olduğumuz birçok zevat gibi ahkâm-ı diniyyede gayet ma'nayı ma'kul ve müdrik olan faideye hasır edenler, dinin ahkâmı münifesini ve sayayı sıhhiye ve ictimaiyeden fark etmeyecek kadar tenezzül nazar etmiş oldukları gibi enbiyayı kiramda ve evliyada bu zevat-ı kudsiyede hiçbir maneviyet ve kudsiyet bırakmamış olurlar. Çünkü bu mübarekler ictimaiyat için vesileye halk olunmadı. Onların derece-i maneviyeleri ayrı, dünyadan maksat ayrıdır. Şurası unutulmamalıdır ki zaten evamir-i ilahiye faide-i hayatiyesine binaen icra edilmez: faide-i istihsal olunmakla gayeten erilmiş demek değildir. Herhangi bir emir-i diniyede faide ma'kul ve müdrik olmasa da ehli iman onu icraya mecbur ve icraya muvaffakiyetle memnun ve mesrurdur. Çünkü onların aradıkları misalen abdest ve zekâtta gibi zahir olan fevaid-i sıhhiye ve ictimaiye veya mekadir ve adiyat-ı şer'iyedeki zahir ve müdrik olmayan fevaid-i hakiye değil ancak bu fevaidin fevkindeki kayıttır ki o da emri ilahiye emsaldır. Faide ile hayat arasında tesavi görenlerin ma'na ve faidesi ma'kul ve müdrik olmayan ta'bidiyatı ya hayat ve maksudsız bir hareket olarak yapmaları veya bütün bütün terk etmeleri icab edeceği gibi faidenin

³⁵⁰Yaltkaya(1334a). Dinin fen ile tevkifi, *İslam Mecmuası*, 5(56), s. 1111.

³⁵¹Yaltkaya(1326a). Bizde bir Volter zuhur eder mi? *Beyanü'l-Hak*, 4(97), s. 1811.

*fevkinde kudsi bir hayat gözetmeyen bu fikir ashabınca ma'na ve faidesi ma'kul ve müdrik olan ta'bidiyat ile o faide-i bi bahs eden herhangi bir tarik gayri şer'iyeyi mübadele dahi caiz olmuş olur. Mesela: Namazın faidesi ve aynı zamanda hayatı jimnastik olursa yeni suç usulü karşısında bu pek eskimiş olmaz mı? ve pek eskimiş olduğu için namazın jimnastiği terki mevki' etmesine bir mani' kalır mı?"Evet abdest namaz ve oruç gibi vazaif-i diniyede belki fevaide-i sıhhiye ve hac ve zekat vesair evamir-u nevahi de ictima' iktisadi bedi' ve siyasi birçok fevaid bulunabilir. Fakat bunların hiçbirini dinen hayatı ad olunamaz dinen faide başka hayat başkadır. Biz ne için türbeleri medet mekânı yapup faide dilendik. Hayatiyeyi dünyamız için aklımıza müracaat etmek lazım gelmez mi? Az önce zikrettiğimiz üzere dinin bize sağladığı faideler başka, hayat başkadır. Diyanetimiz dünya faidesi için zevale uğramamalı. Hulasa: bu makaleciğimizi iki söz ile ihtisar etmek için deriz ki: Her faide hayat değil fakat her hayat faidedir. Yahut her faidede hayat yok fakat dini her hayatta müdrik ve gayri müdrik faide vardır."*³⁵²

Yaltkaya, tekkelerin çalışmayan tembellerin konaklama yeri haline getirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Buralarda miskin bir hayat sürüp kendilerine "abdâl" ismini veren kişilerin, bu yaşam biçimlerini meşru göstermek için Hazreti Muhammed'in bir hadisini dayanak yapmalarına karşın Yaltkaya, bir makale kaleme almıştır. Makalede, iddia edildiği gibi bir hadisin olmadığını belirten Yaltkaya, tekkelerde tembel bir yaşam sürerek vakit geçirmenin tasavvufun özülüyle çeliştiğini ifade etmiştir:

"Bazı hadis kitaplarıyla tavsife ait kitapların hemen hepsinde görülen abdâl hakkında vaktiyle icra etmiş olduğumuz bir tatbiye göre, bir veche itikadi ve derc ederiz. Abdâlın tarifi: İbni Esir'in Nihayesi'nde Hazreti Ali (r. a.)'dan ravi olunan; suretiyle olan tarif bu babda olan ilk tarif olmağla beraber en doğru en isabettir. Lügat-ı Arabiyeye en ziyade vakıf olan bu zatın sözlerine tecavüz etmemek lüzumdur. İstanbul kütüphanelerindeki meşhur İbni Abidin'in risalesi de İbni Esir gibi Abdalları kabul etmemektedir. Tarikat mekânlarında, sözde ibadeti adet

³⁵²Yaltkaya(1334b). Ahkâm-ı diniyyede hayat, *İslam Mecmuası*, 5(60), s. 1153, 1154.

haline çevirip, oraları mesken tutmak ben abdalım diyene nasıl caiz olur? Resul-i Ekrem'in hadisi bu meselede istinat yapılamaz ve sahihliği münazara halindedir. Mamañfih hiçbir mekân ve âdete böyle bir teşkilat-ı ruhaniyeye münhasır olmaksızın ibadete hasrı nakıs etmiş zevata, sırf bu zühhd ibadetleri hasbıyla abdal denilmekle namüsaidlik vardır. Tabiin zamanındaki abdaldan kast ile şimdiki tembellerden maksat aynı değildir. Ulemamız sa'y üzere olup rızkını temin eylemiştir".³⁵³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde iktidara gelen İttihat ve Terakki Partisi, doğrudan tasavvuf kurumlarına karşı çıkan bir siyaset izlememiştir. Ancak açıktan açığa bu kurumlara destekçi de olmamıştır³⁵⁴. Ülkedeki gelişmelerin seyrine göre bu çevrelerle irtibat kurulmuştur. Kritik zamanlarda tarikat müesseselerinin toplumdaki birleştirici yönlerinden faydalanmak, idari otoritenin başvurduğu yollardan biri olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı, ulusal direniş veya "milli galeyan" yılları bunun kayda değer örnekleriyle doludur³⁵⁵. Bektaşilik başta olmak üzere I. Dünya Savaşı yıllarında tekrar serbest hareket alanı bulmaya başlayan tarikatların çoğunun yurt savunması için çaba sarf ettikleri inkâr edilemez bir gerçektir. Çanakkale, Kafkas ve Suriye-Filistin cephelerinde vatan müdafaası için savaşılan çeşitli tarikatlara mensup dervişlere rastlanılmıştır. Bu durum ulusal direniş yıllarında da büyük ölçüde devam etmiştir. Atatürk, ülkenin sırat köprüsünden geçtiği bir dönemde zaman zaman tasavvuf müesseseleriyle diyalog kurarak, buralardaki gençlerin Milli Mücadele'ye katılımlarını hızlandırdı. Erzurum Kongresi'nin açılışını Nakşî tarikatı şeyhi Hoca Raif Efendi ile birlikte yapan Atatürk, yine aynı dönemde bazı tarikat şeyhlerine mektuplar yazarak onlardan milli güçlere destekçi olmaları talebinde bulundu. Atatürk, 24 Aralık 1919'de Hacı Bektaş Veli Türbesini, Mart 1920'de de Konya Mevlana Türbesini ziyaret etmiştir³⁵⁶. Bu ziyaretler tarikat çevrelerinin yurt savunmasına katılmalarına olumlu etki yapmıştır. Yaltkaya'nın da değindiği gibi yıllardır tekkelerde miskin vakit geçiren

³⁵³Yaltkaya(1334e). Abdal, *İslam*, 5(63), 1179.

³⁵⁴V. Ç. İzbudak(2009). *Tekkeden meclise sıradışı bir Çelebi'nin anıları*. (Haz: Yakup Şafak ve Yusuf Öz), İstanbul: Timaş Yayınları, s. 18.

³⁵⁵Milli Mücadele Dönemi'nde tekke, türbe, zaviyeler ve din büyüklerinin ulusal direnişe katkıları hakkında şu kaynaklara bkz. Sarıkoyuncu, 2012, **a.g.k.**, Cilt: 1, 2; Kutay, 1974, **a.g.k.**, ; N. Köstüklü(2005). *Vatan savunmasında Mevlihaneler Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye*. Konya: Çizgi Kitabevi; R. Çelik(1999). *Milli Mücadele din adamları-I*. İstanbul: Emre Yayınları; A. Kaplan(2014). *Kurtuluş Savaşının manevi reisi M. Rıfat Börekçi*. İstanbul: Hitabevi Yayınları.

³⁵⁶M. Kara(1999). *Din hayat ve sanat açısından tekkeler ve zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 264.

çoğu insan Atatürk'ün çağrılıyla, üzerindeki ataleti atarak tarihi direnişin içinde yer almıştır.

Milli Mücadele yıllarında Heyet-i Temsiliye, Müdafı Hukuk cemiyetleri ve ilk TBMM'de tekke üyeleri ve tarikat şeyhlerinin görev alması şaşılacak bir durum olmamakla birlikte, Türk Devrimi'nin tarihi seyrine uygun olarak II. TBMM'de görev alan tasavvuf mensuplarının sayılarında gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde Atatürk'ün özel alakası ve devrimlerin yanında yer almalarından dolayı Bektaşilik ile Mevlevilik tarikatlarına bazı özel imtiyazlar sunulmuştur³⁵⁷. Bu ayrıcalıklı durum tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılıp tarikatların yasaklanması esnasında da bir ölçüde devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, Türk çağdaşlaşması daha önceki yıllarda görülen çizgisinden farklı bir boyutta ilerleme gösterdi. Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının çoğu çağdaşlaşma yolunda adımlar atılırken Batı uygarlığının teminiyle beraber İslamiyet'e sıkı sıkıya bağlı kalınarak yaşamakta bir sakınca görmemişlerdir. Türk Devrimi'ni gerçekleştiren kadrolar ise dinin sadece özel hayatta var olması gerektiğini savunup Şer'i kurallar ve kurumların hareket alanının daraltılmasının, çağdaşlaşmanın bir gereği olduğuna inanmışlardır³⁵⁸. Bu anlamda dinin kişinin kendi hayatına yönelik bir vicdan meselesi olduğu, toplumsal yaşamda ve siyasi hayatta etkin bir öge olmaması gerektiği savunulmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra çok geçmeden dinin özel yaşamdaki devamı, yasaların sunduğu vicdan hürriyeti sayesinde güvence altına alınmıştır. Devlet, dini kontrol altında tutmayı hedefleyen bir mekanizma vazifesi görmüştür.

Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra tarikatlar ve onlara ait kurumların varlığından memnuniyetsizliğini açıkça ifade etmeye başlamıştır³⁵⁹. Bu anlamda ilk dikkat çeken açıklamaları, 22 Eylül 1924'te Samsun İstiklal Ticaret Okulu'ndaki konuşmasında yapmıştır. Kendisini dinlemeye gelen onlarca öğretmene şu tarihi cümleyi sarf etti: "*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir*".³⁶⁰ Atatürk, bu sözleriyle yeni dönem için mürşit kelimesine alışılmışın dışında farklı bir mana yükledi. Atatürk,

³⁵⁷M.Tunçay(2005). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti döneminin kurulması 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 158.

³⁵⁸Mardin, 2010, **a.g.k.**, 117.

³⁵⁹Jasckhe, 1972, **a.g.k.**,36.

³⁶⁰Büyük Gazi'nin Samsun Söylevi (25 Eylül 1924). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 1630, s. 1.

mürşit terimini müspet bilimleri karşılaması için kullanmıştır. Atatürk'ün mürşit kelimesine kazandırdığı yeni anlam ile Şerafettin Yaltkaya'nın tarikat için yaptığı tanım aynı bakış açısının bir ürünüdür. Artık Cumhuriyet Türkiye'sinde, en önemli iman hakikatlerine bile tam olarak vakıf olmayan, dinin temel değerlerinden bihaber sözde şeyhlerin yönlendirmesinin hiçbir hükmü olmayacaktır. Muasır medeniyet seviyesine erişmek için bilimin ve çağı doğru yorumlamış düşünce insanların çalışmaları, araştırmaları ve tutumları ölçü kabul edilecektir.

Cumhuriyet'in ilk iki yılında varlığını sürdüren tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasına sebep olan olayların başında, 13 Şubat 1925'ten itibaren Doğu Anadolu'da Nakşibendî tarikatı şeyhi Said'in çıkardığı ve "Kürt İsyanı" olarak da bilinen ayaklanma gelmiştir³⁶¹. İsyan karşısında başarısızlığını kabul eden Fethi Bey hükümetinin istifasından sonra kurulan İsmet İnönü hükümeti meseleye daha disiplinli yaklaşarak, isyanı bastırmak için sert tedbirler aldı. Bu dönemde TBMM'de yapılan hararetli tartışmalardan sonra Hıyanet-i Vataniye Yasası tekrar yürürlüğe girdi³⁶². Şark İstiklal Mahkemesi kuruldu ve 4 Mart 1925'te devrimlerin gerçekleştirilmesini kolaylaştıracak olan Takrir-i Sükûn Yasası³⁶³ çıkartılarak hükümete geniş yetkiler verildi. İsmet İnönü, bir takım sert önlemler içerdiği gerekçesiyle eleştirilen bu kanunu Cumhuriyet rejimini korumak için önemli birer araç olarak gördüğünü kamuoyuyla paylaştı³⁶⁴. Beş yıl yürürlükte kalacak olan Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında hükümete sivil hayata müdahale etmesini kolaylaştıran imtiyazlar tanındı. Bu gelişmeler yaşanırken Şark İstiklal Mahkemesi 28 Haziran 1925'te nihai kararını açıkladı. Mahkeme, aralarında elebaşı olarak Şeyh Said'inde bulunduğu kırk yedi kişinin idamına karar verdi. Şark İstiklal Mahkemesi tekke, türbe ve zaviyelerle ilgili de dikkat çekici bir hükümde bulunmuştur. Buna göre, dini görünüm altındaki tekke, türbe ve zaviyelerin "*şer ve fesat yuvası, entrika ve batıl inançlar ocağı*" oldukları belirtilerek isyanın çıktığı bölge ve çevresindeki bu kurumların kapatılması kesin karara bağlandı³⁶⁵. Bu tarihi karar zamanla tüm yurttaki tekke, türbe ve zaviyelerin

³⁶¹Şeyh Said isyanı veya Kürt ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Aydoğan(2007). *İç isyanlar ve Şeyh Said isyanı*. İstanbul: Nokta Yayınevi; Ş. Yücedağ(2010). *Şeyh Said isyanı ve ezeli düşman İngiltere*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık; Zürcher, 2015, **a.g.k.**, ; M. Toker(2015). *Şeyh Said ve isyanı*. İstanbul: Ka Kitap Yayınevi; U. Mumcu(2005). *Kürt-İslam ayaklanması*. İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları; Öke(2015). *Musul kürdistan sorunları(1918-1926)*. İstanbul: Bilge Karınca Yayıncılık. vd.

³⁶²...1961, Devre: 2, Cilt: 15, 131-154.

³⁶³E. Aybars(2009). *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Ayraç Yayınları, s. 204.

³⁶⁴İ. İnönü(2006). *Hatıralar*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, s. 200.

³⁶⁵M. Akyürekli(2013). *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*. İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 60.

kapatılmasına zemin hazırladı. Şeyh Said isyanı sırasında halkın galeyana gelmesinde etkili olduğuna hükmedilen bu yerlerin aynı işlevi başka bir olay sırasında da gerçekleştirmesinden endişe duyulmaya başlanılmıştır. Çok geçmeden devlet ve hükümet organları harekete geçerek, yüzyıllardır varlığını sürdürmekte olan tekke, türbe ve zaviyelerin tamamen kapatılmasını gerekli görmüşlerdir. Şeyh Said isyanına karşı tedbirler alındığı bir ortamda insanların sosyal yaşamını düzenleyen girişimlere de başvurulmuştur.

Cumhuriyet ve değerlerinin daha iyi anlaşıldığı Şeyh Said isyanından sonraki süreçte Atatürk, Şark İstiklal Mahkemesi'nin bölgede tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kararına büyük önem vermiştir. Bu karar Atatürk'e göre bir sonuç değil, yeni gelişmelere yol açacak bir başlangıçtır. Bu dönemde Atatürk'ün isteği üzerine Ankara'da bir tahkikat komisyonu oluşturuldu. Bu komisyon, Temmuz 1925'te İstanbul ve çevresinde yaptığı incelemeler sonucunda tarikat amaçlı yerlerin durumuna dair bir rapor hazırladı. Raporda İstanbul'da bulunan tekkelerin çoğunun harap ve kullanılamayacak duruma geldiği belirtildi³⁶⁶. Atatürk, 1925 Ağustosunun sonlarında Batı Karadeniz Bölgesi'ni kapsayan ziyaretler gerçekleştirmiştir. Ziyaretler esnasında Atatürk'ün konuşmaları adeta “devrim nutukları” niteliğinde olmuştur. Kastamonu Halk Fırkası binasında 30 Ağustos 1925'te verdiği söylev tekke, zaviye ve türbelerin kapatılacağına dair açık ifadeler içermekteydi. Atatürk'ün konuşmasında özellikle öne çıkan bölüm şu sözlerden ibarettir:

“Ölülerden yardım beklemek medeni bir toplum için bir yüz karasıdır. Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta mazkar-ı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün şumulü ile medeniyetin muvacehe-i şule-paşında filan veya falan şeyhin irşadı ile saadet-i maddiye ve maneviye arayacak kadar iptidai insanların Türkiye caciay-ı medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak, insan olmak için kâfidir. Reasayı tarikat, bu dediğim hakikati bütün

³⁶⁶Jaschke, 1972, a.g.k., 36.

*vüzuhu ile idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerin artık vasil-ı rüşd olduklarını elbette kabul edeceklerdir”.*³⁶⁷

Türkiye’deki tüm tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına dair ilk kanuni düzenleme, 2 Eylül 1925 günü yapıldı. Bakanlar Kurulu konuyla ilgili 2431 sayılı bir kararname hazırladı. Bu kararnamede yer alan “samimi içtihat görüntüsü altında varlıklarını sürdüren tarikat kurumları gizli politik amaç güdebilir” ifadesiyle kamuoyu uyarıldı. Kararnamede, tasavvuf kurumlarıyla ilgili bazı yeni düzenlemelere gidildi. Buna göre, okul olarak kullanmaya mimari yapısı uygun olan tekkeler Milli Eğitim Bakanlığı’na (Maarif Vekâleti) terk edilecek, diğerleri ise satıldıktan sonra temin edilen parayla köylerde okullar kurulması sağlanacaktı. Sanat değeri yüksek olan türbeler muhafaza altına alınarak, türbedarları yeni açılan kamu binalarında imam, müezzin veya vaiz olarak görevlendirilecekti³⁶⁸. Yeni yasal düzenlemeler çerçevesinde şeyhlere ve vakfiyelere doğrudan dokunulmayarak şimdilik varlıklarını sürdürmelerine izin verilmiştir.

Atatürk, Türk toplumunun her yönüyle çağdaş vasıflara sahip olmasını istemekle beraber tekke, türbe ve zaviye gibi kurumlar çağdaş toplumların ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzak bir görüntü içindeydiler. Eski olumlu işlevlerini yerine getiremeyen bu kurumların mevcudiyeti laik devlet anlayışı ve çağdaş toplum düzeni ile de tamamen çelişmekteydi. Mimari açıdan çoğu oldukça yıpranmış bu kurumların o günün ekonomik koşullarında, daha fazla önem arz eden meselelerin halli gerekirken, tadilatına ödenek tahsis etmek imkânsızdı. Türkiye’de Müslümanların dini meselelerinden sorumlu bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı mevcut iken, ayrıca başka dinsel mercilerin varlığının sürmesine olanak tanımak din gibi hassas bir alanda çift başlılığa sebep olabilirdi. Nihayet yaşanan son Şeyh Said ayaklanması bazı tarikat kurumlarının dünyevi hadiselerle müdahale eder bir güce ulaştıklarının açıkça kanıtlamıştır. Doğu mistizminin son uzantısı olan bu yerlerle ilgili tüm gelişmeleri göz önünde tutan Atatürk, 1925 sonbaharında tarikatların yasaklanması, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına yönelik kesin talimat verdi. Bunun üzerine, 30 Kasım 1925 tarihinde çıkartılan 677 sayılı kanunla Türkiye’de her türlü tarikat faaliyetleri

³⁶⁷M. S. İmece(1975). *Atatürk’ün şapka devriminde Kastamonu ve İnebolu gezileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 82 ve 83.

³⁶⁸*Resmî Gazete*(13 Aralık 1925). No: 243, Sayfa: 744, Kanun No: 2431.

yasaklandığı gibi 773 tekke, 905 türbe ve yaklaşık 100 kadar zaviye kapatıldı. Bu rakamlar iyi irdelendiğinde kapatılan türbe sayısının zikir ayinlerinin tertip edildiği tekke sayısından daha fazla olması, tarikatlarla ilintili yerlerde son yüzyıllarda yaşanmış özden sapma ve amaçtan uzaklaşmayı açıkça göz önüne sermektedir. İlgili kanunun hükümleri iyice irdelendiğinde cami ya da mescit yeri olarak kullanılan tekke ve zaviyelerin kapatılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tür yerlerden sadece ibadethane olarak yararlanmaya devam edilecekti. Böyle bir düzenleme, Türkiye’de laiklik anlayışının içeriğini göstermesi açısından büyük önem taşır. Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ile tarikat faaliyetlerin yasaklanmasına dair mutlak hükümler içeren yasa şu esasları kapsamaktaydı:

“Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş olunan bilümmü tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmilten seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal camii veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir.

*Alelümüm tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyüculük, üfürükçülük ve gayipten haber vermek ve murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde salatine ait veya bir tarika veyahut cerri menfaate müstenit olanlarla bilümmü sair türbeler mesdüt ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke ve zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veyahut aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki ünvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidemeti ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimselere üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve 500 liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdiile cezalandırılır”.*³⁶⁹

³⁶⁹ Tekke, zaviyeler ve türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım ünvanların men ve ilgasına dair kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur*(30. 11. 1925). Tertip: 3, Cilt: 7, Kanun No: 677.

Tarikat faaliyetlerinin ülke çapında yasaklanması üzerine, özeleştirisini yapan din adamları da ortaya çıkmıştır. Bu kişilerin başında Cumhuriyet'in ilk yıllarında Atatürk ile yakın ilişkiler içinde olan Mevlevi şeyhi Veled Çelebi İzbudak gelmiştir³⁷⁰. Veled Çelebi, Mevlevilik de dâhil olmak üzere bütün tarikat dergâhları kapatılınca ilk tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Hak ehli olunca içimizden mefkud

Cahiller edince arşı irşada suud

Beyhude figan etmeyelim layıktır

Dergehlerimiz boş idi oldu mesdud”.³⁷¹

Veled Çelebi'nin şiirinden de anlaşılmaktadır ki, tekke ve zaviyeler kapatılmadan bir süre önce boş kalmış ve artık eski işlevlerini ifa edemeyen yerler haline gelmişlerdir. Tarikat kurumlarının ortadan kaldırıldığı dönemde Mevlevi Şeyhi Veled Çelebi'nin görüşlerine paralel düşünceler dile getiren başka kişilere de rastlanmıştır. Bu kişilerin birisi de Abdülbaki Gölpınarlı'dır. Tekkelerin kapatılması ve tarikat faaliyetlerinin yasaklanmasından Abdülbaki Gölpınarlı tarihi olayların doğal bir sonucu olarak söz eder:

“...tarikatlerin ilgası ve tekkelerin kapanışı, zamanında yapacağını yapmış ve tabii seyrini takip ederek bu hale gelmiş bir müessesenin karşılaştığı tabii sonuçtu. Milletin iradesiyle çıkan kanun, kendiliğinden olan bir hatimenin Fatiha'sından başka bir şey değildi”.³⁷²

Doğrudan Cumhuriyet kadrolarının yaptığı ilk anayasa olma özelliğindeki 1924 Anayasası (Atatürk Anayasası)'nın 75. maddesi tüm yurttaşlara din ve vicdan

³⁷⁰ Atatürk'ün Mevlevilik tarikatıyla olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için şu kaynaklara bkz. Mehmet Önder(1989a). *Mevlana ve Mevlevilik*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık; Önder(1989b). *Atatürk Konya'da*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi; A. Güler(1999). *Atatürk Soy Ailesi ve Öğrenim Hayatı*. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi; A. Taneri(1987). *Mevlana ailesinde Türk milleti ve devleti fikri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; M. H. Egeli(1959). *Atatürk'ten bilinmeyen hatıralar*. İstanbul: Güven Matbaası; Konya müzesinde gazi hazretleri müzedeki asarı uzun uzadıya tetkik ve takdir etmişlerdir(27 Şubat 1931). *Cumhuriyet*, Sayı: 7445, s. 1; Köstüklü, 2005, **a.g.k.**, 167-174; V. Ç. İzbudak(1946). *Hatıralarım*. Ankara: Türkiye Yayınevi.

³⁷¹ İzbudak,1946, **a.g.k.**, 66.

³⁷² A. Gölpınarlı(2009). *Mevlana'dan sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 263.

hürriyetiyle birlikte her türlü ayin yapma özgürlüğü de tanıyordu³⁷³. Bu maddede yer alan kanuni boşluktan faydalanan veya yasayı kendilerine uygun olarak yorumlayan tekke, zaviye ve tarikat mensupları, ilgalarına dair çıkartılan yasadan sonrada bir süre daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yeni Anayasası ilk haliyle tarikatların serbestliğine izin veren boşluklar içermektedir. Devletin yeni inşa sürecinde gözden kaçmış olan bu kanuni boşluk, 5 Şubat 1937'deki yasal düzenleme ile dolduruldu³⁷⁴. Nihayet, 3115 nolu kanunla, başta laiklik olmak üzere Atatürk ilkeleri ve Kemalizm, anayasaya dâhil edilerek kanuni güvence altına alındı³⁷⁵. TBMM'de yapılan görüşmeler esnasında anayasanın 75. maddesi yürürlükten kaldırılmış ve böylece tarikat ayinlerinin yapılmasına yönelik kanuni boşluğa tamamen son verilmiştir³⁷⁶. Tek parti döneminde gerçekleştirilen bu türden düzenlemelerin asıl amacı, yeni tesis edilmeye çalışılan çağdaş toplumda gündelik hayatın dinsel esaslara göre değil insani ihtiyaçlara ve çağın koşullarına göre şekillenmesini sağlamak olmuştur³⁷⁷. Tarikat ve kurumlarının faaliyetlerinin sona edirilmesiyle, "Doğunun ruh ve kültürünün son ocakları"³⁷⁸ yurttan tamamen çıkarılmıştır. Milli direniş yıllarında Batı emperyalizmi ile savaşılırken, Cumhuriyet Devrimleri sırasında ise Doğu'nun eski kalıntı ve hurafelerine karşı direnç gösterilmiştir.

Tarikatların ilgası ve ilgili kurumların ortadan kaldırılmasından sonra, geriye kalan köhne mekânların nasıl değerlendirmesi gerektiği yeni bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin sıkıntılı ekonomik ortamında dünya hızla savaşa giderken Türkiye Cumhuriyeti Devleti, nakit ihtiyacını karşılamak maksadıyla çoğu türbe, tekke ve zaviye binalarını arsalarıyla birlikte götürü usulden satış yolunu tercih etmiştir. Edirne Feridun Efendi ve Çoban Ali Dergâhı Tekkesi örneklerinde olduğu gibi satışları peşin ya da kısa vadeli olarak gerçekleştirilen bu yerlerin elden çıkartılması II. Dünya Savaşı

³⁷³1924 Anayasası'nın 75. maddesi şu hükümler içermektedir: "Hiçbir kimse felsefe inanından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz. Güvenliğe ve edep törelerine ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Resmi Gazete(15 Ocak 1945). Sayı:5905, s.8180.

³⁷⁴Atatürk ilkeleri ve Kemalizmin anayasaya dâhil edilmesine yönelik Türk basınında yer alan yorumlara örnek olarak bkz. Kemalizm ve Anayasamız (6 Şubat 1937). Cumhuriyet, Sayı:4580, s. 5.

³⁷⁵Tanör, 1998, a.g.k., 127-142.

³⁷⁶Atatürk İlkelerinin anayasaya dahil edilmesi sırasında Mecliste yapılan görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, a.g.k., Devre: 5, Cilt: 16, 15-40.

³⁷⁷Berkes(1997). Teokrasi ve Laiklik. İstanbul: Adam Yayınları.

³⁷⁸Ş. S. Aydemir, 2006, a.g.k., Cilt: 3, 221.

öncesinde, devletin kasasına ek gelir temin edilmesini sağlamıştır³⁷⁹. Benzer uygulamalara aynı dönemde başka illerde de rastlanmıştır.

Yüz yılı aşkın bir süredir varlıkları ve işlevleri tartışılan tarikat müesseseleri 1925'te ortadan kaldırılmış ve yerlerine çağdaş müesseseler inşa edilmeye başlanmıştır. Atatürk'ün tarikat kurumlarının varlığına son verirken ortaya koyduğu gerekçeler, Cumhuriyet'ten önce bunları ifade eden Şerafettin Yaltkaya gibi aydınların haklılığının anlaşılmasını sağlamıştır. Yaltkaya, tarikat faaliyetleri yasaklandıktan sonra da konuya dair bazı yazılar kaleme aldı. Şerafettin Yaltkaya, bu yazılarında İslamiyet'i doğru anlamadan yapılan tarikat etkinliklerinin bireysel yaşama hakkına zarar verdiğinden söz etmiştir:

“Hristiyanlığın esasında olduğu gibi bir lokma ve bir hırka ile ıktifa ederek ıssız yerlerde kendisine bin türlü azab vermek suretiyle terki dünya etmek Müslümanlıkta yoktur. Allah'ın nimetlerinden istifade etmeyerek hayata küskün oturmak ve dünyayı kendisine zindan etmek ve Allahu Teala vermiş iken, en güzel libasları giymemek ve en güzel yerlerde oturmamak Müslümanlıkta yoktur”.³⁸⁰

3. Kılık Kıyafet Düzenlemesi ve Türk Toplumunu Üzerindeki Etkileri

3.1. Cumhuriyet Öncesinde Kılık Kıyafetle İlgili Gelişmeler

İnsanoğlu dünyaya adım attığı ilk andan itibaren var olan kılık kıyafet olgusu ihtiyaçlar dışında kültürleri, duyguları, idealleri, inançları ve başka anlamları da ifade etmiştir. Kılık kıyafet konusunda toplumlar arasında her zaman bir etkileşim olmuştur. Her millet zaman içinde, kendisinden önemli izler barındıran milli kılık kıyafet biçimini ortaya koymayı başarmıştır. Türklerde de Asya Hunları hatta Sakalardan itibaren özgün ve düzenli giysi alışkanlıkları mevcuttu³⁸¹. Türklere ait kılık kıyafetlerin millileşmesinde, Orta Asya (Türkistan-Maveraünnehir) ve Anadolu başta olmak üzere üstünde yaşanan coğrafyalar ve farklı devirlerdeki yaşam biçimlerinin etkisi büyük olmuştur. İslamiyet ve kabul edilen diğer dinlerin de Türklerin kılık kıyafetine etkisi

³⁷⁹Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi[VGMA]. *Hayrat müzayede satış defteri*. (01. 01. 1931-31. 12. 1969). Sayı: 2380, s.14. İlgili belgenin örneği Ek-12'de mevcuttur.

³⁸⁰Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 332.

³⁸¹Kafesoğlu, 2015, **a.g.k.**, 319, 320.

vardır. Karahanlılar zamanı birçok alanda olduğu gibi kılık kıyafet açısından da İslam öncesinden İslamlığa geçişin izlerini taşıyan sentez bir devirdir. Arap ve Fars toplumlarında daha sık kullanılan sarık, cübbe ve entari gibi giysilere Türkler arasında ilk defa Karahanlılar döneminde rastlanmıştır. Selçuklu Dönemi kılık kıyafetlerinde İslam öncesi Türklerde var olan giysilerin hala kullanılmakta olduğu görülmekteydi. Fakat Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah'tan itibaren sınırların genişlemesine paralel, Mezopotamya/Ortadoğu coğrafyasıyla bütünleşmiş kılık kıyafetlerin kullanımında belirgin bir artış olmuştur³⁸². Altı yüz yılı aşkın bir süre üç kıtada hüküm süren ve birçok yabancı kültürle diyaloga geçen Osmanlı Devleti, Türklerin geleneksel giyim anlayışına en fazla yön veren devlet olma özelliğine sahiptir.

Osmanlılarda kuruluş döneminin ardından klasik dönemde ihtişam göstergesi süslü giysiler, kaftanlar, bezemeli kumaşlar arkasında her zaman İslami bir hava ve arabesk bir esinti mevcut olmuştur. Osmanlılarda devlet adamları, ordu mensupları, tarikat üyeleri, ilmiye sınıfı mensupları ve medrese talebeleri yaygın olarak başlık ve sarık kullanmıştır. Zaman zaman yapılmış bir takım küçük düzenlemelere rağmen Osman Bey'den II. Mahmut'a kadar ne devlet idarecilerinin ne de Müslüman toplumun giysilerinde bariz değişiklikler görülmemiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi geçmişinde, kılık kıyafet alışkanlıklarının klasikleşmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlık zamanında gerçekleşmiştir.³⁸³ Osmanlılarda kadın sosyal yaşamda görünür olmadığı için kıyafetleriyle de pek öne çıkmamıştır. Osmanlı Müslüman kadınının kılık kıyafeti yaygın manada İslam'daki tesettür algısına uygun biçimde şekillenmiştir. Ancak kozmopolit yapı hesaba katılıp toplumun tüm kesimleri göz önüne getirildiğinde, Osmanlılarda kılık kıyafet uygulamalarında genel bir birliktelikten bahsetmek mümkün değildir. Osmanlılarda gayrimüslim tebaanın kılık kıyafetine devlet tarafından doğrudan bir müdahalede bulunulmaması giysi konusunda renkli bir görüntünün ortaya çıkmasına etki etmiştir.

III. Selim zamanından başlayarak, II. Mahmut'un saltanat döneminde kendisini iyiden iyiye hissettirmiş olan çağdaşlaşma gayretleri kılık kıyafet alanında da görülmüştür. Eğitimden askeriye, idareden hukuka kadar her sahada Avrupalı gibi

³⁸²Turan, O., 2014, **a.g.k.**, 211, 212, 213.

³⁸³H. İnalçık(2016). *Akademik ders notları 1938-1986 Timur İnkılâp Tarihi Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayıncılık, s. 226.

düşünme ve yaşama hevesi kendisini giysi tercihlerinde de çok geçmeden belli etmiştir. Öyle ki, Osmanlılarda medeni bir toplumda olması gereken temel prensiplerden önce Batılı toplumlarda var olan hayat biçimleri ve giysi modelleri kendini gösterdi³⁸⁴. XX. yüzyılda, Müslüman gençler ve aydınlarının çoğunluğu arasında Avrupalılar gibi giyinmek, onların yaşam tarzlarını benimsemek uygar olmak ile eş anlamlı olarak telakki edilmiştir³⁸⁵. Osmanlı Devleti'nde ilk kılık kıyafet değişikliği III. Selim'in askere yarı dar paçalı pantolon³⁸⁶ giydirmesiyle başlasa da, Kabakçı Mustafa ayaklanması sırasında padişahın öldürülmesiyle planlanan reform tasarılarının tamamı yarıda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde reform olarak kabul edilecek kılık kıyafet değişikliklerine, II. Mahmut zamanında başlanmıştır. Sultan II. Mahmut Dönemi'nde ilk olarak askerlerin giysisinde³⁸⁷ görülen köklü değişiklikler memurlardan sonra sivil vatandaşlar arasında da yaygınlık göstermiştir. Ancak padişahın bu türden çağdaşlaşma hamlelerinin hemen hüsn-ü kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. II. Mahmut'un Batılılaşma adımları ilk zamanlar özellikle mütedeyyin çevreler tarafından tepkiyle karşılandı. Hatta belirtilen kesimler çok geçmeden II. Mahmut hakkında "gâvur padişah"³⁸⁸ lakabını kullanmışlardır.

II. Mahmut zamanında çağdaşlaşma hareketlerinin önünü açan ve kırılma anı kabul edilen gelişme 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla yaşandı. Bu sayede padişah, otoritesinin sarsılması ve yeniliklere set vurulması engellendi. Şeyhülislam ve ulemanın önde gelenlerinden alınan fetvalar sayesinde ise çağdaşlaşma sürecinde daha rahat hareket etme imkânı elde edildi³⁸⁹. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra askere Batılıların giydikleri şapkaya epey benzeyen fesin yanı sıra setre kumaş ve pantolon giydirilmiştir³⁹⁰. Böylece genele yayılmamış olsa da Türklerin giysileri tarihte ilk defa bu kadar çağdaş bir görüntüye kavuşmuş oldu. 3 Mart 1829 tarihli "Kıyafet

³⁸⁴T. Baykara(2007). *Osmanlılarda medeniyet kavramı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 57.

³⁸⁵C. Kudret(1981). *Alafranga dedikleri, Tarih ve Toplum*, 1(4), s. 39.

³⁸⁶P. Genziton(1973). *Mustafa Kemal ve uyanan Doğu*. (Çev: Fethi Ülkü), İstanbul: Bilgi Yayınevi, s. 87.

³⁸⁷Osmanlı askerlerinin yüzyıllarca kullandığı kılık kıyafet ve ayakkabı modelleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Mc Lean(1933). *The military custome of Turkey(in the end of XVIII century)*. (Çev: Muharrem Feyzi Togay), İstanbul: Zaman Kitaphanesi; M. Şevket(2010). *Osmanlı teşkilat ve kıyafeti askeriyesi*. Ankara: TTK Yayınları; J. G. Brindesi(2013). *Osmanlı kıyafetleri(Ottoman costumes)*. (Ed: H. A. Arslantürk). İstanbul: Okur Kitaplığı.

³⁸⁸H. Y. Şehsuvaroğlu(14 Eylül 1952). II. Mahmut ve kıyafet inkılâbı, *Akşam*, Sayı: 12191, s. 5.

³⁸⁹T. Ateş(1982). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, s. 317. Sultan ikinci Mahmut'un çağdaşlaşma hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. M. Yılmaz(2012). *Reformcu Sultan İkinci Mahmut*. İstanbul: Selis Kitaplar Yayınevi; A. Houranai ve U. Heyd(2012). *İslam dünyası ve Batılılaşma*. İstanbul: Yöneliş Yayınları; Y. Ş. Anıl ve M. Gencer(2006). *Adli sultan ikinci Mahmut Han*. Ankara: Kastaş Yayınları; Y. Öztuna(2006). *İkinci sultan Mahmut*. İstanbul: Babiâli Yayıncılık; A. Kabacalı(2012). *II. Mahmud Osmanlı yenileşmesinde bir çıғır açıcı*. İstanbul: Deniz Bank Yayınları. vd.

³⁹⁰O. Koloğlu(1978). *İslam'da başlık*. Ankara: TTK Yayınları, s. 40.

Nizamnamesi” fesin yaygın hale gelmesine öncülük ettiği gibi artık fes Osmanlı askerinin resmi serpuşu oldu³⁹¹. Bu Nizamname, fesin askerlerden sonra siviller arasında da zorunlu kılınmasına ortam hazırladı. II. Mahmut’un hükümdarlık zamanında kadınların kılık kıyafet anlayışında ise fazla olmamakla birlikte bazı değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle kentli kadınlar arasında peçelerini atarlara, feracelerini bellerine kadar sarkıntılara ve Avrupalı kadınlara şeklen benzemeye çalışanlara rastlanmaya başlanmıştır³⁹².

Tanzimat Dönemi’nde Türk erkeğinin giysisinde ilk değişiklikler yine başlıklarda görülmüştür. Bu değişimde Fransız ordusundaki askerlerin şapkalarında yapılan düzenlemelerden etkilenilmesi önemli rol oynamıştır. Osmanlı askerlerinin fes şekli giderek Avrupalıların şapkalarına daha çok benzetilmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında fes, Fransız serpuşlarını hatırlatan şekline rağmen dış politikadaki gelişmelerin etkisiyle de giderek Müslüman kimliğinin ve Doğu âleminin sembolü haline geldi. Bu dönemde fes devlet protokolüne kadar girdi. Bir takım demokratikleşme girişimlerine rağmen devletin hala var olan merkeziyetçi kimliği fes isimlerine de yansımıştır. Osmanlı askerlerinin fesleri “mecidiye fesi, aziziye fesi”³⁹³ şeklinde göreve gelen padişah isimleriyle anılmaya başlanmıştır. Askerin kılık kıyafetine fesin yanında setre pantolon, potin, gömlek, ceket ve boyun bağı da ilave edilmiştir. Yapılan bu değişiklikler sonucunda Tanzimat Dönemi Osmanlı askerinin kıyafetinde tepeden aşağı Fransız modası ağır basmıştır. Böylece ilerleyen dönemde Osmanlı ülkesinde “derin ayrılıklara sebep olacak alafranga kültürü”³⁹⁴ ilk olarak ordunun fiziksel yapısında kendini belli etmiştir. Türk çağdaşlaşmasının son iki yüz elli yıllık seyrine genel olarak bakıldığında, kıyafet değişikliklerinin önce askerler üzerinde denendiği eğer olumlu dönüt alınırsa halk üzerinde uygulandığı dikkat çekmektedir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı kadınının kıyafetinde değişim erkeklere nazaran çok daha yavaş şekilde yaşanmıştır. Osmanlı kadınının kıyafetindeki kaçınılmaz değişim, ekonomik gelir düzeyi yüksek Müslüman kadınların sayıca fazla olduğu saray ve çevresinden başlayarak görülmüştür. Bu değişimin sivil halka intikali ise yıllara yayılarak gerçekleşmiştir. Kadınların kıyafetindeki değişim, erkeklere nazaran daha

³⁹¹Koloğlu, 1978, **a.g.k.**, 41.

³⁹²Taşcıoğlu, 1958, **a.g.k.**, 19.

³⁹³Sevin, 1973, **a.g.k.**, 124.

³⁹⁴İ. Ortaylı(2016). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayıncılık, s. 228-230.

kısıtlı olarak eldiven ve çorap gibi aksesuarlardan ibaret kalmıştır. Avrupalı kadınların o dönemlerde kullandığı giysi ve aksesuarlar, Müslüman kadınlar tarafından ya yurtdışına çıkan Osmanlı vatandaşları ya da abone olunan Weldom's gibi dergiler sayesinde öğrenilmiştir³⁹⁵. Tanzimat'ın İstanbullu kadınları arasında başlayan küçük çaplı kıyafet değişikliği, Anadolu'daki kadınlar arasında çarşaf kullanmanın azalması veya yeni çarşaf modellerinin ortaya çıkmasıyla devam etmiştir.

Toplumsal değişimlerin hızı, tarihin her döneminde siyasi istikrara bağlı olmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin başından savmaya çalıştığı politik ve askeri kargaşalar sosyo kültürel değişimin hız kesmesine yol açmıştır. Gelecek kaygısı ve geçim endişesi yaşayan insanlardan oluşan köhne imparatorluğun vatandaşları çoğu zaman dünyadaki değişimlerin çok gerisinde kalmıştır. Gergin bir görüntüye sahip olan toplum yapısı, II. Abdülhamit'in istibdat rejimiyle giderek daha da gerilmiştir. Osmanlı toplumu, XIX. yüzyılı ayrılıkların ve korkuların, eskiye nazaran daha çok derinleştiği bir ortamda tamamlandı. Bu derinleşme ve ayrışma döngüsü başta İstanbul'da yaşayanlar olmak üzere vatandaşların dış görünüşüne bir şekilde yansdı. Öyle ki kılık kıyafet konusunda Osmanlı Türkleri arasındaki fark "eski ve yeni Türkler" olarak ifade edilmeye başlandı³⁹⁶. Yeni Türklerde sarığın yerini şapkeyi andıran fes modelleri aldı. Yeni Türkler diye isimlendirilen bu grup yaşamıyla olduğu kadar kıyafetleriyle de Avrupalılara benzemekteydi. Diğer yandan klasik Osmanlı hayat tarzını benimseyen Türk erkekleri ise XX. yüzyılı Doğulu hem cinslerine özgü kıyafetlerle karşılaşmıştır. Aynı dönemlerde Türk kadınları arasındaki giyim kuşam ikiliği erkeklerin durumundan pek de farklı değildi. İstanbul'un saraylı ve zengin kadınları yeni yüzyılı, Anadolu'daki kadınlara nazaran yüzünü Batı'ya dönerek karşıladı. Osmanlıların elit kadınları arasında Batılı kadınların kıyafetleri gibi makyaj malzemeleri de sıkça kullanılmaya başlamıştır³⁹⁷.

XX. yüzyılın ilk yıllarında Türkiye'de erkek kılık kıyafetiyle ilgili tartışmalar çoğunlukla başlık üzerinden yapılmıştır. Tartışmalar, beraberinde toplumsal çelişkilerin da ortaya çıkmasına sebep oldu. II. Abdülhamit'in bazı askeri birliklerin kafasına fes

³⁹⁵N. Aysal(2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giyim ve kuşamda çağdaşlaşma hareketleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(22), s. 8.

³⁹⁶E. Amıcsı(2013). *İstanbul*.(Çev: Beynun Akyavaş), Ankara: TTK Yayınları, 62.

³⁹⁷XIX. yüzyılın son zamanlarında kimi Türk kadınları, Avrupalı kadınların kullandığı aksesuarlarla birlikte tıpkı onların istifade ettiği sabun, parfüm, pudra gibi güzellik malzemelerini de hayatlarına dahil eder. Bu konuya yönelik örnek bir haber için bkz. Kalıya Pudrası (21 Mart 1315). *İkdam*, Sayı: 170, s. 4.

yerine kalpak giydirmesine dini değerler adına karşı çıkanlarla, yıllar önce II. Mahmut'un fes ıslahatına tepki gösterenler aynı sosyal tabandan gelen gruplar olmuştur³⁹⁸. Bu tepkiler ve tartışmalar arasında sarık ve cübbe artık sadece ulema sınıfının kullandığı giysiler düzeyine indirgendi. II. Abdülhamit kadın kıyafeti konusunda muhafazakâr kimliğiyle çelişen bir adım atarak çarşaf giyilmesini yasakladı. Ulemanın itirazlarını dikkate almayan padişah, meseleye bir güvenlik problemi olarak yaklaşmıştır³⁹⁹. Zira o dönemde kimi erkekler çarşaf giyerek hırsızlık yapabiliyor ve iç güvenliği sıkıntıya sokan eylemlerde bulunabiliyordu.

XX. yüzyılın başında, çoğu İstanbul merkezli olan gazete ve dergilerde kadın ve erkek kıyafetlerine dair önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelere yer veren yayın organlarının en önemlileri: Sabah Gazetesi, Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun Dergisi, İkdam Gazetesi, Malumat, Muhbir, Hürriyet, İctihad ve Hanımlara Mahsus Gazete olmuştur⁴⁰⁰. Dönemin etkin yayın organlarının başında gelen İctihad'da, Batıcı fikirlere sahip olan Kılıçzade Hakkı'nın kılık kıyafete dair ses getiren bazı tespitlerine yer verilmiştir. Kılıçzade Hakkı, İctihad'da yayımlanan bir makalesinde kıyafetle ilgili gelecekte görmek istediklerinden şu şekilde bahsetmiştir:

*“Kemali cüretle tekrar ederim: ıslahat, bizim memlekette yukarıdan başlar ve oradan başlamak daha makul, daha tabiidir. Milletin reisi hanedan-ı Osmandır. En ziyade nazar-ı ehemmiyetimizi celb edecek olan, eğer devlet payidar olmazsa bu ancak hanedanın payidar olamamasından ileri gelecektir. Millete lüzumlu olan Al-i Osmana da elzemdir. Osmanlı Sultanının bir karısı olacak, hiç cariyesi olmadığı gibi fes yerine şapka devlette de esas olacak. Padişah'tan ere kadar herkes şapka takmalıdır. Sarık, cüppe vs. giymek hakkı yalnız şahadetnameli din adamlarına verilecek ve diğerlerine yasaklanacaktır. Efrad-ı askeriye dahi bu muhterem fazileye selam vermeden geçmeyeceklerdir. Kadınlar israfa kaçmamak üzere diledikleri gibi giyinecekler”.*⁴⁰¹

³⁹⁸M. Gül(2010). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. İstanbul: Barış Platin Yayınevi, s. 265.

³⁹⁹R. Bulut(1968). İstanbul kadınlarının kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in çarşafı yasaklaması, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, s. 34.

⁴⁰⁰Caporal, 1999, **a.g.k.**, Cilt: 1, 70, 71.

⁴⁰¹Kılıçzade Hakkı(7 Mart 1329). Pek uyanık bir uyku, *İctihad*, 4(57), s. 1262.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Batıcı düşünürler gibi İslamcı aydınlar da kıyafet ile ilgili fikirlerini basın yoluyla duyurmuştur. İslamcı aydınların çoğunluğu, Batıcı aydınların aksine kadın giysisinde tesettürü savunmuş ve kadının kapalı olması gerektiği hususunda tavizsiz bir yaklaşım sergilemişlerdir. Özellikle Sırat-ı Müstakim Mecmuası'nda erkeklerden çok kadınların giyinme biçimlerine dair makaleler yayınlanmıştır⁴⁰². Bu makalelerde ifade edilen yaygın kanaate göre, önce annelik vazifesini yerine getirmekle yükümlü olan kadınların tesettüre uygun giyinmeleri ve İslami yaşam tarzına bağlı kalmaları toplumda da bütünlüğü güçlendirecekti. Tesettür kıyafetleri Müslüman Türk kadınlarının yüzyıllardır kullandığı ve kabul ettiği giysiler olup, hayatın her alanında yer almalarına mani olmamıştır⁴⁰³. Bu ortak fikirlerden dolayı, hemen hemen her İslamcı aydın, Türk kadınının giyinme alışkanlıklarının köklü düzenlemelerle değişebileceğine pek ihtimal vermemiştir. Hatta Musa Kazım gibi Şeyhülislamlık da yapmış birisi tesettürün terk edilmesi halinde Müslüman Türk toplumunda Batılı toplumlarda olduğu gibi fuhuşun artabileceğini ileri sürmüştür. Musa Kazım tesettürün terk edilmesinin doğurabileceği sonuçları şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Hayâ bir halk-ı şerifedir ki, sahibi erbabını fezail ile muhasebe ederek korur. İnayetle zillet ve meskunet gibi şeylere mani olur. Bir de bu haslet-i hayâdan arî bir kavim farz edelim: Acaba biz onlarda fuhşiyat-ı zahire münafesat-ı ilaniye gazat-ı tabiiyyeye müsavi-i ahakiyeden hassa-i ömüre rezail-i şaniyeden başka ne göre biliriz? İçtimamızda hayânın devamı tesettür-ü nisa ile imkân dâhilindedir. Şehavet-i behibelerinin kendilerine galip gelmesi sıfat-ı hayvaniyelerinin irade ve ihtiyarlarına malik her faillerine musallat olmuş ve yüzlerini, başlarını, gövdelerini kapatan libaslarını çıkartmışlardır”.*⁴⁰⁴

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadın kılık kıyafeti üzerine yazılar kaleme almaya başlaya Şerafettin Yaltkaya ise, Müslüman kadının kıyafetinde abartıya (israf) kaçmaması gerektiği ve ziynet eşyasını belli etmemeye özen göstermesi üzerinde durmuştur. Yaltkaya, kadın kılık kıyafetiyle ilgili yazılarında hiçbir zaman çok anlaşılır biçimde bir tesettür tarifi yapmamıştır. O'na göre, kadın aile yaşamında ve sosyal

⁴⁰²Kadın kıyafeti ve tesettür hakkında yayımlanan ve oldukça ses getiren örnek bir makale için bkz. M. F. Vecdi (12 Kanunievvel 1329). Yine tesettür meselesi, *Sebilü'r- Reşad*, 11(276),s. 241-243.

⁴⁰³Yaltkaya, 1334c, **a.g.k.**, s. 117.

⁴⁰⁴Musa Kazım(1324). Heyet-i ictimaiyye ve medeniyet-i sahihanın esasları, *Sırat-ı Müstakim*, 1(26), s. 406.

hayatta kıyafete dair bazı esaslara uyması yeterlidir. Kadın kılık kıyafeti ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

*“Kadınlarda bir noksan-ı fitri vardır. Ve bunun için kadının daima sevilmesi lazımdır. Bu yüzden yalnız hüsnünden dolayı bir kadını taht-ı zevcata almak Şer’an memnu olup tehhülün sebep teşri’ ancak tenasüldür. İnzar-ı müminini bu nokta-i nazara irca eden ehadis-i şerife evamir-i nebiyenin hikmet’ül hayatın ne kadar âli nikatına müstenid olduğunu tasvir-i ihatamızın fevkindedir. Kadın çocukları arasında, kesret-i vakıat-ı intaç eden imraz-ı müstevelyeyi def’a çalışmakla mükelleftir. Yoksa içtimaiyat zarar görecektir. Veledler arasında müsaviyatı sağlamakla mükelleftir. Hüsnüyle her daim cezbeden kadınlara, Kur’an-ı Kerim’de ümmehat-ı müminine hitaben, bütün Müslüman kadınlara (ve karne fi büyüt-i küne-l ayeti) buyrulmuştur ki, evlerinizde oturunuz cahiliye-i evvelada olduğu gibi elbisenizin zerafet ve kıymetli izhar-ı gurur ve itat ve ibraz-ı kibir ve nahvet eylemeniz demektir. Elbise zinet-i eşyayı setr etmeli ki, umumu celb eylesin. Kadınlarımız israftan yana olmayacak libasını üzerine alarak âlemle haşru neşr eylemelidir”.*⁴⁰⁵

Yaltkaya, kadının iyi bir eş, iyi bir anne ve çocuklarını iyi yetiştiren birey olması üzerinde durmuştur. Kadınlar bu vazifelerini yerine getirirken Yaltkaya’ya göre, vücudun her yerini kapatmak zorunda değildir. Hazreti Fatma’nın hayatından verdiği örnekle bu düşüncesini desteklemiştir. Müslüman kadının giyim tercihinin toplumsal hayatta O’nu kısıtlamaması gerektiğinden bahsetmiştir:

“İffet ve ismetin kudsi ve ilahi bir misali olan (Hazreti Fatma) ise Ebubekir-i sıddık (Radıyallahü Anh) efendimiz zamanında bir mes’elede müdafaada bulunmak üzere tamamıyla Peygamberimize benzeyen yürüyüşleriyle ber meclis-i halifeye gelip söze başladıkları vakit ağlamamış kimse kalmamış ve orası bir mahşer-i beka olup ve vaveylaya gelmiş idi. Ve alan önünde söylemiş oldukları o belîğ ve nezih hutbeleri okur iken insanın gözleri tatlı ve hüzünlü yaşlar ile dolmamak mümkün değildir. Bu temsil-i ismet olan İslam kadını, müdafaasını buyururken ve hutbesini arz ederken

⁴⁰⁵ Schopenhauer, 1327, a.g.k., 263. Yukarıdaki ifadeler Yaltkaya’ya aittir.

*kıyafetinde israfa kaçmamış, hitabetini kolayca dile getirir ahvalde libasını üzerine almış idi. Üzerinde O'nun vazifesine ifa etmeye mani olacak bir elbise bulunmamak da idi. Okumalardaki ruhu o cümlelerdeki hazin güzelliği o belagat ve halâveti muhafaza ile lisanımıza nakil benim aciz kalmamın ellinden gelseydi tercümeyle çalışırdım. İslam kadını böyle bir emsaldir”.*⁴⁰⁶

Kılıçzade Hakkı, Musa Kazım ve Şerafettin Yaltkaya gibi aydınların, kıyafet ile ilgili yazılar kaleme aldığı bir dönemde yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler de insanların bu alandaki tercihlerine etki etmiştir. Balkan Savaşları'nın sebep olduğu göçler, Osmanlılarda zaten parçalı bir görüntü arz eden kılık kıyafeti daha karmaşık hale getirmiştir. Bu göçler sayesinde bazı yerel Balkan giysileri Anadolu ve İstanbul'a taşınmıştır.

XX. yüzyılın ikinci on yılında Türk kadınının iş hayatında farklı mesleklerle uğraşmaya başlaması yeni giysi tercihleri yapmasına yol açmıştır. Bu dönemde çalışan kadınlar mesleklerini daha rahat icra etmelerine yardımcı olacak pratik kıyafetlere yöneldi. Bu eğilim Avrupa giysilerine olan ilgiyi arttırdığı gibi kadınların başlarına sarılan örtülerin kapladığı alanı daralttı. Bu şekilde saçların farklı biçimde örtülmesi üzerine “Türk türbanı”⁴⁰⁷ diye isimlendirilen yeni bir eşarp türü ortaya çıktı. İş hayatındaki kadınlar arasında peçenin kullanımı da gün geçtikçe azalmaya başlamıştır. Amerikan büyükelçiliğinin 1912’de verdiği yemeğe katılan diplomat Türk kadınlarının hepsi peçesiz bir vaziyette Türk türbanı ile protokoldeki yerlerini almıştır⁴⁰⁸. Bu süreçte İttihat ve Terakki Partisi kadın kıyafetini yeniden tasarlama konusunda Türk Ocaklarıyla birlikte hareket etmiştir⁴⁰⁹. Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan askeri mağlubiyetler tesettür ve onu savunanların lehine bir ortamın oluşmasına katkıda bulundu. Aynı zamanda erkek kıyafetlerine yönelik yeni uygulama girişimleri ise hız kesmeden devam etti.

⁴⁰⁶Yaltkaya, 1334c, a.g.k., s. 1120.

⁴⁰⁷Inan(1982). *Tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Atatürk Kitapları Dizisi-3, s. 3.

⁴⁰⁸F. Barbarosoğlu(1994). *Modernleşme sürecinde moda zihniyet ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 140.

⁴⁰⁹A. S. Arıç(2007). *Atatürk Türkiye’si’nde kılık kıyafette çağdaşlaşma*. Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 26.

I. Dünya Savaşı yıllarında Enver Paşa, sıcak bölgelerde düşmanla çarpışan askerlere, onları güneşten koruyan bir başlık giydirdi. İlk olarak Balkan Savaşları'nda denenen şapkaya benzer bu başlık daha sonraki yıllarda "Enveriye" adıyla anılmıştır⁴¹⁰. Türk erkeklerine Batılıların şapkasına benzer başlık giydiren Enver Paşa, kadın kıyafetleri konusunda ise tesettürden yana tavır almıştır. Ekim 1916'da "Birinci Ordu Kadın İşçi Taburu" ile ilgili yayınladığı talimatnamede Enver Paşa, kadın askerlerin tesettürden ayrılmamasını emretmiştir⁴¹¹. Aynı dönemde, İstanbul polisi yayınladığı ve sokak duvarları sayesinde halka duyurduğu bildiride Müslüman kadınların uzun etekle gezmelerini ve çarşaf giymekten vazgeçmemelerini dile getirmiştir. Tepki alan bu talimatname uygulanmayarak yürürlükten kaldırılmıştır⁴¹². XX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen savaşlarda Türk kadınının genel eğilimi, kıyafetinin biçiminden çok milli olmasına ehemmiyet vermesi yönünde olmuştur. Vatan savunmasının her zamankinden daha çok önem kazandığı Milli Mücadele yıllarında, kadınların kılık kıyafeti üzerinden yapılan tartışmalar ve atılmak istenen adımlar geri plana itilmiştir. Milli Mücadele yıllarında ön plana çıkan kadınların hemen hepsi tesettüre bürünmüş kimselerden oluşsalar da peçe ve çarşaf ile ilgili münakaşalar mevcut koşullarda bir tarafa bırakılmıştır.

Avrupa aleyhine oluşmuş genel zeminden dolayı, ulusal direniş yıllarında ülkemizdeki tüm şartlar Batılı erkeğin sembolü gibi görünen şapka için olumlu yönde gelişmemiştir. Başta Atatürk olmak üzere Milli Mücadele kadrosu başlık olarak kalpağı tercih etmiştir. Hatta kalpak öylesine benimsendi ki, TBMM'ye onun milli başlık kabul edilmesiyle ilgili öneri dahi sunuldu⁴¹³. Kafasındaki çağdaşlaşma projelerine rağmen Atatürk, Milli Mücadele yıllarında milli bütünlüğü sarsacak ve yanlış anlamalara yol açacak tartışmaların gündeme getirilmemesine dikkat etmiştir.

3. 2. Cumhuriyet Dönemi'nde Kılık Kıyafet Düzenlemeleri

Devrimin lideri Atatürk, birçok alanda olduğu gibi özellikle 1925-1934 yılları arasında Türkiye'de kılık kıyafet düzenlemelerinin gerçekleştirilmesine de önderlik yapmıştır. Bu süreçte Türk milletinin yüzyıllardır kullandığı giysilerde ciddi

⁴¹⁰R. E. Koçu(1969). *Türk giyim kuşam süslenme sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, s. 105.

⁴¹¹S. Sarısanman(1997). Birinci ordu birinci kadın işçi taburu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13(39), s. 700.

⁴¹²Caporal, 1999, **a.g.k.**, Cilt: 1, s. 146.

⁴¹³...1961, **a.g.k.**, Devre: 1, Cilt: 1, 150.

değişikliklere gidildi. Kıyafet düzenlemeleri esnasında, uygar dünya ile müşterek hareket edilerek, vatandaşların kafasının içiyle beraber dışının da değiştirilmesinin gereği anlaşılmıştır⁴¹⁴. Osmanlılardan kalma giyinme alışkanlıkları, yeni dönemde tesis edilmeye çalışılan milli bütünlükle ters düşmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında giysilerde hala var olan parçalı ve bütünlükten uzak görüntü kılık kıyafet düzenlemesinin en temel nedenlerinden biridir. Atatürk'e göre, kılık kıyafet sadece basit bir dış görünüşten ibaret değildi. Türk Devrimi'ni hayata geçiren büyük lider açısından, kıyafet bir millet için uygar olmak ya da çağın gerisinde kalmakla eşdeğer bir mesele kabul edilmiştir⁴¹⁵. Kıyafetlerde yapılacak köklü değişiklikler vasıtasıyla yurttaşların çoğunluğu arasında görüntü birliği sağlanacak ve şeklen de olsa uygarlığa ulaşma yolunda bir adım atılmış olacaktır.

Çağdaş toplumlar her yönüyle bir bütünlük ve uyum içinde olmuşlardır. Uygar Batı ülkelerinde vatandaşların kullandıkları kıyafetlerin Türk milletinde yerleşmesi için hummalı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu gayretler sırasında, kamuoyu hassasiyetleri dikkate alınarak gelebilecek tepkilerin en aza indirilmesi için de uğraşılmıştır. Kılık kıyafet düzenlemeleri sırasında, siyasi otorite erkek giysilerine yönelik önemli yasalar çıkarttı. Kadınların kılık kıyafet tercihlerinde ise çağdaş normlar kıstas kabul edilerek yasal düzenlemelerden çok devletin yönlendirici bir rol üstlenmesine dikkat edilmiştir. Kılık kıyafet alanında Türkiye'de yapılanlar, Doğulu bir ülkede gerçekleştirilmiş ilk düzenlemeler olması açısından da büyük önem arz eder.

Türkiye'de yapılan kılık kıyafet düzenlemeleri sadece dini boyutlu bir konu olmanın ötesinde, ekonomik ve sosyal yönleri olan bir mesele olarak da dikkat çekti. Bu düzenlemeler din adamları dışında, başlık imalatçıları, kara don üreticileri ve elbise diken çevreler tarafından da titiz biçimde izlendi. Genel anlamda muhafazakâr bir yapıya sahip olan Türk toplumunda kıyafet düzenlemelerine din adamlarının da büyük bölümü destekçi olmuştur. Diyanet İşleri Başkanları olarak Rıfat Börekçi ve Şerafettin Yaltkaya'nın kıyafet düzenlemelerine destek veren tavırları geniş kitleler üzerinde olumlu tesir bırakmıştır. Tarihsel bağlamda, 1920'li ve 1930'lu yıllarda kılık kıyafet alanında ülkede öne çıkan düzenlemeler şunlardır: Şapka iktisası hakkında kanun

⁴¹⁴İnan, 1977, **a.g.k.**, 33.

⁴¹⁵M. S. İmece(1975). *Atatürk'ün şapka devriminde Kastamonu ve İnebolu seyahatleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 63.

çıkartılması, kadın kıyafetlerinde düzenlemelere gidilmesi ve dini kıyafetlerin ibadethane dışında kullanımlarının yasaklanması.

3. 2. 1. Şapka İktisası Hakkında Kanunu’nun Çıkartılması

Toplumların yaşam biçimleri ve dünya olaylarına bakışını yansıtan kılık kıyafetle ilgili ülkemizde II. Mahmut’tan itibaren bazı önemli değişiklikler yaşanmıştır. Atatürk’ün kişisel giyinme tarzı⁴¹⁶ bir tarafa, Cumhuriyet Dönemi’nde ise kıyafetle ilgili düzenlemelere şapkadan başlandı. Osmanlı Devleti zamanında şapka hiçbir dönemde yaygın olarak kullanılmamıştır. Osmanlı tebaası içerisinde, şapkayı her hangi bir sebepten dolayı yurtdışına giden aydınlar veya az sayıdaki bürokratlar kullanmıştır. Ulema ve toplumun hassasiyetlerinden dolayı Osmanlı kamuoyu hiçbir zaman şapkayı kabul edecek kıvama gelememiştir. Fransız Devrimi’nin mimarı kabul edilen aydınların düşüncelerinden etkilenen Atatürk⁴¹⁷ gençlik döneminden itibaren şapka, pantolon ve gömlek gibi yüz yıllardır Avrupalıların giydikleri çağdaş kıyafetlere alaka göstermiştir. Kılık kıyafet anlayışında olduğu gibi Atatürk’ün Batı uygarlığına ait unsurlara olan ilgisi, şahsi bir eğilimden çok Avrupa uygarlığının evrensel ve hümanist özelliklerinden kaynaklanmıştır.

Atatürk’ün şapkaya olan ilgisi yaşadığı hadiselerin tesirinde kalarak 1900’lü yılların ilk zamanlarında başlamıştır. Atatürk, 1910 yılında ilk Avrupa seyahati için yola çıkar. Bu seyahati esnasında baba ocağı Selanik’e de uğramıştır. Selanik’e Batılı kıyafetle giden Atatürk’ün kafasında da şapka bulunmaktaydı. Aynı seyahatte Binbaşı Selahattin Bey’in Sırp sınırını geçmeden kafasındaki festen dolayı toplumda küçük düşürülmesi, Atatürk’ün şapkaya olan meylini daha da arttırmıştır⁴¹⁸. Picardie manevraları için 1910’da Osmanlı ordusunu temsilen Paris’e intikal eden Atatürk’ün askeri dehası ve öngörüsü yabancı uzmanların dikkatinden kaçmamıştır. Fakat astragan kumaştan yapılmış kalpakla etkinliklerde boy gösteren Atatürk’e Avrupalı bir miralay zekâsını takdir etmenin yanında şu tepkiyi vermiştir: “Başınızda bu oldukça kimse

⁴¹⁶Atatürk’ün kişisel kıyafetleri üzerine yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Ş.Karlıklı ve D. Tozan(1998). *Cumhuriyet kıyafetleri*. İstanbul: Cemev Yayıncılık.

⁴¹⁷Atatürk’ün fikir dünyasına etki eden aydınlar ve gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, Ş., 1999, **a.g.k.**.

⁴¹⁸Atatürk’ün Selanik seyahati esnasında Binbaşı Selahattin Bey ile şapkaya dair yaşadığın olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karlıklı ve Tozan, 1998, **a.g.k.**, 28.

kafanıza itibar etmez”.⁴¹⁹ Atatürk, 1912’de Arnavutluk’ta bulunduğu günlerde Osmanlı askerine giydirilen takkeleri hem oldukça sağlıksız bulmuş hem de şeklen beğenmemiştir. Dönemin Harbiye Nazırına konu ile ilgili rahatsızlığını ileterek, askerin başına şapka giydirilmesi önerisinde bulunmuştur⁴²⁰. Ne var ki, Atatürk’ün sıhhi olma ve çağdaş görünüm kazanma adına yaptığı makul teklif şartlar müsait değil avuntusuna sığınarak dönemin ileri gelenleri tarafından reddedilmiştir. Atatürk’ün genç bir subay iken yaşadığı hadiseler, Cumhuriyet’in ilanından önce zihninde “şapka düzenlemesi” ni tasarlamasında büyük ölçüde etkili oldu.

Milli Mücadele’nin hazırlık sürecinde geleceğe yönelik düşüncelerini paylaştığı yakın dostu Mazhar Müfit’i dahi şapka düzenlemesi konusunda ikna olmamış gören Atatürk, hangi şartlarda olursa olsun düşüncelerini gerçekleştirme idealinden vazgeçmemiştir. Ancak Milli Mücadele’nin hassas koşullarında şapkayı pek gündeme getirmeyen, bu meselenin TBMM’ye taşınmasına olumlu yaklaşmayan Atatürk, o yıllarda kafasına kalpak giymeyi tercih etmiştir. Atatürk, büyük zaferden hemen sonra şapkayla ilgili fikirlerini açıkça paylaşmaya başladı. Nisan 1923’te Çankaya Köşkü’nde sofra etrafında yapılan sohbetlerin birinde Atatürk’e başımıza şapka giyebilecek miyiz? tarzında bir soru yöneltince, düşüncelerini anlaşılır bir şekilde ifade etmekten geri durmamış ve şapkaya geçişte izlenecek yol haritasını şöyle dile getirmiştir:

“Şapkayı önce bahriyelilere giydiririz, onlar halka seyrek göründüklerinden göze batmazlar; sonra ordu giyer, bu askerlik işi olduğu için kimse karışamaz. Onları göre göre münevverlerde alışmaya başlar”.⁴²¹ Cumhuriyet’in ilanından önce Atatürk’ün talimatıyla, Avrupalı askerlerin kullandıklarına benzer kepler Türk askerlerinin bir bölümüne giydirilmiştir. Atatürk, Türk toplumunda şapkanın kullanımını, Osmanlı çağdaşlaşma hareketlerinde yapılan yöntemi uygulayarak hayata geçirmiştir. Osmanlı Devleti’nde çağdaşlaşma uygulamaları öncelikli olarak asker üzerinde denendikten sonra halk arasında icra edilmişti. Atatürk’de çoğu zaman orduyu çağdaşlaşma hamlelerinin başlatılacağı ilk yer olarak görmüştür.

⁴¹⁹Uluğ(1973). *Üç büyük devrim eğitimin birleştirilmesi şapka ve giyimin değiştirilmesi Türk harflerinin kabulü*. İstanbul: Ak Yayıncılık, s. 109.

⁴²⁰Uluğ, 1973, **a.g.k.**, 411.

⁴²¹İ. H. Sevük (27 Ocak 1939). *İnkılâplar ve O, Cumhuriyet*, Sayı: 504, s. 3.

Cumhuriyet Dönemi'nde şapkanın giyilmesi ile ilgili ilk yasal düzenleme hukukçuların giydiği kıyafetlerden başlanılarak 3 Nisan 1924'te gerçekleştirildi. Hâkimler ve adliye mensuplarının resmi kıyafetlerine yönelik yapılan kanuni değişiklikle hukuk çalışanlarının, görevleri başındayken giyecekleri üniforma belirlendi⁴²². Belirlenen yeni resmi kıyafet içinde şapkaya da yer verildi. Ekim 1924'te bazı belediyeler resmi işlemler sırasında yurttaşların başının açık olmasına onay vererek fesin kaldırılmasına zemin hazırlamışlardır⁴²³. Henüz yasal düzenlemeler yapılmadan, Atatürk'ün çağdaşlaşma projelerini anlayan vatandaşlar arasında 1924 yılının sonlarında şapka kullanmaya başlayanlar oldu. Bu sırada İstanbul'da yaşanan bir olay şapka devriminin zaruriyetini ortaya koymuştur. İstanbul'da sokakta gezinirken Hayrettin isimli Müslüman bir genç başına giydiği şapkadan dolayı zabıta tarafından tutuklanmıştır. Bunun üzerine Abdullah Cevdet, kaleme aldığı makalede şapka devriminin lüzumundan söz etmiştir:

*“Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'ye elhakk, bir istiklal-i siyasi temin etti: gümrüklerimize hâkimiz ecnebiler memleketimizde Türk kanunlarına tabi, onlar artık, hem misafirimiz hem zorbamız olamıyorlar. Bunlar şüphesiz büyük nimetlerdir ve bir kavmin şahsiyeti levazımındandır. Fakat kafamızın içindeki müstebit yılanları ne yapalım? Bugün Allah'ın Panama vadilerinde yetiştirdiği nazik ve hafif bir nebattan yapılmış bir serpuşu giyindiği için bir gencin Cumhuriyet zabıtası tarafından tevkif olunduğuna şahid-i dilhun oluyoruz. Askeri serpuşlarımız bir şeye benzedi, fakat serpuşunda en lüzumlu kısmının terkedilmiş olduğunu görüyoruz. Canım bu fes ne ecdadımızın ne de Müslümanlık itibariyle Peygamberimizin serpuşu değildi... Fes Rumların serpuşudur, elyevm Yunanistan halkı ekseriyetle fes giyerler. Bir de farz edelim ki, Türk kavmi Hz. Âdem'in evlatlarından ayrılarak bir şubey-i kavmiye teşkil ettiği günden beri fes giyiyor, ecdadımız fes giyiyor diye bugün aynı serpuşu taşımayan bir vatandaşı mecbur edecek bir kanun mevcut olabilir mi?”*⁴²⁴

⁴²²Hukukçuların kıyafetleri ile ilgili yasal düzenleme esnasında TBMM'de yapılan görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.... 1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 18, 293-296.

⁴²³Genziton, 1973, **a.g.k.**, 95.

⁴²⁴Abdullah Cevdet (1 Eylül 1340). Şapka-fesi, *İçtihad*, Sayı: 169, s. 3414.

Atatürk'ün tasarladığı şapka düzenlemesinin gerekliliğini savunan aydınlar kadar, karşı çıkan kimseler de olmuştur. Şapka düzenlemesine karşı çıkanlar özellikle bazı dini hükümleri esas aldıklarını iddia etmişlerdir. Şapka giyilmesine şiddetle karşı çıkarak, konuya itikadi boyutta yaklaşanların başında İstanbul Fatih Camii görevlilerinden İskilipli Atıf Hoca gelmiştir. İskilipli, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra yayınladığı risalesinde şapkaya karşı duruşunu açıkça belli etmiştir. Şapka kullanmayı dinden çıkmakla eş değer gören İskilipli'ye karşı, aynı dönemde Süleyman Nazif'te başka bir risale kaleme almıştır. Süleyman Nazif ise şapka kullanmanın uygar insanın taşıması gereken bir vasıf olduğunu ve İslam dininin esasları ile bir ilgisinin olmadığını savunmuştur⁴²⁵.

Atatürk'ün kıyafet değişikliklerine şapkadan başlamasının temel nedenlerinden biri de Türk milletinin kafasının içindeki batıl inançları yıkma kararlılığıdır. Yüzyıllardır yanlış bir öğretilen hareketle şapka kullanma meselesi, halk arasında itikadi bir konuymuş gibi yerleşmiş ve bu nedenle Atatürk konuya başlık değil "baş meselesi" olarak yaklaşmıştır. İslam Tarihi'nin çeşitli dönemlerinde Hazreti Muhammed'in "*Kim onların kıyafetini giyinirse ve onlara benzerse benden değildir*"⁴²⁶ hadisinden şapkaya dair kesin hükümler çıkaran kimi Müslümanlar, fotr kullanmayı dinden çıkma eylemi olarak yorumlamışlardır. Bu sığ bakış açısını ortadan kaldırmayı hedefleyen Atatürk, İslam dininin doğru anlaşılmasına destek olmak için de uğraşmıştır. Atatürk, şapka düzenlemesi ile İslam dinini, fes ve benzeri kıyafetlerle sembolleştirme saplantısını ortadan kaldırılmaya çalışmıştır. Türk Devrimi'nde kılık kıyafet düzenlemelerinin önünü açan gelişme, şapka giymenin yasal hale getirilmesi olmuştur.

Şeyh Said ayaklanması tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasıyla ilgili hükümetin harekete geçmesinde önemli bir etken olmuştu. Çoğu sarıklı insanların katılımıyla gerçekleşmiş Şeyh Said ayaklanması ve sonrasında yaşananlar şapka giyilmesi ile kanunun çıkartılmasını da kolaylaştırmıştır. Bu ayaklanmayı bastırmak için çıkartılan Takrir-i Sükûn yasası⁴²⁷ Cumhuriyet hükümetine geniş yetkiler sunarak köklü

⁴²⁵İskilipli Atıf Hoca ve Süleyman Nazif'in şapka hakkındaki eserleri için bkz. İskilipli Atıf(12 Temmuz 1340). *Frenk mukallitliği ve şapka*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi Neşriyatı; S. Nazif(1342). *İmana tasallut şapka meselesi*. İstanbul: Matbaa-i Tekfur.

⁴²⁶İmam-ı Müslim(2015). *Sahih-i Müslim muhtasarı*. (Çev: Hanifi Akın), İstanbul: Karınca & Polen Yayıncılık, Cilt: 6, s. 144.

⁴²⁷Hükümete gazete ve parti kapatma, derneklerin faaliyetleri durdurma gibi geniş yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 15, 98.

değişimlerin çabuk yapılmasına olanak tanımıştır. Devleti tehdit eden ayaklanma bastırıldıktan kısa süre sonra, Ankara'daki Cumhuriyet kuvvetlerine güneşli başlıklar giydirilmiştir⁴²⁸. Bu dönemde Darü'l-fünun'da eğitim gören bazı öğrenciler Batılıların kullandığı gibi şapka giymek istediklerini ifade eden bir dilekçeyle okul yönetimine müracaat etmiştir. Gençlerin bu talebi Darü'l-fünun emini Nurettin Bey tarafından olumlu karşılanarak, gençlere kullanmak istedikleri şapka modellerini seçmeleri önerilmiştir⁴²⁹. Bazı gazetelerde ise, Atatürk'ün şapkalı resimlerine yer verilmesi halkın şapkaya olan ilgisini daha da arttırmıştır.

Şapka ile ilgili tartışmalar hararetli şekilde devam ederken Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi konu ile ilgili önemli bir açıklama yaptı. Rıfat Börekçi, İslam dininin emirleri arasında sarıgın olmadığını ve şapka kullanmakta dinen hiçbir sakınca bulunmadığından söz etmiştir:

“Halis ve temiz bir niyete her şeyden çok önem veren dini mübin-i İslam gerek içtimai yaşamı sürdürürken gerekse ibadetler esnasında aşırıya kaçmamak hususiyetiyle özel libaslar emir etmemiştir. Her mümin ve her Cumhuriyet yurttaşı istediği libası ve başlığı kullanmakta serbesttir”.⁴³⁰

Şapka kullanımına dair şartların olgunlaşmasının ardından Atatürk, yurt gezilerine çıktı. Şapkayı halka tanıtmak için Atatürk'ün kafasında belirlediği ilk yer, Milli Mücadele'de özel öneme sahip Kastamonu oldu. Kastamonu ve halkının kurtuluş mücadelesi verilen yıllarda sergilediği fedakârlıklar Atatürk tarafından unutulmamıştı. Kastamonu halkı, İzmir'in Yunanlılarınca işgalinden hemen sonra ulusal direnişe destekledi. Anadolu fetvasına imza atanlar arasında Kastamonu'dan çok sayıda din görevlisinin bulunması da Atatürk için bu şehri özel kılan nedenlerden biri idi. Milli Mücadele yıllarında Kastamonu ve İnebolu halkı Rusya ve İstanbul üzerinden gelen askeri mühimmatı bin bir zorlukla Anadolu'ya aktararak milli güçlere muazzam bir destek vermişlerdir⁴³¹. Atatürk, 24 Ağustos 1925 Pazartesi günü Ankara'dan Kastamonu'ya doğru yola çıktı. “Yaşasın Gazimiz” diyerek O'nu karşılayan

⁴²⁸Genziton, 1973, a.g.k., 95.

⁴²⁹Darü'l-fünun'da Şapka Tercihi (1 Temmuz 1925).Cumhuriyet, Sayı: 413, s. 1.

⁴³⁰Rıfat Börekçi'nin Şapkaya Dair Hususi Beyanâtı (1 Temmuz 1341). Cumhuriyet, Sayı: 413, s. 1.

⁴³¹M. Baytimur vd(1981). Atatürk'ün Kastamonu gezisi ve şapka devrimi. Kastamonu: Türkiye Cumhuriyeti Kastamonu Valiliği Bülteni, s. 8.

Kastamonu halkını Atatürk, başı açık selamladı⁴³². Kastamonu Belediyesini ziyaretinde Atatürk, sivil halk ve memurlardan oluşan topluluğa Türk İslam âleminin içine düştüğü durumdan nasıl çıkarılacağına dair bir konuşma yaptı⁴³³. Atatürk konuşmasında, geleceğe dair hedeflerden de söz eder:

*“Bütün Türk ve İslam âlemine nazar edin; düşünüşlerini, fikirlerini uygarlığın buyurduğu değişiklik ve yükselemeye uydurmadıklarından ne büyük yıkım ve acı içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en sonunda son yıkım çamuruna batışımız bundandır. Beş altı yıl içinde kendimizi kurtarmışsak düşüncelerimizdeki değişikliktenidir. Artık duramayız. Ne olursa olsun ileriye gideceğiz; Binaenaleyh zorunluyuz. Millet açıkça bilmelidir; uygarlık öyle güçlü bir ateştir ki, ona kayıtsız kalanları tarumar eder. İçinde bulunduğumuz uygarlık ailesinde layık olduğumuz yeri bulacak ve onu koruyacak yeniden canlandıracağız. Refahı saadet ve insanlık bundadır”.*⁴³⁴

Atatürk’ün çağdaş uygarlık adına yapılması gerektiğini söyledikleri arasında “medeni dünyanın milletlerarası kılığı” diye tanımladığı şapkanın ülkemizde kullanılır hale getirilmesi de bulunmaktaydı. Kastamonu Belediye binasında ayrılmadan önce şehir müftüsüyle görüşerek, O’nun fikirlerini öğrenen Atatürk başında sarık olmadığı halde, kendisine İslam’da başlığın yerini anlatan Hafız Osman Nuri Efendi’yi büyük bir heyecanla dinlemiştir⁴³⁵. Atatürk, Milli Mücadele’ye verdiği destekten dolayı Hafız Osman Nuri Efendi’ye teşekkür etmiş ve bu aydın fikirli müftünün şapkaya dair düşüncelerini istifade edilmeye layık bulmuştur. Kastamonu’nun ardından Atatürk İnebolu’ya geçti. 27 Ağustos 1925 günü İnebolu Türk Ocağı’nda Atatürk, tarihi öneme sahip “şapka nutku”⁴³⁶nu icra etmiştir. Muhafazakâr yapıdaki Kastamonu ve İnebolu civarındaki seyahatlerde gördüğü ilgi ve sıcaklık Atatürk’ü devrimlerin geleceği konusunda ümitlendirmiştir. Atatürk’ün Panama şapkayla halkı selamladığı ilk yer İnebolu oldu. İnebolu’da yaptığı konuşmasında Anadolu’da kullanılan giysilerin milli

⁴³²İmece, 1975, a.g.k., 18.

⁴³³Kinross, 1994, a.g.k., 494.

⁴³⁴TİTE, 1961, a.g.k., Cilt: 2, 210.

⁴³⁵G. Bozkır(2010). İzmir basınında Mustafa Kemal Atatürk’ün Kastamonu gezisi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20, 21) s. 114.

⁴³⁶Kocatürk, 1999, a.g.k., 109.

olmadığını ve çağdaş dünyada kullanılan kıyafetlere de uygun düşmediğini dile getirmiştir:

*“Efendiler Türkiye Cumhuriyetini tesis eden Türk halkı, medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum, medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu ispat ve izhar etmek mecburiyetindedir. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatı ile yaşayış tarzı ile medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir. Velhasıl medeniyim diyen Türkiye’nin hakikaten medeni olan halkı, baştan aşağıya vaz’ı haricisi ile dahi medeni ve mütekâmil insanlar olduğunu fiilen göstermeye mecburdurlar. Bu son sözlerimi vazih ifade etmeliyim ki, bütün memleket ve cihan ne demek istediğimi suhuletle anlasın. Bu izahatımı heyeti aliyenize, heyeti umumiyyeye bir sualle tevcih etmek istiyorum. Soruyorum: Bizim kıyafetimiz milli midir? (hayır sesleri). Bizim Kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir?(hayır, hayır sedaları). Size iştirak ediyorum. Tabirimi maruz görünü, altı kaval, üstü şişhane diye olunabilecek bir kıyafet, ne millidir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu, arkadaşlar? Böyle tavsif olunmağa razı mısınız arkadaşlar”.*⁴³⁷

Türk toplumunun kılık kıyafetiyle çağdaş toplumlarla aynı çizgide olması gerektiğini savunan Atatürk, İnebolu Türk Ocağı’nda yaptığı konuşmasının devamında Türk erkeklerinin bundan sonra giymesi gereken kıyafetleri de belirtmiştir. Çağdaş kılık kıyafete yakın giyinme alışkanlığı Türklerin geçmişinde belirli ölçülerde mevcuttu⁴³⁸. Derin tarih bilgisine sahip olan Atatürk, XX. yüzyıldaki çağdaş kıyafetlerin Türk toplumuna daha uygun düşeceğine inanmıştır.

İnebolu’daki konuşmasında, fes ve şapka arasında mukayesede bulunan Atatürk, şapka giymenin bir medeniyet göstergesi olduğunu ifade etmiştir:

“Arkadaşlar, Turan kıyafetlerini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için, çok cevherli milletimiz için layık bir kıyafettir. Onu iksa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta

⁴³⁷TİTE, 1961, a.g.k, Cilt: 2, 213.

⁴³⁸S. Tansuğ(1982). Anadolu’da Türkmen ve Yörük kadın giyimleri, *Sanat Olayı*, Sayı: 3, s. 40.

pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsi serpuş. Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi, işte şapkamız! Buna caiz değil diyenler vardır. Onlara diyelim ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olurda şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine onlara, bütün millete hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının kisveyi mahsus olan cübbeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler? Bu noktayı nazara ait beyanatımı bitirmeden evvel birkaç kelime daha söylemek isterim. Arkadaşlar, sureti mütehakkıkada telaffuz ediyorum korkmayınız. Bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye isal ediyor. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir neticeye vüsul için lazım gelirse bazı kurbanlarda verelim. Bunun ehemmiyeti yoktur”⁴³⁹.

Atatürk, İnebolu Halk Fırkası’ndaki konuşmasında ilk kez tüm devlet memurları için şapka giymenin bir zorunluluk haline getirileceğine değinmiştir⁴⁴⁰. İnebolu’dan tekrar Kastamonu’ya geçen Atatürk tarihi zaferin yıl dönümünü bu şehirde kutladı. Atatürk, 31 Ağustos 1925 günü Çankırı’ya geçti. Çankırı’da yaptığı konuşmalarda gelecekte yapılacak düzenlemelerin ne şekilde olacağına dair önemli açıklamalarda bulunan Atatürk, şapka devrimine zemin hazırlayan tarihi seyahatinin ardından 1 Eylül 1925 günü başından bir daha çıkarmayacağı Panama şapkası ile Ankara’ya intikal etmiştir. Ankara’da Başbakan’dan diğer tüm bürokratlara, askerlere kadar herkes Atatürk’ü şapka ile karşıladı. Atatürk’ün Kastamonu ve İnebolu gezilerinden kısa süre sonra, şapka benimsenmiş hatta kadınlar arasında dahi şapka kullananlara rastlanmıştır⁴⁴¹. Kamuoyunun hazır hale getirilmesinin ardından, sıra şapka giyilmesi ile ilgili kanuni düzenlemeye geldi. 2 Eylül 1925’de yoğun bir gündemle toplanan TBMM’de şapka giyilmesinin yasal zorunluluk haline getirilmesi de ele alınmıştır. Yapılan görüşmelerin ardından şapka memurlar için zorunlu hale getirilmiştir⁴⁴².

⁴³⁹TTK, 1961, a.g.k., Cilt: 2, 214.

⁴⁴⁰İmece, 1975, a.g.k., 84.

⁴⁴¹Kadınlarda Şapka Kullanmaya Başladı (7 Eylül 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 481, s. 1.

⁴⁴²BCA, 05.09.1925, 3.018.115.547.

Şapka düzenlemesi sayesinde büyük yürüyüş yollarının açıldığına inanan Atatürk⁴⁴³ halkla bütünleşmek için Eylül ayının sonlarına doğru tekrar yurt gezisine çıktı. İzmit, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Konya ve Afyon'u gezen Atatürk gittiği her yerde büyük bir coşkuyla karşılanarak devrimlere yurttaşların verdiği büyük desteği yerinde gördü. Sokaklarda şapka giyenlerin sayısının giderek artmaktaydı. Mülki amirler halktan gelen yoğun şapka taleplerini karşılamakla meşgul olmuşlardır. Zonguldak Valisi, İstanbul Valiliği ve Ticaret Odasından 10.500 şapka ve kasket talebinde bulundu⁴⁴⁴. Bu durumda şapka imalathaneleri kurmak için Avusturya ve İtalya'dan teçhizat getirildi. Nihayet, Karamürsel'de ilk yerli şapka üretim yeri kuruldu⁴⁴⁵. Memurların şapka giymelerini kolaylaştırmak için uzun vadeye yayılmış 50 lira avans verilmesi kararlaştırıldı⁴⁴⁶. Aynı dönemde çağdaş zihniyetteki din görevlileri de başı açık namaz kılınabileceği, sarık ve takkenin İslam dininin emirleri arasında bulunmadığı yönünde açıklamalarda bulunarak halkın şapkaya olan teveccühünün artmasına yardımcı oldu⁴⁴⁷.

16 Kasım 1925 günü Konya Milletvekili Refik Koraltan ve arkadaşları tarafından, şapkanın milli başlık (umumi serpuş) kabul edilmesi hakkında kanun önerisi TBMM başkanlığına sunuldu. İlgili komisyonlar tarafından ele alındıktan sonra gerekçeli kanun teklifi 25 Kasım 1925'te Meclis genel kurulunda görüşülmeye başlandı. Öneride milletvekilleri ve memurlar için şapka giyilmesi hakkında yasal zorunluluğun gereğine yer verilirken halkın zaten şapkayı benimsediğine vurgu yaptı. Teklif görüşmeleri sırasındaki tartışmalar kanunun özgürlükleri kısıtlayabileceği ve şapka giymenin İslamiyet'teki yeri üzerine yoğunluk kazanmıştır. Kanun önerisine ilk itirazda bulunan bağımsız Bursa Milletvekili Nurettin Paşa, yapılan teklifin Teşkilat-ı Esasiye'ye aykırı olduğunu ileri sürdü⁴⁴⁸. Nurettin Paşa'dan sonra söz alan Konya Milletvekili Refik Bey, Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, İzmir Milletvekili ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Kars Milletvekili Ağaoğlu Ahmet Bey, Muğla Milletvekili Şükrü Bey (Kaya), Muş Milletvekili İlyas Sami Bey, Antalya Milletvekili Rasih Bey ve Kütahya Milletvekili Ragıp Bey dünyadaki uygulamalardan

⁴⁴³M. E. Bozkurt(1995). *Atatürk ihtilali*. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 155.

⁴⁴⁴Zonguldak Valisinin İstanbul'dan Şapka İsteği (26 Eylül 1341). *İkdam*, Sayı: 10261, s. 3.

⁴⁴⁵Karamürsel'de Yerli Şapka Tezgâhları Kuruldu (9 Eylül 1341). *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1605, s. 1.

⁴⁴⁶Memurlara Şapka Avansı (27 Eylül 1341). *İkdam*, Sayı: 10262, s. 1.

⁴⁴⁷Din Görevlilerinden Şapkaya Destek Beyanatı (16 Eylül 1925). *İkdam*, Sayı: 10251, s. 1.

⁴⁴⁸Nurettin Paşa'nın takrirî hakkında bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 19, 222.

örnekler vererek kanun teklifi lehinde konuşmalar yapmışlardır⁴⁴⁹. TBMM’de yapılan oylamada Nurettin Paşa ile beraber Siverek Milletvekili İhsan Ergani Bey’in de karşı çıkmalarına rağmen 671 sayılı Şapka İktisası hakkındaki Kanun büyük çoğunlukla kabul edildi⁴⁵⁰. Kanunun kabulünden sonra, Türk basınında Nurettin Paşa’nın düşünce yapısının çağdaş dünyanın gerçekleri ve laik Cumhuriyet yönetimi ile örtüşmediği hakkında yazılar yayınlandı⁴⁵¹. Bu esnada Türk basınında Osmanlı Türklerinde tek tip başlık kullanılmadığı hakkında da yazılara yer verildi. Buna göre, Kanuni Dönemi’nden itibaren kimi Müslümanların Avrupalıların kullandığı şapkaları çağrıştıran başlıklar taktığına dikkat çekilmiştir⁴⁵².

Şapka İktisası Kanunu’nun uygulanmasını kolaylaştırmak için hemen harekete geçen TBMM 30 Kasım 1925’te başka bir yasal düzenleme daha yaptı. Yeni çıkartılan 677 nolu kanunla Türkiye Cumhuriyeti’nin vermediği rütbe ve nişanları takan yahut kendisine verilen rütbenin haricinde resmi elbise giyen, hiçbir rütbe ve memuriyeti olmadığı halde üniforma kullananlar cezaya tabi tutulacaklardı. Aynı şekilde Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı din memurları, dini anlam ifade eden bir kıyafeti yetkisiz ve izinsiz giyerlerse üç aydan bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı⁴⁵³. Şapka İktisası Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle resmi ve gündelik işlerde şapkanın kullanımın nasıl olacağına dair de düzenlemeler yapıldı. Şapka kullanımına dair Türk Silahlı Kuvvetleri halka da örnek olacak bir duruş sergilemiştir⁴⁵⁴.

Çağdaş görünümün giderek yaygınlaştığı Türk toplumunda eskiye dönüşü her manada engellemek için 3 Aralık 1934’te tüm din görevlileri ve ruhanilerin mabetler dışında dinsel kisve (kıyafet) taşımaları yasaklanmıştır⁴⁵⁵. Bundan sonra dini kisveler belirli kimseler tarafından, uygun görülen zaman ve yerlerde giyilecekti. Yapılan bu kanuni düzenleme ile dini kıyafetlerin istismarı engellendiği gibi yasal koruma altına alınması sağlandı. Şerafettin Yaltkaya, şapka düzenlemesine destek veren bir din adamı ve akademisyendir. Fakat Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde Çankırı Halkevi’nde sergilenen tiyatro gösterisinde, sarık ve cübbe gibi dini kıyafetlerin alay

⁴⁴⁹Nurettin Paşa’ya Mecliste verilen cevaplar hakkında bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 19, 222-230.

⁴⁵⁰Şapka İktisası Kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 19, 231, 232; ...*Sicili Kavanini*(1926). İstanbul: Cihan Matbaası, Cilt: 2, s. 15.

⁴⁵¹Millet Meclisi’nde İrtica Paşasının İşi Ne? (2 Aralık 1925). *Cumhuriyet*, Sayı: 563, s. 1.

⁴⁵²Ahmet Rasim (6 Nisan 1926). Osmanlı Tarihi’nde serpuş, *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1708, s. 2.

⁴⁵³...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 8, 312.

⁴⁵⁴Türk Silahlı Kuvvetleri’ne Frenk Şapkası (19 Temmuz 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 431, s. 1.

⁴⁵⁵Kıyafet Kanunu Dün Mecliste Kabul Edildi (4 Aralık 1934). *Milliyet*, Sayı: 3169, s. 1.

konusu yapılmasına tepki göstermiştir. Din adamlarının kullandığı kıyafetlerin aşığılanmasına mani olmanın vicdan özgürlüğünün bir gereğı olduğunu belirtmiştir. Yalrkaya, yasal düzenlemeyle sarık ve cübbe kullanmanın suistimal edilmesinin engellendiğini ifade etti. Bu kıyafetlerin alay konusu yapılmasını insan haklarına aykırı bularak bir daha benzer olayların tekrar etmemesi için devlet yetkilerini göreve çağırıştır:

“Muhtelif yerlerde müsamerelerde bazı saygısız vatandaşlar tarafından zaman zaman tekrar edilerek halkın istikrah edeceği hadde varan bu çirkin hareketlere bir nihayet verilmesini milli terbiyemiz ve hakiki temsil sanatımız emreder. Meselenin bu içtimai safhasını bırakıpta, kanuni vaziyetini tetkik ettiğimizde bu sahne müretteplerinin vatsa-i tezyif olarak kullandıkları cübbe ve sarık dün şunun bunun arkasına giydiğı serbest başına geçirdiğı bir kisve iken, bugün devletçe kendisine kıymet verilerek herkes tarafından istimali yasak edilmiş bir üniformadır ki, o yalnız dini vazife sahiplerinin kutsi vazifelerini ifa ederken kullanmalarına tahsis olunmuştur. Hususiyle Diyanet İşleri Makamını işgal eden ve yüksek makamınıza tabi bulunan bir kimsenin kanunen başına koymak hakkına malik olduğı bir alamettir. Devletin kıymet verdiğı bir üniformayı her ne maksatla olursa olsun tahkire kimsenin hakkı yoktur. Ruhu kanuna muhaliftir. Meselenin hukuki vaziyeti böyle iken bazı sahnelerde hala bu saygısız hareketlere devam edilmesini hükümetin doğru bulmayacağı şüphesizdir. Bugün ifa ettikleri dini vazife itibariyle cemiyetin kendilerine hürmet ettiğı meslektaşlarımız bu mesleki kisvelerini üzerlerine alırken ciddi bir ağırlık vicdani bir azap duyduklarına şüphe edilmemelidir. O dün müptezeldi devlet bugün muhterem kıldı. Büyük Başvekilimiz, bu çirkin mevzu üzerinde fazla tavakkuf ettiğimizzn sebebi hiçbir meslek müntesibine bugünkü, nede geçmişe ait kıyafetleriyle sahnelerde hakaret görmediğı halde yalnız ilmiye müntesiplerinin ve din adamlarının tahkir edilmesi ve bunun zaman zaman tekrar edilip durmasıdır”⁴⁵⁶.

⁴⁵⁶BCA(28 Nisan 1942). 030. 10. 26. 151. 17.

Türk toplumunun gerek dış görüntüsü gerekse zihin dünyası çağdaşlaştırmaya çalışılırken yapılanlara muhalif kişilerde ortaya çıkmıştır. Bu muhaliflerin sesi şapkayı desteleyenler kadar güçlü çıkmasa da halk içinde bazı kişileri etkilemeyi başarmışlardır. Bazı yerlerde şapka giyilmesi hakkında çıkartılan kanuna gösterilen tepkilerden dolayı zaman zaman kamu güvenliği bozulmuştur. Devrimlerin hayata geçirilmesi esnasında Türk milleti genel anlamda yapılanlara destekçi bir tavır içinde olmuştur. Ancak yanlış anlaşılmalara ve kimi istismarcıların tutumlarından dolayı en fazla direnç gösterilen yeniliklerin başında şapka düzenlemesi gelmiştir.

3. 2. 2. Şapka İktisası Kanuna Tepkiler ve Yalpkaya'nın Şapkayı Laik Yaşama Uyarlaması

Kanunlaşma süreci TBMM'de kolay kabul edilmiş ve giyilmesi kanunlaşmadan halk arasında hüsn-ü kabul görmüş şapka ile ilgili devrimin gerçekleşme zamanı, hassas bir döneme denk düşmüştür. Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra 1924 ve 1925 yıllarında art arda çok önemli devrimler hayata geçirilmiştir. Bu dönemde halifeliliğin kaldırılması, Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin ilgası, eğitim öğretimin birleştirilmesi, medreselerin kapatılması, tekke zaviye türbelerin kapatılması inanç eksenli devrimler olup laik Cumhuriyet'i içine sindiremeyenler için bahane teşkil edecek türden gelişmeler olarak tarihe geçmiştir. Şapka İktisası Kanunu bütün bu yaşananların üstüne gerçekleştirilmiş bir düzenlemedir. Rejim ile ilgili bazı gizli hesapları olan çevreler Tanzimat'tan bu yana oluşturulmaya çalışılan "din elden gidiyor" sosyal algısını da kullanarak, şapka üzerinden toplumun kimi kesimlerini harekete geçirdi. Şapka düzenlemesine karşı şiddet eylemlerine başvurarak tepki verenlerin ortak özellikleri, sosyal olarak muhafazakâr tabanlı şehirlerde yaşamaları, çoğunun yaşamlarında memurların kullandıkları dışında Avrupalı biçimde şapka görmemiş olması, Hazreti Muhammed'in namazda sarık takmayı öven hadislerini farzmuş gibi algılamaları, iletişime kapalı bir yaşam sürmeleri ve sadece inandıkları din adamlarına kulak veren insanlar olmalarıdır.

Şapka giyilmesine dair çıkartılan kanun aleyhinde yapılan gösterilerde atılan sloganların benzer oluşu ve aynı türden insanların olaylarda öne itilmesi üzerinde

düşünülmesi gereken bir durumdu⁴⁵⁷. Halkı şapka kanuna karşı harekete geçmeye çağıranların ısrar ettikleri konuların başında, yeni giyilecek serpuşla namazda secdeye gütmenin mümkün olmadığı iddiası gelmiştir. Bu iddia Anadolu’da bir şekilde karşılık buldu. Şapka yasasına muhalif davranış nedenlerinden biri de bazı kimselerin fes takmadıkları takdirde siyasi statü ve sosyal saygınlıklarını yitireceklerine inanmaları olmuştur⁴⁵⁸.

Şapkaya yönelik ilk tepki, henüz yasal düzenleme yapılmadan Malatya’da ortaya çıktı ve isyanın bastırılmasında Belediye Başkanı Hasan Bey’in gayretleri önemli rol oynadı⁴⁵⁹. Kasım başında Malatya’da görülen küçük çaplı ayaklanmayı, 14 Kasım 1925’te Sivas’taki daha büyük bir başkaldırı takip etti. Sivas’ta İmamzade Mehmet Necati ve arkadaşları halktan bazı kimselerin desteğini alarak, sarık yerine şapkayı kabul edemeyeceklerini ulu orta beyan ettiler. Yıllardır başlarında bulunan sarıkla hiçbir kimseye zarar vermediklerini Sivas sokaklarında haykıran 40-50 kişilik grup hükümet yetkililerince tutuklanınca, daha kalabalık kitlelerin galeyana gelmesine mani olundu. Kayseri’de Şeyh Ahmet Hamdi’nin başını çektiği olaylarda ise 300 kişi tutuklandı. Malatya, Sivas ve Kayseri’deki şapka aleyhtarı gösteriler başka şehirlerde yaşayan yeniliklere kapalı çevreleri de harekete geçirdi⁴⁶⁰.

Şapka karşıtı ilk büyük çaplı tepki, 24 Kasım 1925’te bir sabah namazı sonrası başlayan olayların giderek büyümesi üzerine Erzurum’da yaşandı. Gâvur İmam lakaplı sözde bir hocayla birlikte Hoca Osman Efendi’nin halkı kışkırtması üzerine sayıları 3.000’i bulan topluluk valinin evinin önünde toplanarak gösteri yaptı. Olayların güçlkle bastırılması üzerine harekete geçen İsmet İnönü hükümeti, Erzurum yöresinde bir aylığına idare-i örfiye (sıkıyönetim) ilan etti⁴⁶¹. Atatürk, Erzurum’da çıkan olaylara geniş bir bakış açısıyla yaklaşarak, bunların “münferit hadiseler” olarak kabul edilmesi gerektiğini söyledi⁴⁶². Erzurum’daki olaylar yatıştırıldıktan kısa süre sonra Rize’de bazı köy imamlarının halkı yanlış yönlendirmesi üzerine meydana gelen geniş çaplı gösteriler vatandaşların isyancılara verdiği desteği geri çekmesi üzerine sonuçsuz

⁴⁵⁷ Gösteriler Bir Merkezden mi İdare Olundu? (13 Aralık 1341). *Cumhuriyet*, Sayı:574, s. 2.

⁴⁵⁸ T. M. Olgun(1990). *Matbuat âlemindeki hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Nehir Yayınları, s. 373.

⁴⁵⁹ Malatya’da Şapkaya Karşı Mukavemete Belediye Reisi Hasan Bey Mani Oldu (4 Kasım 1925). *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1661, s. 1.

⁴⁶⁰ Dumont, 1994, **a.g.k.**, 124.

⁴⁶¹ Erzurum Vilayeti Dâhilinde Bir Ay Süreyle İdare-i Örfiye İlan Olundu (26 Kasım 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 557, s. 1.

⁴⁶² Gazi Erzurum’daki Hadiseleri Değerlendirdi (22 Şubat 1341). *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1413, s. 1.

kaldı⁴⁶³. İmam Şaban ve Muhtar Yakup'un başı çektiği Rize olayları esnasında asiler, halkı etkilemek için bir taraftan İskilipli Atıf Hoca'nın şapka risalesini dağıtmış diğer yandan Atatürk'ün yaralandığı iddiasını ortaya atmışlardır. Bu seviyesiz ve asılsız iddia şapkaya karşı gösterilen tepkiler sırasında sadece çağdaşlaşma ve Cumhuriyet'in değil, Atatürk'ün şahsının da hedef alındığının önemli bir göstergesidir. Hiç kuşkusuz şapka düzenlemesine karşı güvenlik güçlerini en fazla uğraştıran olaylar Rize'de yaşanmıştır. Yörede asayişin sağlanması on günü buldu. Nihayet Hamidiye zırhlısının top atışı yaparak, isyana katılanların geri çekilmesini sağlaması⁴⁶⁴, devrimlerin her zaman ılımlı bir ortamda gerçekleşmediğini kanıtlar nitelikteki bir gelişme olarak tarihteki yerini almıştır.

Rize halkı gibi mütedeyyin bir yapıya sahip olan Maraş'ta da şapka karşıtı olaylar görüldü. 26 Kasım'da Ulu Cami kapısına asılan şapka aleyhtarı bildiriye ilaveten, 31 Mart Olayı'nda da başı çekenlerden birisi olan Gemicioğlu Ali'nin halkı Cumhuriyet güçlerine karşı kışkırtması üzerine, Maraş'ta çıkan olaylar Vali Halit Bey'in askerle çabuk işbirliği kurmasıyla büyümeden bastırılmıştır⁴⁶⁵. Maraş'ta halkı isyana teşvik edenler, diğer şehirlerde yaşanan olayların benzeri bir yol izleyerek yurttaşlar üzerinde Müslümanlığımız elden gidiyor algısı meydana getirmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir⁴⁶⁶. Kasım sonunda Tokat Erbaa'da 4 Aralık 1925'te de Giresun'da şapka karşıtı gösteriler yaşandı. Erbaa'daki olayların çıkmasında etkili olan Belediye Başkanı Hacı Fethullah halktan beklediği desteği göremeyince isyan çevre kasabalara yayılmadı⁴⁶⁷. 4 Aralık 1925'te Giresun'da halk üzerinde tesirli olan hocalardan Hüseyin ve Abdullah ile beraber Şeyh Muharrem'in gayretleri sonucu çıkan şapka karşıtı isyanın bastırılması sırasında 60 kişinin tutuklanması TBMM'de gündem konusu yapıldı⁴⁶⁸. Anadolu'da görülen şapka karşıtı olaylar, İstanbul'da Fatih semtiyle sınırlı kaldı. Fatih semtinde görülen olaylarda başı çekenlerden birisi de gazeteci Ömer Rıza Doğrul olmuştur⁴⁶⁹. Yüz yıllardır Osmanlı saltanatının başkentliğini yaptığı için kritik öneme sahip İstanbul'da, olayların tüm şehre yayılmamasında, askeri birliklerin hızlı davranması ve yargılama sürecinin kısa tutulması önemli rol oynadı.

⁴⁶³M. Goloğlu(2011). *Devrimler ve tepkiler/ Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 157.

⁴⁶⁴Goloğlu, 2011, **a.g.k.**, 154.

⁴⁶⁵Maraş'ta Çıkan Olayların Suçluları Mahkeme Edildi (6 Aralık 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 567, s. 3.

⁴⁶⁶Maraş'ta Şapkaya Muhalef Olaylar ve Müslümanlığımız (6 Aralık 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 567, s. 3.

⁴⁶⁷Hacı Fethullah Yurttaşlardan Destek Göremedi (1 Aralık 1341). *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1688, s. 1.

⁴⁶⁸...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 20, 109, 110.

⁴⁶⁹Ömer Rıza Şapka Kanununa Muhalefetten Beylerbeyi'nde Tutuklandı (8 Aralık 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 569, s. 1.

Şapka düzenlemesi esnasında geniş halk kitlelerinin katıldığı karşı gösterilerin yanında Manisa Alaşehir ve Balıkesir Burhaniye’de olduğu gibi küçük çaplı münferit hadiseler de yaşanmıştır. Şapka İktisası Yasası’nın kabul edildiği dönemde, anavatana katılmamış olan Antakya/Hatay halkı içinde Türkiye’deki uygulamalardan sonra başında şapka ile sokakta dolaşan kişilere rastlanmıştır. Ancak Antakya’da da dini açıdan salahiyet sahibi olmadığı halde bazı kişiler, şapka giyilmesine karşı müteedeyin çevrelerin manevi duygularını kullanarak bir takım olayların yaşanmasına neden olmuştur⁴⁷⁰.

Şapka düzenlemesine karşı gösterilen tepkileri bastırmak için Erzurum ve Rize’deki olaylarda olduğu gibi hükümet tarafından birçok yerde askeri önlemler alınmak zorunda kalınmıştır. Bu tedbirlere ilaveten isyan bölgelerinde İstiklal Mahkemeleri kurularak yasal önlemler de devreye sokuldu. Demokratik ve laik Cumhuriyet rejiminin yerleşmesi için bir süreliğine, emniyet mekanizması olarak vazife yapan İstiklal Mahkemeleri, şapka karşıtı olayların çıktığı şehir ve kasabalarda hızlı biçimde meydana getirilerek kamu güvenliğinin tekrar sağlanmasına önemli ölçüde katkı da bulunmuştur. Şapka düzenlemesi aleyhinde 1925 ve 1926 yıllarında çıkan olaylarla bağlantılı 808 kişi yargılanmış ve bunlardan 57 tanesi idama mahkûm edilmiştir. Yargılanan ve cezalandırılanların büyük bir bölümü çağdaşlaşma karşıtı din adamları idi.⁴⁷¹

Şapka giyilmesi hakkında çıkartılan yasaya gösterilen tepkilerin dinsel nedenleri dışında, sosyo ekonomik sebepleri de mevcuttu. Yıllardır bir üretim düzeneğine sahip fes imalatçıları ve çalışanları şapkaya karşı gösterilen refleksleri mali nedenlere bağlı olarak destekledi. Fes satamayacak olan imalatçı ve kalıpcılar bu sefer kasket üretimine başladı⁴⁷². Ancak senelerdir takke, sarık ya da fese alışan insanların kasketi bir anda benimsemesi mümkün olmadı. Bu şartlar altında mali durumu giderek zorlaşan başlık imalatçıları ve kalıpcıları isyanların içinde yer almıştır.

Dini, sosyal ve mali nedenlere bağlı olarak çıkan şapka karşıtı hareketler yaklaşık bir yıl boyunca ülke gündemini meşgul etmiştir. Atatürk, 31 Mart Olayı gibi bu

⁴⁷⁰Antakya’da İrtica Hadisesi (19 Ocak 1934). *Cumhuriyet*, Sayı: 4499, s. 1.

⁴⁷¹Aybars, 2009, **a.g.k.**, 314.

⁴⁷²K. Z. Gençosman(1981). *Altın yıllar*. İstanbul: Hür Yayınları, s. 116.

gelişmeleri de geriye dönüşün bir özlemi olarak değerlendirmiştir⁴⁷³. Yaşanmış bir takım olumsuzluklara ve aşırıya kaçan tepkilere rağmen şapkanın kısa sürede genele varan bir kullanıma ulaşması, Avrupa’da Türkiye lehine bir hava meydana gelmesine yardımcı oldu. Bu sayede Batılılar Türkiye’deki çağdaşlaşma hareketlerinin ne kadar köklü değişimler olduğunu anladı. Şapka İktisası Yasası’nın uygulanması, Avrupalılara Türk halkı, hükümeti ve aydınının uygarlaşma yolundaki özverisini gösteren tarihi bir öneme sahiptir⁴⁷⁴.

Türkiye’deki şapka düzenlemesi İslam coğrafyasında, Avrupalıların bakış açısından farklı biçimde değerlendirmiştir. Bazı İslam ülkeleri Türkiye’nin neredeyse şapka düzenlemesiyle İslam dünyasından tamamıyla koptuğuna savundu. Hatta bazı Müslüman devletlerle olan ilişkilerde, Türk heyetindeki görevlilerin şapka giymesinden dolayı ciddi sıkıntılar yaşandı. Bu dönemde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılan Mısır ateşesinin Atatürk’ün ısrarına rağmen şapka giymemesi yaklaşık iki ay boyunca, iki Müslüman devlet arasındaki ilişkilerde bir soğukluğa neden oldu⁴⁷⁵. Atatürk’ün şapka düzenlemesi birçok Müslüman ülke tarafından dikkatle takip edilmiş ve bir süre sonra bu ülkelerin bazılarında da başlık ile ilgili tartışmalar yapılmıştır. İran Türkiye’deki şapka devrimine en çok ilgi gösteren İslam devleti olmuştur. Yeni İran şahı Rıza Pehlevi’nin Atatürk’e olan hayranlığı, ülkesinde yüz yıllardır kullanılan başlıkları revize etmesini sağladı⁴⁷⁶. Suriye’de ise Türkiye’nin çağdaşlaşma girişimlerini takdir eden bazı çevreler olsa da Hatay meselesinden dolayı iki ülkenin arasının açık olması, Suriye hükümetinin Türkiye’deki şapka düzenlemesini olumlu karşılamamasına yol açmıştır. Ülkemizde şapka devriminin gerçekleştirildiği dönemde Irak, Afganistan, Filistin ve Pakistan gibi Müslüman memleketlerinde de kullanılan başlıkların İslamiyet’in içeriği ile ne kadar örtüştüğüne dair ciddi tartışmalar yapıldı. Ancak bu ülkelerdeki halkların Türk milleti kadar yeniliklere açık olmaması ve belirtilen yerlerde Atatürk gibi devrimci bir liderin ortaya çıkmaması Türk Devrimi’ne benzer köklü değişimlerin yaşanmasına mani olmuştur.

⁴⁷³ Atatürk’ün şapka giyilmesi hakkındaki kanuna karşı çıkan isyanlara yönelik değerlendirmeleri için bkz. Atatürk, 2011, **a.g.k.**, 895, 896.

⁴⁷⁴ G. Koçak(1987)Almanya’nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadoly’nin gözü ile Türkiye’nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı, *Tarih ve Toplum*, 7(40), s. 6.

⁴⁷⁵ M. S. Yılmaz(2005). Türkiye’deki şapka ve kıyafet inkılâbının Mısır kamuoyunda yansımaları, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 4.

⁴⁷⁶ Koloğlu, 1978, **a.g.k.**, 125.

Şapka düzenlemesine karşı din görevlilerinin tamamının aynı tepkileri verdiğinden bahsetmek mümkün değildir. Esasen İslam Tarihi'nde mezheplerin ortaya çıkışından bu yana başlık ya da şapka meselesi hep tartışma konusu yapılmıştır. Ancak İslam'ın çağdaş bir anlayışla yorumlanmasına duyulan ihtiyaç üzerine ortaya çıkan İslamcılık akımıyla beraber, şapka ile ilgili tartışmalar farklı bir boyut kazandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Abduh, çağdaş yorumlamalarda bulunarak ehli kitabın kestiği kurbanı yemeye ve mezhepler arası geçişe cevaz verdi. Muhammed Abduh, "frenk libası" giymenin ve Batılıların şapkasını kullanmanın dini açıdan bir sakınca teşkil etmediğini belirtti. İslam dünyasında ve ülkemizde birçok din adamı Muhammed Abduh'un bu fetvalarını olumlu bularak destekledi⁴⁷⁷. Bu aydınlardan birisi de, Muhammed Abduh ile önemli ölçüde fikirsel benzerlikleri olan Şerafettin Yaltkaya'dır.

Yaltkaya, her şeyden önce genel anlamda kılık kıyafet meselesine tabii (fitri) ihtiyacı karşılayanın bir gereği olarak yaklaşmıştır. Giyinme meselesini ekonomik bir konu olarak değerlendirir⁴⁷⁸. Yaltkaya, ümmet-i vasat (orta ümmet) bir anlayışla içinde kıyafete dair fikirleini şu sözlerle dile getirmiştir:

"Dinimiz(şeriatımız),hiçbir vakit ne içtimai ne ahlaki ve de ne ebedi tam bir menfaati tahrir etmiş değildir. Şeriatımız insana tam bir menfaat veren şeyleri helal ve tam mazarat veren şeyleride haram kılmıştır. Giyside de olduğu gibi aslolan kolaylıktır (yüsr). Libas güzel giyim için vardır. Elbise fitri duygularını yitirmemiş olanların üstünü başını örter. Cahiliye Araplarının zaman zaman yaptığı gibi yarı çıplak dolaşmak, hatta güzel giyinmenin bazen haram olduğunu düşünmek şeriatımızca kat'a uygun değildir. Allahu Teâlâ namazlara gelirken güzel elbiseler giyinip, güzel kokular sürmemizi emreder. Tasarruf yapacağım diye yememek, giymemek, giydirmemek İslamiyet'te yoktur. Medeniyet-i asriye her gün başka bir ihtiyacı doğurmakta. Elbise konusunda israfa kaçmadan, gösterişe sapmadan ve edebe riayet ederek ihtiyacımızı karşılamaya itina etmeliyiz. İslamiyet yaratılışa müsavi bir itikadı benimsediğinden libaslarımız, fıtratımızın neşvü nema bulduğu bedenimize yakışsa kâfidir. Her zaman

⁴⁷⁷ A. Erbaş(2002). *Çağımızda sosyal değişme ve İslam*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 472.

⁴⁷⁸ Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 80.

*giyilmesi kabul edilmiş olan kıyafeti herkesin kendisine yakıştırmaması gerektir”.*⁴⁷⁹

Yaltkaya, kıyafete dair toplumun genelinin benimsediği tarzın dışına çıkmamayı ve bu konuda sosyal bir huzursuzluğa yol açmamayı önemsemiştir. Kıyafet tercihi ile kişinin ahlakı arasında bağlantı kurmuştur. O’un kıyafet konusunda belirlediği ilkelerin başında israftan kaçınılması gelmektedir. İnsanın giysisinin kibire neden olmaması üzerinde hassasiyetle durmuştur:

*“Bir kimsenin, diğer kimseler arasında her hususta olduğu gibi kıyafet hususunda da müstesna teşkil etmesi halka karşı bir nevi hürmetsizlik olacağından ahlaki bir hareket sayılmaz. Herkesin tabii görmeyeceği şekilde saç bırakmalar veya muhalif tarzda giyinmeler hata kuvvesinde olduğu gibi giydiği libası (elbise) kendisine yakıştırmamak ve renkleri biri birine uydurmamak da bakan gözleri rahatsız edebilir. Bunun içindir ki, yalnız libas hususunda adeta muhalefet edilmemek değil, giyilen libasın yakıştırılması da şarttır. Bu hal hem medeniyetin hem de şeriatın icabıdır. İslam şeriatının libas hususunda men eylemiş olduğu yalnız israftır. Mesela lüzumsuz yere kolları ve etekleri uzatmak ve bununla etrafa kibir satmak istenilirse bu halin, Allah’ın rahmetinden uzak kalmağa sebep olacağı bir hadiste bildirilmiştir”.*⁴⁸⁰

Yaltkaya, Türk Devrimi açısından önem arz eden çoğu gelişme karşısında olduğu gibi şapka meselesinde de dinsel referanslar bulma yolunu tutmuştur. İstanbul kütüphanelerinde yaptığı araştırmalarda İslam Tarihi’nde başlık giyilmesi ile ilgili yaşanmış dikkat çekici bir olayın bilgisine ulaşmıştır. Abbasi Devleti zamanındaki bir Türk fakihin başında geçen bir olaydan bahsederek Batılıların kullandığı şapkaya benzer başlık kullanmaya dair dini anlamda önemli çıkarsamalar yapmıştır:

“Menkübers ibini yalın kılınç Abbasi halifelerinden Nasır’ın Gölelerinden idi. Necmi Alaadin lakabı ve Ebu Şeca künyelerini almış bu zat kelamcı aynı zamanda fıkıhçı idi. El-cevab-ı ahir el-müdeyye namındaki kitabın sahibi bu zatın Ebu Hanife mezhebi üzere yazılmış fıkıhtan bir

⁴⁷⁹Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 80, 81.

⁴⁸⁰Yaltkaya1944b, a.g.k., 80.

eserinden bahsediliyor. Kelam da dahi bir eser meydana getirmiştir. Bu eseri görenler birçok fevaid-i muhtefi bulunduğunu söylüyor. Menkübers bin yalın kılınç (kısasıyla Bekbers) usul ve fıkıha vakıf eyi bir fakih olmakla beraber başına sarık sarmaz idi. Sırtına asker elbisesi giyer ve başına askere mahsus olan serpuşu koyar idi. Bağdat Halifesi başına sarık sarmak şartıyla kendisine Bağdat kadıyulkuzatlığı (baş kadılık) teklif etmiş ise de giymekte olduğu asker elbisesini sırtından çıkarmamak ve başına sarık sarmamak için bu yüksek rütbeyi kabul etmemiş idi. Menkübers vefatından sonra da Ebu Hanife'nin yanına defnolunmuştur".⁴⁸¹

Kıyafet konusunda şapka devrimine karşı kimi çevrelerin yaptığı gibi toplumsal huzuru sarsacak girişimlerde bulunulmasına karşı çıkan Yaltkaya, bu ve benzeri konularda devlet idarecilerinin tercihiine saygı duymanın önemine işaret etmiştir. Yaltkaya, "Allah, insanı dünyaya iman ve güzel ahlakla yollar elbise ile değil" fikrinden hareketle giyinme meselesini imanın bir şartı olarak algılamaz.⁴⁸² İslamiyet'te namaz kılmak, oruç tutmak akraba ziyaretleri yapmak, anne babaya hayırlı evlat olmak gibi ibadetlerin tesettürün önüne geçen konular olduğuna dikkat çekerek, toplum merkezli düşündüğünü göstermiştir.⁴⁸³

3. 2. 3. Türk Kadınının Kılık Kıyafetinin Çağdaştırılması

Cumhuriyet öncesinde kadınının kılık kıyafetinde yaşanan değişikliklerin Atatürk'ün tasarladığı çağdaş kadın imajının tam karşılığı olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Atatürk her fırsatta, Türk kadınında görmek istediği özellikleri dile getirmiştir⁴⁸⁴. Atatürk, İslamiyet'te zikredilen tesettürün zaman içinde yanlış anlaşıldığına dikkat çeken beyanlarda bulunmuştur. Atatürk'e göre, kadının kapanma meselesi abartılmamalı ve bu konuda sosyal yaşamda rahatsızlığa yol açmamaya özen gösterilmelidir. Atatürk, kadın kılık kıyafetinde ölçünün "toplumsal adap" olduğunu ve buna muhalif hareket edilmemesi gerektiğini

⁴⁸¹Yaltkaya(1932b). Türk kelmacıları Osmanlılardan evvel-1, *Darü'l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 23, s. 6.

⁴⁸²Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 278.

⁴⁸³Yaltkaya, 1944b, **a.g.k.**, 86.

⁴⁸⁴Atatürk'ün zihnindeki kadın imgesi için bkz. İnan(1991). *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad hatıraları*. Ankara: TTK Yayınları, s. 26-28.

savunmuştur⁴⁸⁵. Atatürk, Türk kadınlarının bir an evvel peçe ve çarşaf kullanmayı bırakması gerektiğini belirtmiştir. O'na göre, bu giysiler dini olmaktan çok gelenekseldi. İslam dininin peçe ve çarşaf kullanımına dair açık hükümlerinin bulunmadığına inanmaktaydı. Atatürk, 27 Ağustos 1925'te İnebolu Türk Ocağı'nda kadınlarımızın büyük çoğunluğunun o dönemde kullandığı bu kıyafetlerden duyduğu rahatsızlığı şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Seyahatim esnasında köylerde değil, bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif ve itina ile kapatmış olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz, kendileri için mutlaka mucibi azap ve ızdırap olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim hodbinliğimizin eseridir. Çok afif ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar kadınlarımızda, bizim gibi müdrik ve mütefekkir insanlardır. Onlara mukaddesatı ahlakiyeyi telkin etmek, milli ahlakımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile nezahetle teçhiz etmek esası üzerinde bulunduktan sonra fazla hodbinliğe lüzum kalmaz. Onlarda yüzlerini cihana gösterebilirler ve gözleri ile cihanı dikkatlice görebilirler. Bunda korkulacak bir şey yoktur”.*⁴⁸⁶

Cumhuriyet'in ilanından sonraki ilk on beş yılda, Atatürk önderliğinde kadın kıyafetleri ile ilgili önemli değişiklikler yapılmıştır. Ancak kadınların giymesi gereken kıyafetlere dair herhangi bir yasa çıkarılmamıştır. Bu konuda, yasal düzenlemeler yapılmamasına rağmen Atatürk, Türk kadınlarının daima çağdaş kıyafetleri tercih etmesini önermiştir. Türkiye'de kadın kıyafetlerindeki değişim sosyal hayatta kadınların kazandıkları statüye koşut biçimde gerçekleşmiştir. Türk kadını öğretmenlikten doktorluğa, gazetecilikten ebeliğe kadar iş hayatının pek çok safhasında çalışmaya başladıktan sonra, daha rahat kıyafetler kullanmayı tercih etmiştir. 17 Şubat 1926'da Türk Medeni Kanunun kabul edilmesiyle, Cumhuriyet idaresi kadınlarının toplumdaki saygınlığı daha da arttırdı. Kadının her alanda yetkin olmaya başlaması kıyafetlerinin çağdaş görünüme kavuşmasını çabuklaştırmıştır. Türk Medeni Kanunu'nun, kadınlara ekonomik ve sosyal yaşamda sunduğu imkânlar peçe ile çarşafın gündelik hayattan daha

⁴⁸⁵ Atatürk'ün kıyafete dair fikirleri ile Yalnkaya'nın düşünceleri arasında paralellikler mevcuttur. Her ikisi de peçenin dinsel örtünme şekli içerisinde yer almadığını ileri sürmüşlerdir. Atatürk'ün kadın kıyafeti hakkındaki düşünceleri için bkz. E. Z. Karal(2003). *Atatürk'ten Düşünceler*. Ankara: ODTÜ Yayınevi, s. 61.

⁴⁸⁶ TİTE, 1961, a.g.k., Cilt: 2, 168.

kolay çıkartılmasını sağladı. Yerel yönetim ve valilerin uygulamaları da bu giysilerin terk edilmesinde önemli bir etken oldu. Bazı kadın dergi ve gazetelerinin yerel yönetimlerin koyduğu peçe çarşaf yasağını desteklemeleri kamuoyunda Batılı kadın kıyafetlerinin lehine bir hava oluşmasını sağladı⁴⁸⁷. Kadın kıyafetlerinin çağdaştırılması sürecinde, peçenin kamusal alanda kullanılmasının yasaklanması ilk olarak Maarif Vekâleti tarafından gerçekleştirilmiştir. Maarif Vekâleti, 1924'ün hemen başında kadın öğretmenlerin yüzleri açık bir vaziyette ders anlatmalarını emreden bir talimatnameyi tüm okullara yolladı⁴⁸⁸. İlerleyen dönemde Vekâlet bu konudaki uygulamaların takipçisi olunca, kamuda görev yapan kadınların geleneksel kıyafetten çağdaş olana geçme süreci daha da hızlandı. Maarif Vekâleti'nin talimatnamesinden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyet'in ilanından birkaç ay sonra kamusal alanda giyilen kadın kıyafetlerine dair bazı düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Kadınların kıyafetlerinin çağdaş görünüme kavuşturulmaya çalışıldığı bir dönemde, çıkartılan Şapka İktisası Kanunu ise sadece erkekleri kapsamıştır. Bu yasanın yalnızca erkeklere yönelik olması, şapka giyilmesine gösterilen tepkilerin daha az olmasına katkıda bulunmuştur.

Her açıdan çağdaşlaşan Türkiye'de kılık kıyafete dair yapılan düzenlemeler özellikle 1926-1935 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Fakat bu durum erkek kılık kıyafetlerinde daha belirgin biçimde gözlemlenmiştir. Kadın kıyafetleriyle ilgili cüretkâr adımlar özellikle 1926 yılından itibaren atıldı. Bazı belediyeler, ekseriyet itibarıyla da Karadeniz ve İç Anadolu şehirlerinde peçe/çarşaf yasağını uygulamaya başladı. Yasağa yerel basının da desteği olmuştur⁴⁸⁹. Bu süreçte Trabzon, Giresun ve Sivas'ta önce şehirde daha sonrada ilçelerde, belediyelerin vilayet meclisleriyle yaptığı işbirliği sonucu, peçenin kullanımı yasaklandı⁴⁹⁰. Afyon, Eskişehir, Aydın, Çorum, Elazığ, Tokat, Maraş, Konya, Ordu ve Isparta peçe/çarşaf kullanımının yerel yönetimlerce yasaklandığı belli başlı şehirler olmuştur⁴⁹¹. İzmir gibi bir kaç şehirde ise peçe veya çarşafın kullanımı hem yaygın değildi hem de buralarda yaşayan kadınların çoğu kendiliğinden bu giysileri terk etmişlerdi.

⁴⁸⁷K. Yakut(2002). Tek parti döneminde peçe ve çarşaf, *Tarih ve Toplum*, 220(37), s. 234.

⁴⁸⁸Peçe Kullanılmamasına Dair Maarif Vekâleti Talimatname Buyurdu (16 Kanun-ı Sani 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 250, s. 3.

⁴⁸⁹Peçe ve çarşaf yasağına dair yerel basında yer alan bir habere örnek olarak bkz. Peçe ve Çarşaf Men Edilmeli (6 Kanun-ı Sani 1927). *Yeşil Giresun*, Sayı: 40, s. 1, 3.

⁴⁹⁰Arıç, 2007, **a.g.k.**, 120.

⁴⁹¹Cumhuriyet'in ilk yıllarında çoğu yerde hayata geçirilen peçe ve çarşaf yasakları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Yakut, K., 2002, **a.g.k.**, 235, 236.

Peçe ve çarşafın yasaklaması o dönemin basın organlarında geniş yer bulmuş ve genel manada bu yasak Türk basınından destek görmüştür⁴⁹². Kimi memurların çekingen tavırlarından dolayı uygulamalarda gecikmeler de yaşandığı olmuştur. Gerçekleştirilen bu düzenlemelerdeki amaç, hiçbir zaman halkın hassasiyetlerine veya toplumun sinir uçlarına dokunmak olmamıştır. Bu uygulamalar sırasında İslamiyet'i çağın koşullarına uygun yorumlayan aydın çevrelerle Atatürk ve devrimci kadrolar arasında ciddi sürtüşmelere pek rastlanmamıştır. Peçe ve çarşaf uygulamalarındaki temel gaye, çağdaş yaşam biçiminin Türkiye halkı tarafından benimsenmesini sağlamaktır⁴⁹³. Peçe ve çarşafa dair ülkede yaygın biçimde uygulamaya konulan yasakların önemli bir nedeni de yapılacak seçimlere hile karışmasını engellemek olmuştur. Zira 1930 sonbaharında yapılan belediye seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası delegelerinin bazıları, peçe veya çarşaf kullanan kimi seçmenlerin birkaç defa oy kullandığı belirterek rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Bu türden usulsüzlüklerin önüne geçmek için peçe ve çarşaf kullanımı ile ilgili 35 kentte kanuni engelleme yapıldı⁴⁹⁴. Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasi amaçlı olarak yapılan bu uygulamaların, benzeri aynı gerekçelerle II. Abdülhamit Dönemi'nde de hayata geçirilmişti.

CHP, peçe ve çarşaf kullanımının yasaklanmasını çağdaşlaşma girişimi ve laikliğin yerleşmesine yardımcı bir eylem olarak değerlendirmiştir. Partinin Mayıs 1935'te gerçekleştirilen dördüncü büyük kurultayında, peçe ve çarşaf meselesini ele alan bir komisyon kuruldu. Komisyon üyeleri iki gün boyunca konuyla ilgili fikrini beyan etmek isteyen herkesi dinledi. Yaşanan bu gelişmelerden sonra, bu kıyafetleri kullanan kadınların sayısının oldukça azaldığı göz önünde bulundurularak yasal bir zorlamaya gerek görmeden tabii seyrinde meselenin çözüleceğine karar verildi⁴⁹⁵. Uygulamalar sırasında belediyelerin yasağı yürürlüğe koyduğu andan itibaren kadınlara peçe ve çarşaf kullanmalarını terk etmeleri ile ilgili süre verilerek, meselenin psikolojik boyutu göz önünde bulundurulmuştur. Belediyelerin ve CHP'nin kararlı tutumunun ardından, İçişleri Vekâleti devreye girdi. Vekâlet, valiliklere ve genel müfettişliklere yolladığı talimatnamede peçe ve çarşafın Türk Devrimi'nde yeri olmadığına dikkat çekerek giyenlerin polis tarafından uyarılması gerektiğini belirtmiştir. İçişleri Vekâleti

⁴⁹²Avanos'ta Peçe ve Çarşaf Kalmadı (9 Haziran 1935). *Ulus*, Sayı:4980, s. 6.

⁴⁹³İnan(1998). *Medeni bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün el Yazıları*. Ankara: TTK Yayınları, s. 370.

⁴⁹⁴H. Uyar(1996). Çarşaf, peçe ve kafes üzerine bazı notlar, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 33, s. 9.

⁴⁹⁵CHP(1935). *Dördüncü Büyük Kurultayı Tutulması 9-16 Mayıs 1935*. Ankara: Ulus Basımevi, s. 14.

talimatnamesinde belirtildiği üzere, uyarılara rağmen belirli bir süreden sonra peçe, çarşaf, peştamal ve üstlük kullanmaya devam edenlere karşı cezai yaptırımlar uygulanması emredilmiştir⁴⁹⁶.

Türk kadını harem hayatından izler taşıyan kıyafetlerden kurtulurken, bu giysilere alternatif olacak yeni kılık kıyafetler de üretilmeye başlanılmıştır. Bir eğitim ve kültür kurumu olarak halkevleri manto gibi çağdaş kıyafetlerin nasıl dikileceğini öğretmek maksadıyla kurslar açmış ve bu kurslar kısa sürede yurt geneline yayılmıştır⁴⁹⁷. İlk olarak Muğla Halkevinde açılan kurslar zaman içinde İzmir, Adana, Kilis, Rize, Maraş ve Aydın gibi birçok şehirde kadınlara hizmet vermeye başladı. 1929'dan itibaren yaşanan dünya ekonomik buhranından en az zararla kurtulmak için 1933'te Sümerbank kurulmuştur. O günün Türkiye'sinde, dokuma sanayinin can damarı olan Sümerbank halkın yerli, ucuz ve daha sade giyinmesini sağlamak amacıyla kadınlarımıza yönelik çağdaş kıyafetler üretti. Sümerbank'ın tezgâhlarında üretilen giysiler Türk kadınlarının Batılı kıyafetlere uyumunu da kolaylaştırdı⁴⁹⁸. Bu tür etkinlikler sonucunda Türk kadını çağdaş kılık kıyafette kendine özgü biçimler oluşturarak, Batılı kadınların giysilerini olduğu gibi taklit etme durumuyla karşı karşıya kalmamıştır. Manto, pardösü, eşarp, eldiven ve pantolon gibi Batılı giysi ya da aksesuarlarda milli bir giyim biçimi meydana getirilmiştir. Bu faaliyetler sonucunda Türk kadınlarına özgü hem çağdaş hem de milli olan yeni bir giyinme tarzı ortaya çıktı. Müslüman bir ülke olarak Türkiye'de uygulanan peçe ve çarşaf yasağı çağdaşlaşma gayretleri içindeki diğer Müslüman ülkelerini de etkilemiştir⁴⁹⁹. Bu dönemde sayıları hızla artan moda dergilerinin de çağdaş kıyafetlerin benimsenmesinde rolü büyük oldu⁵⁰⁰.

Şerafettin Yaltkaya, kadın haklarını ele aldığı yazılarında ağırlıklı olarak kadının sosyal yaşamdaki konumu, siyasi haklara sahip olması gerektiğini ve kadının eğitime dair konuları işlemiştir. Yaltkaya, kadın konulu yazılarında kılık kıyafet meselesine de değinmiştir. Bu yazılarında kadınların kılık kıyafetinin birbirine üstünlük

⁴⁹⁶Emniyet Genel Müdürlüğü(1998). Cumhuriyet'in 75. yıldönümünde polis arşiv belgeleriyle gerçekler. Çarşaf-peçe-peştamalla örtünme sorunları, *Polis Dergisi Özel Sayısı*, Sayı: 16, Yayın No: 129, s. 89-92.

⁴⁹⁷Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü (1935). Halkevleri dikiş kursları başlattı, *Halkevleri*, Sayı: 16, s. 11.

⁴⁹⁸O. Baydar ve D. Özkan(1999). *75 yılda değişen yaşam değişen insan /Cumhuriyet modaları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 53.

⁴⁹⁹Arnavutluk'ta Peçe Men Edildi (18 Mart 1937). *Cumhuriyet*, Sayı: 4612, s. 7.

⁵⁰⁰Örnek olarak bkz. Kadınlar(1928). *Resimli Ay*, Sayı: 8, s. 26-28; Türkiye Güzellik Kraliçesi (31 Ağustos 1345). *Cumhuriyet*, Sayı: 1908, s. 1.

vesilesi olmaması ve Atatürk'ün ifade ettiği şekliyle toplumsal adaba riayet edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur:

*“İçtimai hayatın mihenk taşı olan kadınlarımız ve kızlarımız yaratılış itibariyle libasa pek bir önem verirler. Hüsünlerini bu yolla belli etmek arzusundadırlar. Lakin kadın giysisinde ehemmiyetli olan umurun zıddına davranmamaktır. Göze batan giysiler içinde olmak yerine, giydiğini yakıştırmak gerekir ki, şeriatımız da bunu emreder. Ancak israf ne kadar caiz değilse, Allah'ın nimetini üzerinde izhar etmemekte ulemaca hoş karşılanmamıştır. Hazreti Aişe validemizden tevatür edildiğine göre, Efendimiz güzel giyinmeye büyük önem verir ve zevcesinin ve Hazreti Fatıma'nın da buna hususi önem vermesini arzu ederdi. Dikkat çekmek fahr ve kibire sebebiyet verecektir ki, bu dinimizin en çok yasakladığı hususlardandır. Resullah her daim olduğu gibi kadınların elbiselerinde, üst başlarında umuma uygun davranıp dikkat çekmemesini emir buyurmuştur. Hac farızasını eda ederken de tüm Müslümanlar üstünlük taslamadan bir ve denk giyinmekte ortak bir halde davranmaktadırlar”.*⁵⁰¹

Kadın kıyafetinde sade giysilerin tercih edilmesinin onlara daha fazla zarafet kazandırdığını belirten Yaltkaya, kadınların erkekleri görünce saklanmalarını ya da yüzlerini kapatmalarını doğru bir davranış biçimi olarak değerlendirmez. Hazreti Ayşe'nin Peygamberin olmadığı zamanlarda O'nun mutlak vekili olduğunu ileri sürerek, harem selamlık uygulamasına ve kadınların görünür olmasını engelleyen kıyafetleri kullanmasına karşı çıkmıştır. Düşünce dünyasında tesettürle ilgili sabit bir model belirlemediği için Yaltkaya, peçe ve çarşafa dair de çok net ifadeler kullanmamaya özen göstermiştir. Yaltkaya, İslam Tarihi'nde kadınların kılık kıyafet tercihinin erkeğin yanında bulunmasına herhangi mani oluşturmadığından söz ederek rahat giysiler kullanılmasına cevaz vermiştir:

“Hazreti Aişe ve Hazreti Hatice validelerimiz her zaman mümin ve müminelerle beraber olmuşlardır. Hazreti Hatice ticaretle iştigal olurdu. Ebubekir Sıddık'ın biricik kızı Hazreti Aişe validemiz Peygamber Efendimizin bulunmadığı mekânda adeta mutlak vekiliydi. Müslümanlığın

⁵⁰¹Yaltkaya, 1944b, a.g.k., s.82.

*geçmişi bu kadınlarımızın kahramanlıklarıyla doludur. Bu kadınlarımız kafes usûlü bir yaşamdan gelmemiştir. Müminlerin anaları dert ve isteklerini çekinmeden Efendimize de, kocalarına da, amirlere de beyan buyurabilmişlerdir. Harp meydanında erlerinin yanında libaslarıyla küffara karşı koymuşlardır”.*⁵⁰²

Yaltkaya, kıyafette peçe veya çarşaf kullanımlarında olduğu gibi kadını gündelik yaşamda zora sokabilecek tercihlerden uzak durulması gerektiğini savunan düşüncelere sahip olmuştur. Kadının yaşamın her alanında aktif olarak bulunması gerektiğini dile getirmiştir. Erkek ya da kadın olsun kıyafete dair uygulamalarda dini açıdan ölçü olarak kabul ettiği prensibi “İslam şeriatının libas hususunda men eylemiş olduğu yalnız israftır” sözleriyle dile getirmiştir.⁵⁰³

4. Takvim, Saat, Rakam, Ölçü ve Hafta Sonu Tatili Düzenlemeleri

Mevsimler ve gün içindeki değişime izafeten, doğa insan ilişkilerinin bir neticesi olarak zamanı hesaplamaya yarayan takvim icat edilmiştir. Öncelikli olarak zaman kavramını anlamaya çalışan insan daha sonra ise bu olguya en çok tesir eden nesnelerin gök cisimleri olduğunu fark etmiştir. Zaman hesaplamasında ve takvimin icat edilip geliştirilmesinde ilkçağ Mezopotamya uygarlıkları, eski Mısırlılar, Romalılar, Helenliler ve eski Yunanlıların mühim katkıları olmuştur. Güneş yılına dayalı veya ay yılına dayalı takvimlerin icadı ve bunların günümüze intikal etmesinde bilim insanları, devlet adamları hatta din görevlilerinin büyük yararlılıkları olmuştur⁵⁰⁴. Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet başta olmak üzere birçok dinin belirli vakitlerde bazı ibadetlerin yerine getirilmesini şart koşması takvime olan lüzumu arttırdığı gibi onların geliştirilmesine de katkıda bulunmuştur. Doğa insan ilişkilerini düzenlemeye yardımcı olan, dini ibadetlerin yerine getirilmesinde büyük kolaylıklar sağlayan takvimden, zamanla gündelik ve resmi işlerin hallinde de yararlanıldı. Ulaşım ve haberleşmenin ilerlemesine koşut, siyasal ilişkilerde ve devletlerarasındaki diyaloglar da takvim oldukça büyük önem kazanmaya başlamıştır.

⁵⁰²Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 165.

⁵⁰³Yaltkaya, 1944b, a.g.k., s.82.

⁵⁰⁴N. Çağatay(1978). *Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22(1), s. 109.

Türkler eski dönemlerden itibaren farklı takvim türleri kullanmışlardır. Türklerde takvimin kullanılmasına dair ilk teşebbüslere İskitler (Skythler)'de rastlanmıştır. İskitlerin sahip olduğu Şaman inancı bir zaman ölçer kullanmayı zorunlu kılıyordu. Çünkü Şamanizm kehanette bulunmak ve gelecekte haber vermek üzerine kurulmuş bir inanç sistemi idi⁵⁰⁵. İskitlerden sonra, Asya ve Avrupa Hunlarında zaman kavramı bilinci ve zamanı esas alan bazı etkinlikler görülmüştür. Orhun yazıtlarında da belirtildiği gibi Göktürkler de zaman hesabı önceki Türk devletlerine nazaran daha ayrıntılı biçimde yapılmıştır⁵⁰⁶. Güneş yılına dayalı olan Tarh-i Türkî ya da Sal-i Türkan olarak ta bilinen On İki Hayvanlı Devirli Türk Takvimi'ni ilk kullanan Türk devleti Göktürkler olmuştur⁵⁰⁷. Orta Asya Türk devletleri arasında, uygarlıkta çağına göre son derece gelişmiş bir seviyeye ulaşan Uygurlar da On İki Hayvanlı Devirli Türk Takvimi'ni kullanmışlardır⁵⁰⁸. Müslümanlığın kabulünden sonra ise bu takvim tamamen terk edilmemiştir. Takvim kelimesi, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasıyla kullanılmaya başlandı⁵⁰⁹. Türklerin İslam dinine dâhil olduktan sonra kullandıkları takvim çeşitliliği daha da artmıştır. Ancak çoğu Türk İslam devleti tarafından Hicri (Kameri) Takvim resmi takvim olarak kullanılmış ve birçok meselenin çözümünde esas alınmıştır. Takvimle ilgili çalışmalara Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar, Timurlular, Babürler ve Osmanlılar gibi Türk İslam devletlerinde sıklıkla rastlanmıştır⁵¹⁰.

Osmanlılarda ilk zamanlardan itibaren müneccim başları tarafından “zic” ismi verilen astronomi kayıt defterlerine göre takvimler hazırlanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti yüz yıllarca Hicri Takvimi resmi takvim türü olarak kabul ederken birçok İslam ülkesinde olduğu gibi Jülien Takvimi (Güneş Yıllı Takvim) ikinci takvim olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Jülien Takvimi'ne Romalıların Takvimi manasına gelen Rumi Takvim ismi verilmiştir⁵¹¹. Hicri Takvim'de her yıl bir önceki yıla nazaran oluşan yaklaşık on bir günlük fark Osmanlılarda asker maaşlarının ödenme zamanlarının ayarlanmasında olduğu gibi bir takım resmi işlerin yürütülmesinde zorluklara yol açmaktaydı. Özellikle Hicri yılbaşının değişkenliği ciddi meselelerin

⁵⁰⁵İ. Durmuş(1993). *İskitler(Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 87.

⁵⁰⁶M. Ergin(2006). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 25.

⁵⁰⁷Turan, O., 2004, *On iki hayvanlı Türk takvimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 28.

⁵⁰⁸R. R. Arat(1987). *Türk'lerde tarih zaptı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 158.

⁵⁰⁹H. Ermiş(2008). *Arapçadan Türkçeleşmiş kelimeler sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 680.

⁵¹⁰Türk-İslam Tarihi'nde astronomi ve takvim alanlarında yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Dilgan(1957). *Takvimler ve tarih tekabülleri*. İstanbul: Berksoy Matbaası.

⁵¹¹Dilgan, 1957, **a.g.k.**, 112.

yaşanmasına neden olmuştur. Nihayet mali yaşamda rastlanan problemlerin çözümü için 1676'dan itibaren güneş yılına dayalı takvim (Takvim-i Şemsi) esas kabul edilmeye başlandı ve böylece Mart ayının ilk günü mali yılbaşı olarak kabul edildi. Bundan sonra Osmanlılar hem Takvim-i Kameri hem de Takvim-i Şemsi'yi birlikte kullanmaya başladılar. Fakat Osmanlı ekonomik ve idari hayatında takvim ikilemine bağlı meseleler yaşanmaya devam etti. Sorunun çözümü için XVIII. yüzyılda defterdar Atıf Efendi'nin önerisiyle sabit bir yılbaşı uygulamasına geçildi⁵¹². Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından Rumi Takvim'in kullanım alanı yaygınlaşmıştır. Bu girişimlere rağmen Osmanlılarda takvim karmaşası bitmedi. Tanzimat'ın ilanından sonra yurttaşlara nüfus belgeleri verilirken kimi memurların Hicri kimilerinin ise Rumi Takvim'e göre işlem yapması kargaşanın boyutunun anlaşılması açısından önemli bir gösterge kabul edilmektedir.

İstanbul'da Fransız mühendis Coumbary tarafından 1867'de Rasadhane-i Amire (Devlet Gözlemevi) kurulmasıyla, astronomi çalışmalarıyla beraber takvim çalışmalarına da ağırlık verilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ahmet Cevdet Paşa⁵¹³, Ahmet Şakir Paşa⁵¹⁴, Ebüzziya Tevfik Bey⁵¹⁵, Ahmet Muhtar Paşa⁵¹⁶, Vidinli Tevfik Efendi, Naci Kasım ve Salih Zeki Bey takvim ıslah çalışmalarında öne çıkan isimler olmuştur. Bu bilgilerin hummalı gayretleri sayesinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında Miladi Takvim'e geçiş için sağlam bir alt yapı hazırlanmıştır⁵¹⁷. Yirminci yüzyılın ilk zamanlarında, ülkemizde takvim ve astronomi çalışmalarına en fazla katkı sağlayan bilim insanlarının başında Mehmet Fatin Gökmen gelmiştir. Aynı dönemde Ermeni ve Rum asıllı araştırmacılar tarafından da hem Hicri hem de Rumi Takvim'e

⁵¹²Çağatay, 1978, **a.g.k.**, 136.

⁵¹³Ahmet Cevdet Paşa'nın takvim ıslah çalışmalarına katkıları hakkında ayrıntılı bilgi için kendisi tarafından kaleme alınmış olan şu esere bkz. A. C. Paşa(1996). *Takvimü'l-edvar (takvimler)*. (Haz: Y. Unat ve R. Demir), İstanbul: Gündoğan Yayınları.

⁵¹⁴Ahmet Şakir Paşa'nın takvim hesaplamalarına yönelik çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için kendisinin meydana getirdiği şu esere bkz. A. Ş.Paşa(1892). *Sene-i maliye hakkında mutaleat*. İstanbul: Matba-yı Ebuzziya.

⁵¹⁵Osmanlılarda Müslüman bilginler arasında takvim ile ilgili en verimli çalışmalar Ebüzziya Tevfik Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde devlet bütçesinden tahsis edilen ödenekler sayesinde Ebüzziya Tevfik Bey, 1900 yılına kadar başta Salname-i Hadika olmak üzere on tane farklı takvim türünün basımına öncülük etmiştir. Bu çalışmalarına ilaveten Ebüzziya Tevfik Bey Osmanlı Devleti'nde ilk defa kadınlar için "*Takvim-ün Nisa*" isimli bir takviminde basımını gerçekleştirir. Ebüzziya Tevfik Bey'in bu titiz çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. F. Şerifoğlu(2000). Unutulmaz efsane 1873-1969 Ebüzziya Takvimleri, *Cogito*, Sayı: 22, s. 145-152.

⁵¹⁶On dokuzuncu yüzyılda Osmanlılarda önemli astronomi bilginlerinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın takvimle ilgili çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. A. M. Paşa(1912). *Sene-i maliyenin hicri sene-i şemsiye ile istibdaline dair*. İstanbul: Matba-yı Ebuzziya.

⁵¹⁷Unat(2008). *Bilimin Türk-İslam kaynakları-I tarih boyunca Türklerde gökbilim*. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 166.

yönelik ciddi çalışmalar yapılmıştır. İstanbul’da yaşayan rahip Vahan Minasyan ve Mösyö Peyt bahsedilen çalışmaları yapan isimlerin en başında gelenleri olmuştur⁵¹⁸.

Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyılın sonlarında itibaren yürütülen tüm bilimsel çalışmalara rağmen takvim ile ilgili karmaşık durum bir türlü giderilememiştir. Nihayet II. Meşrutiyet Dönemi’nde Sultan V. Mehmet Reşad, Rumi Takvim’in terk edilmesinin karışıklıklara son vereceğini açıkladı. V. Mehmet’in talimatından sonra Osmanlı parlamentosu, 16 Şubat 1332(1917)’de Takvim-i Garbi ismiyle Gregoryen Takvimi’ni kullanmaya karar verdi⁵¹⁹. Bundan sonra Rumi Takvim resmi işlerde kesinlikle kullanılmamıştır. Fakat halk gündelik işlerde Hicri Takvim’i kullanmaya devam etti. Bu son girişim dahi Osmanlılardaki takvim karışıklığını sonlandırma hususunda yeterli olmadı.

Osmanlı Devleti’nde Padişah V. Mehmet Reşad’ın güneş yılına dayalı takvim kullanılmasını karara bağladığı bir dönemde Şerafettin Yaltkaya takvim ile ilgili tartışmalara müdahil olmuştur. Yaltkaya, bu dönemde kaleme aldığı bir makalesinde güneş yılına dayalı takvimi kullanmanın İslam dinine ait ibadetlerin yerine getirilmesinde sakınca oluşturmadığını dile getirdi. Yaltkaya, Türklerin İslam dinine girdikten sonra tamamının Hicri Takvimi kullanmadığından, Orta Asya’da yaşayan Türklerin büyük bir bölümünün güneş yılına dayalı takvim kullanmayı sürdürdüğünden söz ederek, takvimde Batılı devletlerle aynı çizgide hareket etmeyi doğru bulduğunu beyan etmiştir:

“Nasır-ı Tusi’nin Hülagü Han’ın emriyle riyasetinde bulunduğu bir heyet-i fenniye marifetiyle vücuda getirmiş olduğu Zic-i İlhanı’sının birinci makalesinde söylediği vecih üzere İlhanlılar ve bilumum Türk Hakanları Türkistan Takvimi’ni istimal ederlerdi. Toktamış Han vesair bir takım Türk Hakanlarına ait bazı yarlıglarda bu istimalin dokuzuncu asır hicriye ve hatta daha sonralara kadar terk edilmemiş olduğu görülmektedir. Akvamı müteaddidenin tarihi ve takvimlerinde olduğu gibi Türklerce dahi sene ve aylar, güneş ve ayın icra etmekte olduğu devreler ile hesap ve takdir

⁵¹⁸A. Yüksel(2010). Osmanlı’da zamanı anlamak: Duvar takvimlerinin basım ve yayımı üzerine bazı bilgiler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), s. 512.

⁵¹⁹Muamelet-ı Devlette Takvim-i Garbiye’nin kabulü hakkındaki kanun için bkz. *Düstur*(21 Şubat 1333). Tertip: 2, Cilt: 9, Kanun No: 5447.

edilir. Sene-i Şemsiye-i Hakikiye olarak anılırdı. Türkistan hükeması vaz etmiş oldukları muhtelif devrelerden seneler ve gece ve gündüzleri takdir ve taayyün için, (devr-i isna aşer-i) 'yi istimal ederler idi ki ber vech-i atidir. O dönemde Derviş Elhar Abbas Vasıf diye anılan büyük İslam uleması, Türkistan Takvimi'ni kullanupta namaz, oruç, kabe-i muazzamayı tavaf vesaire gibi tüm amelleri buna göre yerine getirmekte hiçbir caiz olmayan hal olmadığını söylemiştir. Yüzyıllarca Müslüman Türkler safiyane bir kalple ibadetlerini bu takvime göre yapıp Hazreti Mevla'dan kabul buyurmasını niyaz etmişlerdir. İki kâinatın Efendisi de amelde halis niyetin ehemmiyetini buyurmuştur. O halde şemsin hareketine göre vakit ayarlayıp, ibadette bulunmakta dinimizce ne mani olabilir?''⁵²⁰

Yaltkaya, Türkistan Takvimini konu alan yazısında Türk Edebiyat Tarihi'nde önemli bir yeri olan Divan-ı Lügati't Türk'ten sıkça alıntılar yapmıştır⁵²¹. Türk Devrimi'nin dinsel tabanını inşa eden en önemli isimlerden birisi olan Yaltkaya, henüz II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilerleyen zamanda yapılacak köklü takvim değişikliğini kabul edecek toplumsal atmosferin oluşmasına bir ölçüde katkıda bulunmuştur. Şerafettin Yaltkaya örneğinde olduğu gibi çağdaş uygulamalara cevaz veren din adamlarının varlığı, özellikle muhafazakâr kitlelerin değişikliklere uyumunu kolaylaştırmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra birçok alanda var olan ikiliklere son veren Atatürk, aynı yaklaşımı takvim konusunda da sergilemiştir. İlk olarak 1924'te kanuni bir düzenlemeyle Osmanlılardan kalma müneccimbaşılığa son verildi. Hemen ardından 1925'te Türkiye'de zaman hesaplamalarından sorumlu başmuvakkitlik makamı tesis edildi. Ahmet Ziya Akbulut, hükümet tarafından Cumhuriyet Tarihi'nin ilk başmuvakkiti olarak atandı⁵²². Daha sonra, Avrupalı devletlerle ekonomik ilişkilerde yaşanan meseleleri ve yüzyıllardır devam ede gelen zaman hesaplama kargaşasını ortadan kaldırmak için takvim devrimi gerçekleştirildi. 26 Aralık 1925 günü TBMM'nin kabul ettiği 698 sayılı yasa ile Miladi Takvim Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi takvimi

⁵²⁰Yaltkaya(1331a). Vesikalar ve muhtıralar Türk takvimiyle takvimi bazı ibadet ve adetler, *Milli Tettebular*, 2(5), s. 337.

⁵²¹Yaltkaya, 1331a, **a.g.k.**, 338.

⁵²²C. Üçer(2000). Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet takvimleri, *Cogito*, Sayı: 126, s. 126.

kabul edildi⁵²³. 1 Ocak 1926'dan itibaren yürürlüğe giren takvime dair yeni kanuna göre, Hicri Takvim sadece özel maksatlar için yani Müslüman halkın dini günleri ve bayramlarını duyurmak maksadıyla kullanılacak idi⁵²⁴.

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra saat kullanımındaki ikileme son vermek için harekete geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nde diğer İslam memleketlerinde olduğu gibi Ezani Saat kullanılmaktaydı. Avrupalıların “alaturka” olarak isimlendirdikleri saat, haberleşme ve ulaşım olanakların çok hızlı geliştiği XX. yüzyılda global boyuttaki gereksinimleri karşılamaktan yoksundu. Güneş saatini kullanan uygar devletlerle olan ilişkilerde yaşanabilecek aksaklıklardan kurtulmak için saat değişikliğine gitmek kaçınılmazdı. Bu konuda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı adımlar atılmıştır. Ulusal direniş yıllarında Temsilciler Kurulu bazı toplantılarını güneş saatine göre ayarlamıştır. Osmanlı Devleti zamanında yapılan bir takım düzenlemeler ve Milli Mücadele yıllarındaki uygulamalardan sonra, uygun ortamın oluşturulmasının ardından Miladi Takvim görüşmelerinin TBMM'de yapıldığı 26 Aralık 1925 günü, 697 sayılı kanun ile uygar devletlerin kullandığı saat uygulamasına geçilmesi karara bağlandı⁵²⁵. Böylece, Cumhuriyet'in ilanından önce kısmen başlatılmış alafranga saat uygulaması üzerinden bir düzenlemeye gidilerek, yeni günün 24.00'den itibaren gece yarısı başlamasına karar verildi. Greenwich'e göre 30. derecede bulunan meridyen, Türkiye'deki saat hesaplamaları için esas alınacaktı. Yeni uygulamanın halk arasında kısa sürede yaygınlaşarak Ezani Saat'in terk edilmesini sağlamak amacıyla basından da istifade edilmiştir⁵²⁶.

Atatürk, eski döneme ait izler taşıyan unsurları ortadan kaldırılmaya büyük önem vermiş bir liderdir. Yeni Türk harflerinin kabulünden önce 1928'de uluslararası rakamların kullanılması mecburi hale getirilmiştir. 20 Mayıs 1928'de TBMM'de çıkartılan yasa ile Doğu dünyasından emareler taşıyan rakamların kullanılmasına son verildi⁵²⁷. Yüz yıllardır kullanılan rakamların değiştirilmesi daha köklü bir yenilik olan harflerin değiştirilmesini de kolaylaştırmıştır. Rakam değişikliği ile ilgili görüşmeler esnasında söz alan kimi vekiller harflerin de değiştirilmesi gerektiğini de dile

⁵²³Takvimde tarih mebdinin tebdili hakkında kanun için bkz. *Düstur* (26 Aralık 1925). Tertip: 3, Cilt: 7, Kanun No: 698.

⁵²⁴Jaschke, 1972, **a.g.k.**, 30.

⁵²⁵Günün yirmi dört saate taksimine dair kanun için bkz. *Düstur* (26 Aralık 1925). Tertip: 3, Cilt: 7, Kanun No: 697.

⁵²⁶Saatlerimiz İşe Yaramayacak Diye Gam Yemeyiniz (31 Kanun-ı Evvel 1341). *Cumhuriyet*, Sayı: 597, s. 1.

⁵²⁷*Düstur*(20 Mayıs 1928). Tertip: 3, Cilt: 9, Kanun No: 1288.

getirmiştir⁵²⁸. Atatürk harf devrimi konusunda emin adımlarla ilerleyerek bu devrimin gerçekleştirilmesini biraz daha ileri tarihe ötelemiştir.

Sosyal devrimlerin hızla devam ettiği bir dönemde, 1931’de gündelik yaşamı yakından ilgilendiren önemli bir düzenleme daha hayata geçirildi. Doğu milletlerine has ölçü ve tartı birimleri bırakılarak, çağdaş dünyanın kullandığı ölçü birimleri ülkemizde de kullanılmaya başlandı. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Avrupalı devletlerle yapılan ticari münasebetler arttıkça, Osmanlılardan devralınan ölçü birimlerindeki karmaşıklığa son vermenin gereği anlaşılmıştır. Ulusal ve uluslararası boyutta iktisadi yaşamı yakından ilgilendiren bu meselenin TBMM’de ele alınmasına 2 Şubat 1931’de başlanmıştır. Çağdaş ölçü birimlerinin hayata geçirilmesi ile ekonomi canlandırılacak, farklı uygulamaların meydana getirmiş olduğu kafa karışıklığı sona erecek, Avrupalı devletlerle yaşanan ticari sıkıntılar giderilmiş olacak ve her yönüyle daha uygar bir toplum olma yolunda bir adım daha atılmış olacaktı. 26 Mart 1931’de TBMM’de görüşülen 29 maddelik “Ölçü Nizamnamesi” kabul edildi⁵²⁹. Metrik sistem olarak ta adlandırılan yeni ölçü sisteminin tam olarak uygulanmaya başlanması ancak 1933 Ağustos’unda mümkün olmuştur.

Takvim, saat, rakam ve ölçü birimlerinde yapılan değişiklikler sayesinde Avrupalı devletlerle olan ticari ilişkilerdeki sıkıntılar giderilmiştir. Ancak Avrupa’da tatil gününün Pazar olması Türkiye’deki insanların ise çoğunlukla Cuma gününü hafta tatili olarak kullanmaları iktisadi münasebetlerde iki günlük bir zaman kaybını yol açmaktaydı. İzmir İktisat Kongresi’nde Cuma gününün hafta tatili olması teklif edilmiştir. Kongre’nin üzerinden yaklaşık olarak bir yıl geçtikten sonra 21 Ocak 1924’te 394 sayılı kanunla, Cuma Türkiye’de resmi hafta tatili günü olarak kabul edildi. Fakat Atatürk zaman içinde Türk ekonomisinin yaşadığı mali kaybı telafi etmek ve Doğu dünyasına ait değerleri temsil eden bir unsuru ortadan kaldırmak için daha fazla beklemenin gerekli olmadığını düşünmüştür⁵³⁰. Yirmi yedi Mayıs 1935 günü çıkartılan kanunla tatil günleri yeniden düzenlendi⁵³¹. Buna göre, Cumartesi öğleden sonra

⁵²⁸İ. Giritli(1988). Harf inkılâbı ve Atatürk, *Atam*, 5(13), s. 18.

⁵²⁹Ölçüler kanunu hakkında bkz. *Düstur* (26 Mart 1931). Tertip: 3, Cilt: 12, Kanun No: 1782; *Resmi Gazete*(04 Nisan 1931). Sayı: 1765, s. 359-361.

⁵³⁰E. Bisbee(1951). *New Turks: Pioneers of the Republic 1920-1950*. Philadelphia: Greenwood Pub Group, s. 25.

⁵³¹Ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun için bkz. *Düstur* (27 Mayıs 1935). Tertip: 3, Cilt: 14, Kanun No: 2739.

başlayacak hafta tatilinde Cuma yerine Pazar günü, resmi tatil günü olarak kabul edildi. Yeni hafta tatili düzenlemesi halk arasında memnuniyetle karşılandı⁵³².

Şerafettin Yaltkaya'nın saat, rakam ve ölçü birimlerinde yapılan düzenlemeleri doğrudan konu edinen bir yazısı mevcut değildir. Ancak Cuma gününün haftalık mesai günleri içinde kabul edilmesini yerinde bir uygulama olarak değerlendirmiştir. Yaltkaya, Müslümanların ilk zamanlardan itibaren Cuma günü çalıştığını dile getirmiş ve hafta sonu tatilinin Pazar gününe alınmasında İslam dininin hükümleri açısından bir engel bulunmadığını belirtmiştir:

*“Peygamber Efendimiz Cuma günü için hutbenin kısa tutulmasını emir buyurmuştur. Cuma namazı ise uzun tutulmalıdır. Cuma günü farz olan namazda ancak iki rekâttır. Cuma hutbesinin kısa tutulması hatibin hutbe bildiğinin kanıtıdır. Cuma Müminin bayramıdır, lakin istirahat günü değildir. Kur'an-ı Kerim'de Cuma namazından sonra yeryüzüne dağılıp rızkın aranması emrolunmuştur. Sahabe-i kiram efendilerimizde Cuma günü namazın edasına mütakip alış verişini devam ettirirdi. Bu âlemde herkesin ve her şeyin bir maksad üzere olduğu bilinmektedir. Dükkân açmak, çalışıp para kazanmak bu maksadın bir tezahürüdür. İnsanoğlu fikren ölümü her an düşünmelidir. Lakin hiç ölmeyecekmiş gibi de çalışmalıdır. Cuma namazından sonra yeryüzüne dağılın rızkınızı arayın emri ilahisi bu niyetle vahyolunmuştur”.*⁵³³

Yaltkaya, herhangi bir alanda yapılan yeniliğin toplumsal yaşamı kolaylaştırdığı ve sosyal hayatın düzene girmesine yardımcı olduğu takdirde dinen de doğru yapılmış bir davranış olduğunu iddia etmiştir. Bu açıdan insanlara faydalar sağlayan yeniliklerin hayata geçirilmesinde zaman kaybedilmemesi gereği üzerinde durmuştur⁵³⁴. Sürekli olarak değişimin yaşandığı bir dünyada bunlara uyum sağlanmanın İslami kıstaslarla örtüştüğünden söz etmiştir:

⁵³²Tatil Gününün Pazar Oluşuna Herkes Sevindi (29 Mayıs 1935). *Cumhuriyet*, Sayı: 3963, s. 1.

⁵³³Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 12, 13. Yaltkaya'nın Cuma günü farz olan iki rekât namazdan sonra yeryüzüne dağılarak çalışılması gerektiğini vurgulayan ve Cuma'nın Müslümanların sevilmiş günü ama tatil günü olmadığını belirten kısa yazısı için de bkz. Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 87.

⁵³⁴Yaltkaya, 1328b, **a.g.k.**, 3040.

*“Seyri tabiini kâinatın bin efda-i nazariyesi olan (kanunu tekâmül)’ün ciheti ameliyesini en ufak zerreden en büyük karalara varıncaya kadar bilcümle mevcudatın akdamatı mutavaliyesi teşkil eder. Asarı ezeliyeden beri payene-i reside olmayan terk-i tedrici esasen siyane-i kanatte mevcut olmakla bunda evda-i beşeriyenin tesiri yoktur. Bilge-i beşer ve ahval-i beşer dahi bunun tahtı tesirinde olarak gaye-i tekâmüle doğru kat’i merhale etmektedir. Bu bağlamda İslam dininin ve kaidelerinin asıl maksadı hayat-ı beşeriyeye, insanlığa saadet temin etmektir. Dini esasiye hayat-ı tekâmül ile aynen örtüşe gelmektedir. Zihayat bir beşer asrında cereyan eden hadiselerle kayıtsız kalamaz. Medeniyete karşı vurdumduymaz davranamaz”.*⁵³⁵

İslamiyet’in ferdin daima çalışarak çağı yakalaması gerektiğini emreden bir din olduğunu belirten Yaltkaya, Cumhuriyet Dönemi’nde sosyal alanda yapılan devrimlere de bu bakış açısıyla yaklaşarak destekçi olmuştur⁵³⁶. Yaltkaya, Cumhuriyet Dönemi’nde camilerde yaptığı konuşmalarda, İslamiyet’in asıl maksadının her iki dünya sadetini sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Toplumsal yaşamda önemli kolaylıklara yol açan sosyal devrimlere İslam’ın “zorlaştırmayınız kolaylaştırınız” tavsiyesinden hareketle dinsel referanslar temin eden Yaltkaya, Türk toplumunun evrilmesi gerektiği hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle anlatmıştır:

“Camiide hatip cemaate güzel bir lisanla onun anlayacağı lisandan söyleşide bulunmalıdır. Hatip istenilen maksat hususunda cemiyeti iknaya muktedir olmalıdır. Hatiplerimiz memlekette olup biten güzellikleri camilerde işleyip içtimai hayatta huzurun tesisine katkıda bulunabilmeli. İslam şeriatı garrası insana faide temin etmeye büyük ehemmiyet verir. Hazreti Peygamber her daim kolay olanı tercih eder idi. Bu yüzden bidattan sıyrılmış medeni gelişmelere karşı duramayız. Memleketimizde itaat ve ittifakın var olması için tüm gücümüzle meşgul olmak üzerimize farz olunmuştur. Ayrılık ve masiyette zillet vardır ey Müslümanlar! Bize vazife olarak düşen, ister kadın olsun ister erkek olsun her mümin kardeşimiz

⁵³⁵Yaltkaya(4 Teşrinievvel 1327c). Yeminin sebebi teşrii ve iki mebde-i ahlaki arasında münakaşa, *Beyanülhak*, 4(82), s. 1564.

⁵³⁶Yaltkaya(1334d). İslam’da say ve amel, *İslam*, 5(59), s. 1145.

*hamd ve sena ile Allah'a sığınıp sa'y etmek, vatanımızın müreffeh olması için iç içe geçmelidir. Bir dairede, bir fabrikada, bir yolculukta birbirimizi incitmemek dini vazifedir. Hayırlı işlerle iştigal edip öldükten sonrada amel defterimizin kapanmamasını yagane gaye edinmeliyiz. Çocuklarımız için yetişkinlerimiz için güzel mekânların kurulmasına uğraş vermek amel defterimizi hep açık eylecektir”.*⁵³⁷

⁵³⁷Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 299.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM-KÜLTÜR DEVRİMLERİ VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Dil ve Alfabe Devrimi

Ülkemizde Tanzimat Dönemi'nden itibaren alfabede kolaylaştırma ve dilde sadeleştirme tartışmalarının başladığı görülmektedir⁵³⁸. Bu tartışmalarda Batıcı ve Türkçü aydınlar başı çekmiştir. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde dil ve alfabe tartışmaları daha ciddi bir zeminde yapılmaya başlanmıştır. XX. yüzyılın başında ortaya çıkan “milli edebiyat” akımı sayesinde Arapça ve Farsça'nın Türk dili üzerindeki etkilerinin azaltılmasına dair çabalar giderek yoğunluk kazanmıştır⁵³⁹.

I. Dünya Savaşı yılları ve Mütareke Dönemi'nde dil ve alfabe ile ilgili bir takım yeni teşebbüslerde bulunuldu⁵⁴⁰. Ancak yapılan tartışma ve teşebbüslerden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar bir netice alınamadı. Meselenin edebiyat açısından taşıdığı önem bir tarafa çağdaşlaşma tarihimizde dil, alfabe ve kültür alanında yapılanlar birbirini tamamlayan bir nitelik arz eder. Türkçe'ye karşı öğrencilik yıllarından başlayarak büyük ilgi gösteren ve gençlik dönemindeki bazı yazışmalarında Latin alfabesi kullanan Atatürk, dil ve alfabe alanında emin adımlar atmak için sosyolojik alandaki sürecin olgunlaşmasını beklemiştir. I. TBMM açılır açılmaz Atatürk'ün teşvikiyle Anadolu ağızlarındaki “öz Türkçe” sözcükleri belirlemek adına derleme çalışmaları için bir heyet kuruldu. Heyette yer alan Maarif Bakanı Rıza Nur ve kültür müdürü Besim Atalay konuya dair gayretli çalışmalarda bulundular. 1920'li yılların sonuna kadar bu derleme çalışmaları devam etmiştir. Böylece öz Türkçe'ye dair ilk çalışmalar I. TBMM çatısı altında gerçekleştirilmiştir. İlerleyen dönemde derleme çalışmaları kitap haline getirildi⁵⁴¹. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının

⁵³⁸Tanzimat Dönemi ve sonrasında edebiyat alanında yaşanan yenileşme hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. H. Tanpınar(2012). *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 89-159.

⁵³⁹I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde dil ile alfabe alanında yaşanan gelişmeler ve milli edebiyat akımının doğuşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Sadoğlu(2010). *Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 38-66.

⁵⁴⁰I. Dünya Savaşı yıllarında Enver Paşa'nın alfabe ile ilgili Osmanlı ordusundaki denemeleri ve Mütareke yıllarında Türkçe ile ilgili tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. H. Akalın(2007). Yetmiş yılda Türk Dil Kurumu, *Türk Dili Dergisi*, 39(667), s. 4-14.

⁵⁴¹Öz Türkçe'ye dair yazılmış ilk önemli kitaplardan birisi olan ve Anadolu lehçelerinde yer alan “arı Türkçe” kelimeleri ortaya koyan eser hakkında bkz. Hamit Zübeyir vd.(1932). *Anadilden derlemeler*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Cilt: 1, 2.

ardından gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde, Atatürk kamuoyunun hazır olmadığı gerekçesiyle alfabeyle dair adımlar atılmasına sıcak bakmadığını ifade etti.

Çağdaş Türkiye'nin inşası sırasında Atatürk'ün en fazla önem verdiği unsurlar arasında kültür ve dil çalışmaları yer almıştır. Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra dil, edebiyat, tarih, sanat ve kültür alanlarına yoğunlaşacak olan Türkiyat Enstitüsünü kurdurur. 12 Kasım 1924'te İstanbul Darü'l-fünun'a bağlı olarak yedi maddeden oluşan bir talimatname ile kurulan enstitünün ilk başkanlığını Mehmet Fuat Köprülü üstlenmiştir⁵⁴². Enstitü 1926'da Azerbaycan Bakü'de yapılan ve Latin alfabesine geçilme kararının kabul edildiği I. Türkoloji Kongresi'ne de temsilci yolladı. 1927'de Atatürk büyük Nutkunu okuduktan sonra, dil ve alfabe çalışmaları daha da bir hız kazanmıştır. Nihayet dil ve alfabe çalışmalarının disiplinli biçimde bir arada yürütmesini sağlamak maksadıyla 1928 Mayısının sonunda Dil Encümeni (bu kurum Dil Heyeti veya halk arasındaki ismiyle Alfabe Heyeti olarak da bilinmiştir) kurulmuştur⁵⁴³. Maarif Vekâleti ile organize şekilde hareket eden Dil Heyeti 1928'in Eylül ayına gelindiğinde yeni Türk alfabesiyle ilgili çalışmaları tamamlamıştır. Çalışmalar sırasında heyet Atatürk ile sürekli istişare halinde olmuştur. 3 Kasım 1928 günü, Resmi Gazete'de yayımlandıktan sonra 1353 sayılı yasanın 11. maddesi gereğince yeni Türk harfleri uygulamaya konuldu⁵⁴⁴. Yeni alfabe, Türk insanının çağdaş değerleri hayatına hâkim kılmasındaki en önemli vasıtalarından biri oldu. Bundan sonraki süreçte dilde sadeleşme çalışmaları daha hız kazanmıştır. Dil devrimi, milli eğitimin temeline oturtulan yazı devrimi sayesinde hayat bulmuştur. Atatürk Türk dilinin gelişimi ve yalınlaştırılmasına dair çalışmaları doğrudan kendisi takip etmiştir. Bu meseleyi çağdaşlaşmanın temel öğelerinden biri olarak değerlendirdiğini her fırsatta ifade etmiştir. Yeni Türk harfleri Türkçe'nin ses ve gramer yapısına uygun bir biçimde hayata geçirilmiştir. Atatürk, alfabe devriminin, dilin geliştirilmesi ve toplumun evrilmesi açısından büyük önem taşıdığına vurgu yapar:

“Bizim ahenktar zengin lisanımız yeni Türk harfleri ile kendini gösterecektir. Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmeliyiz. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve

⁵⁴²N. Birinci(1995). Atatürk'ün emri ile kurulmuş bir ilim yuvası: Türkiyat Enstitüsü, *Türk Dili*, 49(403), s. 5579.

⁵⁴³N. Tongul(2004). Türk harf inkılâbı, *Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 3(33-34), s. 120.

⁵⁴⁴Tongul, 2004, **a.g.k.**, 125.

*milliyetperverlik meselesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez nevindendir. Bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir”.*⁵⁴⁵

Yeni Türk harflerinin kabulünden sonra tüm Türkiye’de eğitim seferberliği başlatıldı. Atatürk çıktığı yurt gezilerinde yeni harfleri tanıtarak adeta hocalık yapmış ve “Başöğretmenlik” sıfatını her açıdan hak ettiğini ispatlamıştır. Bu unvanı Atatürk’e öncelikle olarak Türk milleti vermiştir. Atatürk, tüm yurttaki yürütülen eğitim öğretim seferberliği sırasında vatandaşların ilgisinden fazlasıyla memnun kaldı. Halkın Latin harflerinin kabulüne verdiği tepkiyi yerinde gözlemleyen Atatürk aynı yıl (1928), eğitime yeni Türk harfleriyle başlanması direktifini vermiştir. Yeni açılan okullar, okuma yazma öğretilen dershaneler, millet mektepleri ve halkevleri sayesinde tek bir vatandaşın dahi cahil kalmaması adına büyük çaba sarf edildi. Bir ay içinde tüm kamu görevlilerinin yeni Türk alfabesini yazıp okuyabilecek duruma gelmelerini sağlamak için yasal zorunluluk getirildi⁵⁴⁶. Yeni Türk harflerinin öğrenilmesine yönelik bütün ülkede yürütülen çalışmalara Diyanet İşleri Başkanlığı’da destekçi oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde din görevlisi olarak çalışan kişilerin yeni Türk alfabesini öğrenmeleri, doğrudan başkanlığın yönetim kurulu üyelerince sıkı bir şekilde takip edildi. Diyanet İşleri Başkanlığı, çeşitli il ve ilçe müftülüklerine yolladığı talimatnamelerde imam ve hatiplerden yeni alfabeyle okuma yazma bilmeyenlerin “resmi kurslara” katılarak eksikliklerini gidermeleri istemiştir⁵⁴⁷.

Yeni Türk harflerinin öğrenilmesiyle ilgili karşılaşılan zorlukların telafisi için Maarif Vekâleti yoğun çaba sarf etmiştir. Yazı devrimi ve hayata geçirilmesi Türkçe’yi bilinçli kullanmanın ilk evresi ve temel direği olarak kabul edilmiştir⁵⁴⁸. Harf devrimi birçok eğitimci tarafından dil devriminin ön hazırlık evresi olarak nitelendirilmiştir. Fikirsal çalışmaları 1927’den itibaren Atatürk tarafından gerçekleştirilen dil devrimi, harf devriminin ardından daha rahat şekilde tatbik edildi. Ancak yeni Türk alfabesinin

⁵⁴⁵TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 2, 253.

⁵⁴⁶B.N. Şimşir(2008). *Türk yazı devrimi*. Ankara: TTK Yayınları, s. 216, 217.

⁵⁴⁷BCA. (10 Kasım 1928). 51. 12. 105. 42. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Kütahya Emet Müftülüğüne yolladığı ve imam hatiplerin yeni Türk alfabesini öğrenmek için okuma yazma kursuna dâhil olmaları gerektiğini belirten belge EK-13’dedir.

⁵⁴⁸T. Yücel(2007). *Dil Devrimi ve sonuçları*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, s. 38, 62.

yaygınlaştırılmasıyla kıyaslandığında, dil devriminin hayata geçirilmesi daha uzun zaman almıştır. Dil devriminin önünde örnek teşkil edecek bir benzerinin olmaması gerçekleştirilme sürecinin uzamasına neden olmuştur.

Milli bir devlet için öz ya da arı Türkçe inşa etmek, her şeyden önce bir kimlik meselesi idi. Bu nedenle alfabe devriminden sonra Atatürk dil devrimine ayrı bir önem vermiştir. Fakat yapılması düşünülen çalışmalara dair Dil Heyeti'nin yetersiz kaldığı anlaşıldı. Bunun üzerine Türk Dil Kurumu'nun inşası için ivedilikle harekete geçildi. Ancak bu meselede, zaman kaybetmemek için kamuoyunun gelişmelere nasıl yaklaştığının hesaba katılmamıştır. Gerekli adımlar atıldıktan sonra halk üzerinde ortak algı oluşturulmaya çalışılmıştır⁵⁴⁹.

Türk demenin dil demek olduğu şuuruна sahip bir lider olarak Atatürk, Türk dilinin seçkin bilginlerini Dolmabahçe'deki akşam sofralarında konuk etmiş ve bu sayede dil hakkında önemli bilgiler temin etmiştir. Dil devrimi üzerine Atatürk ile istişareler gerçekleştiren bilim insanları, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçuraoglu, Hikmet Bayur, Hamid Zübeyr, Samih Rifat, Afet İnan, Hüseyin Namık, Hasan Cemil, Ruşen Eşref, İlhan Sungu ve Fuat Köprülü olmuştur. Atatürk, dil devrimi çalışmaları esnasında Benno Landesberger ve Gütterbock gibi yabancı Türk dili uzmanlarından da faydalanmıştır⁵⁵⁰. Dil konusunda yoğun çalışmalar yapıldığı dönemde, meydana çıkarttığı öz Türkçe kelimelerle bu devrimin en büyük destekçilerinden birisi de İsmet İnönü oldu⁵⁵¹. İsmet İnönü'nün Türkçe'ye kazandırdığı yeni kelimeler kısa sürede yazı diline de mal olmuştur. 11 Temmuz 1932'de I. Türk Tarih Kurultayı sona ererken, Atatürk devlet erkânından Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir dil kurumunun da oluşturulmasını talep etti⁵⁵². Bunun üzerine, 12 Temmuz 1932'de Cumhuriyet'in en önemli kurumlarından biri olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ni tesis edildi. Çanakkale milletvekili Samih Rifat Bey, bu cemiyetin ilk başkanı oldu. Afyon milletvekili Ruşen Eşref Bey Umumi Kâtiplik görevine getirildi. Celal Sahir Bey ve edebiyatçı Yakup Kadri Karaosmanoğlu cemiyetin azalıklarına getirilmiştir⁵⁵³. Cemiyetin adı, çok

⁵⁴⁹Ş. Turan(1982). Yarım yüzyılını doldururken Türk Dil Kurumu'nun işlevi, *Türk Dili*, XLV(367), s. 8, 9.

⁵⁵⁰C. Perin(1987). *Doğumunun 100. yıldönümünde Atatürk'ün kültür devrimi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 85.

⁵⁵¹S. M. Arsal(1930). *Türk dili İçin. Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından Milli Seri*, Sayı: 1, s. 482.

⁵⁵²R. E. Üneydin(1943). *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşundan ilk kurultaya kadar hatıralar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 10.

⁵⁵³N. Tan(2001). *Kuruluşunun 70. yıl dönümünde Türk Dil Kurumu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 19.

geçmeden dil devriminin ruhuna uygun bir biçimde Türk Dil Kurumu olarak değiştirildi. Kurumun yeni adı 1936'da gerçekleştirilen II. Türk Dili Kurultayı'ndan sonra kullanılmaya başlanmıştır⁵⁵⁴.

Dil devriminin iki temel hedefi bulunmaktaydı, halkın kullandığı konuşma dili ile yazı dili ile arasındaki farklılıkları sona erdirmek ve Türk Tarihi'ne kaynaklık teşkil edebilecek eski dillerin incelemesini sağlamak⁵⁵⁵. Bu hedefler doğrultusunda 26 Eylül 1932'de I. Türk Dili Kurultayı gerçekleştirildi. Kurultayda, dilde sadeleştirilme çabalarının devam edilmesine, halkın dil devrimi konusunda bilinçlendirilmesine, Türk Dili Tetkik Cemiyeti için devlet dâhilinde ayrı bir bütçe tahsis edilmesine ve basında Türkçe'nin daha doğru biçimde kullanımına özen gösterilmesine karar verildi⁵⁵⁶. Kurultayın kapanışında, bundan sonraki her "26 Eylül" gününün dil bayramı olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. I Türk Dili Kurultayı süresince Atatürk'ün, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurucu ve koruyucu genel başkanı olduğu vurgulandı. Bu sayede dil devriminin gerçek mimarının Atatürk olduğu belirtilmiştir⁵⁵⁷. I. Türk Dili Kurultayı'nı, Türk Devrimi adına çok önemli bir adım olarak gören aydınların başında Fuat Köprülü gelmiştir. Fuat Köprülü, I. Türk Dili Kurultayı'nın toplanma günü olan, 26 Eylül 1932 tarihini Türk Rönesans'ının başlangıç anı olarak nitelendirmiştir⁵⁵⁸.

Dil devrimi sırasında, çeşitli kurumlardan da istifade edilmiştir. Bu kurumların başında ise halkevleri gelmekteydi. Halkevleri, dil devriminin içeriğini yurttaşlara açıklama konusunda köprü görevi gören önemli kültür mekânları olmuşlardır. Dil devriminin, özellikle yoğunluk kazandığı 1930'lu yıllarda halkevleri ve halkodaları Türk Dil Kurumu'nun taşra teşkilatı gibi çalışmışlardır⁵⁵⁹. Dil devrimi konusunda vatandaşları bilimçlendirmek için Türk Dil Kurumu bünyesinde de farklı şubeler oluşturulmuştur. Bu şubeler içinde en önemlilerden biri olan gramer-sentaks şubesi,

⁵⁵⁴Tan, 2001, a.g.k., 7.

⁵⁵⁵Z. Korkmaz(1963). *Türk dilinin tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 54.

⁵⁵⁶Birinci Türk Dili Kurultayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Türk Dil Kurumu(1934). *Birinci Türk Dili Kurultayı-tezler müzakere zabıtları*. İstanbul: Devlet Matbaası.

⁵⁵⁷Z. Korkmaz(1994). 26 Eylül ve Türk Dil Kurumu, *Türk Dili*, Sayı: 515, s. 415, 416.

⁵⁵⁸S. Çağaptay(2011). Otuzlarda Türk milliyetçiliğinde ırk, dil ve etnisite, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Milliyetçilik*. (Ed: T. Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 4, s. 251.

⁵⁵⁹Halkevlerinin dil devrimine büyük katkı sağladığını gösteren gelişmelerden biri de Yozgat'ta yaşanmıştır. Yozgat Halkevi vatandaşlara ücretsiz kitap dağıtımı yaparak şehirde okuma yazma oranının artmasına önemli ölçüde katkıda bulundu. Öz Türkçe kelimelerin kullanıldığı bu kitaplar vasıtasıyla, Anadolu kırsalında yaşayan insanların dilde sadeleştirme çalışmalarından haberdar olması sağlanmıştır. Yozgat Halkevinin öz Türkçe ile yazılmış kitapları vatandaşlara iletmesine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Köylülerimizle Başbaşa (31 Temmuz 1936). *Cumhuriyet*, Sayı: 4387, s. 4.

Anadolu ve yabancı lehçelerin öz Türkçe'ye kazandırılması için ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar kapsamında, yurt genelinde etkin biçimde tarama derleme faaliyetleri yürütülmüştür. Disiplinli biçimde gerçekleştirilen araştırmaların ardından “Tarama Dergisi” ve “Tarama Sözlüğü” meydana getirilerek Türkçe'ye çok önemli iki kaynak eser kazandırılmıştır⁵⁶⁰. Türk Dil Kurumu'nun neşriyat şubesi ise yaptığı yayınlarla yeni Türk harflerinin kullanımının yaygınlaştırılmasına, ülkede okuryazar oranının artmasına ve öz Türkçe sözcüklerin halk tarafından benimsenmesine katkı sağladı. Türk Dil Kurumu'nun çatısı altında toplanmış diğer şubeler ise Türkçe sözcük derleme, dilimizdeki yabancı kelimelerin Türkçe karşılıklarını bulma, bilimsel terimleri öz Türkçe'ye uyarlama, lehçe lügati meydana getirme, gramer kitabı ve sözlük yazma faaliyetleri için uğraşmıştır⁵⁶¹. Bilimsel zemine oturtulmuş bu çalışmalar sayesinde, günlük dilde canlı olarak kullanılan birçok kelime Türk diline kazandırıldı⁵⁶². Türkçe'ye dâhil edilen yeni sözcükler sayesinde günlük yaşamda kullanılan kelime sayısında da ciddi bir artış sağlanmıştır.

Dilde devrim sürecinin hız kazandığı bir dönemde Türk dilinin sadeleşmesi adına somut adımların atılmasını sağlamak için II. Türk Dili Kurultayı toplandı. 18 Ağustos 1934 günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan ve Türk dili üzerine çeşitli tezlerin sunulduğu kurultay altı gün sürdü. Atatürk'ün bilimsel temelli yönlendirilmelerinin neticesinde II. Türk Dili Kurultayı'nda, Türkçe gelişimi ve meseleleri açısından, hem geniş bir zaman hem de büyük bir mekân boyutuyla ele alındı. Kurultayda Türkiye Türkçesi ile birlikte Türk dünyasında kullanılan diğer lehçelerin gelişimi üzerine de tartışmalar yapıldı. Kurultayda, ülkemizin seçkin Türk dili uzmanlarının yanında yabancı dil bilimcilerin fikirlerinden de istifade edilmiştir⁵⁶³. 1930'lu yılların ortasına geldiğinde dil devrimi yeni bir seyir içine girmiştir. Daha önceki senelerde yabancı kelime olarak atfedilen kimi sözcükler bu dönemde yavaş yavaş Türkçe kabul edilmeye başlandı⁵⁶⁴. Bu durumun ortaya çıkmasında Atatürk'ün güneş dil teorisinin önemli tesiri olmuştur. 24-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında toplanan III. Türk Dil Kurultayı genel olarak güneş dil teorisi çevresinde şekillenmiş ve sunulan tezlerin çoğu bu teoriyle

⁵⁶⁰Ş. H. Akalın(2002). Atatürk Dönemi'nde Türkçe ve Türk Dil Kurumu, *Türk Dili*, Sayı: 607, s. 43.

⁵⁶¹Türk Dil Kurumu'nun bünyesinde tesis edilmiş altı şube ve bunların çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Türk Dil Kurumu(1972). *Türk Dil Kurumunun kırk yılı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵⁶²Akalın, 2002, **a.g.k.**, 45; Dil devrimi esnasında Türkçe'ye kazandırılmış sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan(1936). *Güneş-Dil teorisi üzerine ders notları Türkoloji- II*. İstanbul: Devlet Basımevi.

⁵⁶³L. Karahan(1999). Atatürk Dönemi dil kurultaylarında Türk Dünyası, *Türk Dili*, Sayı: 574, s. 849.

⁵⁶⁴U. Heyd(2002). *Türkiye'de dil devrimi*. (Çev: Nejlet Öztürk), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 113.

ilişkili olmuştur. İlk defa 1935'te savunulmaya başlanılan güneş dil teorisi, Türk tarih tezinin bir devamı olup Atatürk tarafından ortaya atılmış etimolojik temelli bir savdır. Teoride esas olarak, bütün dünya dillerinin Türkçe kökenli olduğu iddia edilmiştir⁵⁶⁵.

Güneş dil teorisi ve III. Türk Dili Kurultayı, Atatürk'ün önderlik ettiği dil devriminin üçüncü evresini oluşturmuştur. Bu kurultaydan itibaren “dilde özleştirme” çabalarında aşırıya kaçıldığına dair yapılan tenkitler dikkate alınmaya başlandı. Atatürk, sağlık sorunlarının giderek arttığı bir dönemde dil çalışmalarına yönelik üzerinde çok düşünülmesi gereken şu ifadeyi kullanmıştır: “*Dil işimizde henüz bir istikrara varamadık*”⁵⁶⁶. 1930'lu yılların sonlarında yeni sözcükler türetmek yerine Türkçe'ye önceden kazandırılmış kelimelerin korunması ve kullanımının yaygınlaştırılmasına daha fazla önem verilmiştir. Bu maksatla Atatürk kendisi de bir “Geometri Kitabı” kaleme almıştır. Kitap matematik ve geometri bilimlerindeki yabancı terimlerin Türkçe karşılıklarının, bilim diline yerleşmesine katkıda bulundu. Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatının ardından, yeni dönemde de Türk dili kurultaylarının tertip edilmesine devam edilmiştir.

Atatürk'ün sağlığında üç defa Türk dil kurultayı toplandı. İsmet İnönü'nün öncülüğünde 10-14 Ağustos 1942 tarihinde Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin konferans salonunda IV. Türk Dili Kurultayı tertip edildi. Türk Dil Kurumu'nun ana tüzüğüne göre, 1939'da tertip edilmesi gereken kurultay II. Dünya Savaşı'ndan dolayı ancak 1942'de yapılabildi. IV. Türk Dili Kurultayı'nın sonunda, Türkçe bir gramer kitabının çıkartılmasına karar verildi. Kurultaydan kısa bir süre sonra Türkçe sözlük yazıp anayasa dilini sadeleştirecek bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun gayretleri sonucunda 1945'te anayasanın dili büyük ölçüde sadeleştirilmiştir. Türk Devleti'nin sadeleştirilmiş dildeki yeni anayasası 10 Ocak 1945'te, 4695 sayılı kanun ile kabul edildi⁵⁶⁷. V. Türk Dili Kurultayı 26-30 Kasım 1947 tarihinde İsmet İnönü'nün girişimleri ile yine Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin konferans salonunda toplanmıştır. Kurultayın açılış söylevinde İsmet İnönü, arı Türkçe'nin sınırlarının çizilerek korunması gerektiğini belirtmiştir⁵⁶⁸. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'da kurultayda

⁵⁶⁵Heyd, 2002, a.g.k., 94.

⁵⁶⁶M. Ergün(1997). *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. İstanbul: Ocak Yayınları, s. 138.

⁵⁶⁷İ. Binark(1993). *Türk Parlamento Tarihi: TBMM-VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)*. (Katkıda Bulunanlar: Fahri Çoker ve Türk Parlamento Araştırma Grubu). Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, s. 412.

⁵⁶⁸Türk Dil Kurumu(1947). *Beşinci Türk Dil Kurultayı: Birleşimler, tutanaklar, tezler*, İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, s. 9.

söz alarak Türkçe'deki fiil yapısı ve dil devriminin gerekçeleri üzerine anlamlı bir konuşma yaptı. Atatürk'ten başlayarak dil devrimi adına yapılanları özetleyen Baltacıoğlu, bu konuyla ilgili yapılmış eleştirilere de gerekli yanıtları vermiştir⁵⁶⁹. İsmet İnönü zamanında, Atatürk'ün başlattığı devrim hareketleri içinde kararlı biçimde sürdürülenlerin en başında dil devrimi gelmiştir. 1940'lı yıllarda ayrı bir anlam ve önem kazanan Türkçe ile ilgili çalışmalar Türk Dil Kurumu'nun kurumsal boyut kazanmasında da önemli rol oynadı.

Dünyada gerçekleştirilmiş bütün devrimlerin savunucuları kadar muhaliflerinin de bulunması olayların tabii seyrine uygun bir durumdur. Şapka İktisası Yasası'nın uygulanması, tekke, türbe, zaviyelerin, medreselerin kapatılması ve yeni Türk harflerinin kabulü esnasında olduğu gibi, Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen dil devrimine karşı çıkan çevreler de olmuştur. Dil devrimine karşı yapılan ağır eleştirilere rağmen, gerçekleştirilmiş dil kurultayları sayesinde Cumhuriyet öncesi görülmemiş yeni bir tartışma zemini meydana getirildi. Dil devrimi sayesinde Türkçe'nin milli kültürümüzün en önemli parçası olduğu anlaşılmıştır. Yeni millet modelinin inşasında, Türkçe adeta toplumsal çimento vazifesini görmüştür.

2. Yaltkaya'nın Dil Devrimine Katkıları Kültür ve Sanat Anlayışı

Dil devriminin hayata geçirildiği ilk yıllarda Şerafettin Yaltkaya İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyesi idi. Böylesine hassas bir devrimde aydınlara da önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Dil devriminin sürdürüldüğü yıllarda Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirildi. Yaltkaya bir akademisyen ve Diyanet İşleri Başkanı olarak yaptığı tercümeler, Türkçe'nin zenginliği üzerine kaleme aldığı makaleler ve öz Türkçe kelimeler kullanarak yazdığı dini kitaplar sayesinde dil devrimine katkıda bulunmuştur. Unutulmuş bazı Türkçe sözcükleri yeniden dilimize kazandırmıştır. O'nun kültür tarihi üzerine yaptığı çalışmalardan bir kısmı dil devrimi esaslı faaliyetlerdir⁵⁷⁰. Şerafettin Yaltkaya, Türk İslam Tarihi'nde Arapça kaleme alınmış olan hatırı sayılır miktardaki eseri, yıllarca sürdürdüğü titiz çalışmalar sonunda dilimize kazandırdı.

⁵⁶⁹İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Beşinci Türk Dil Kurultayı'nda yaptığı konuşmanın ayrıntıları hakkında bkz. Türk Dil Kurumu, 1947, **a.g.k.**, 123-128.

⁵⁷⁰Türk tarih tezi gibi dil devrimine de destek veren Yaltkaya'nın kültür-dil ilişkisini ortaya koyan çalışmaları için şu eserlere bkz. Yaltkaya(1934a). *Mevlana'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler*. İstanbul: Remzi Kitabevi; Yaltkaya(1934b). *Divanü Lügati't Türk'ten çıkarılan Türkçe tıp kelimeleri, Tedavi, Klinik ve Laboratuar Mecmuası*, Cilt: 4, s. 87-90.

O'nun Türk dili ve kültürüne yaptığı katkıların başında İbni Sina'nın Arapça kaleme alınmış eserlerini Türkçe'ye çevirmesi gelmektedir. Yaltkaya, İbn Sina gibi insanlığa mal olmuş bir bilginin Arapça yazılmış eserlerini Türkçe'ye tercüme etmesinin önemini şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Dokuzyüz yıldan beri biz Türkler kendisinin sesini gramafon plağından dinler gibi yâdlardan işittik. Kendi; eserlerini öz dil ile yazmamış olduğu gibi onları bize bugüne kadar bizim dilimizde bildiren de çıkmamış denilebilir. Yalnız (1065-1179) da Tokatlı Mustafa isminde âlim bir Türk hekimi kanunu Türkçeye çevirmiştir. Üniversitedeki Tıp Fakültesi ile felsefe talebesinin dokuz yıl önce doğmuş olan bu yıldızın; bu yıldız oğlunun-(İbn Sina) nın anasının adı (Sitare-yıldız idi)-Işığından; hatta biraz donuklaşmış olan aydınlığından; bugün bizim kendi gözümüzle; kendi dilimizle bir istifadeleri olmaması benim kendi kendime acındığım meselelerden idi”.*⁵⁷¹

Yaltkaya, tercüme çalışmaları sayesinde kültür tarihimiz açısından hazine değerindeki kaynak eserlerin bazılarını Türkçe'ye kazandırarak ilim dünyasında önemli bir eksikliğin giderilmesine yardımcı olmuştur. Cumhuriyet Tarihi'nde Şerafettin Yaltkaya kadar Arapça'dan Türkçe'ye bilimsel eser çevirisi yapan kişi çok azdır. Bu çeviriler Türkçe üzerinde yüzyıllardır baskı oluşturan Doğu dillerinin tesiri bir nebze de olsun azaltmıştır. Ülkemizde fikir hayatının gelişmesinde önemli bir konuma sahip olan Hilmi Ziya Ülken, tercüme çalışmalarının bir toplumda kültür hayatının ilerlemesine sağladığı katkılarını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Uygarlık sürekli bir yürüyüşdür ve bu yürüyüşün ilerlemesini sağlayan tercümedir. Sürekli birbirleriyle etkileşim içinde olan uygarlıklar birbirlerine zincirleme bağlıdırlar. Dünyaya kapalı, tercüme ile beslenmeyen toplumlar kendi salt imkânlarıyla gelişme gösteremezler. Bu sebeple bir dilden diğerine yapılan tercüme faaliyetleri bir yandan geçmişin mirasını art zamanlı düzeyde zamanımıza ulaştırırken, diğer yandan da

⁵⁷¹Yaltkaya(1935c). İbni Sina'nın tıbdan bir urcuzeesi, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Cilt: 1, No: 4, s. 128. Yaltkaya, gerek Atatürk gerekse İsmet İnönü zamanlarında yapılan Türk Dil Kurultaylarına katılmamıştır. Ancak yaptığı tercüme çalışmaları ve diğer eserleriyle dil devriminin mühim bir destekçisi olmuştur. Yaltkaya'nın dil devriminin tartışmaya açıldığı bir dönemde İbn Sina'dan yaptığı çeviri çalışmaları şunlardır: İbn Sina(1937). *İbn Usaybia'nın hal tercümesi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Yayınları; Yaltkaya(1937c). *İbn Sina'nın basılmamış şiirleri*. Ankara: TTK Yayınları; İbn-i Tufeyl ve İbn Sina(1937). *Hay b. Yakzan*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya ve Babanzade Reşid), Ankara: TTK Yayınları.

*kültürler arası eş zamanlı bir alışverişe imkân verebilmektedir. Bizim için önemli olan eski İslam ve yeni Avrupa uyanışlarında olduğu gibi çok sistemli ve hararetili bir tercüme faaliyetini canlandırmaktır”.*⁵⁷²

Hilmi Ziya Ülken’in yukarıda bahsettiği şekilde uygar toplum olma hedefine katkılar sağlayacak tercüme çalışmaları yapan, yakın dönem tarihimizdeki örnek bilim insanlarının başında Şerafettin Yaltkaya gelmektedir. Yaltkaya, hayatının yaklaşık 35 yıllık kısmını tercüme faaliyetleriyle geçirmiştir⁵⁷³. Arapça ve Farsça’ya olan hâkimiyeti O’nun Şark klasiklerine daha kolay ulaşmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca Yaltkaya’nın Batı dilleri içinde Fransızca’yı biliyor olması, Henry Corbin ve Louis Massignon gibi Avrupa’nın önde gelen bilginleriyle olan yakın arkadaşlığı Batı kütüphanelerindeki özgün eserlere kolay ulaşmasını sağlamıştır. Azmi, çok yönlülüğü ve disiplinli çalışmaları Yaltkaya’nın Hilmi Ziya Ülken ile tanışmasında da etkili olmuştur. Bu süreçte 1941 yılında Hilmi Ziya Ülken’in profesör olmasını öneren kişilerden birisi de Şerafettin Yaltkaya’dır⁵⁷⁴. Darü’l-fünun ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi çatısı altında birlikte çalışan Hilmi Ziya Ülken ve Şerafettin Yaltkaya, ortak gayretlerinin sonucunda “Felsefe Yıllığı” isimli bir dergi de çıkartmışlardır. Ancak dergi mali problemler ve dönemin diğer zorluklarından dolayı pek uzun ömürlü olmamıştır. Yaltkaya’nın Avrupa’da bazı entelektüel çevrelerde tanınmasında etkili olan “Sicilya Cevapları” isimli tercüme çalışması ilk kez bu mecmuada yayınlanmıştır.

Türk tarih tezi ve dil devrimi çalışmalarının birlikte yürütüldüğü 1930’lu yıllarda Yaltkaya, her iki projeyi de desteklemiştir. Dil devrimi kapsamında, Büyük Türk düşünürü Hazreti Mevlana’nın Farsça yazılmış Mesnevi ve Divan-ı Kebir isimli iki mühim kitabı Yaltkaya tarafından titizlikle taranmıştır. Bu eserleri o zamana kadar hiç yapılmamış bilimsel bir bakış açısıyla inceleyen Yaltkaya, Mevlana’nın Türkçe’nin bir müdavimi olduğuna dikkat çekmiştir. Yaltkaya, Mevlana’nın Türkçe’yi kullanma biçimi ile ilgili gerçekleştirdiği çalışmayı edebiyat tarihçisi Fuat Köprülü’ye ithaf etmiştir⁵⁷⁵. Mevlana’nın eserlerinde geçen “alp, armağan, aş, ayaz, balaban, bek, altın,

⁵⁷²H. Z. Ülken(2011). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. vii.

⁵⁷³Şerafettin Yaltkaya, Arapça ve Farsça’dan Türkçe’ye çok sayıda tercüme yaptığı gibi, İslam Tarihi’ndeki ilk tercüme çalışmalarının nasıl başladığına dair de araştırmalarda bulunmuştur. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1945). Yunanca’dan Arapça’ya ilk tercümeler, *Tercüme*, 6(31-32), s. 172-175.

⁵⁷⁴G. Artunkal(1979).Hayatı ve eserleriyle babam Ülken, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 4(17), s. 193.

⁵⁷⁵Yaltkaya,1934a, **a.g.k.**. Aynı eserin 1934’te Türkiyat Mecmuası’nın 4. cildinde de basımı yapılmıştır.

arslan, baba, beylerbeyi, çavuş, dağ, daş, gerdek, göl, götürü, hakan, kak, kez, kılab(v)uz, lavaş, sek sek, Tangrı, tutmaç, ulak, Yaluvaç ve yürü” gibi Türkçe sözcükleri tekrar gündeme getirerek dilimize kazandıran Yaltkaya’dır⁵⁷⁶. Türkçe’ye kazandırılan bu kelimelerden biride “çalış” sözcüğü olmuştur. Yaltkaya, çalış sözcüğünün Mesnevi’de savaşmak ve çetin mücadele vermek anlamlarında kullanıldığını ileri sürmüştür⁵⁷⁷. Yaltkaya’nın bu tespitleri yaptığı sırada, Atatürk Ankara Güven Park’taki anıtın açılış konuşmasında asker ve polisler hitaben “*Türk, övün, çalış, güven*” ifadesini kullanmıştır⁵⁷⁸. Atatürk’ün 1934’de yaptığı konuşmasında “çalış” kelimesini Yaltkaya’nın tespitleriyle örtüşür biçimde kullandığına şüphe yoktur. Özellikle bu hitabın asker ve polisler yapılmış olması “çalış” kelimesinin Mesnevi’deki karşılığı ile kullanılma ihtimali daha da güçlendirmektedir.

Şerafettin Yaltkaya, İbn Sina ve Mevlana’nın eserleri dışında Kaşgarlı Mahmut’un kaleme almış olduğu aynı zamanda Türkçe için çok önemli bir kaynak eser olan Divanü Lügati’t Türk’ü de titiz bir çalışmayla baştan sona incelemiştir. Yaltkaya, dil devriminin temel esaslarından biri olan “bilimsel terimlerin Türkçe karşılıklarını bulma” prensibine hizmet etmek amacıyla Divanü Lügati’t Türk’te yer alan sağlık bilimleri ile ilgili sözcükleri araştırmıştır. Latince’ye dahi geçmiş olan Türkçe kökenli tıbbi terimleri Divanü Lügati’t Türk’ten istifadeyle listelemeyi başaran ilk bilim insanı Yaltkaya’dır. Bu listede “soluk, kursak, ses, buğu, deri ve dalak” gibi günümüzde dahi kullanılan kelimeler mevcuttur⁵⁷⁹. Yaltkaya, bu çalışmasıyla XVI. yüzyılda yaşamış Türk İslam bilgini Sabuncuoğlu Şerefeddin’den sonra Türkçe tıp kavramlarının türemesine tekrar katkıda bulunan bilim insanlarının en başında gelmiştir⁵⁸⁰.

Dil devrimi, dinsel alanda kendisini ana dilde ibadet çalışmalarıyla belli etmiştir. Şerafettin Yaltkaya, 1930’lu ve 1940’lı yıllarda Kur’an-ı Kerim’in Türkçe anlamının yazılmasına cevaz vermiş ve bazı surelerin namazda Türkçe karşılıklarıyla okunmasının ibadete mani olmadığını ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanı olduğu dönemde Türkçe hutbe kitapları yayınlayarak ana dilde ibadet çalışmalarının

⁵⁷⁶Yaltkaya, 1934a, **a.g.k.**, 112-128.

⁵⁷⁷Yaltkaya, 1934a, **a.g.k.**, 122.

⁵⁷⁸T. Baykara(1981). *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Yayınevi belirtilmemiştir, s. 113.

⁵⁷⁹Yaltkaya, 1934b, **a.g.k.** 89.

⁵⁸⁰Tıp biliminde Türkçe kelimeler üzerine önemli çalışmalar gerçekleştirilen ve “Cerahiyyet’ül-Haniye” isimli eseri yazan Sabuncuoğlu Şerefeddin hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. S. Ünver(1938). İstanbul’un zabtından sonra Türklerde tıbbi tekâmüle bir bakış, *Vakıflar Dergisi*, Cilt:1, s. 66-85.

hızlanmasına katkı da bulunmuştur. Yaltkaya yaşamının her döneminde dilde sadelikten yana olan tavrını belli etmiştir. Dini konuları ele aldığı yazılarında, mecbur kalmadıkça teolojik kavramların Türkçe dışındaki karşılıklarını kullanmamaya özen göstermiştir. Yaltkaya, camilerde imam ve hatiplerin kullanması için 1944’de kaleme aldığı eserinde bazı Arapça kelimelerin yanlarına Türkçe karşılıklarını belirtip halka bu kelimelerle hitap edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Ucb sözcüğünün karşılığı olarak benlik⁵⁸¹, afivkar kelimesinin karşılığı olarak hoş görmek⁵⁸², mucit teriminin karşılığı olarak yapıcı ya da üretici⁵⁸³, koğuculuk sözcüğünün karşılığı olarak dedikodu⁵⁸⁴ ve hased kelimesinin karşılığı olarak da kıskançlık kelimelerini kullanan Yaltkaya, toplumda Türkçe kelimelerin yaygınlaşmasında camilerden faydalanmaya çalışmıştır.

Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yaptığı dönemde camilerin dil devriminin vatandaşlara doğru anlatılmasında önemli yerler olduğu bilinciyle hareket etmiştir. İmam hatiplerin güzel bir lisanla halka hitap etmesi gerektiğine vurgu yapan Yaltkaya, din adamlarının hutbe ve vaazlarda kullanacağı üslubun Türkçe’nin gelişimine katkıda bulunacağından söz etmiştir:

“İmam ve hatiplerimiz içtimaiyatımızdaki ahlaki zaafı bilerek cemaate hitap etmelidir. Bunların giderilmesi için cemaatin eğitim vaziyetine göre onlara konuşup, yumuşak bir lisanla yaklaşmalıdırlar. Teşvikkâr olunmalıdır. Berrak bir Türkçe ile onlara hitap etmek pek mühimdir. Camiye gelenler imam hatibi anlamakta zorlanmamalıdır. Pek zengin ve güzel lisanımızı kendi haliyle kullanmaya itminan etmeliyiz. Hususiyetle mübarek Cuma günü okunan hutbelerimiz pek mühimdir. Hutbeyi cemaatin anlayacağı biçimde izah edip, orada bulunanların lisanıyla hitap edilmelidir. Hatibin hutbesini, kelimeleri güzel ve doğru telaffuz ederek sesini mevzua göre ayarlayarak okuyabilmesi çok ehemmiyetlidir. Cemaatin nabzını tutan imam hatiplerimize ihtiyaç olduğunu geçmiş dönemden de kavradık. Lisanı iyi kullanabilmeleri için imam hatiplerimizin muallimler gibi eğitime tabii olunması elzemdır. İmam hatiplerimiz sosyoloji ve ruh ilimlerinde mürekkep yalamış kimseler

⁵⁸¹Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 112.

⁵⁸²Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 76.

⁵⁸³Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 92.

⁵⁸⁴Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 96.

*olmalıdır. Bunun için Maarif dünyamızda ayrıca birimler kurulabilmelidir”.*⁵⁸⁵

Yaltkaya, imam hatiplerin Türkçe’yi güzel kullanarak, Arapça kelimelere ağırlık vermeden cemaate hitap etmesi gerektiğini başka yazılarında da dile getirmiştir⁵⁸⁶. Bu sayede Yaltkaya, Atatürk’ün önem verdiği dil devriminin başarısı için camileri bir propoganda yeri olarak kullanmıştır. Dil devriminde camilerden aktif biçimde faydalanılması öz Türkçe kelimelerin tabanda daha hızlı yayılmasına yardımcı olmuştur.

Din görevlisi ve Arapça konusunda uzman bir kişi olarak Yaltkaya, dil devriminin Türkçe’yi kelime bakımından zenginleştirdiği ve Arapça’nın etkisinden büyük ölçüde kurtardığını dile getirmiştir:

*“Nitekim bu dünkü dilimizde son eklerin –sofisklerin- çokluğuna rağmen, Arapçanın -ı nisbet -i sinin manalarını karşılayacak bir tek ekimiz yoktu. Dil devriminin en kıymetli verimlerinden biri bunun yerine “sel-sal=el, al” eklerini bulması ve yaratması olmuştur”.*⁵⁸⁷

Gerçekleştirmiş olduğu birçok tercüme çalışması vasıtasıyla dil devriminin önemli destekçilerinden olan Şerafettin Yaltkaya, sanata aşına bir aileden gelmiş ve musiki çalışmalarının yapıldığı bir ortamda büyümüştür. Kültür tarihimizle ilgili önemli çalışmalara imzan atan Yaltkaya eserlerinde sanata dair konulara az da olsa yer vermiştir. Yaltkaya, Ebu el-Reyhan Biruni’nin “Kisab el-Cemahir fi el-Cevahir” isimli eserini Arapça’dan Türkçe’ye tercüme etmiştir. Tercüme eserin önsözünde, Yaltkaya “hat” sanatına duyduğu ilgiyi dile getirmiştir⁵⁸⁸. Yaltkaya’ya göre, bir toplumun kendisi düzgün ifade edebilmesi için gerekli olan sanat dallarının başında “tiyatro” gelmektedir. Yaltkaya, Türk milletinin bu sanata önem vermekte geç kaldığını ileri sürmüş ve tiyatronun devlet eliyle desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir⁵⁸⁹. Müziğe olan ilgisinden

⁵⁸⁵Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 11.

⁵⁸⁶Camilerdeki imam hatiplerin Türkçe’yi nasıl kullanması gerektiği ve din görevlilerinin dil devrimine sağlayabilecekleri katkılar hakkında Yaltkaya’nın düşünceleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 5-16.

⁵⁸⁷Yaltkaya(1936). Yat yahut yağmur taşı, *Gündüz Dergisi*, 1(3), s. 67.

⁵⁸⁸Ebu el-Reyhan Biruni(1926). *Kisab el-Cemahir fi el-Cevahir*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Türkiyat*, Cilt: 5, s. 1.

⁵⁸⁹Yaltkaya’nın tiyatroya duyduğu ilgi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1327d). Haluk’un defteri, *Beyan ’ül-hak*, 6(117), 2143.

dolayı ilahi bestelemesi⁵⁹⁰, hat sanatına ilgi göstermesi ve tiyatronun ihmal edilmemesi gerektiğini savunması bir tarafa Yaltkaya'nın sanata olan ilgisini en çok belli ettiği alan edebiyat olmuştur. Kimi araştırmacılar eserlerinde Şerafettin Yaltkaya'yı bir "şair" olarak kabul etmektedir⁵⁹¹. Yaltkaya'nın hayatta iken basılamamış, yazma eser niteliğindeki bir şiir kitabı da mevcuttur⁵⁹². Çocuklarla ilgili şiirler kaleme alan Yaltkaya, İslam öncesi Arap Edebiyatı'na dair de bazı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların başında, şiirleri Almanca'ya da tercüme edilmiş Arap şairi İmriül Kays'a ait "Yedi Askı (Muallâka)" isimli şiir kitabını Türkçeye tercüme etmesi gelmektedir⁵⁹³. Yaltkaya'nın İslam öncesi Arap Edebiyatı'na yönelik genel değerlendirmelerde bulunduğu uzun bir makalesi de mevcuttur⁵⁹⁴. Yaltkaya'ya göre, Arap toplumu İslamiyet'in zuhurundan sonra tefsir ve siyer yazmaya ağırlık vermiştir. Bu yüzden Arap toplumunda şiirin en geliştiği dönem cahiliye devridir⁵⁹⁵. Dil devrimini destekleyen Yaltkaya'nın Arapça'ya olan vakıfıyeti, Türkçe'de bulunan kalıplaşmış Arapça kelimelerin kullanımlarının azaltmasına katkı sağlamıştır.

3. Tarih Anlayışımız ve Ulusal Tarih Bilincinin İnşası

3. 1. Cumhuriyet'in İlanından Önce Tarihle İlgili Çalışmalar

Tarih kelimesinin, ilk defa İbranice ve Arapça dillerinde kullanıldığı iddia edilmektedir. Eskiçağlarda Doğu'da, Sami ırkları olayların kronolojik tasniflendirmesi için tarih kelimesini kullanmışlardır. Batı toplumlarında ise, ilk kez eski Yunan'da araştırmak kelimesinin karşılığı olarak "histoire" terimine yer verilmiştir. Bu terim

⁵⁹⁰Yaltkaya'nın rast makamında bestelediği "Sabah, Öğle, İkinci" isimli bir ilahisi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilaver, 2016, **a.g.k.**, 37.

⁵⁹¹Yaltkaya'nın edebiyatçı ve şair kimliği hakkında bkz. İ. Işık(2006). Şerafettin Yaltkaya, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. Ankara: Elvan Yayıncılık, Cilt: 9, s. 3805. Yaltkaya'nın edebiyat ve şiir çalışmalarına örnek gösterilebilecek eser için bkz. Yaltkaya(1943). *Benim Dinim*, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası.

⁵⁹²Yaltkaya(2001). *Solgun çiçekler*. (Düz: Önder Göçgün), İstanbul. Araştırmalarımız neticesinde "Solgun çiçekler" isimli bu çalışmanın, edebiyat tarihçisi ve öğretim üyesi Önder Göçgün tarafından 2001 yılında kitaplaştırılarak Denizli Pamukkale Üniversitesi Kütüphanesi'ne armağan edildiği bilgisine ulaştık. İstanbul'da basımı gerçekleştirilmiş kitabın yayımevi belirtilmemiştir.

⁵⁹³Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İmriül Kays(1985). *Yedi askı(Muallâka)*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi. Şerafettin Yaltkaya, İmriül Kays hakkında Milli Mücadele yıllarında bir makale de kaleme almıştır. Makale için bkz. Yaltkaya(1337b). Ankara bir şair, *Dergâh*, 2(16), s. 5, 6.

⁵⁹⁴Arap, Türk ve Batı Edebiyatlarının kıyaslandığı bu makale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1329c). Arap Edebiyatı, *Bilgi*, 1(4), s. 364-397.

⁵⁹⁵Yaltkaya(1925d). Mütenebbi'den evvel şiir, Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 4(3-4), s. 221.

bugün tüm Latin toplumlarında tarih sözcüğünün birebir karşılığı olarak kullanılmaktadır⁵⁹⁶.

Türkiye’de beylikler döneminde gerçekleştirilen bazı uğraşlar dışında ilk disiplinli Türkçe tarihçilik faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nin kuruluş zamanlarında yapılmıştır. İlk Osmanlı tarihçisi, öğreniminin büyük bölümünü Mısır’da tamamlamış Ahmedi (1334-1413) kabul edilmektedir⁵⁹⁷. Ancak en eski Osmanlı tarih yazıcısı olarak din görevlisi Yahşi Fakih’i kabul eden müellifler de vardır⁵⁹⁸. Halk efsaneleri, destanlar ve sözlü rivayetlerden faydalanılarak yazılan ilk Osmanlı tarih eserlerinin bilimsel kıymette olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat XV. yüzyılda yaşamış Âşık Paşazade Osmanlı tarihçiliğinin kilometre taşlarından birisi olmayı başarmıştır. Âşık Paşazade’den sonra Osmanlı tarihçiliği daha derli toplu bir görüntüye büründü. On altıncı yüzyılda İdris-i Bitlisi ve Kemal Paşazade Osmanlılarda tarihçiliğin gelişmesine önemli katkıları olmuş kişilerdir⁵⁹⁹. XVI. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığı İran tesirinden pek kurtulamamıştır. Bu yüzyılda Gelibolulu Mustafa Ali Osmanlı tarih yazıcılığına yeni bir biçim kazandırma çabası içinde olmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığının sıçrama yapması XVII. yüzyılda gerçekleşti. Bu yüzyılda Osmanlılarda Naima ile beraber vakanüvislik tesis edildi ve aynı yüzyılda başka büyük tarihçiler de yaşadı. Vakanüvislik devletin resmi ideolojisini, tarih bilimine yansıtmak maksadıyla kurulmuştur⁶⁰⁰. XVII. yüzyılın önemli tarihçilerinden birisi de eserlerinde Avrupa’da matbaanın icadından ve barutun kullanılmaya başlanılmış olmasından bahseden İbrahim Peçevi’dir⁶⁰¹. Aynı yüzyılda yaşamış ve bilimsel mantığa uygun eserler ortaya koyabilmiş tarihçilerden bir diğeri de Kâtip Çelebi olmuştur⁶⁰². XVIII. yüzyıla gelindiğinde “Lale Devri’nden” başlayarak Osmanlı tarih yazıcılığında çağdaş normlara daha fazla yaklaşılmıştır.

⁵⁹⁶Y. Ünal(2010). Türkiye’de tarihçilik, tarihçiliğin gelişimi(15-20 YY) ve Türk-Batı tarihçiliğine örnek iki kitabın karşılaştırmalı analizi, *Kelam Araştırmaları*, 2(8), s. 184.

⁵⁹⁷N. Göyünç(1977). *Tarihçiliğimizin dünü ve bugünü*. Ankara: TTK Basımevi, s. 240.

⁵⁹⁸F. Babinger(1982). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. (Çev: Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 11.

⁵⁹⁹Göyünç, 1977, **a.g.k.**, 241.

⁶⁰⁰Z. Arıkan(1991). *Osmanlı tarih anlayışının evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 84.

⁶⁰¹Göyünç, 1977, **a.g.k.**, 242.

⁶⁰²Kâtip Çelebi’nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir, 1975, **a.g.k.**, Cilt: 3, 84-90.

XIX. yüzyılın başında vakanüvist Şanizade Ataullah Efendi, geleneksel ile çağdaş olanı iyi harmanlamış bir aydın olarak dikkat çekmiştir⁶⁰³. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, ilk Osmanlı resmi gazetesi Takvim-i Vekayi yayın hayatına başladı. Takvim-i Vekayi'nin, günlük olayları aktaran bir gazete oluşu vakanüvisliğin gözden düşmesine neden olmuştur⁶⁰⁴. XIX. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinin merkezindeki isim kuşkusuz Ahmet Cevdet Paşa oldu. Temin ettiği belgeleri iyi analiz etme becerisine sahip olan Ahmet Cevdet Paşa, bu yönüyle çağdaşlarına da örnek olmuştur. Titiz araştırma ve gayretlerinin sonunda 12 ciltten oluşan “Tarih-i Cevdet” isimli eserini meydana getirdi. Tarih-i Cevdet Osmanlı tarih yazıcılığının en büyük başarısı olarak nitelendirilmektedir⁶⁰⁵. Ahmet Cevdet Paşa'nın tarih çalışmalarında izlediği usul ve esaslar, Cumhuriyet tarihçilerine de örnek teşkil etmiştir. Osmanlılardan Cumhuriyet'e intikal eden en önemli bilimsel miraslardan biri, Ahmet Cevdet Paşa'nın uzun uğraşılardan sonra tesis etmiş olduğu çağdaş tarihçilik prensipleridir. Ahmet Cevdet Paşa, İbn Haldun'un tarihçilik öğretilerini benimsemiş ve geçmiş olayları değerlendirirken hadiseler arasında sebep sonuç ilişkisi kurma ilkesine bağlı kalarak hareket etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın “Kıssa-i Enbiya” isimli eserinde Peygamberler Tarihi'ne karşı olan yaklaşımı, Şerafettin Yaltkaya üzerinde de tesir bırakmıştır. Yaltkaya, Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde araştırmalarından faydalandığını söz etmiştir:

*“Ben fakir Hazreti Peygamberin ilk hutbesini nerede irad buyurduğunu çok araştırdım. Taberi Tarihi'nin ikinci cildinin 255. sahifesinde hutbenin içeriğine ulaştığımı zan eyledim. Lakin bu belirtilen hutbe ihtilaf olunmuş haldeymiş. Mütakiben üstadımız Cevdet Paşa'nın Kasası Enbiyasına nazar ettim. Cevdet Paşa merhum pek âli bir tahlil yeteniğine sahipti. Şehadeti yüksek olurla Hazreti Muhammed'in ilk hutbesini, Medine'de ilk Cuma namazını kıldırmadan evvel irad buyurduğunu ispat eylemiştir. Cemheret'ül Hütabil Arap'tan, Cevdet Paşa'nın nakil buyurduğu ve tarafımızdan Türkçeye çevrilen bu hutbeyi ben de tasdik ederek naçizane kitabıma kattım”.*⁶⁰⁶

⁶⁰³Arıkan, 1991, **a.g.k.**, 86.

⁶⁰⁴N. Yazıcı(1983). *Takvim-i Vekayi: belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, s. 42.

⁶⁰⁵M. H. Yinanç(1940). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar bizde tarihçilik*. İstanbul: Maarif Matbaası, s. 4.

⁶⁰⁶Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 20.

Ahmet Cevdet Paşa'dan sonra, Ahmet Vefik ve Abdurrahman Şeref Paşalar Osmanlıların son dönemlerinde yetişmiş en önemli tarihçiler arasında zikredilir. XX. yüzyıla intikal eden Osmanlı tarih yazıcılığı genel itibarıyla hanedancı, ümmetçi ve resmi ideoloji yanlısı tutumların ötesine geçememiştir. Osmanlı tarih yazıcılığı, rivayetçi ve didaktik (öğretici) tarihçilik anlayışları ile örtüşen özelliklerden kurtulamamıştır⁶⁰⁷. XIX. yüzyılda kitap basım tekniklerindeki gelişmeler, eğitim öğretim alanında gerçekleştirilen atılımlar, hacimli âlimlerin yetişmesi ve Batı'nın tesirinde kalan aydınlarımızın sayısındaki artış tarihçilik anlayışında ilerlemeye neden olmuştur. Ancak, ülkemizde birçok alanda olduğu gibi tarihçiliğimizin de bilimsel anlamda mesafe katetmeye başlaması II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir⁶⁰⁸.

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı aydınları arasında görülmeye başlayan milli tarih anlayışına karşı olan eğilim, II. Meşrutiyet Dönemi'nde daha da artmıştır. Cumhuriyet Dönemi, milli ve çağdaş tarih anlayışının temelleri II. Meşrutiyet Dönemi'nde atılmıştır. Bu dönemde çıkartılmaya başlanan ilmi dergiler ülkedeki tarih bilincinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Yayın hayatına 1910'da başlayan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (Türk Tarih Encümeni Mecmuası) tarihçiliğimizin gelişimi açısından büyük önem arz eder⁶⁰⁹. Daha önce çıkartılmış olan ve yayın hayatı kısa süren Türk Derneği Dergisi bir tarafa bırakılacak olursa Tarih-i Osmanî Encümeni ülkemizde çıkartılmış, bilimsel yönü bulunan ilk tarih dergisi olarak kabul edilmektedir⁶¹⁰. Osmanlı Tarihi'ne ait ilk ciddi ve objektif nitelikli belgeler bu dergide yayımlandı⁶¹¹. Dergide, hanedan ailesindeki fertlerin şecaatlerini anlatmanın yerine Türk Tarihi'nin başka dönemleriyle ilgili konulara da yer verilmesi entelektüel çevrelerden takdir görmüştür⁶¹². Derginin bazı sayılarında, gayrimüslim asıllı düşünürlerin makalelerine yer verilmesi ülkemizde bilimsel bakış açısının gelişimi için

⁶⁰⁷Tarih türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Çevikel(2015). *Tarih felsefesi el kitabı(kavramlar, kurumlar, sorunlar, tarihçe)*. Şanlıurfa: Ledün Kitabevi, s. 28-36; N.Köstüklü(2016). *Sosyal bilimler ve tarih öğretimi*. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 17-29.

⁶⁰⁸İ. Ortaylı(2011). *Tarih yazıcılık üstüne*. İstanbul: Cedit Neşriyat, s. 53. Şerafettin Yaltkaya'nın tarih bilimine dair çalışmaları da II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlamıştır. Örnek olarak bkz. Yaltkaya, 1322, **a.g.k.**.

⁶⁰⁹1925'den itibaren Türk Tarih Encümeni Mecmuası, adıyla yayımlanmaya başlanan ve son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey öncülüğünde çıkartılan bu dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Özcan(2013). Tarih-i Osmanî Encümeni, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 40, s. 85.

⁶¹⁰H. Anameriç(2012). Tanzimat'tan Mütareke Dönemi'ne kadar kütüphanelere yönelik çalışmalar(1839-1922), *Erdem*, Sayı: 63, s. 8-10.

⁶¹¹B. E. Behar(1992). *İktidar ve tarih: Türkiye'de resmi tarih tezinin oluşumu*. İstanbul: Afa Yayıncılık, s. 81.

⁶¹²Örnek olarak bkz. Halil Edhem(1310). Al-i Germiyan kitabeleri, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1(2), s. 112-128.

de önem arz etmektedir⁶¹³. 1918 yılına gelindiğinde, siyasi ve askeri olaylarının da etkisiyle Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, encümenlik vasfını büsbütün yitirmiştir⁶¹⁴. Derginin kısa ömürlü olmasında, bilimsel düzeyinin istikrarlı biçimde yükseltilememesi, Şerafettin Yaltkaya, Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp ve Şemsettin Günaltay gibi o dönemin önemli düşünürlerine yazar kadrosunda yer verilmemesi ve yaşanan ekonomik zorluklar etki etmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde bilimsel tarihçiliğimizin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan kurum Asar-i İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni olmuştur⁶¹⁵. Encümenin kuruluş felsefesi, Türk toplumunun sosyal köklerini araştırıp ortaya çıkarmak üzerine bina edilmiştir. Bu kurumun kurucu üyelerinin büyük bölümü Cumhuriyet'in eğitim öğretim sisteminin mimarları olup Atatürk tarafından takdir görmüş bilginlerdir. Fuad Köprülü başta olmak üzere Asar-i İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni'nin oluşum ve gelişiminde önemli gayretlerde bulunarak öne çıkmış bazı sosyolog ve araştırmacılar şunlardır: Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçuraoglu, Hüseyinzade Ali, Şerafettin Yaltkaya ve Şemsettin Günaltay. Çağdaş Türk aydınının taşıması gereken niteliklere sahip bu bilginler Türkiye'nin yakın dönem tarihinde fikirleri, eserleri ve çabalarıyla ayrı bir konuma sahiptirler⁶¹⁶. Şerafettin Yaltkaya, bu encümen içinde yer almasına rağmen o dönemde eğitim öğretim faaliyetlerine ve tercüme çalışmalarına ağırlık verdiği için fazla etkinlik gösterememiştir. Asar-i İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni kurucu üyeleri, çıkardıkları Milli Tettebbular Dergisi ile entelektüel birikimlerini kamuoyuyla paylaşmışlardır. Milli Tettebbular Dergisi'nin yayın hayatı kısa ömürlü olmakla beraber ülkemizde, tarih bilimi alanında çıkartılmış ilk akademik dergidir⁶¹⁷. Dergide Fuad Köprülü, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçuroğlu gibi üretken bilim insanlarının Türk İslam Tarihi'ne dair ilmi öneme sahip yazıları yayımlanmıştır. Milli Tettebbular Dergisi sayesinde, Atatürk'ün direktifleriyle çıkartılacak olan "Belleten Dergisi" nin temeli atılmıştır.

Şerafettin Yaltkaya'nın en verimli kullandığı dergilerden biri de Milli Tettebbular Dergisi olmuştur. Yaltkaya'nın Milli Tettebbular Dergisin'de özellikle eski

⁶¹³Örnek olarak bkz. Avram Galanti(1341). Ecnebi vesikalari: Trafalgar Burnunda Türk ve İspanyol gemileri arasında Muharebe-i Bahriyye, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 15(85), s. 134-136.

⁶¹⁴Oral, 2006, **a.g.k.**, 143, 144.

⁶¹⁵Özcan(2011). *Türkiye'de popüler tarihçilik(1908-1960)*. Ankara: TTK Basımevi, s. 93.

⁶¹⁶Lewis(1953). History-writing and National Revival in Turkey, *Foreign Affairs*, 4(22), s. 11.

⁶¹⁷Lewis, 1953, **a.g.k.**, 23.

dönem Türk kültür tarihine ait makaleleri yayınlanmıştır. Yaltkaya, Milli Tettebbular Dergisi'nde yayımlanmış bir makalesinde İlhanlı Devleti zamanındaki Müslümanların güneş yılına dayalı takvimle ibadetlerini yerine getirdiklerini belirterek Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşad'ın güneş yılına dayalı takvime geçme teşebbüsüne destekçi olmuştur⁶¹⁸. Yaltkaya, Milli Tettebbular Dergisi'nin ilmi düzeyinin artırılmasına, dergide yayımlanmış tercümeleriyle de katkıda bulunmuştur. Yaltkaya, Milli Tettebbular Dergisi'nin üç ayrı cildinde yayınlanmış tercüme çalışmasında, yabancıların gözüyle Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'daki gelişmelerin nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaya çalışmıştır⁶¹⁹. Yaltkaya'nın gerçekleştirdiği bu tercümelerde Anadolu'nun coğrafi yapısı hakkında önemli bilgilere yer verildiği gibi, Türkiye Selçuklularının medeniyet alanında yaptığı çalışmalar takdir edilmiştir. Mısırlı bir araştırmacı tarafından kaleme alınmış eserde Türklerle ilgili sıklıkla övgü dolu ifadeler kullanılmıştır. Yaltkaya, tercümesinde özellikle bu ifadeleri öne çıkartmıştır.

Vatansever aydınlar tarafından 1911-1912 yıllarında kurulmuş Türk Ocakları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde milli tarih bilincinin oluşmasına katkı sağlayan önemli müesseselerden biridir⁶²⁰. Türk Ocakları, Türk ırkının kökenini incelemek ve Türkçe'nin gelişimine katkıda bulunmak gayeleriyle kurulmuştur. Ocağın kuruluş nizamnamesine göre insanları aydınlatmak için konferanslar verilecek, fikir kulüpleri kurulacak ve gerekirse okullar açılarak Türk kökenli vatandaşlar arasında milli bilincin tesisi sağlanacaktır⁶²¹. Küçük bir akademi hüviyetinde çalışan Türk Ocakları, sesini Türk Yurdu Mecmuası sayesinde geniş kitlelere duyurma imkânına kavuştu. Türk Ocakları'nın resmi yayın organı kabul edilen Türk Yurdu Mecmuası, Türkçülük ideolojisine uygun bir yayın stratejisi izlemiştir. Şerafettin Yaltkaya, Türk Yurdu Mecmuası'nda belirli aralıklarla yazıları yayınlanmış bilginlerden birisidir. Yaltkaya, İslam bilgini el-Cahız (Ebu Osman Amr b. Bahr)'a ait Türklerin faziletleriyle ilgili

⁶¹⁸Yaltkaya(1331a). Vesikalar ve muhtıralar, Türk takvimiyle/takvimi bazı ibadet ve adetler, *Milli Tettebbular*, 2(5), s. 337-341.

⁶¹⁹Zavashalim(1331a). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-1. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebbular*, 1(2), s. 257-304; Zavashalim(1331b). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-2. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebbular*, 1(3), s. 481-496; Zavashalim(1331a). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-3. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebbular*, 2(5), s. 241-272.

⁶²⁰Kesin kuruluş yılı üzerine epey tartışmalar yapılmış olan Türk Ocakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Üstel(2010). *İmparatorluktan-ulus devlete Türk milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

⁶²¹B. E. Behar(1992). *İktidar ve Tarih: Türkiye'de resmi tarih tezinin oluşumu*. İstanbul: Afa Yayıncılık, s. 83, 84.

kitabının tercümesini ilk defa Türk Yurdu Mecmuası'nda yayınladı⁶²². Bu tercüme çalışması ilerleyen yıllarda başka mecmualarda da yayımlanmıştır. Yaltkaya'nın yaşamı boyunca yaptığı tercümelemler içinde en dikkat çekenlerden biri Cahız'a ait eseri Türkçe'ye kazandırması olmuştur. Cahız, İslam coğrafyasında bilinen ve saygı duyulan bir bilim insanıdır. Türklerin erdemli davranışlarını ve üstün teşkilatçı özelliklerini konu alan eseri yüzyıllardır Türk dünyasında ilgi uyandırmıştır. Ancak kitabın Türkçe'ye kazandırılması XX. yüzyılın başında, Yaltkaya sayesinde mümkün olabilmektedir. Bundan sonraki süreçte, ülkemizde İslam Tarihi ile ilgili araştırmalar yapan bilim insanları Cahız'ın eserinden faydalanmak istediklerinde, Yaltkaya'nın tercümesine müracaat etmişlerdir⁶²³. Bu sayede Yaltkaya ilim camiamıza kaynak bir eser kazandırmış oldu.

Asar-i İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni ve Türk Ocaklarının, II. Meşrutiyet ile Mütareke dönemlerinde yaptığı çalışmalar, Atatürk Dönemi'nde bütünü inşa edilen milli tarihçilik anlayışının temelini teşkil etmiştir. Bu sayede ülkemizde tarihçilik anlayışı ümmetçi ve hanedancı görüntüden sıyrılmaya başlamıştır⁶²⁴. Belirtilen süreçte çevirileri ve makaleleriyle milli tarih bilincinin oluşumuna katkı da bulunan bilim insanlarının başında Şerafettin Yaltkaya gelmiştir.

3. 2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Çalışmaları

Atatürk bir tarihçi olmasa da bu bilimine yakın alaka duymuş ve Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra tarihe olan ilgisini her fırsatta dile getirmiştir. O'nun bakış açısı ve yönlendirmeleri sayesinde Cumhuriyet aydınları Türk Tarihi'ni, dünya tarihinin bir parçası olarak görmeye başladı. 1928'de Herbert George Wells'in "Cihan Tarihinin Ana Hatları" isimli eseri Atatürk'ün talimatıyla Türkçe'ye tercüme edildi⁶²⁵. Atatürk'ün bu tercümeden maksadı, Türkiye'de tarihi olaylara olan bakış açısını bilimsel bir zemine oturtmaktır⁶²⁶.

⁶²²Yaltkaya(1329b). Risale Fi Fezailü'l-Etrak (el-Cahız'dan kısa çeviri), *Türk Yurdu*, Cilt: 5, Seri:1 s. 894-900; s. 932-935; s. 988-991.

⁶²³Müslüman Araplar ile Türkler arasındaki ilk ilişkileri, birçok açıdan ele alan Zekeriyâ Kitapçı sadece "Orta Asyada İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler" isimli çalışmasında, Yaltkaya'nın tercüme ettiği Cahız'a ait eserden yirmi bir alıntı yapmıştır. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Kitapçı(1989). *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

⁶²⁴İ. Özçelik(1996). *Tarih öğretiminde yöntem ve teknikler*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi, s. 26.

⁶²⁵Oral, 2006, **a.g.k.**, 268.

⁶²⁶Atatürk'ün okuduğu tarih kitapları hakkında bilgi edinmek için bkz. H. Eroğlu(2002). Mustafa Kemal Atatürk'ün tarih anlayışı ile ilgili bazı görüşler, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 5(29-30), s. 78, 79.

Atatürk'e göre, Türk Tarihi'ne dair ilk önemli çalışmaların yapıldığı yer Türk Ocakları idi. Atatürk'ün verdiği destekle yurdun dört bir yanında sistemli bir biçimde örgütlenen Türk Ocakları, bünyesinde tarih heyetleri kuruldu. Kısa süre içinde bu tarih heyetleri bir çatı altında birleştirilip Türk Tarihi Tetkik Heyeti meydana getirildi. 23 Nisan 1930'da Türk Ocakları'nın altıncı kurultayında Sadri Maksudi Arsal, Reşit Galip ve tarih öğretmeni Afet İnan, Türk Tarihi üzerine yaptıkları konuşmalarının ardından kırk bir kişinin imzasının bulunduğu bir karar sunmuşlardır. Bu karar vasıtasıyla Türk Ocakları dâhilinde Atatürk'ün desteğiyle Türk Tarih Kurumu'nun çekirdeği sayılan, "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" tesis edildi⁶²⁷. On altı kişiden meydana gelen heyet ilk toplantısını, 4 Haziran 1930'da Ankara Türk Ocakları Şubesi'nin Şark odasının yanındaki salonda gerçekleştirmiştir⁶²⁸. Ancak bu dönemde, yedinci kurultayının ardından Türk Ocakları kapatılıp CHP'ye iltihak etmişti⁶²⁹. Böylece, 12 Nisan 1931'den itibaren Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti bağımsız bir kurum olarak varlığını devam ettirmeye başlamıştır⁶³⁰.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ilk başkanlığını, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Mehmet Tevfik Bıyıklıoğlu yürüttü. Tevfik Bıyıklıoğlu'nun Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri olduğu halde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin başkanı seçilmesi, Atatürk'ün tarih ile ilgili çalışmalara müdahil olma isteğinden kaynaklanmıştır⁶³¹. Atatürk, yaşadığı müddetçe Türk Tarih Kurumu'nun hami başkanlığını yaptı. Cemiyetin yönetim kurulunda yer alan diğer bilim insanları Afet İnan, Yusuf Akçuraoglu, Reşit Galip (Genel Sekreter), Hasan Cemil Çambel, Samih Rifat, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Ziya Özer, Vasıf Çınar, Mükrimin Halil Yinanç, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hamit Zübeyir Koşay, Halil Edhem Eldem, Ragıp Hulusi Özdem, Reşit Safvet Atabilen, Mehmet Şemsettin Günaltay ve Zakir Kadiri Ugan olmuştur⁶³². Bu üyelerin büyük bir bölümü, Cumhuriyet Dönemi'nde ilk mühim tarih çalışmalarını gerçekleştirmiş ve dünya ilim çevrelerinde de hüsn-ü kabul görmüş şahıslardır.

⁶²⁷Ruşen Eşref Ünaydın, Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasına, kurultaylar tertip etmesine ve kurumda yer alacak kişileri saptamasına Çankaya sofralarında karar verdiğini ifade etmiştir. Ünaydın, Çankaya sofralarını üniversite meclisine benzeterek, aslında Türk Tarih Kurumu'nun bu sofralarda gerçekleştirilmiş istişarelerin bir neticesi olduğunu belirtmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. E. Ünaydın(1954). *Atatürk Tarih ve Dil Kurumları*. Ankara: TTK Basımevi, s. 55.

⁶²⁸İnan(1939). Atatürk ve tarih tezi, *Belleten*, 3(10), s. 242.

⁶²⁹Ocak Kurultayı Toplandı (12 Nisan 1931). *Akşam*, Sayı: 4991, s. 1.

⁶³⁰İgdemir(1973). *Cumhuriyet'in 50. yılında Türk Tarih Kurumu*. Ankara: TTK Basımevi, s. 4; Ayrıca, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin temel prensipleri ve çalışma usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnan(1971). Türk Tarih Kurumu 40 yaşında, *Belleten*, 35(140), s. 524.

⁶³¹F. Çoker(1983). *Türk Tarih Kurumu kuruluş amacı ve çalışmaları*. Ankara: TTK Basımevi, s. 3.

⁶³²İnan(2007). *Atatürk hakkında hatıralar ve belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 264.

Şerafettin Yaltkaya, bu dönemde Dar'ül-fünun'da kelam tarihi öğretim üyesi olarak görev yapmaktaydı. Okuldaki görevleri ve yoğun tercüme çalışmalarından dolayı Yaltkaya, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin yönetim kurulunda görev almamıştır. Yaltkaya'nın asıl uzmanlık alanının tarih bilimi olmaması da Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin yönetim kurulu üyeleri arasında bulunmamasına etki etmiştir. Ayrıca o tarihlerde Yaltkaya üst düzey bürokratlarla yakın temaslarda bulunmuş bir kişi de değildi. O'nun devlet protokolüyle iyi münasebetlerde bulunmaya başlaması 1930'lu yılların ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Fakat Yusuf Akçuraoglu, Hasan Cemil Çamlıbel ve Şemsettin Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu⁶³³ başkanlıkları döneminde Yaltkaya kurum ile sıkı münasebetleri olmuştur. Türk Tarih Kurumu bünyesinde 1937'den itibaren Şerafettin Yaltkaya'nın Türk-İslam Tarihi'ne dair eserleri yayınlanmaya başlandı. Bilimsel kıymete sahip bu çalışmalar, zamanla Türk Tarih Kurumu'nun Milli Eğitim Bakanlığı ile yürüttüğü eşgüdümlü çalışmalar sonucunda ortaöğretim okulları ve kütüphanelerine de dağıtılmıştır⁶³⁴. Yaltkaya'nın Türk Tarih Kurumu bünyesinde basımı gerçekleştirilen ilk eserleri, İbn Sina, Memlûklü Tarihi ve eski Türk kültür tarihi üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarla ilgilidir. Yaltkaya'nın özellikle “Baybars Tarihi” tercümesi ülkemizde alanında ilk olma özelliğine sahiptir. Türkiye’de Sultan Bayb(p)ars ve Memlûkler Tarihi üzerine ilk bilimsel eser tercümesi Yaltkaya tarafından gerçekleştirilmiştir. Türk Tarih Kurumu bünyesinde basımı yapılan ve Türk İslam Tarihi açısından kaynak kitap özelliğine sahip Baybars Tarihi, Yaltkaya'nın Türkçe tercümesinden sonra Batı dillerine de çevrilmeye başlanmıştır.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ilk disiplinli çalışması, liselerde okutulmak üzere yazımına başlanan “Tarih Ders Kitabı” oldu. Kitabın yazım aşamasındaki çalışmaların bir bölümü Atatürk'ün kontrolünde Dolmabahçe Sarayı'nda yürütülmüştür. Bu çalışmaların neticesinde, Tarih I, II, III, IV kitapları meydana getirildi. Atatürk'ün meşhur Türk tarih tezine de yer verilen kitaplar daha sonra “Türk Tarihi'nin Ana Hatları” isimli 607 sayfadan oluşan tek ciltlik bir eserde toplandı. Kitapta eski çağlardan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Türk Tarihi özetlenerek bazı değerlendirilmelerde

⁶³³Dil devrimiyle beraber Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ismi Atatürk'ün talimatı üzerine 1935 yılında Türk Tarih Kurumu olarak değiştirildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İğdemir, 1973, **a.g.k.**, 7.

⁶³⁴Şerafettin Yaltkaya'nın 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Türk Tarih Kurumu çatısı altında basılarak yayımlanmış eserleri şunlardır: Yaltkaya, 1937d, **a.g.k.**, Eserin sadece eski Türklerde dışçilikle ilgili bölümü TTK bünyesinde basılmıştır. ; İbn Sina ve İbn Tufeyl(1937). Hay bin Yakzan. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Basımevi; İbn Sina(1937). İbni Ebi Usaybia'nın tabakatı'ndaki hal tercümesi, (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Basımevi; Al-İbn Şeddad(1941). *Baybars tarihi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Basımevi, Cilt: 1; Al-İbn Şeddad, 1941, **a.g.k.**, Ankara: TTK Basımevi, Cilt: 2.

bulunulmuştur⁶³⁵. Ancak Atatürk, bir süre sonra içeriğinin ilmi esaslarla örtüşmediği ve konuları ele alma biçimini sığ bulduğu gerekçeleriyle bu kitaba dair bazı eleştirilerde bulunmuştur. Bu yıllarda Atatürk'ün tarih üzerine yaptırdığı çalışmalara basında da yer verilmiştir⁶³⁶.

Türk Tarih Kurumu tesis edildikten kısa süre sonra Atatürk tarafından Türk tarih tezi ortaya atılmıştır. Bu tezin gerekçeleri Avrupalıların Türklerin sarı ırktan geldiğini iddia etmeleri, Milli Mücadele yıllarında İtalyan ve Yunanlıların Anadolu topraklarına dair bazı söylemleri, Türklerin yaşadıkları yerleri sonradan istila yoluyla ele geçirdiklerine dair asılsız tezler ve kimi şarkiyatçıların Türkleri medeni değil göçebe bir topluluk olarak kabul etmeleridir⁶³⁷. Hanedancı ve ümmetçi tarih mantaliteleri arasında kaybolmuş Türk milli kimliğini, tekrar belirgin hale getirmek için de bu tez ileri sürülmüştür⁶³⁸. Türk tarih tezi, kendisini merkez sayan emperyalist Avrupa'nın geçmişe bakış açısına karşı bir tepkime olarak öne sürülmüştür⁶³⁹. Cumhuriyetin ilanından sonra büyük bir ivme kazanarak devam etmiş Batılılaşma hamlelerine rağmen, Atatürk kültür politikalarında her daim antiemperyalist bir tutum içinde olmuştur. Türk tarih tezinde medeniyetin, brakisefal kafalı insanların ve beyaz ırkın ilk çıkış yerinin Orta Asya (Maveraünnehir) olduğu iddia edilmiştir. Tezde, ilk büyük uygarlıkların (Sümerliler, Hititler, Etrüskler vb.) kurucuları olarak Türkler kabul edilmiştir⁶⁴⁰.

2-11 Temmuz 1932 tarihlerinde Atatürk'ün önderliğinde I. Türk Tarih Kurultayı toplandı. Bu kurultay, Türk tarih tezinin ilk zaferidir. Kurultay, Ankara halkevi tiyatro binasında gerçekleştirilmiştir. Maarif Vekâleti ile yapılan müşterek çalışmanın sonunda tertip edilen I. Türk Tarih Kurultayı'na 232 uzman katılmıştır⁶⁴¹. Kurultayda Afet inan, Reşit Galip, Şemsettin Günaltay ve Sadri Maksudi Arsel'in başta Orta Asya uygarlıkları olmak üzere tarihin çok eski devirlerine ait iddialarına Fuat Köprülü ve Zeki Velidi Togan yöntem açısından karşı çıkmışlardır. Fuat Köprülü ve Zeki Veli Togan'ın kaynakların kullanış ve yorumlanış biçimlerinin daha gerçekçi ve bilimsel olması gerektiğine dair eleştirilerine, diğer katılımcılar tarafından cevap

⁶³⁵Coker, 1983, a.g.k., 5.

⁶³⁶Örnek gazete haberi olarak bkz. Vander Hoster'in Atatürk'ün yürüttüğü tarih çalışmalarıyla ilgili görüşleri (1 Haziran 1931). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 3563, s. 1.

⁶³⁷A. Süslü(1998). *Atatürk ve tarih*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 137.

⁶³⁸Inan, 1939, a.g.k., 242.

⁶³⁹E. Akurgal(1956). Türk Tarih tezinin ortaya konulmasındaki sebepler, *Belleten*, 20(80), s. 582.

⁶⁴⁰M. Göker(1934). Türk soyu ve Türk Tarihi, *Ülkü*, 4(22), s. 249.

⁶⁴¹İlk Mili Tarih Kurultayı Bugün Toplanıyor (2 Temmuz 1932). *Cumhuriyet*, Sayı: 2334, s. 3.

verilmiştir. Özellikle Afet İnan, kurultayda Atatürk'ün Türk tarih tezini savunurken, Türklerin “arı” kökenli bir ırk olduğunu belirtmiş ve bu sözcüğün Türkçe bir kelime olduğuna dikkat çekmiştir⁶⁴². Kurultayda Türk tarih tezi dışında ele alınan önemli bir konuda ortaöğretim kurumlarında tarih derslerinin verilme şekli olmuştur. Tarih öğretmenlerinin bu konuda ayrı bir pedagojik eğitime tabi tutulması dile getirilir. Tarih öğretmenlerinin üstlendiği misyona vurgu yapılan Kurultay'da Atatürk tarih öğretmenleriyle fikir alış verişinde bulunmuştur⁶⁴³.

“Türk Tarihi'nin Ana Hatları” isimli kitap 1933'te biraz daha anlaşılır hale getirilerek, ortaöğretim okullarında okutulmak için üç cilt şeklinde yayınlanmıştır⁶⁴⁴. Bu dönemde Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluş Nizamnamesinin IV. maddesinden hareketle, bilim dünyasının takdirini kazanmış başka önemli yapıtlar da ortaya konmuştur⁶⁴⁵. Türk Tarih Kurumu'nun, Türk ve dünya bilim âleminde kazandırdığı en önemli yayın organı “Belleten Dergisi”dir. Dergi, Atatürk'ün talimatıyla 1 Ocak 1937'den itibaren bilimsel yayınlar yapmaya başladı. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın devamı niteliğindeki dergi Türk Tarih Kurumu'nun resmi yayın organı vazifesini görmüş ve kısa sürede uluslararası bilim çevrelerinde de saygınlık kazanmıştır⁶⁴⁶. Bilimsel anlamda Türkçe'nin gelişimine katkı sağlamayı hedefleyen dergi Türk Tarihi üzerine yapılmış birçok araştırmaya bünyesinde yer vermiştir⁶⁴⁷. Türk Tarih Kurumu, ilim dünyasında mühim yeri olan Türk bilginlerinin doğum ve ölüm yıldönümlerinde etkinlikler tertip ederek milli heyecanın hep diri tutulmasına yardımcı olmuştur. Bu etkinlikler kapsamında Türk Tarih Kurumu, İstanbul Üniversitesi ile irtibatlı şekilde İbn Sina'nın 900. ölüm yıldönümünde bir sempozyum gerçekleştirdi. İstanbul'da düzenlenen sempozyuma konuşmacı olarak katılanlar arasında Şerafettin Yaltkaya'da yer almıştır. Sempozyuma katılan bilim insanları arasında, Arapça'ya olan hâkimiyetinin etkisiyle en uzun bildiri Yaltkaya tarafından sunulur. Yaltkaya, İbn Sina'nın şeceresi, eserleri ve dünya ilim tarihindeki yeri hakkında önemli açıklamalar

⁶⁴²B. Ersanlı(2011). Bir aidiyet fermanı: Türk Tarih tezi, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, Cilt: 6, s. 804.

⁶⁴³...(1932)*Birinci Türk Tarih kongresi; konferanslar, müzakereler, zabıtlar*. İstanbul: Maarif Basımevi, s. 606-612.

⁶⁴⁴E. Copeaux(2006). *Türk Tarih tezinde Türk-İslam sentezi*. (Çev: Ali Berktaş), İstanbul: İletişim Yayıncılık, s. 62.

⁶⁴⁵TTK'nın Kuruluş Nizamnamesi ve çalışma usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...(1932)*Birinci Türk Tarih Kongresi; konferanslar, müzakereler, zabıtlar*. İstanbul: Maarif Basımevi, s. 4-7.

⁶⁴⁶S. Eyice(1979). Uluğ İğdemir ve Belleten, *Belleten*, XLIII(170), s. 394.

⁶⁴⁷Belletenin amaçları ilk sayısının önsözünde şu şekilde ifade edilmiştir: “Atatürk'ün kurduğu ve vasiyetnamesi ile Türk milletine emanet ettiği Türk Tarih Kurumu yayın organı olarak, çeşitli yönleriyle Türk ve Türkiye tarihini ve arkeolojisiyle ilgili çalışmaları ilim âleminde duyurmak, ilmi araştırmaları, belgeleri, ilmi haberleri, bibliyografya yazarlarını yayınlamayı amaç edinmiştir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. *Belleten*(1937). 1(1), s. 1, 2.

yapar. Yaltkaya'nın konuşmasının bir bölümü radyodan da halka da dinlettirilmiştir⁶⁴⁸. Sempozyumdaki bildiri aynı yıl Türk Tarih Kurumu tarafından kitap olarak basılmıştır⁶⁴⁹.

Atatürk, genç Cumhuriyet'in bilimi rehber edinmiş tarihçilere sahip olması amacıyla bir yükseköğretim kurumu açılmasına karar verdi. Bu maksatla 14 Haziran 1935'te çıkartılan 2795 sayılı kanun ile Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin kurulması kararlaştırılmıştır⁶⁵⁰. Atatürk'ün kuruluş aşaması ve kurumsallaşma sürecini yakından takip ettiği fakülte ilk zamanlar Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyette bulunmuştur. Türk tarihçiliğin gelişiminde önemli bir yeri olan okul ülkemize hatırı sayılır miktarda tarihçi kazandırmıştır.

Türk Tarih Kurumu kurulduktan sonraki beş yıllık süre içinde, tarihle ilgili hem önemli çalışmalar gerçekleştirmiş hem de kurumsallaşmasını tamamlamıştır. Tarihçiliğin bilimsel bir zemine oturtulduğu bir dönemde gerçekleştirilen II. Türk Tarihi Kongresi ise farklı açılardan ayrı anlamlar ifade etmektedir. II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirildi. İlkinden farklı olarak bu kongreye yabancı bilginler de dâhil olmuştur. Amerika, Fransa, İngiltere, Bulgaristan, Avusturya, Çekoslovakya, Yunanistan, Romanya, İsveç, Macaristan ve Yugoslavya'dan dünyaca tanınmış bilim insanları kongreye katılmışlardır. Başkanlığını Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ın yaptığı kongrede 97 bildiri sunulmuştur. Bildiri konuları özellikle tarihin eski dönemlerine ait uygarlıklarla ilgili olmuştur⁶⁵¹. Arkeolojik çalışmaların öne çıkartıldığı kongrede, insan ırklarının dillerle tanışması konusu da ele alınmıştır. Atatürk'ün yakından takip ettiği kongrenin, tertip edildiği Dolmabahçe Sarayı'nın müzayede salonunda eski Ortadoğu uygarlıklarına dair bir sergi de açılmıştır. Serginin hemen yanında açılan Türk resim ve heykel müzesi ise davetlilerin oldukça ilgisini çekmiştir⁶⁵². Tarih çalışmalarının daha bilimsel esaslarda yürütülmeye başlanıldığı ve Şerafettin Yaltkaya'nın da katılarak Atatürk'ün huzurunda bir tebliğ

⁶⁴⁸İnan, 1939, a.g.k., 245.

⁶⁴⁹Yaltkaya(1937f). *Büyük Türk filozofu ve tıp üstadı İbn Sina*. Ankara: TTK Yayınevi.

⁶⁵⁰*Düstur*(14 Haziran 1935). Tertip: 3, Cilt: 16, Kanun No: 2795.

⁶⁵¹İkinci Türk Tarih Kongresi'nde sunulan tebliğler ve bu kongrede yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TTK(2010). *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul: 20-25 Eylül 1937 kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler*. Ankara: TTK Basımevi.

⁶⁵²TTK, 2010, a.g.k., 844.

sunduğu II. Türk Tarih Kongresi hakkında Şemsettin Günaltay şu değerlendirmeyi yapmıştır:

*“Birinci Türk Tarih Kongresi, tarih tezinin dâhilde zaferi ile neticelenmişti. İkinci Türk Tarih Kongresi ise tezin cihan âlimleri muvacehesinde izahı ve cihan âlimlerinin ilmi intikatlarına arz edilmesi imkânı vermişti. İkinci kongre daha parlak bir surette tetevvüç etti. Salâhiyettar büyük âlimler yeni açılan bu tetkik sahasında yapılan araştırmaları takdirle karşıladılar. Kongreye ve tarih sergisine yalnız hayranlık göstermekle kalmadılar. Tarih tezimiz teyit, milli tarihimizle alakadar birçok hususları tenvir eden ilmi tetkiklerini kongre muvacehesinde okuyarak yakın alakalarını gösterdiler. Bazıları memleketlerine avdetlerinde bu mevzu hakkında ilmi neşriyatta bulundular”.*⁶⁵³

Şerafettin Yaltkaya, II. Türk Tarih Kongresi’nde Türk Tarihi’ne dair bir tebliğ sunmuştur. Yaltkaya, tebliğinde Hazreti Muhammed’in yaşamı boyunca Türklerle kurduğu sıkı ilişkilere dikkat çekmiştir. Milli tarih anlayışı ve dil devrimi ile örtüşen bir içeriğe sahip tebliğ katılımcılar tarafından ilgiyle dinlenmiştir. Yaltkaya, Türkçe’nin kelime hazinesi olarak Arapça’dan geri bir dil olmadığını ve İslamiyet’in ilk yıllarında Arabistan’da çok sayıda Türkçe kökenli sözcük kullanıldığını vurgulamıştır:

“Peygamber bir ramazanın onundan yirmisine kadar mesçidinin içine bir Türk çadırı kurdurmuş ve bunun içinde itikâf etmişti; “Fî kabete terakiye” ki Türkçe olduğu Arap lügatçiler tarafından itiraf olunan Kur’andaki kelime ve bu Türk çadırı bize Peygamber zamanında Türk kelimelerinin ve Türk eşya ve emtasının İslam dininin menşei olan Arap adasına girmiş olduğunu vazıh bir surette gösteriyor. Hiç şüphe yoktur ki, Araplar arasında daha birçok Türk kelimeleri ve Türk adetleri şayi idi. Binaeneleyh Kamlar’ın yağmur yağdırırken saçlarını çözmeleri ve başlarını

⁶⁵³Günaltay(1938). Türk tarih tezi hakkında intikatların mahiyeti ve tezin kati zaferi, *Belleten*, 2,(5, 6), s. 338.

*açmaları gibi hareketleri İslam'da libas tağyiri şeklinde tecelli etmiş olabileceği pek kuvvetle tahmin edilebilir”.*⁶⁵⁴

Yaltkaya, tebliğinin son kısmında Atatürk’e olan hayranlığını dile getirmiştir. Müslümanların dua ederken yaptığı bazı davranışların doğrudan eski Türk geleneklerinde var olduğunu ileri sürerek, İslam dininin ibadet esasları ile İslam öncesi Türklerin adetleri arasında ciddi benzerlikler olduğuna dikkat çekmiştir:

*“Düne kadar yağmur dualarında okunmuş taşların bir nehre veya bir ırmağa bırakılması aynıyle ve tamamiyle eski Türk âdetinin devamından olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu eski bir Türk ananesinin dini müesseseye tesiri değil, tamamiyle eski bir Türk ananesinin kendisiydi. Maruzatıma burada hitam verirken Büyük “Önder”in saçtığı deha nurlarının aydınlattığı nurlu yoldan giden genç âlimlerimizin nice hakikatler bulacakları hakkında itimat ve emniyetimin berkemal olduğunu bütün kuvvetimle söylerim”.*⁶⁵⁵

II. Türk Tarih Kongresi’nden beş yıl sonra toplanması gereken, III. Türk Tarih Kongresi II. Dünya Savaşı sebebiyle 15-20 Kasım 1943’te tertip edilebilmiştir⁶⁵⁶. Atatürk’ten yoksun bu kongre dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından tertip edilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, kongreye katılmıştır. Bu kongrenin yapıldığı dönemde Şerafettin Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı idi. Hassas dönemde görevinin yüklediği ağır sorumluluklar ve bilimsel çalışmalarından dolayı Yaltkaya, III. Türk Tarih Kongresi’ne katılamamıştır.

3. 3. Şerafettin Yaltkaya’nın Tarih Çalışmaları ve Milli Tarih Bilincinin Oluşumuna Katkıları

II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar olan sürede yaptığı titiz çalışmalarıyla gençlere ve bilim insanlarına örnek olmayı başarabilmiş kişilerin başında Şerafettin Yaltkaya gelmektedir. Yaltkaya, çağdaş bir din âlimi

⁶⁵⁴TTK(2010). Eski Türk ananelerinin bazı dini müesseselere tesiri, Şerafettin Yaltkaya, *İkinci Türk Tarih kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937*. Ankara: TTK Yayınevi, s. 697.

⁶⁵⁵TTK, 2010, **a.g.k.**, s. 697, 698.

⁶⁵⁶Kongre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TTK(2010). *III. Türk Tarih Kongresi Ankara:15-20 Kasım 1943 kongreye sunulan tebliğler*. Ankara: TTK Basımevi.

olmasının yanında gayretli bir tarih araştırmacısı olarak da bilinmektedir. Kelam Tarihi, İslam Öncesi Arap Edebiyatı Tarihi, İslam ve Mezhepler Tarihi, Genel Dünya Tarihi, İslam Öncesi Türk Tarihi, Moğol/Türk Tarihi, Uygarlık ve Bilim Tarihi, Klasik Dönem Osmanlı Kültür Tarihi, Ortaçağ Siyasi Tarihi, Tıp Tarihi ve Türk-İslam Uygarlıkları Tarihi Yaltkaya'nın araştırma ve tercüme çalışmalarında bulunduğu tarihi devirlerin belli beşlileridir. Yaltkaya'nın tarihçiliği üzerine yapılan çalışmalar derinliğine ele alındığında, O'nun son derece üretken bir bilgin olduğu anlaşılmaktadır.

Şerafettin Yaltkaya, ilk bilimsel çalışmasını tarih üzerine gerçekleştirmiştir. Yaltkaya yürüttüğü titiz çalışmalar sonunda ortaçağın tanınmış İslam tarihçilerinden birisi olan “İbn-i Esir” üzerine bir kitap kaleme aldı⁶⁵⁷. Eser ilim çevrelerinde takdir edilir ve o yıllarda henüz genç bir hoca olan Yaltkaya'nın tanınmaya başlamasına vesile olur. Yaltkaya eserinde, ikinci İbn-i Esir kardeşin, “El-Kamil Fi't Tarih” isimli kitabı hakkında da ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu önemli kitaba dair yapılmış ilk bilimsel tanıtım çalışması Yaltkaya'ya aittir⁶⁵⁸. Şerafettin Yaltkaya'nın hayatında yayınlanmış üçüncü eseri yine tarih konuludur. Bu eser İslam Tarihi alanında yapılmış mühim bir tercüme çalışması idi. Tanınmış İslam bilgini olan ve Abbasiler zamanında yaşamış el-Cahiz, Türklerin kahramanlık, karakter ve meziyetleri hakkında söylenenlere, kendi tespitlerini de ekleyerek “Feza'ilü'l Etrak (Türklerin Faziletleri)” isimli önemli bir çalışma gerçekleştirmiştir. Arapça dışında Almanca, İngilizce ve Kırgız Türkçesi'ne çevirisi yapılmış bu eserin Türkiye Türkçesi'ne ilk çevirisi ise Şerafettin Yaltkaya tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁵⁹. Yaltkaya'nın çevirisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Yurdu Mecmuası'nda birkaç sayıda neşredilmiştir⁶⁶⁰. El-Cahiz'in eserlerinden başlayarak yaptığı tercüme çalışmaları Yaltkaya'nın, mili tarih şuurunun gelişmesine katkı sağlayan bilinçli bir aktarmacılık yaptığını göstermektedir. Yaltkaya, gerçekleştirdiği tarih çalışmaları ile Türk Tarihi'nin gerçek kaynaklarının ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmuştur. Yaltkaya, Cahiz'a ait eserin tercümesinin sonuç kısmında, İslamiyet'in ilk yayılış evresinde Türk savaşçıların rollerinin sanıldığından daha fazla olduğunu ifade

⁶⁵⁷Yaltkaya, 1322, **a.g.k.**,.

⁶⁵⁸İbnü'l Esir(1989). *El-kâmil fi't-tarih*. (Çev: Abdullah Köşe), İstanbul: Bahar Yayınları. On iki ciltten oluşan “El-Kamil Fi't tarih”in tamamının Türkçe'ye tercümesi ancak 1980'li yıllarda gerçekleşmiştir. Tercüme sırasında Yaltkaya'nın önceden yapmış olduğu çalışmadan epey faydalanılmıştır. Eserin ön kısmında mütercim tarafından Şerafettin Yaltkaya'nın manevi şahsiyetine teşekkür edilmiştir.

⁶⁵⁹R. Şeşen(2013). Feza'ilü'l-Etrak, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 12, s. 32.

⁶⁶⁰Yaltkaya(1329b). Risale fi-Fezailü'l-Etrak (el-Cahiz'den kısa çeviri), *Türk Yurdu*, Cilt: 5, Seri:1 s. 894-900; s. 932-935; s. 988-991.

etmiştir⁶⁶¹. Böylece İslam fütuhatının Türkler vasıtasıyla sağlam bir zeminde ilerlediği tezini ortaya atmıştır. Son yüz yıllık bilim tarihimiz iyi irdelendiğinde, Yaltkaya'nın eski Arapça kaynaklarında yer almış Türkler ile ilgili çalışmalara en hâkim bilginlerin başında geldiği anlaşılmaktadır⁶⁶². O, uzun yıllar boyunca birçok Türk bilgininin araştırmadığı veya görmezden geldiği kaynakları gün yüzüne çıkartarak ilim ve kültür dünyamıza kazandırmıştır⁶⁶³.

Yaltkaya'nın ilim dünyasına kazandırdığı mühim çalışmalardan biri de “Tarih-i Kur'an-ı Kerim” isimli kitaptır. Kırk beş sayfadan oluşan bu küçük hacimli eser Kur'an-ı Kerim tarihi alanında meydana getirilmiş ilk Türkçe çalışmadır. Kitap temhid isimli giriş kısmının ardından üç bölümden oluşmaktadır. Arapça'nın lisan olarak üstünlüklerinden bahsedilen temhid kısmına Yaltkaya, sekiz sayfa ayırmış ve bu bölümde eserin telif amacını kısaca şu sözlerle özetlemiştir:

*“Birçok menabi-i İslamiyeye müracaatla bir temhid ve üç bab üzerine Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i yazdım. Mevzu pek mühimdir. Lisanımızda bugüne kadar bu zeminde yazılan ilk eserdir. Vazifemiz irfanı milliyemize ufak bir hizmette bulunmak ve bu babda selahiyetdar olan zatlara cesaret vermektir”.*⁶⁶⁴

I. Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanlarında kaleme alınmış olan Tarih-i Kur'an-ı Kerim isimli kitap, o günün şartlarında oldukça başarılı sayılabilecek bir çalışmadır. Küçük hacimli olmasına rağmen büyük öneme sahip olan kitapta Kur'an-ı Kerim ayetlerinin iniş sıralamasından, “Mushaf” haline getirilişi ve Hazreti Osman zamanında Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılmasına kadar yaşanan tarihi olaylardan bahsedilir. Konuların akademik mantığına uygun bir üslupta ele alındığı eserde Yaltkaya, Kur'an-ı Kerim'in kıraatindeki farklılıklara değinirken, İslam'da (yüsr) kolaylık prensibinin esas

⁶⁶¹Yaltkaya(1939d). Mütevekkil'in kumandanlarından bir Türk prensi, *Ülkü*, 10(57), s. 764.

⁶⁶²Örnek bir çalışma olarak bkz. A. Azzavi(1940). İbni Hassul'un Türkler hakkında bir eseri. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Belleten*, 4(14-15), s. 235-266.

⁶⁶³Örnek olarak bkz. Yaltkaya(1930b). Türk dünyasını alakadar eden Arapça iki mühim kitap, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(14), s. 59-61; Yaltkaya, 1936b, **a.g.k.**, 307-326.

⁶⁶⁴Yaltkaya(1332). *Tarih-i Kur'an-ı Kerim*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi/Kader Matbaası, s. 4.

alındığını ve mana bozulmadan yapılacak bir ibadetin dilinin Arapça dışında olmasının İslamiyet'te sakınca teşkil etmediğini vurgulamıştır⁶⁶⁵.

Araştırmaları ve eserleri, gerek yerli gerekse yabancı bilim insanlarının takdirini toplamayı başaran Yaltkaya'nın, tarih çalışmalarında üzerinde durduğu şahıslardan birisi de Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin'dir. Kendi ifadesiyle, Şeyh Bedreddin hakkında bir kitap oluşturmak için 1925 yılına kadar hacimli bir monografi çalışması yapan Yaltkaya, özellikle İstanbul kütüphanelerinde yoğun mesai sarf etmiştir⁶⁶⁶. Şeyh Bedreddin ile ilgili titiz çalışmalarını, hacimli bir kitapta toplamayı başaran Yaltkaya'nın eseri, sonradan sadeleştirilerek anlaşılır bir Türkçe ile günümüze ulaştırılmıştır⁶⁶⁷. Türkiye'de Sunni Müslümanların mesafeli yaklaştığı Şeyh Bedreddin hakkında tarihteki en kapsamlı çalışmalar Şerafettin Yaltkaya tarafından gerçekleştirilmiştir. Yaltkaya'nın konu ile ilgili çalışmalarından Nazım Hikmet Ran'da istifade etmiştir⁶⁶⁸. İslam coğrafyasında Şey Bedrettin, yüzyıllarca ahiret hayatını kabul etmeyen bir kişi olarak yansıtılmıştır. Hâlbuki Yaltkaya, Şeyh Bedreddin'in öldükten sonra dirilmeyi değil aynıyla bir kez daha yaratılmayı reddettiğinden söz etmiştir:

“Şeyh der ki, bedene iltihak edince anasır besitada olduğu gibi yekdiğerleriyle temayüz-i kalmayarak bela-teşahhus ve'la tayin usulüyle müteheddi olur. Ve usulüyle müteheddi olunca ta'yin evveliyle avdet ihtimali yoktur. Zira avdet terkinin butlanından evvelki ta'yin gibi bir ta'yini muktezidir. Bu ise asla rücu'a münafidir. Haşr-i ecsadın aynıyle vuku bulacağını inkâr eden Şeyh Bedrettin'in fikrini bu şarihin tamamiyle teyid ettiği görülür. Gerçi (Bursalı İsmail Hakkı Efendi) merhum kendi şeyhinin şeyh-i olan Aziz Mahmut Hüdayi Efendi'nin hilafına olarak, Şeyh Bedreddin'i müdafaa eder. Şeyh Bedreddin'e göre: bedenden mufarakat-ı eden cevherine bu surette bedeniye de zahir olmuş olan cevherdir ki bunun

⁶⁶⁵Yaltkaya, 1332, **a.g.k.**, 39. Başta Tarih-i Kur'an-ı Kerim eseri olmak üzere Yaltkaya'nın çalışmalarından haberdar olan Fransız şarkiyatçı Louis Massignon, O'nun ölümü üzerine büyük bir üzüntü duymuştur. Yaltkaya'nın ölümünden sonra göreve gelen yeni Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'ye bir taziye mektubu yollamıştır. Taziyede: “Zat-ı devletinize saygı değer yüksek selefiniz Profesör Şerafettin Yaltkaya'nın vefatı münasebetiyle pek geç kalan taziyelerimi kemal-i ihtiramla arz ederim. Müşarünileyh 25 seneden beri bütün varlığıyla Türk tefekkür tarihi üzerinde hüccet sayılacak ihtimamlı bir merci ve kıymetli bir mesneddi. Bu büyük âlimin derin hürmet hatırasının taşıyan dostlarına ve yakınlarına taziyelerimin iblağını zat-ı devletinizden rica ederim. Louis Massignon”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Louis Massignon'un Taziyesi (26 Nisan 1948). *Cumhuriyet*, Sayı: 6728, s. 1.

⁶⁶⁶Yaltkaya(1935a). Simavne Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'e dair bir kitap, *Türkiyat*, 3(17), s. 233.

⁶⁶⁷Bahsedilen eserin son hali için bkz. Yaltkaya(1994). *Simavne Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin konuşmalar*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

⁶⁶⁸E. Korkmaz(2007). *Şeyh Bedrettin ve varidat*. İstanbul: Anahtar Kitaplar, s. 38.

*bedenden mufarakat-ı ile beden fesada uğramamış olup belki beden ve suret o cevhere tebdil etmiş ve bu suretle beka bulmuştur. Suret o cevherin ta'yini için muktezi idi çünkü her hangi bir suretsiz cevherin ta'yini mümkün değildir".*⁶⁶⁹

Yaltkaya, Şeyh Bedreddin ile ilgili kitabında O'nun itikadi yapısına değinirken, aynı zamanda devrin siyasi olayları hakkında da bilgiler vermiştir. Yaltkaya, Şeyh Bedreddin'in fikirlerinin okunup öğrenildikten sonra hakkında değerlendirmeler yapılması gerektiğini savunmuştur. Ülkemizde ilk defa Sunni bir din adamının Şeyh Bedreddin'in fikirlerine bu denli ehemmiyet vermesi önemli bir gelişmedir. Şeyh Bedreddin'in sosyolojik düşünceleri hakkında yorumlar yapmaktan uzak duran Yaltkaya, O'nun deccal, dabbet'ül arz, var oluş meselesi, Allah'a mecburiyet yükleme anlayışı ve yaşadığı dönemde din adamlarının O'nun zihin dünyasına yaklaşımlarını ele almıştır. Yaltkaya, Şeyh Bedreddin hakkında tefrik edici bir anlayış içerisinde hareket etmemiş ve aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan sakınmıştır. Şeyh Bedreddin'in bir müridi tarafından kaleme alınan otuz beytlik "methiye" tarzındaki kitabı, Türkiye Türkçesine ilk defa Yaltkaya tarafından tercüme edilmiştir⁶⁷⁰. Yaltkaya'nın bu türden çalışmaları sonucunda, Şeyh Bedreddin ve düşünceleri tarihimizde ötelenmekten kurtulmuştur⁶⁷¹. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 yılından başlayarak oluşturulan İslam Ansiklopedisi'nde, Şeyh Bedreddin maddesi de Şerafettin Yaltkaya tarafından kaleme alınmıştır⁶⁷².

İslam coğrafyasında Türkler lehine yapılmış çalışmaları ortaya çıkartarak bunların Türkçe'ye tercümesini gerçekleştiren Şerafettin Yaltkaya, aynı coğrafyada Türkler aleyhine yazılan eserlerdeki fikirlerin çürütülmesi konusunda da duyarlı davranmıştır. Mısır Üniversitesi öğretim elemanlarından Doktor Taha Hüseyin 1917'de, İbni Haldun'un Mukaddimesi'nden alıntılar yaparak Türkler aleyhinde Fransızca bir

⁶⁶⁹Yaltkaya(1340). Simavne Kadısoğlu Şeyh Bedreddin, *Mihrap*, 1(24), s. 872.

⁶⁷⁰Bahse konu olan küçük hacimli kitap *Türkiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Eser hakkında bilgi için bkz. Yaltkaya(1935a). Simavne Kadısoğlu Şeyh Bedreddine dair bir kitap, *Türkiyat*, 3(17), s. 233-256.

⁶⁷¹Yaltkaya'nın Şeyh Bedrettin ile ilgili yürüttüğü kapsamlı çalışmalarının neticesini almış ve yüzyıllar öncesinde İslam dininin kaidelerine farklı yöntemlerle yaklaşan bu kişi hakkında Kültür Bakanlığı üç ciltlik bir kitap basmıştır. Eser hakkında bkz. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı(2013). *Fıkıh ekolleri arasında tartışmalı konuların incelikleri: Şeyh Bedrettin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi. Kitapta, Yaltkaya'nın da konu ile ilgili gayretlerinden bahsedilerek O'nun çalışmalarından alıntılar yapılmıştır.

⁶⁷²Yaltkaya(1986a). Şeyh Bedreddin Simavi, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: 2, s. 444-446; Şerafettin Yaltkaya'nın aynı ansiklopedide yazdığı diğer kısımlar için bkz. Yaltkaya, 1986b, Alusi, Alusizade, **a.g.k.**, Cilt:1, 392; Yaltkaya, 1986c, Amin, **a.g.k.**, Cilt: 1, 406; Yaltkaya, 1986d, Araz, **a.g.k.**, Cilt: 1, 557, 558.

bildiri yayınladı. Türkiye’de çoğu kimsenin haberdar dahi olmadığı bu çalışmayı inceleyen Yaltkaya, Taha Hüseyin’in eserinde yer alan iddialara karşı çıkmıştır. İbni Haldun ve çalışma yöntemine vakıf bir aydın olarak Yaltkaya, Taha Hüseyin’in Türkleri hor ve hakir gören düşüncelerinin İbni Haldun’un felsefesini yanlış anlamaktan kaynaklandığına dikkat çekmiştir⁶⁷³. Taha Hüseyin’in eserine karşı adeta tezkire niteliğindeki makalesinde Yaltkaya, Atatürk’ün Türk tarih tezinde yer alan temel felsefeye uygun bir biçimde Türk milletinin kökleri çok eskiye dayanan insanlığa hizmet etmiş medeni bir toplum olduğunu dile getirmiştir:

“Müellif tarihin vukuatına muhalif olarak Türk milletinin İslam âlemine hâkimiyetinin başlangıcını İbni Haldun asrına kadar geciktirmesi kendi aklınca İbni Haldun’da bulduğu hataları izaha bir zemin hazırlamak içindir. Türklerin İslam âlemine hâkimiyetleri herkesin bildiği bir hakikattir ki, Abbasiler devrinde başlamıştır. Bu müellifin kendisi dahi söylediği vecihle Abbasiler ellerindeki memleketleri idareden aciz idiler. Hatta ilk hükümet tesis ettikleri vakit bile Emevileri tamamıyla tarihten silemeyerek bunlar İspanya’da Abbasiler karşısında dimdik kalmış idiler. Abbasilerin şark sınırında Samaniler teşekkül etmiş ve her taraftaki valiler birer birer istiklal ilan ederek dördüncü karnın nihayetinde Abbasi halifelerinin ellerinde yalnız Bağdat ve civarı kalmıştı. Etrafta istiklallerini ilan eden valilerin birçoğu ve Samareler Türk idiler. Hususi ile Abbasi halifelerini istedikleri zaman iskat ve istedikleri vakit iclas etmek iktidarını elinde tutan ve İslam diyarının birçoğuna malik bulunan Selçukiler Türk idiler”.⁶⁷⁴

Türk Tarihi’ni bir bütün olarak ele alan Yaltkaya, İslam öncesi Türklerin yaşam biçimleri, sosyo kültürel dokuları ve uygarlık adına yaptıklarına yönelik önemli araştırmalarda bulunmuştur. Türklerin, tarihin çok eski dönemlerinde de üstün bir medeniyet birikimine sahip olduklarını, sanattan bilime kadar birçok sahada önemli eserler ürettiğini savunmuştur⁶⁷⁵. Milli hislerini her zaman diri tutmayı başaran Yaltkaya, ırk temelli bir milliyetçilik anlayışından çok yaşadığı dönemde bir kültür

⁶⁷³Yaltkaya(1938b). İbni Haldun vesilesiyle İslam ve Türkler, *İş*, 1(3, 4), s. 68.

⁶⁷⁴Yaltkaya, 1938b, **a.g.k.** 69.

⁶⁷⁵Yaltkaya, 1937d, **a.g.k.**, 472. Adı geçen makalenin sadece dışçılık kısmı ile ilgili bölümü TTK tarafından arşiv eserler listesinde de yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1937d). *Eski Türklerde dışçılık*. Ankara: TTK Yayınları, 2(6), s. 60-67.

milliyetçisi olarak tanınmıştır. O, Türk kültürünün tam manasıyla kavranması için İslam öncesi dönemlere ait kurumların, geleneklerin ve inanç anlayışlarının görmezden gelinemeyeceğini savunmuştur. Büyük Hun Devleti'nin inanç yapısındaki esaslara kadar incelemelerde bulunarak, o dönemlerdeki dinsel uygulamaların Müslüman Türklerde dua etme biçimlerine tesirde bulunduğunu belirtmiştir⁶⁷⁶. Hunların Juan-juan denilen kavimlerle savaşırken yanlarında bulundurdıkları ve yağış getirdiğine inandıkları taşları kullanma âdeti İslamiyet'in kabulünden sonra hayırlı nesne veya hayırsız mekân anlayışı içinde bir şekilde devam ede gelmiştir⁶⁷⁷. Olaylar karşısında, "sıradan bir muhafazakâr aydınının" bakış açısının ötesine geçmeyi başarabilen nadir düşünürlerden olan Yaltkaya, Türklerin Asya'nın derinliklerinde yaşarken sahip oldukları kültür öğelerinin İslam tasavvufunun ve Anadolu alevi inanç sisteminin üzerinde önemli tesirleri olduğunu iddia etmiştir⁶⁷⁸. Yaltkaya'nın bu türden tarihi iddiaları ve eski Türk kültürüne olan bakış açısı, konuya dair önemli çalışmalar yapmış olan Fuat Köprülü, İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Lütfi Barkan ve Abdülkadir İnan'ın tezleriyle büyük oranda uygunluk göstermektedir. Köprülü, İzmirli, Barkan ve İnan da eski Türk örf ve adetlerinin İslami döneme ciddi tesirlerde bulunduklarını savunmuşlardır.

Yaltkaya, Türk kelimesinin ortaya çıkışı ve taşıdığı manalar hakkında da çalışmalar yaptı. O, Türk ve Türkmen sözcüklerinin yaşanılan coğrafyalarla ilintili biçimde doğduklarına değinmiş ve Orta Asya tabiri yerine Türkistan kavramını kullanmayı tercih etmiştir⁶⁷⁹. Türkmen kavramının zaman içinde Araplar tarafından İslamiyet'i kabul etmiş tüm Türk boyları için kullanıldığını dile getirmiştir⁶⁸⁰. Yaltkaya'nın bu iddiası zamanla Türk tarihçilerinin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Türk Tarihi'nin temel dinamiklerini titizlikle araştırmış bir bilgin olarak Yaltkaya, Türk kelimesinin anlamı ve bayrağımızın kırmızı rengi arasındaki ilişkiden şu şekilde söz etmiştir:

“Batlamyos’un coğrafyasını ve ondan naklen yazılmış olan eski coğrafya, kozmografya, tarih ve tıp kitaplarını görenler ve hatta yedi iklim

⁶⁷⁶Yaltkaya(1936c).Yat ya da yağmur taşı, *Gündüz*, 1(3), s. 67.

⁶⁷⁷Yaltkaya, 1936c, **a.g.k.**, 68.

⁶⁷⁸TTK(2010). Eski Türk ananelerinin bazı dini müesseselere tesiri, Şerafettin Yaltkaya, *İkinci Türk Tarih Kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937*. Ankara: TTK Yayınevi, s. 693.

⁶⁷⁹Yaltkaya(1937e). Türk adları ve Türkmenler, *Ülkü*, 8,(48), s. 497.

⁶⁸⁰Yaltkaya(1932e). Zemahşeri divanında Türkler, *Atsız*, 4(15), s. 67.

dört köşe tabiri ile dillerde dolaşan avami kanaati işitmiş olanlar bilirler ki, yeryüzü eski âlimler tarafından yedi iklime ayrılmıştı. Bu iklimlerin ayrı ayrı birer hükümdarları vardı ve bu yedi hükümdar, gökteki yedi yıldız idi. İklim-Türk diyarı hâkimi Mirrih idi. Bu yıldızların ayrı ayrı renkleri vardır. Bu yıldızlar ve renkler milletlerin ad almalarına da tesirde bulunmuştur. Siyasi, dini, milli ve içtimai misalleri gösterilen bayrakların renkleri rast gele mi alınmıştır? Acaba milletlerin haiz olduğu isimlerle, bayraklarının, esas itibariyle yarı mabud adedilen ve muhtelif renkleri olan yıldızlar ile bir alakaları yok mudur? Mirrih'in mahsusatından olan şecaat, cesaret, harp v.s.'yi kendisinde yaşatan biz Türklerin bayragımızın kırmızı ile Türk diyarımızın hâkimi olan bu yıldızın kırmızı rengi arasında bir münasebet yok mudur? Türk kırmızından hoşlanır meselesinin menşei, acaba böyle bir münasebetten dolayı değil midir? Türk kahramanlık demek olup kırmızı ve Mirrih bunu temsil eylemişlerdir.”⁶⁸¹

Türklerin tarihini sadece Orta Asya ve Anadolu'dan ibaret görmeyen Yaltkaya Moğolistan, Mısır, İran ve İtalya tarihleri üzerine de araştırmalar yaparak buralardaki Türk varlığına dair izleri tespit etmeye çalışmıştır. Moğolların, Türk ırkına mensup olduğu düşüncesinden hareketle, onların kurdukları devletler üzerine kayda değer çalışmalar yapmıştır. Dünya tarihin en dikkat çeken topluluklarından biri olan Moğolların, Türk ırkının bir alt kolu olduğunu iddia eden Cumhuriyet Dönemi'ndeki ilk bilim insanlarından birisi Şerafettin Yaltkaya'dır. Yaltkaya, tarih boyunca kurulmuş Moğol devletlerindeki kurumların, Türk devletlerinin idari yapılarına tesir ettiğini ileri sürmüştür. İran'da kurulmuş Moğol İlhanlı Devleti'nin vergi uygulamaları, toprak sistemi, idari yapılanması, ülke yönetimi ve vakıf sistemi Türk devletleriyle birebir benzerlik göstermektedir. Bu yüzdendir ki, Yaltkaya İlhanlı idari ve mali yapılanmasının Osmanlı Devlet teşkilatı üzerinde önemli tesirler bıraktığını iddia etmiştir⁶⁸². Yaltkaya, Cengiz Yasası'nın Osmanlı hukuk sistemi üzerinde derin izler

⁶⁸¹Yaltkaya(1942a). Tarihte renk, *Türkiyat*, Cilt: 7, 8, Cüz: 1, s. 47.

⁶⁸²Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1931b). İlhaniler devri idari teşkilatına dair Nasir-ed-dini Tusi'nin bir eseri hakkında, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1(2), s. 7-15. Yaltkaya bahsedilen makalenin giriş kısmında belirttiği üzere Nasir-ed-dini Tusi'ye ait Tensukname-i İlhani isimli eseri, İstanbul Beyazıt Camii Veliyeddin Kütüphanesi'nde temin etmiştir. Bu eserin Yaltkaya'nın ifadesiyle o yıllarda dünyada başka bir nüshası bulunmamaktaydı. Yaltkaya, Farsça kaleme alınmış bu eseri Türkçe'ye tercüme eden ilk bilim insanı olmuş ve ondan sonra konu ile ilgili bir makale de yazmıştır. Tercüme, orijinal eserdeki bazı tahrifattan dolayı Yaltkaya'nın kendi isteği üzerine kitap olarak basılmamıştır.

bıraktığını belirtmiştir⁶⁸³. Cengiz Yasalarının amacının insanlara zulmetmek değil adaleti tesis etmek olduğu savunmuş ve bu tezini güçlendirmek maksadıyla Cengiz'in çıkarmış olduğu kanunları ince ayrıntılarına kadar araştırmıştır⁶⁸⁴.

Yaltkaya'nın Moğol Tarihi üzerine yaptığı en önemli çalışma Ebülferec İbnülibri'ye ait "Tarihi Muhtasarüddüvel" isimli eserin tercümesini yapması olmuştur. Arapça kaleme alınmış bu eser ilk olarak 1663 yılında Edward Pocock tarafından Latince'ye çevrilmiştir. On bölümden oluşan kitabın Latince'ye çevirisinde İslam Tarihi'nin ele alındığı dokuzuncu bölüme ve Moğol padişahlarının anlatıldığı onuncu bölüme yer verilmemiştir. Belirtilen bu son iki bölüm başta olmak üzere eserin önemli bölümünün Türkçe'ye ilk çevirisi Yaltkaya tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁸⁵. Moğollar hakkında kendi görüşlerini de ifade ettiği onuncu bölümde, Şerafettin Yaltkaya Cengizhan'ı haşmetli bir Türk devlet adamı, Moğol ırkını da cengâver bir Türk boyu olarak nitelemiştir⁶⁸⁶. Eserin müellifinin verdiği bilgiler ve Yaltkaya'nın katkıları sonucunda kitapta, Güneydoğu Anadolu Tarihi, Ortaçağda Musul, Kürt ve Çerkez topluluklarının tarihleri hakkında önemli bilgiler sunulmaktadır⁶⁸⁷.

Türk Tarihi'nin orijinal kaynakları üzerinde sürekli araştırmalarda bulunan Yaltkaya, İbn Şeddad'ın Arapça yazdığı iki ciltlik "Baypars" Tarihi isimli eserin son cildini Türkçe'ye tercüme etmeyi başarmıştır⁶⁸⁸. Farklı kitapevlerinde basımı gerçekleştirilen bu çalışmada, Memlûklü Sultanı Baypars'ın hayatı dışında Türk-Moğol Ortak Tarihi, Doğu Anadolu'da kurulmuş Türk Devletleri Tarihi, Suriye Tarihi, Mısır Tarihi ve Anadolu Selçuklu Tarihi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Coğrafya alanında kaynak bir kitap olma özelliğine sahip eserde Doğu Akdeniz, Güneydoğu

⁶⁸³Yaltkaya, 1931b, **a.g.k.**, 11.

⁶⁸⁴İbni Arap Şah(1925). *Cengiz Han, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev: Şerafettin Yaltkaya), 4(1), s. 12-14.

⁶⁸⁵Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Ebülferec İbnülibri(1941). *Tarihi Muhtasarüddüvel*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Maarif Matbaası. Aynı eserin tıpkıbasımı 1941'de TTK tarafından da yapılmıştır. Tarihi Muhtasaddüvel'in Türkçe basımı yapılan kısımları 9. ve 10. bölümlerdir.

⁶⁸⁶Ebülferec İbnülibri, 1941, **a.g.k.**, 36-61.

⁶⁸⁷Ebülferec İbnülibri, 1941, **a.g.k.**, 43-53. Anadolu'ya gelen Moğollarla Hazreti Mevlana arasındaki münasebetler hakkında ilgi çekici bilgilerin yer aldığı bu eserin Yaltkaya tarafından yapılmış Türkçe çevirisinin bir nüshası bugün Amerika Birleşik Devletleri Michigan State University'nin Kütüphanesi'nde, Türk Kaynakları Bölümü'nde bulunmaktadır. Yaltkaya'ya ait çalışmalar arasında yurtdışındaki kütüphanelerde yer alan ve Türk-İslam medeniyetleri hakkında bilgiler içeren başka bir tercüme eser de Paris'te mevcuttur. Türk-İslam büyüğü İbn Sab'in hayatını konu alan bu tercüme eser Fransız bilim insanı Henry Corbin ve Yaltkaya'nın müşterek çalışmasının bir ürünüdür. Eser Henry Corbin vasıtasıyla Paris'e taşınmıştır. Türkiye'de bazı yayınevleri tarafından birkaç defa sınırlı sayıda basımı yapılmıştır. Paris'te bulunan eser, Türk kaynakları bölümünde şu isimle kayıtlıdır. Ş. Yaltkaya-H. Corbin(1941). *İbn Sab'in correspondence philisophique*. Paris: Etudes Orientales.

⁶⁸⁸Eserin çevirisi için bkz. İbn Şeddad(1941). *Al-Melik Al-Zahir(Baypars) Tarihi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Yayınevi.

Anadolu Bölgesinin batısı ve Suriye'nin tabii ortamına dair önemli bilgiler mevcuttur⁶⁸⁹. Kitapta, Tatar toplumunun tarihi hakkında başka eserlerde çok az rastlanan bilgilere yer verilmiştir⁶⁹⁰.

Yaltkaya, Türk İslam Tarihi'nde bilimsel çalışmaları sayesinde haklı bir saygınlık elde etmiş Ebu el-Reyhan Biruni'nin "Kisab el-Cemahir fi el-Cevahir" adlı önemli eserini de Türkçe'ye kazandırmıştır. Tercüme çalışmasına kitabın ismi üzerindeki ihtilafı düzelterek başlayan Yaltkaya, şu tespitlerde bulunmuştur:

*"İlk defa söze bu kitabın adı ile başlayacağım. Topkapı sarayındaki (üçüncü Ahmed) kütüphanesinde 2047-117 sayıda bulunan bu kitabın dış sahifesi üzerine yazılmış olan adı kisab-ı el-cemahir fi el-cevahir dir. Kitabın yazısından ayrı bir yazı ile kitabın üzerine böyle yazılmıştır. Ebu el-Reyhan kitabın mukaddimesinde bu kitaba verdiği adın ne olduğunu söylememiş; mukaddemede kitaba bir ad vermemiştir. ... Bize kitabın üzerine yazılmış olan ismin yanlış olduğunu gösteren noktalardan biri böyle lügat meselesi olduğu gibi bir de bu el-cemahir ile el-cevahir arasındaki ahenksizliktir. Tercemei hallerinde bu kitabın isminin bizim dediğimiz gibi olduğunu gördük".*⁶⁹¹

Arapça'ya ana dili kadar vakıf olan Yaltkaya, Biruni'nin eserinin tercümesinde Tanrı, gümüş, bayrak, gönül, hediye ve gök gibi Türkçe kelimeleri sıklıkla kullanmıştır⁶⁹². Yaltkaya, yaptığı çevirilerle Doğu uygarlığının içinden çıkmış birçok önemli eseri ilim dünyamıza kazandırmıştır. Bu etkinlikler, Cumhuriyet Dönemi'nde bir tarafta Doğu mistizimiyle mücadele edilirken diğer tarafta Doğu medeniyetinin evrenselleşmiş değerlerine karşı bir refleks kanıtlamaktadır.

Tarihçiliği, edebiyatçılığı, din görevlisi olması ve akademisyenliğinin ötesinde Şerafettin Yaltkaya her şeyden önce bir kelim uzmanıdır. Cumhuriyet tarihimizin en önde gelen kelim tarihçilerinden olan Yaltkaya, uzmanlık sahası ile ilgili çalışmalar gerçekleştirirken doğal olarak İslam ve Türk İslam Tarihi'nin siyasi olaylarına da değinmiştir. Yaltkaya'nın Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi'ndeki makalelerinin

⁶⁸⁹İbn Şeddad, 1941, a.g.k., 22-49.

⁶⁹⁰İbn Şeddad, 1941, a.g.k., 58-80.

⁶⁹¹Ebu el-Reyhan Biruni(1926). *Kisab el-Cemahir Fi el-Cevahir*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Türkiyat*, Cilt: 5, s. 1.

⁶⁹²Ebu el-Reyhan Biruni, 1926, a.g.k. , 7-11.

çoğunluğu kelimelerin tarihine dair ders notlarından oluşmaktadır⁶⁹³. Bu dergideki makalelerinin satır aralarında Yaltkaya, Türk devlet adamlarının bilime verdiği önem, eğitim düzeyleri ve âlimlerle olan münasebetleri hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Özellikle Selçuklu Sultanı Sencer hakkında, okuma yazmaya bilmeyen cahil bir insan olduğu iddiasına şiddetle karşı çıkan Yaltkaya, Sencer'in Gazali ile ilmi sohbetler gerçekleştiren ve büyük kütüphanesi bulunan bir devlet adamı olduğunu ileri sürmüştür⁶⁹⁴.

Sicilya, tarih boyunca İslam kültür ve uygarlığı ile Avrupa arasında köprü vazifesi görmüş stratejik öneme sahip bir adadır. Sicilya, Doğu ve Batı kültürlerinin en önemli temas yerlerinden biridir. Hassas coğrafi konumu itibarıyla Sicilya adası Yaltkaya'nın da dikkatinden kaçmamıştır. Yaltkaya, milli tarih anlayışı içinde Sicilya'nın geçmişine yalnızca medeniyetlerin bir irtibat noktası olarak yaklaşmamış, bu adada Türk kültürüne dair izleri ortaya çıkarmıştır. Sicilya ile ilgili birbirinin devamı niteliğinde iki çalışma gerçekleştiren Yaltkaya, konuya dair ilk yazısını I. Dünya Savaşı'nın sonlarında kaleme aldı. Makalede, Memlûklü Sultanı Baybars zamanında Sicilya'daki Germen (Cermayan) Kralının yanına elçi olarak atanan İbn Vasıl sayesinde, tarihte kurulan ilk Türk-Alman diplomatik ilişkileri hakkında bilgi verilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğu bir dönemde böyle bir araştırma yazısının kaleme alınması, çalışmaya ayrı bir anlam yüklemiştir.

İbn Vasıl, görev yaptığı yıllarda Sicilya Germen Kralı Münferida ile yakın ilişkiler kurmuştur. Hükümdar adına bir mantık kitabı yazan İbn Vasıl, Münferida'nın İslam dinine ılımlı bakmasına vesile oldu⁶⁹⁵. Zamanla ordusunda ezan okunmasına dahi izin veren Münferida, bazı Avrupalılar tarafından tepkiler alsa da İbn Vasıl ile olan yakın dostluğunu bozmamıştır. XIII. yüzyılda gerçekleşen bu hadiseler Türk Alman dostluğunun çok eski yıllara uzandığını kanıtlamaktadır. Yaltkaya'nın bu çalışması, tarihte Türk bilginlerinin Avrupa uygarlığı üzerindeki tesirlerini göstermesi açısından da önemlidir.

⁶⁹³Yaltkaya'nın Darü'l-fünun'da kelimelerin tarihi öğretim üyeliği yaptığı esnada okuttuğu derslerin notları makale olarak yayımlanmasının yanında kitap haline de getirilmiştir. Bu kitaplar için bkz. Yaltkaya(1924e). *Kelam Tarihi-1*. İstanbul: Talebe Neşriyatı; Yaltkaya(1925b). *Kelam Tarihi-2*. İstanbul: Talebe Neşriyatı; Yaltkaya(1925c). *Kelam Tarihi-3*. İstanbul: Talebe Neşriyatı.

⁶⁹⁴Yaltkaya(1925d). Sencer ve Gazali, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(2), s. 114.

⁶⁹⁵Yaltkaya(1334f). En eski Alman Türk münasebeti ve İbn Vasıl, *İslam*, 5(59), s. 1145.

Yaltkaya, 1930’lu yıllarda, Sicilya Tarihi ile ilgili çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. İlerleyen yaşına rağmen öğrenme ve araştırma arzusunu kaybetmeyen Yaltkaya, o günün zor koşullarında Oxford Bodleian Kütüphanesi’nde yer alan İbn Seb’in “Sicilya Cevapları” isimli eserine, yabancı bilim insanları ile kurduğu diyalog sayesinde ulaşmayı başarmıştır⁶⁹⁶. Endülüslü düşünür İbn Seb, bu eserde Aristo’dan itibaren birçok filozofun metafizik hakkındaki fikirlerine yer vermiştir. İbn Seb’in açıklamaları Sicilya Germen Kralı II. Frederic üzerinde derin tesir bırakmıştır. Avrupa, Amerika ve Uzakdoğu’daki filozoflar arasında sıklıkla tartışılan kitabı Türkçe’ye kazandıran Yaltkaya kültür hayatımıza önemli bir hizmette daha bulunmuştur. Fakat O’nun Sicilya’daki Türk-İslam kalıntılarına yönelik çalışmaları sadece bunlarla sınırlı değildir. Yaltkaya 1930’lu yıllarda “Evcibe-i Sakaliye” isimli yazma bir eser meydana getirmiştir. Bu çalışmada Ortaçağ Sicilya Tarihi’ne ait tercümeler mevcuttur. Bununla birlikte eserin içeriğinde Sicilya’da İslamiyet’in tanınması ve yayılması hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Ancak bu çalışmanın kitap haline getirilmesi ne Yaltkaya yaşarken, ne de daha sonraki yıllarda gerçekleştirilebilmiştir⁶⁹⁷.

Ülkemizde 1930’lu yıllarda Atatürk’ün önderliğinde tesis edilmeye çalışılan milli tarih anlayışı çerçevesinde, Türklüğü geri plana itilmiş tarihi şahsiyetler hakkında ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. Atatürk’ün Türk büyüklerinin hayatlarına dair, müşterek çalışmalar yürüttüğü tarihçilerin başında Afet İnan gelmiştir. Atatürk’ten aldığı destekle Afet İnan Türk Tarihi ile ilgili ilmi kıymeti bulunan çalışmalar yapmıştır. Afet İnan, Türk büyüklerinin yaşamlarını gençlerde milli tarih şuurunun gelişimine katkı sağlaması amacıyla incelediğini ifade etmiştir⁶⁹⁸. Bu dönemde gerçekleştirilen tarih çalışmalarını yakından takip eden Atatürk, İstanbul Üniversitesi tarih hocalarının yayınlarına da ilgi göstermiştir. Bu yayınların, mütalaası için ayrı bir vakit ayırmış ve bu konudaki düşüncelerini lüzum gördüğünde Afet İnan ile paylaşmıştır⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶Yaltkaya(1935b). İbn Seb’in Sicilya Cevapları’nın tercümesi, *Felsefe Yıllığı*, 1(2), s. 4. Yaltkaya’nın 44 sayfalık bu çalışması 1935’te İstanbul Bozkurt Matbaası tarafından kitap olarak da basılmıştır.

⁶⁹⁷A. A. Adıvar(1944). *Tarih boyunca ilim ve din (bilim ve din)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt: 1, Bölüm: 9, s. 107, 108.

⁶⁹⁸Afet İnan’ın tarihe mal olmuş şahsiyetlerin Türklüğüne dair yaptığı çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnan(1947). *Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye Tarihi, Türk ırkının vatanı Anadolu*. Ankara: TTK Yayınevi; İnan(1956). *Mimar Koca Sinan*. Ankara: Emlak Bankası Yayınları; İnan(2008). *Piri Reis’in hayatı ve eserleri*. Ankara: TTK Yayınevi.

⁶⁹⁹U. Kocatürk, 2007, **a.g.k.** 271, 280.

Atatürk'ün destekleriyle yürütülen, tarihi şahsiyetlerin Türklüğü ile ilgili araştırmalara Şerafettin Yaltkaya'da katılmıştır. Yaltkaya, özellikle İslam uygarlığının gelişimine büyük yararlılıklar sağlayan bilginlerin şecerelerine yönelik araştırmalarda bulunmuştur. İslam Tarihi boyunca Kur'an-ı Kerim tefsiri, hadislerin bir araya toplanması ve kelimeler ile ilgili faaliyetlerde bulunmuş kişilerin Semerkant, Buhara ve Bağdat gibi yerlerde kaleme aldığı bazı eserleri Türkçe'ye kazandıran ilk bilim insanı Yaltkaya'dır. İslam uygarlığı, insanlık ve bilime büyük hizmetleri olmuş fakat Türk oldukları fazla bilinmeyen bilginlerin şecereleri Yaltkaya'nın gayretleriyle ortaya çıkartılmıştır⁷⁰⁰. Ebu Berekat el-Bağdadi ve Fahri Razi örneklerinde olduğu gibi Yaltkaya'nın Türklüğü üzerinde araştırmalar yaptığı mühim bilginlerden birisi de Sadi'dir. Yaltkaya, XIII. yüzyılda yaşamış, şiirleri ve ahlaki öğütleriyle insanlar üzerinde izler bırakmış olan Sadi'nin İran Türkü olma ihtimali ile üzerine incelemelerde bulunmuştur. Sadi'nin Farsça yazdığı şiirlerinin yanı sıra “Bostan ve Gülistan” isimli eserinin önemli bir bölümünü Türkçe'ye kazandıran ilk bilgin Yaltkaya'dır⁷⁰¹. Bu türden çalışmalar Yaltkaya'nın modernist İslamcı kimliğinin yanında, Türkçü dünya görüşünü de öne çıkartmıştır.

Türk İslam Tarihi'ne yönelik birçok tercüme ve araştırmalar yapmış olan Yaltkaya'nın Osmanlı Devleti gibi köklü bir uygarlığa sahip olmuş bir Türk devletinin tarihine karşı kayıtsız kalması beklenemezdi. Yaltkaya, sınırlı sayıda olsa da Osmanlı Tarihi'ne de dair önemli çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Tarihi ile ilgili ilk çalışması II. Meşrutiyet Dönemi'nin başında tamamladığı 14 sayfalık bir risaledir. Risalede Yaltkaya, Kanuni'ye duyduğu hayranlığı belirtmiş ve türbesinin o yıllardaki durumu hakkında bilgi vermiştir. Kitapta türbeyi içinde barındıran vakfiye hakkında da çarpıcı bilgiler içermektedir⁷⁰².

Yaltkaya'nın Osmanlı Devleti Tarihi ile ilgili ikinci çalışması klasik dönemde yaşamış Türk kelimcilerinin hayatları ve eserleri ile ilgilidir. Konu ile ilgili kaleme aldığı makalesinde Yaltkaya başta Abdülbaki Arif Efendi olmak üzere Hayali, Ali

⁷⁰⁰Yaltkaya'nın İslam Tarihi'nde ilmi çabalarıyla tanınmış bazı bilginlerin etnik kimliklerine dair gerçekleştirdiği çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Yaltkaya(1326f). Fahri Razi, *Beyanü' - Hak*, 3(78), s. 1500-1502; Yaltkaya(1930a). Ebu Berekat el-Bağdadi, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(17), s. 25-41; Yaltkaya(1931a). Ebu Berekat el-Bağdadi, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(18), s. 1-15; Yaltkaya, 1932b, **a.g.k.**, 1-19; Yaltkaya(1932a). Ebubekir Razi'nin Türklüğü, *Atsız*, Sayı: 14, s. 381-384.

⁷⁰¹Yaltkaya'nın Sadi hakkındaki çalışması için bkz. Yaltkaya(1327e). Sadi'den, *Hikmet*, Sayı: 127, s. 2308-2322.

⁷⁰²Yaltkaya(1326g). *Firdevs-i aşîyan Sultan Süleyman Han Hazretlerinin türbe-i mübarekelerini ziyarette*. İstanbul: Matbaa-i Kütüphane-i Cihan.

Kuşçu, Ekmelüddin Bayburdi, Kasım bin Kutlu Boğa, Hızır Bey, Kemaleddin İbni Hümmam, İbn Kemal ve Taşköprüzade hakkında önemli bilgilere yer vermiştir⁷⁰³. Yaltkaya bu çalışmasıyla Türk tarih teziyle örtüşen bir tutum içinde davranarak Türklerin bilimin birçok sahasında olduğu gibi kelim ilminde de değerli bilginler yetiştirdiğini göstermeye gayret etmiştir. Kelam tarihi ile ilgili çalışmalarını Türk devrimine uyarlamaya gayreti gösteren Yaltkaya, kelam ilminde yapılmış ilk Türkçe çalışmayı ortaya çıkarmıştır. Bu konu hakkındaki tespitlerini şu şekilde dile getirmiştir:

*“Abdülbaki Arif Efendi, XVII. yüzyılda, Eyüp’de Arifiye medresesi denilen medreseyi bina etmiştir. El-makasad namında kelimden Türkçe bir metin yazmıştır. Kitabının mıkaddimesinde Türkçe’de ehemmiyete şayan bir kelim kitabı yazılmış olduğunu duymadığını söyleyen bu zat eserinin Türkçe olarak yazılan kelim kitaplarının ilki olduğunu ifade ediyor”.*⁷⁰⁴

Dil devrimi ve milli tarih anlayışı açısından önem arz eden Türk kelimcilerinin çalışmaları ilk defa Yaltkaya’nın araştırmalarıyla bilinmeye başlanmıştır. Yaltkaya, bu sayede dini meselelere dair yazılan yazılarda Arapça kelime kullanma alışkanlığının azalmasına yardımcı olduğu gibi Türklerin geçmişte kelim bilminde yetkin şahıslar yetiştirdiğini de ispat etmiştir.

Yaltkaya’nın XV. ve XVI. yüzyılda yaşamış bilim insanlarıyla ilgili yaptığı önemli çalışmalarından biri de Molla Lütü’nin hayatına dairdir. Molla Lütü’de Şerafettin Yaltkaya gibi bilimsel kıymeti olan kitaplar üzerine çalışmalarda bulunmuş ve Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet tarafından devlet kütüphanesindeki eserler üzerine zimmetlenmiş ilk şahıs olmayı başarmıştır. Hadis, kelim ve matematik bilimlerinde uzman olan ve dini meselelere bilimsel çerçevede yaklaşan Molla Lütü, yaşadığı dönemde dinsiz olmakla dahi suçlanmış⁷⁰⁵. Kelam ilmine olan düşkünlüğü, hatırı sayılır miktarda kaynak taraması yaparak birçok alanda bilgi sahibi olması, bazı dini konuları yaşadığı çağa uyarlayarak değerlendirmesi ve muhafazakâr çevreler tarafından eleştirilmesi Molla Lütü ile Şerafettin Yaltkaya’nın benzer özellikleri olarak sıralanabilir. Molla Lütü hakkında ilk çalışmasını, herhangi bir yayınevi ile birlikte

⁷⁰³Yaltkaya, 1932b, a.g.k. 10-19.

⁷⁰⁴Yaltkaya, 1932b, a.g.k. 13.

⁷⁰⁵Molla Lütü’nin yaşamı, eserleri ve zihin dünyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Ş. Gökyay(1987). *Molla Lütü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

hareket etmeden tamamlayan Yaltkaya, daha sonra bu eseri İstanbul Üniversitesi bünyesinde kitaplaştırmıştır. Bu kitapta Yaltkaya, Molla Lutfi'nin kısa hayat hikâyesinin yanında, O'nun tercümesini yaptığı bazı eserler ve kelimeler ilmine dair yaşadığı dönemde ses getiren fikirleri hakkında bilgiler vermiştir⁷⁰⁶.

Yaltkaya'nın Molla Lutfi hakkındaki çalışmaları, ilim dünyasındaki gelişmeleri yakından takip eden Adnan Adıvar'ın dikkatini çekmiştir. Adnan Adıvar, Henry Corbin ve Şerafettin Yaltkaya, metin çevirisi yapmak amacıyla Cumhuriyet Tarihi'nin “ilk uluslararası bilimsel heyetini” meydana getirmişlerdir. Heyetin, Molla Lutfi ile ilgili tüm çalışmalarını Yaltkaya organize etti⁷⁰⁷. Molla Lutfi projesindeki faaliyetler, Yaltkaya'nın 1938'de yayınladığı çalışma esas alınarak yürütülmüştür. İstanbul'daki Fransız Enstitüsü Müdürü ve Fransız Milli Kütüphanesi araştırmacılarından Henry Corbin ve Adnan Adıvar, Yaltkaya'nın Molla Lutfi kitabında yer alan Ta'zif ül-Mezbah (sunağın iki kat büyütülmesi-bir küpün hacminin iki katına çıkartılması) adlı risaleyi Fransızca'ya çevirmişlerdir. Eserin 33 sayfalık giriş kısmı Adnan Adıvar ve Henry Corbin tarafından kaleme alınmıştır. Molla Lutfi'nin matematiğe dair yazdığı Arapça risalelerin çevirisi ise Şerafettin Yaltkaya tarafından gerçekleştirilmiştir. Yaltkaya'nın tüm çalışmayı son defa tashih etmesinin ardından, 1940 yılında Molla Lutfi ile ilgili oluşturulmuş geniş hacimli kitap Paris'te yayınlanmıştır⁷⁰⁸. Eserde, İslam coğrafyacısı Kazvini'nin çalışmalarına da yer verilmiştir. Molla Lutfi, Kazvini ve Platon'un düşünce yapısındaki koşutluğa değinilmiştir. Adnan Adıvar, Türkiye'ye döndükten sonra Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in isteği üzerine, Molla Lutfi ile ilgili kaleme alınmış Fransızca eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Tercüme sırasında Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya'dan da yardım alınmıştır⁷⁰⁹. Adnan Adıvar, Molla Lutfi ile ilgili son çalışmayı sadece bir çeviri olarak yayınlamamış, İstanbul kütüphanelerinden temin ettiği yeni belgeleri de kitaba ilave etmiştir. Bu sayede Adnan Adıvar'ın meşhur “Osmanlı Türklerinde İlim” isimli kitabının temelleri atılmış oldu.

⁷⁰⁶Yaltkaya'nın kendi çabalarıyla meydana getirdiği Molla Lutfi ile ilgili kitap için bkz. Yaltkaya(1938a). *Molla Lutfi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi.

⁷⁰⁷A. Adıvar(1982). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 21.

⁷⁰⁸Molla Lutfi'l-Maqtual, La Duplication de l' Autel (Platon et le Probleme de Delos) Texte arabe publie par Serefeddin Yaltkaya, Traduction française et introduction par Abdülhak Adnan et Henry Corbin(1903-1978), Paris, E. De Bosccard 1940.

⁷⁰⁹F. Günergun(2006). Adnan Adıvar'ın bilim tarihi çalışmaları: Osmanlı Türklerinden ilim'den önce ve sonra, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2(7), s. 27.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Yaltkaya ve başka bilim insanlarının yaptığı tercümeler sayesinde, Osmanlı Devleti'nden beri bu alanda var olan eksiklik büyük ölçüde telafi edilmiştir. Osmanlı Devleti zamanında özellikle medrese çevrelerinde genel olarak Arapça'ya büyük önem verilmişti. Ancak buna rağmen Osmanlılar zamanında Doğu dillerinden Türkçe'ye tercüme edilmiş eser sayısı çok sınırlı miktarda idi. Adnan Adıvar'ın ifadesiyle XIX. yüzyıla kadar ülkemizdeki tercümeler Arapça ve Farsça'nın eksik ya da yanlış devamından öteye geçmemiştir⁷¹⁰. Adnan Adıvar'ın bu tespiti dikkate alındığında Yaltkaya'nın faaliyetlerinin ne kadar kıymetli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Cumhuriyet ile beraber başka dillerde yazılmış bilimsel eserlerin Türkçe'ye çevirisi önemli ölçüde artmıştır. Sadece Yaltkaya'nın başka dillerden Türkçe'ye kazandırdığı bilimsel kitap sayısı, elli civarındadır.

Yaltkaya, kaleme aldığı yüzlerce makale ve onlarca tercümeyle rağmen bilim dünyamıza kazandırdığı en mühim eser 1941 yılında basılmıştır. Osmanlıların yetiştirdiği en önemli bilim insanlarından Kâtip Çelebi'nin "Keşf-el-Zünun" adlı kitabının tashihlerini Kilisli Rıfat Bilge⁷¹¹ ve Şerafettin Yaltkaya birlikte tamamlamışlardır. Kâtip Çelebi'nin, Bağdatlı İsmail'in yardımlarıyla meydana getirdiği Keşf-el-Zünun her anlamda çağdaş ölçütlere uygun, bilimsel açıdan büyük kıymeti olan kaynak bir eserdir. Kitapta binlerce eserin künyesi ve bilim insanının hayat hikâyeleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Keşf-el-Zünun'daki Arapça bölümlerin tamamının Türkçe'ye tercümesi Yaltkaya tarafından yapılmıştır. Kontrollerin tamamlanmasının ardından, Yaltkaya'nın yakın arkadaşı Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel önderliğinde Keşf-el-Zünun'un yalın bir Türkçe ile basımı gerçekleştirilmiştir⁷¹². Eser bundan sonra, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yurt genelindeki okul kütüphanelerine dağıtıldı. Keşf-el-Zünun ile ilgili gerçekleştirdiği çalışma, Yaltkaya'nın uluslararası bilim camiasındaki saygınlığının artmasına katkıda bulunmuştur⁷¹³.

⁷¹⁰Adıvar, 1982, **a.g.k.**, 9.

⁷¹¹Kültür ve ilim dünyamızda Yaltkaya gibi önemli miktarda tercüme eser kazandıran Kilisli Ahmet Rıfat Bilge hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Tekin(2010). *Edebiyatımızda isimler ve terimler*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınevi, s. 204-221.

⁷¹²İ. Kutluer(2000). Kâtip Çelebi ve bilimler: Keşf-el-Zünun'un mukaddimesinde el-ilm kavramı, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(18), s. 80.

⁷¹³Keşf-el-Zünun'un ilk ilmi neşri XIX. yüzyılda Gustav Flugel tarafından Latince olarak yapılmıştır. Yaltkaya ve Rıfat Bilge'nin ortak çalışmaları sonucu tashihi yapılan kitap ise Keşf-el-Zünun'un Türkiye Türkçesi ile neşredilmiş ilk baskısıdır. Eserin sadeleştirilmiş Türkçe basımı için uğraşan ilk Türk aydını Ali Suavi olmuş ancak Ali Suavi'nin vefatı üzerine çalışması yarıda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Genç(1980). *Keşf-el-Zünun'un açıklamalı dizini (Türk Edebiyatı ve kültürüyle ilgili yazar ve eserler)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 77-148. 1941 ve 1943'teki baskılarından sonra, 1972'de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Keşf-el-

Yaltkaya, 1942 yılında araştırmacı kişiliğinin semeresini bir kez daha görmüş ve İstanbul Umumi Kütüphanesi'nin rafları arasında kaybolmuş olan Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi'ni ortaya çıkarmayı başarmıştır. El yazması bu nadir vakfiye, padişah III. Mustafa zamanından kalma olup ağır bir Osmanlıca kullanılarak kaleme alınmıştır. Vakfiyenin yeni Türk alfabesine aktarımını gerçekleştiren Yaltkaya, esere oldukça tahrip olmuş bir halde ulaştığını ifade etmiştir⁷¹⁴. Altmışaltı sayfalık vakfiyenin bazı bölümlerinde altın kullanılarak tezhip sanatından örnekler verilmiştir⁷¹⁵. Vakfiyede, külliye'nin içinde yer alan cami, hamam, medrese ve türbe ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Tercümenin son kısmında, Yaltkaya vakfin kurucusu Sadrazam Ahmet Paşa'nın hayatı hakkında bazı kısa bilgiler vermiştir.

Tıp tarihi, Şerafettin Yaltkaya'nın uğraşı gösterdiği bilimlerden biridir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tıpta Türkçe terimleri kullanma gayretlerinin içinde yer almış olan Yaltkaya, Türk bilim insanlarının tıp tarihinde dikkat çeken çalışmalarından bazılarını araştırmıştır. Yaltkaya'nın çalışmalardan en çok takdir ettiği Türk bilim insanının İbn Sina olduğu anlaşılmaktadır. Yaltkaya, bilimsel üretkenliğini sürekli takdir ettiği İbn Sina'nın ölümünün 900. yıl münasebetiyle O'nun farklı yanlarını ortaya koymak için yoğun çaba sarf etmiştir⁷¹⁶. İstanbul Ragıp Paşa ve Vehbi Efendi kütüphanelerinde Mısırlı bir bilgin tarafından önceden şerhi yapılmış İbn Sina'ya ait hacimli bir ürcuzeye (kafiyeli ve vezinli şiir) ulaşmıştır. Yaltkaya, Arapça yazılmış bu şiirleri uzun uğraşlarının sonunda Türkçe'ye tercüme etmeyi başarmıştır. Yaltkaya, tercümenin giriş bölümünde, tıp hakkındaki düşüncelerini, tıp terimlerinin Türkçe'ye çevrilmesi hakkındaki kanaatlerini ve tanınmış tıp bilgini Süheyl Ünver⁷¹⁷ ile olan dostluklarını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ben tabip değilim, tıptan haberim yoktur. Fakat bütün dünyanın en büyük feylesof ve tabiplerinden biri olan (İbn Sina) mızın hemen hemen

Zünun'un basımı tekrar yapılmıştır. İlerleyen zamanlarda(2014) TTK tarafından da, iki ciltlik kitap halinde Keşf-el-Zünun'un basımı gerçekleştirilmiştir. Yaltkaya ve Rıfat Bilge'nin geçmişte gösterdikleri bilimsel gayretlerin sonunda, Keşf-el-Zünun ilim camiasının kolay anlayabildiği kaynak bir eser haline dönüşmüştür. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Keşf-el-Zünun'un Batı dillerine tercümesi de Yaltkaya ve Rıfat Bilge'nin çalışması esas alınarak gerçekleştirildi.

⁷¹⁴Yaltkaya(1942b). *Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, s. 83.

⁷¹⁵Kitap süsleme sanatı olarak tanımlanan tezhip hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Diyarbakirli vd.(1993). *Başlangıcından bugüne Türk sanatı*. Ankara: Türk İş Bankası Kültür Yayınları, s. 397-406.

⁷¹⁶Yaltkaya'nın 1930'lu yılların başında Atsız Dergisi'nde İbn Sina hakkında yayımlanmış makalesi için bkz. Yaltkaya, 1932c, **a.g.k.**,.

⁷¹⁷Süheyl Ünver hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. Mesara(1998). *A. Süheyl Ünver bibliyografyası*. İstanbul: İşaret Yayınları.

bütün yazmış olduğu büyük ve küçük yüz elliden fazla eserlerinin dili olan Arapçayı biliyorum. Dokuz yüz yıldan beri biz Türkler kendisinin sesini gramofon plağından dinler gibi yâdlardan işittik. Kendi eserlerini öz dili ile yazmamış olduğu gibi onları bize bugüne kadar bizim dilimizle bildiren de çıkmamış denilenebilir. Yalnız 1179'da Tokatlı Mustafa âlim bir Türk hekimi kanunu Türkçeye çevirmiştir. Üniversitedeki tıp fakültesi talebesiyle felsefe talebesinin dokuz yüz yıl önce doğmuş olan bu yıldızın; bu yıldız oğlunun (İbn Sina) 'nın anasının adı (Sitare-yıldız) idi. Işığından hatta biraz donuklaşmış olan aydınlığından bugün bizim kendi gözümüzle; kendi dilimizle bir istifadeleri olmaması benim kendi kendime acındığım meselelerden idi.

*Değerli ve çalışkan doktorlarımızdan A. Süheyl Ünver bana; bu büyük insanın ölümünün dokuz yüzüncü yılı münasebetiyle hizmet teklif etti. Bende bu hizmeti hemen memnuniyetle ve minnetle üzerime aldım. Şimdiye kadar basılamamış olan eserlerinden ilk önce bu(ürcuze) yi kütüphanelerdeki nüshalardan kendi elimle yazıp dilimize çevirdim. Bundan sonra Tanrı yardım ederse başka bir eserini dilimize çevirmek istiyorum ”.*⁷¹⁸

Yaltkaya gençlik yıllarından itibaren ilgi duyduğu İbn Sina hakkında iyi bir monografi çalışması yapmış ve eserlerinin önemli bir bölümünü Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu çevirilerden biri de İbn Sina'nın İbn Tufeyl ile beraber kaleme aldığı “Hay bin Yakzan” isimli romanı ile ilgili olmuştur. Arapça kaleme alınmış bu eserin Batı dillerine çevirisi XIV. yüzyılda yapıldığı halde, Türkçe'ye Yaltkaya ve Babanzade Reşid'in gayretleri sonucu XX. yüzyılda kazandırılmıştır. İslam dünyasındaki ilk çağdaş roman kabul edilen Hay bin Yakzan 1923'de dilimize çevrildiği halde, basımı TTK tarafından ancak 1937'de gerçekleştirilebilmiştir⁷¹⁹.

Yaltkaya, Osmanlılar döneminde tıp alanında yapılmış çalışmaları da kısmi olarak incelemiştir. Mısır'dan İstanbul'a getirilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimbaşılığına kadar yükselmiş olan Mehmet Bedredini Kosoni'nin hayatı ve kahve

⁷¹⁸Yaltkaya(1935c). İbni Sina'nın tıptan bir ürcuzesi, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1(4), s. 128.

⁷¹⁹İbn Sina ve İbn Tufeyl(1937). *Hay bin Yakzan*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya ve Babanzade Reşid), Ankara: TTK Yayınevi. Bu kitabın zaman içinde farklı yayınevlerinden de basımı yapılmıştır.

hakkındaki düşüncelerine dair küçük hacimli bir makale kaleme almıştır. Makalede hekimbaşının İstanbul’da yaptığı çalışmalar dışında, kahve tüketiminin insan sağlığına yararları ile ilgili tespitlerine de yer verilmiştir⁷²⁰.

Yaltkaya’nın İbn Sina’dan sonra bilimsel çalışmalarını en çok takdir ettiği bir Türk bilgini Ebu Reyhan Biruni olmuştur. Biruni’nin yüzyıllardır tıp ilmine kaynaklık eden ünlü “Kitabüssaydele Fittıp” adlı eserinin mukaddimesi, Yaltkaya tarafından Türkçe’ye kazandırıldı⁷²¹. Tercümenin ilk kısmında Şerafettin Yaltkaya’nın yaşamı, araştırmaları ve bazı eserleri hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Tercümenin giriş kısmı Doktor Süheyl Ünver tarafından kaleme alınmıştır. Süheyl Ünver’in bu bölümdeki ifadeleri, Yaltkaya’nın Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleştirilen tıp tarihine dair çalışmalara olan katkılarını açıkça göstermektedir. Süheyl Ünver, Yaltkaya’nın İstanbul Üniversitesi Tıp Enstitüsünün iş yükünü hafiflettiğini dile getirmiştir:

*“Türk tıp tarihi Türk âlim ve hekimlerinin en büyüklerinden ve İbni Sinamızın muasırı Harezmi Biruni Ebu Reyhan’ın saydile hakkındaki eserinin çok âlimane mukaddimesinin yanlışsız Türkçesine malik olmakla bahtiyarım. Ord. Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya’ya Tıp Tarihi Enstitümüz bu değerli hizmetlerinden dolayı sonsuz şükranlarını sunar. Prof. Yaltkaya bunu tercüme etmekle Türk tıp tarihine vaat ettikleri yardımlarına devam etmekte olduklarını göstermişler ve birçok ilmi muavenetleriyle enstitümüz mesaisini kolaylaştırmışlardır”.*⁷²²

Yaltkaya İslam Tarihi, Türk İslam Tarihi ve Tıp Tarihi’nden yaptığı tercümelerle, Türklerin tarihte bilim dünyasına sağladıklarının gün yüzüne çıkmasına katkıda bulunmuştur. Türk çağdaşlaşmasında Yaltkaya’yı din adamı olarak devrimlere verdiği destek dışında önemli kılan konuların biri de tercümeleri sayesinde kültür dönüşümüne yaptığı hizmetlerdir. Senelerce süren titiz araştırmaların sonunda yapılmış tarihle ilgili çalışmalar, milli şuurun yeniden inşası sürecinde Cumhuriyet kadrolarının referans kabul ettiği eserler olmuştur. Çağdaş temelli yeni Türk kültürü anlayışı,

⁷²⁰Yaltkaya(1937g). Kahveye dair bir Türk hekiminin şahsi mütalaaları, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 2(5), s. 3-6.

⁷²¹Birunlu Ebu Reyhan(1938). *Kitabüssaydele fittıp mukaddimesi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Milli Mecmua Basımevi. Tercümenin sonunda Yaltkaya, Topkapı müzesinden temin ettiği ve Biruni’nin tasvir edildiği bir minyatüre de yer vermiştir.

⁷²²Birunlu Ebu Reyhan, 1938, **a.g.k.**, 3, 4.

Yaltkaya gibi bilim insanlarının yaptığı tercümelerle daha sağlam bir zemine oturmuştur.

Sessiz mizacından dolayı, popüler olmak gibi bir amaç taşımayan Yaltkaya, tarihle ilgili ciddi sayıda tercüme çalışması yaptığı halde ülkemizde çok geniş kitleler tarafından pek tanınmamıştır. Yaltkaya'nın adı XX. yüzyılda, bilimsel çalışmaları sayesinde yabancılar arasında, Türklerden daha fazla zikredilmiştir. Yaşadığı dönemde en çok tanındığı Avrupa ülkesi, çeviri eserlerinden dolayı Fransa olmuştur. Yaltkaya'nın bilimsel manada büyük öneme sahip eserler ortaya koyması ve bunların yurtdışında bilinmeye başlaması, Türkiye ve devrimlere karşı Avrupa'da olumlu bir atmosferin oluşmasına yardım etmiştir. Yaltkaya'nın, tarihte Türklerin insanlığa kazandırdıklarını sağlam dayanaklarla göstermesi, bazı Avrupalılar ve araştırmacılarda Türk toplumunun ilkel bir ırk olduğuna dair savlarının çürütülmesini de kolaylaştırdı.

4. Çağdaş Eğitim Kurumların Oluşturulması

4.1. Osmanlılarda Eğitimin Çağdaştırılması ve Kadınların Eğitimi

Tanzimat Dönemi, yeni bir kültürel yapılanmanın ve çağdaş Türk düşüncesinin temellerinin atılmaya başlandığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde eğitim öğretim alanında yapılması gerekenler en çok tartışılan meselelerin başında gelmiştir. Ancak daha önceki devirlerden farklı olarak sadece erkeklerin değil kadınların eğitim öğretim hakkı da tartışma konusu yapılmıştır. Bu tartışmalar içinde yer alan aydınların büyük bölümü kadının Osmanlı toplumundaki “bayağı” konumunun aşılması için cehaletten kurtarılması gerektiğini dile getirmişlerdir⁷²³. Fakat Tanzimat Dönemi'nde Batılılaşmanın gereğine inananların çoğu dahi sosyal konularda geleneklere bağlı kalınarak adımlar atılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu türden kanaatler kadın haklarıyla ilgili üst düzey gelişmeler yaşanmasını engelledi. Esasen bu dönemde

⁷²³Osmanlılarda kadının sosyal konumu ve alması gereken eğitim düzeyi gibi konuların ele alındığı ilk basın yayın organı Terakki-i Muhadderat Mecmuası olmuştur. Mecmua, Terakki Gazetesi'nin eki olarak 1869'dan itibaren yayın hayatına başlamıştır. Terakki-i Muhadderat Mecmuası'nda çoğunluğu Ali Raşit imzalı olarak yayımlanmış kadın haklarına yönelik makalelere örnek olarak bkz. Mukaddime(15 Haziran 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 1, s. 2; Adab-ı zevceyn(22 Temmuz 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 7, s. 1, 2; İdare(13 Ağustos 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 12, s. 1, 2; Erkekler kadınlar(7 Eylül 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 13, s. 1; Terbiye-i efdal(12 Teşrin-i Evvel 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 18, s. 2; Evlilik ile bekârlık(8 Mart 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 30, s. 1; Eşlerin birbirine karşı olan vazifeleri(10 Mayıs 1285). *Terakki-i Muhadderat*, Sayı: 38, s. 1 vd.

kadınların toplumdaki durumlarının düzeltilmesi ile ilgili atılan en önemli adım, sorunlarının dile getirilmesi olmuştur.

Sultan Abdülmecid zamanında, çağdaş eğitime geçişte II. Mahmut'un başlattığı yenilik hareketlerinin sayısı daha da arttırıldı. Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması, rüştiyelerin çoğaltılması, Darümuallim-i Sıbyan'ın açılması ve Mekteb-i Osmanî'nin eğitim öğretime başlaması Abdülmecid'in çağdaş eğitim öğretim sistemine geçiş için yaptığı belli başlı yenilik hareketleri olmuştur. Yüksek teknik eğitim kurumlarının da açıldığı Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde, yeni açılan okullarda pozitivist/materyalist eğitim anlayışıyla dersler işlenmiş ve bu okullardan mezun olanlar, ilerleyen yıllarda Batılılaşma yanlılarının yanında saf tutmuşlardır. Abdülmecid zamanında kız rüştiyesi açılırken (1859), Abdülaziz zamanında Darümuallimat (Kız Öğretmen Okulu-1870) açılmıştır. Tanzimat'a kadar kız çocukları sadece Mekteb-i Sıbyana gidebiliyor ve yüksek düzeyde eğitim öğretimin verildiği medreselere gitme hakları bulunmuyordu. Kız öğrencilerin eğitim sistemine daha fazla dâhil edildiği Tanzimat Dönemi'nde karma eğitim sistemine geçiş için de bazı adımlar atılmıştır⁷²⁴. Bazı devlet adamlarının eğitim öğretim meselelerine çağdaş bir bakış açısıyla yaklaşmasında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği "maarif reformlarının" büyük rolü olmuştur⁷²⁵.

Abdülaziz'in 1869'da yayınladığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile karmaşık haldeki eğitim öğretim sistemine bir nebze de olsa çeki düzen verildi⁷²⁶. Fakat Nizamname'de kız çocuklarının eğitimi konusu sadece ilköğretimle (iptidaiye) sınırlı tutularak, onların eğitim ve öğretim hayatlarına dair yeni bir düzenleme getirilmemiştir. Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının eğitimiyle ilgili kırılma anı kabul edilen gelişme, Darümuallimat'ın açılmasıyla yaşandı. 26 Nisan 1870 günü gerçekleştirilen okulun açılış töreninde Maarif Nazırı Saffet Paşa, İslam dininin kız çocuklarının eğitimine karşı çıkmadığını vurgulamış ve o ana kadar açılan yedi kız rüştiyesinin kadın hoca olmadığı için işlevlerini tam olarak yerine getiremediğine dikkat çekmiştir⁷²⁷. Okul ilerleyen dönemde kapasite olarak büyütüldü ve yeni açılan ihtiyat şubesi, hazırlık sınıflarının

⁷²⁴S. J. Shaw ve E. K. Shaw(2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (Çev: Mehmet Harmancı). Cilt: 2, s. 143.

⁷²⁵N. Sakaoğlu(1985).*Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi: Darülfünun*. (Ed: M. Belge ve F. Aral), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2, s. 479.

⁷²⁶Bilsel, 1943, **a.g.k.**, 86.

⁷²⁷İnan(1966). Türkiye'de ilk kız öğretmen okulu Darümuallimat 1870, *Türk Kadını*, 1(2), s. 6.

bulunduğu yer olarak hizmet vermeye başladı. Öğretmen yetiştirmeyi ilke edinmiş okulda, eğitimci Ayşe Sıdika Hanım'ın gayretleriyle pedagoji derslerinin müfredat programına eklenmesi büyük bir eksikliğin giderilmesine yardımcı olmuştur⁷²⁸.

Tanzimat Dönemi'nde Darülmuallimat haricinde kız öğrencileri için açılmış başka eğitim kurumları da vardı. Mithat Paşa'nın 1865'te Rusçuk'ta, 1869'da İstanbul'da açılmasına ön ayak olduğu "İnas (Kız) Sanayi Mektebi" bu kurumların en başında gelenlerindendi. Bu dönemde, ebe yetiştirilmek amacıyla on kadar genç kızın II. Mahmut'un açtığı Tıbbiye Mektebi'nde derslere katılmalarına izin verilmiştir⁷²⁹. Yaşanan sıkıntılar ve cılız adımlara rağmen Tanzimat Dönemi kızların eğitimi açısından imparatorluk tarihinde ilk kez lehte sonuçların alınmaya başlanıldığı bir devir oldu.

Tanzimat Dönemi'nde erkeklerin ve kadınların eğitimi için yeni eğitim kurumları açılrsa da insanların çoğunluğunun eğitim gördüğü yer medreselerdi. Bu dönemde medreseler ise birçok sorunla boğuşmaktaydı. Tanzimat Dönemi medreselerinin eğitim düzeyine dair ağır eleştirilerde bulunan Şerafettin Yaltkaya, iyileştirme çabalarının fiziksel görüntüden öteye geçmediğini şu şekilde dile getirmiştir:

“Son devirlerde medreselerde şer’i ilimlere mebdde olan Arap dili ve fıkıh ve usulü fıkıh ve kelam gibi bazı ilimler okutturulmakta idise de İslami ilimlerin en mühimlerinden olan (tefsir) ve (hadis) tamamıyla ihmale uğramıştı. Hele riyaziyat ve tabiiyat gibi ilimlerin adları dahi bilinmezdi. Müderrisler içinde iki satır yazıyı doğru yazamayan ve doğru söyleyemeyenler nadir değildi. Bununla beraber Osmanlı hükümdarları ve vezirleri tarafından bina olunan camilerin yanlarında birer medrese yaptırmak istisnası olmayan bir şekil meselesi idi. İkinci Mahmut devrine gelinceye kadar medresenin içine bir nizam vermeden vücuda getirmek âdetinin devam ettiğini görüyoruz. Bu hükümdarın vezirlerinden Derviş Paşa Hicri 1234'te bir medrese yaptırmıştı. Tanzimata takaddüm eden

⁷²⁸F. R. Tuncor(1966). Ayşe Sıdika, *Türk Kadını*, 1(7), s. 18.

⁷²⁹Ergin, 1977, **a.g.k.**, Cilt: 2, 572.

*yıllarda görülen Yanyalı Esat Efendi ve Gelenbevi İsmail Efendi gibi bazı mühim simalar hep kendi kendilerini yetiştirmiş olan zatlardı”.*⁷³⁰

Tanzimat Dönemi’nde basında İbrahim Şinasi, Ali Suavi, Recaizade Mahmut Ekrem, Şemseddin Sami, Emin Nihat, Nabizade Nazım, Namık Kemal, Abdülhak Hamid Tarhan ve Ahmet Mithat başta olmak üzere birçok aydının, kadının eğitilmesi ile ilgili fikirlerini kapsayan yazılar yayınlanmıştır. Bu dönemde Terakki, Terakki-i Muhadderat, İbret, Vakıf, Hürriyet ve Tasviri Efkâr kadınların sosyal ezikliği ve eğitim haklarının en çok dile getiriliği yayın organları olmuştur⁷³¹.

Tanzimat Dönemi’nden sonra, II. Abdülhamit Dönemi’nde kız çocuklarının eğitimi ile ilgili önemli gelişmeler yaşandı. Ne trajik sonuçlu askeri ve politik olaylar ne de padişahın kadının gelişiminden yana politikalar izlememesi, kadınların eğitimine dair atılan önemli adımlara mani olmamıştır. Kısa süren I. Meşrutiyet Dönemi ve sonrasındaki İstibdat Devrinde, medrese (eski) ile kamusal kurumların (yeni) çatışması daha şiddetli biçimde yaşanmıştır⁷³². Tarihi öneme sahip 1869 Nizamnamesi’nin ardından 1876’da ilan edilen Kanunu Esasi ile de tüm ülkede ikinci defa ilköğretim mecburi hale getirilmiştir. Osmanlılardaki eğitim öğretim mecburiyeti, aynı zaman diliminde Avrupa ülkelerinin anayasalarına da girmiştir. Abdülhamit saltanatında, sıbyan mektepleri, iptidai (ilkokul) okullarına dönüştürülerek eğitime devam edildi. Diğer yandan ortaöğretimde Darülmuallimat ve kız rüştiyelerinin sayısında belirgin bir artış yaşandı. Öyle ki, 1903’te sadece İstanbul’da sayıları on bire ulaşmış kız rüştiyesi mevcut olup, bu okullarda 1640 öğrenci eğitim öğretim görmekteydi⁷³³. İstanbul dışında Beyrut, Selanik, Kastamonu ve Bursa’da da kız öğrencilerinin eğitim gördüğü rüştiyeler açılmıştır⁷³⁴. Kız rüştiyelerinin varlığının imparatorluk sınırları üzerinde yayılmaya başlaması, Osmanlı kadınları arasında eğitim öğretim seviyesinin eskiye nazaran yükseldiğinin önemli bir göstergesi kabul edilmektedir. Fakat bu olumlu gelişmelere

⁷³⁰Yaltkaya, 1940, **a.g.k.**, 4. Yaltkaya Tanzimat Dönemi medreselerin durumunu tahlil ettiği makalesinde yer verdiği Yanyalı Esat Efendi’nin zihin dünyasına ilgi duyarak hakkında kısa bir makale kaleme almıştır. Yanyalı Esat Efendi’nin fikirlerinin İbn Rüşd ile kıyasladığı makale için bkz. Yaltkaya(1331f). Aba-i felasifeden: Yunan filozoflarının bizde en zengin varisi yahut Yanyalı Esat Efendi, *Hikmet*, 1(36), s. 7, 8.

⁷³¹XIX. yüzyılın ikinci yarısında kadınlara yönelik meseleleri ele alan aydınlar ve bunların yazılarının yayınlandığı mecmualar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Caporal, 1999, **a.g.k.**, Cilt: 1, 57-69; Ş. Kurnaz(1991). *Cumhuriyet öncesi Türk kadını(1839-1923)*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 3-33.

⁷³²Medrese-mektep çatışması hakkında Şerafettin Yaltkaya’nın düşünceleri için bkz. Yaltkaya, 1326h, **a.g.k.**, 7; Yaltkaya, 1940, **a.g.k.**, 1-6.

⁷³³Ergin, 1977, **a.g.k.**, Cilt: 3, 741.

⁷³⁴Kurnaz, 1991, **a.g.k.**, 14.

rağmen o yıllarda Müslüman nüfus arasında kız çocuklarını çağdaş usullere göre okutma anlayışının yerleştiğini söylemek mümkün değildir. Bu yüzden eğitimin çağdaşlaşması ile ilgili girişimler tam anlamıyla karşılık bulmamış ve kız öğrenciler için açılmış okullar beklenen kapasiteyle hizmet verememiştir.

Osmanlı Devleti zamanındaki ilk kız idadiyesi II. Abdülhamit tarafından bir engellemeye maruz kalmadan, Münif Paşa'nın Nazırlığı döneminde 13 Mart 1880 günü İstanbul'da açılmıştır. Bu okul ülkemizde kız çocuklarına lise düzeyinde eğitim veren ilk yer olmuştur. O dönemde kız çocuklarının çoğunluğunun lise okuyacak yaşa gelene kadar evlendirilmeleri okula karşı fazla ilgi uyandırmasını engellemiştir. Zira okul ilgisizlikten dolayı açıldıktan iki yıl sonra kapatıldı⁷³⁵. Bu dönemde kısa yoldan yaşama hazırlayan ve gündelik hayat için yararlı bilgiler edinilmesini sağlayan kız sanayi mektepleri daha çok rağbet görmüştür. Öğrenci sayısının epey fazla olması üzerine bu okullara dair yeni bir düzenlemeye gidilir. Kız sanayi mektepleri 1887'de, Savaş Nezareti'ne bağlı olmaktan çıkartılarak Maarif Nezareti'nin bünyesine dâhil edildi⁷³⁶. Temel gaye olarak kız çocuklarının iyi bir ev kadını olmalarına katkıda bulunmak amacıyla 1909 yılında İstanbul'da eğitimci Madam Kolp'un girişimleriyle "Osmanlı-Fransız Kız Sanayi Mektebi" açıldı⁷³⁷. Bu tür hamlelere rağmen, ülkede Balkan Savaşları'na kadar kız çocuklarının eğitime dair gerçekleştirilen çalışmalar hep bir çekince içerisinde yürütülmüştür⁷³⁸.

İstanbul'da 1905'te Kadırga Veladetnamesi ve Doğum Seririyyatı açılınca çağdaş eğitim veren "Ebe Mektebi" faaliyete geçmiştir. İlk zamanlar okula öğrenci olarak girmek için okuma yazma bilme şartı dahi aranmazken II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kriterler biraz daha yükseltilmiştir⁷³⁹. Darü'l-fünun'un 1914'te tekrar eğitim öğretime kazandırılmasına kadar kız öğrencilerin eğitim alabilecekleri en yüksek kurum olma özelliğine sahip olan Darülmuallimat, II. Abdülhamit Dönemi'nde hemen hemen hiç geliştirilmemiştir. Çoğunluğu burslu öğrencilerden ibaret Darülmuallimat'ın

⁷³⁵Kurnaz, 1991, **a.g.k.**, 18.

⁷³⁶Caporal, 1999, **a.g.k.**, Cilt: 1, 108.

⁷³⁷Osmanlı-Fransız Kız Sanayi Mektebi (28 Ağustos 1325). *Tanin*, Sayı: 355, s. 2.

⁷³⁸Satı Bey(1334). Meşrutiyetten sonra maarif tarihi, *Muallim*, 2(19), s. 654.

⁷³⁹O. Ş. Uğur(1948). *III. Türk Tarih Kongresi kongreye sunulan tebliğler-Türk Kadınlarının Hekimliği*, Ankara: TTK Yayınları, s. 441-459.

Türkiye'nin çağdaşlaşma serüvenine en büyük katkısı aydın kadınların sayıca artmasına hizmet etmesiyle olmuştur⁷⁴⁰.

II. Abdülhamit'ten sonra, Jön Türkler “tedrisat” meselesinde yıllardır zihinlerinde var olan düşünceleri uygulamak için harekete geçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911'de tertip edilen IV. Kongresi'nde kabul edilen programda yer alan 18. ve 19. maddeler, eğitim ve öğretim ile ilgili önemli hükümler içermektedir. Çağdaş eğitim öğretim programında olması gereken birçok uygulamayı öngören bu maddeler, kız çocuklarının eğitim durumlarının düzeltilmesinin önemine de vurgu yapmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, her zaman kız öğrencilerin eğitim göreceği okul sayısının ve çeşidinin artırılmasından yana olmuştur⁷⁴¹. İttihatçıların eğitim öğretim ilkeleriyle Cumhuriyet'in ilk siyasi partisi olan Halk Fırkası'nın eğitime yönelik amaç ve uygulamaları arasında ciddi benzerlikler bulunmaktaydı.

Şerafettin Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim meseleleri için çözüm aramış ve bu konuda kalem oynatmıştır. O dönemde Maarif Nezareti'ne ihtarname niteliğinde yazdığı makalesi epey ses getirdi. Yaltkaya makalesinde, ülkede yaşanan eğitim öğretim sorunlarının ele alınması ve farklı dillerde tercüme çalışması yapılmasını sağlayacak bir “encümen” kurulmasını teklif etmiştir. Yaltkaya, encümende eğitime dair tüm konuların istişare edilmesi gerektiği ve yabancı dil eğitimine küçük yaşta başlanmasının şart olduğu üzerinde de durmuştur:

“Biz diyoruz ki, Maarif Nezaretinde Arap lisanından merkub bir heyet teşkil edilecek olursa hüdalgayeye varan bir zarureti aliyemize, sefaleti ruhiyemiz izale ve tedavi edildiği gibi hiç kimse mütesir olmayarak kütüphane-i milliyemize her gün kesb-i mürüvvat etmeye doğru yol alacak ve kemali şevk ile millete hizmete müheyya olan erbab-ı lisandan istifade hâsıl olacaktır. Kütüphanelerde uyuyan ve kütüphaneyi İslamiye içerisinden bugün istifade-i amiye mucib bir kitap bulunduğu halde o dahi tercüme olunmalıdır ki, kitabı diniyemizde bu gibi pek çok asar-ı şerife bulunduğunu söylemek lüzumu yoktur. Adi mektep kitaplarından başlayarak mekteb-i aliyeye kadar giden bir ihtiyaç bulunmaktadır. Avrupalılar bugünkü mektep-

⁷⁴⁰H. E. Adivar(2009). *Türkiye’de Şark- Garp ve Amerikan tesirleri*. İstanbul: Can Yayıncılık, s. 195; C. Orhonlu(1968). Türkiye’de kadın haklarının kazanılması meselesi, *Türk Kültürü*, Sayı: 72, s. 938.

⁷⁴¹Tunaya, 2005, **a.g.k.**, Cilt: 3, 54.

*i irfanını Yunancadan tercüme ettirmeye başlayarak ulaşmadı mı? O halde teşkil olunacak bir encümen tercüme hususi ehemmiyet gösterecek ve milli irfanımız neşvü nema bulacak. O maarif encümeninde birçok mevzu da istişare olunmalı. Tercüme için yalnız bizim ile yaşayan vatandaşlarımızdan Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca vesair vakıf zatlardan mürekkep bir encümen teşkil olunması pek mühimdir. İlmi kıymete haiz pek çok asar tab ettirilirse hakikatta Maarif Nezareti gayet mühim ve âli bir iş görmüş olur”.*⁷⁴²

Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi’ndeki yazılarında, kadınların görmesi gerektiği eğitim öğretim konusunda İslam Tarihi’nde yaşananlardan esinlenerek değerlendirmelerde bulunmuştur. Müslüman bir kadının öğretmen olabileceğinin Hazreti Ayşe’nin hayatından örneklerle açıklayan Yaltkaya, kadının günlük hayatın içinde aktif bir biçimde bulunabileceğinden ve eğitim öğretim işlerine katılma konusunda erkeklerden geri durmaması gerektiğinden söz etmiştir:

*“Abdullah bin el-Kasım’ın rivayeti vakileriyle Hazreti Muaviye, marifiyle hutbelerinin belîği olması hususunda Resullahtan sonra Hazreti Ayşe validemizden daha ala fevkide zat görmediğini beyan buyurur. Hazreti Ayşe, Cemel vaka’sında muharebe başlamazdan evvel (Basra) da bu muharebeye iştiraklarının sebebini izahen söylemiş oldukları hutbeleri dahi hem fevkalade belîğ ve hem âlemi İslam’daki mevki’ muallâlarıyla mütenasib amirane ve hakimanedir. Peygamber zîşanımızın zevcesi ve birinci halifemiz (Ebubekir-i Sıddık) ın kerimesi olan bu validemiz hakkikat-ı İslamiyeyi herkesten iyi öğrenerek hayatın ve dinin her safhasında ümmeti irşad ediyor ve hakikaten bir ana ve mürebbi oluyorlar idi”.*⁷⁴³

II. Meşrutiyet Dönemi’nde eğitim öğretimde bazı yabancı uzmanlardan da yararlanılmıştır. Bu doğrultuda dikkat çekici ilk adım, İngiliz pedagog İsabel Fry’a İstanbul’daki kız okullarının eksikliklerine yönelik bir rapor hazırlatılması olmuştur⁷⁴⁴. Raporda sadece okullarda yer alan fiziksel noksanlıklar dile getirilmeyip bazı

⁷⁴²Yaltkaya, 1326d, a.g.k., 7, 8.

⁷⁴³Yaltkaya, 1334c, a.g.k., 1118.

⁷⁴⁴Kız Mektepleri Hususunda Bir Mütalaa-i Mühimine (18 Kânunusani 1909). Tanin, Sayı: 167, s. 1.

öğretmenlerin yetersizliği, müfredatların tekrar revize edilmesi gerektiği ve yabancı dil öğreniminde çağın oldukça gerisinde kalınmış olması üzerinde de durulmuştur. Raporda, İstanbul'daki kız okullarında çalışmak üzere Avrupa'dan getirilecek öğretmenlerin en az beş yıl Türkiye'de ikamet etmesi gerektiğinin önerilmesi, o dönemki yerli eğitimcilerin durumu hakkında bir kanaate varılması açısından önem taşımaktadır. Isabel Fry'ın raporundaki tespitlerle Yaltkaya'nın Maarif Nezareti'ne yazdığı makaledeki öneriler arasında ciddi benzerlikler mevcuttur. Balkan ve I. Dünya Savaşları Osmanlı Devleti'nde birçok alanda olduğu gibi eğitim öğretimde de ilerleme gayretlerini sekteye uğratmıştır. Buna rağmen, 1914'te Darü'l- fûnun'da kız öğrencilere yönelik ilk dersler verilmeye başlandı. Bu dersler arasında sağlık bilgisi, tarih ve pedagojinin yanında kadın haklarının öğretilmesinin de müfredata eklenmesi önemli bir gelişme olmuştur. Darü'l-fûnun'da 1920 yılına kadar kız öğrenciler için ya yeni şubeler oluşturuldu ya da onlara başka fakültelere devam imkânı sunuldu⁷⁴⁵.

Ulusal direniş yıllarında, Yunan askeri birliklerinin Polatlı'ya kadar ilerlediği bir ortamda Atatürk Ankara'da I. Maarif Kongresi'ni tertip etmiştir. Kongreye Anadolu'da görev yapan kadın öğretmenlerin önemli bir bölümünün katılımı da sağlandı. Kongredeki konuşmasında, Milli Mücadele yıllarında takip edilecek eğitim politikaları hakkında bilgi veren Atatürk, Anadolu'da eğitimin tüm olumsuz koşullara rağmen aksamaması gerektiğinin önemine işaret etmiştir. Atatürk'ün üzerinde durduğu konulardan biri de yetiştirilmesi düşünülen “yeni insan modelinin” özellikleri olmuştur⁷⁴⁶. Atatürk, Cumhuriyet öncesi dönemde erkekler kadar kadınların da eğitim öğretim hayatının vazgeçilmez bir parçası olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁷

4.2. Cumhuriyet Döneminde Açılan Eğitim Kurumları ve Türk Kadınının Eğitimdeki Yeri

Laik ve milli ahlakı temel prensip kabul eden yeni eğitim öğretim anlayışı erkek öğrencilerin yanında kız çocuklarının gelişimi içinde tüm imkânları seferber

⁷⁴⁵Ergün, 1996, **a.g.k.**, 441.

⁷⁴⁶Z. Sarıhan(2009). *1921 Maarif Kongresi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 75.

⁷⁴⁷Atatürk henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce TBMM'de yaptığı bir konuşmasında “*Kadınlarımızın da aynı derece-yi tahsilden geçerek yetişmelerine atf-ı ehemmiyet olunacaktır*” ifadesini kullanmış ve sözleri Meclisteki Milletvekillerince uzun süre alkışlanmıştır. 1 Mart 1922'de Atatürk'ün TBMM'de yapmış olduğu konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 1, 230.

etmeyi öngörüyordu⁷⁴⁸. Bu uğurda mevcut şartlarda en iyisini yerine getirebilmek adına bütçeden eğitime önemli miktarda pay ayrılmıştır⁷⁴⁹. Atatürk'ün rehberliğinde yürütülen tüm samimi uğraşlar meyvesini vermiş ve kız çocukları tüm yurttan eğitim öğretim seferberliğine aktif olarak katılmışlardır. Yeni Türk harflerinin öğretilmesi için erkekler kadar kız çocukları da gayret gösterince, yurt genelinde okuma yazma oranı kısa sürede yükseldi.

Cumhuriyet kadroları, harf devrimini yeni toplumun inşasında önemli bir araç olarak kullanmışlar ve bu devrim sayesinde zihinlerde ciddi değişimlerin yaşandığına inanmışlardır. Fakat alfabe devriminin gerçekleştirildiği yıllarda Türkiye'de nüfusun yarısından fazlası köylerde yaşamakta idi. Kadınlar köylerde gündelik işlerin ve ekonomik faaliyetlerin devamı konusunda önemli sorumluluklar üstlenmiş olup günün önemli bir bölümünü çalışarak geçiriyorlardı. Bu durumda kentte yaşam süren kadınlar ile kırsalda yaşam mücadelesi veren kadınlar arasında oluşabilecek kültürel farklılıkların ortadan kaldırılması gerekmekteydi. 24 Kasım 1928'de açılmasına karar verilen millet mektepleri ülkenin içinde bulunduğu şartları dikkate alarak her yurttaşa okuma yazma öğretme temel prensibine uygun faaliyetlerde bulunmuştur. Bu okullar sayesinde kırsalda ikamet eden kadınlar arasında okuma yazma oranı büyük ölçüde arttırıldı⁷⁵⁰. Atatürk, millet mektepleri ve diğer çağdaş eğitim kurumlarına kız öğrencilerin katılımlarını yakından takip etti. Atatürk Türk kadınının eğitim öğretime katılmasını sadece yasal bir zorunluluk olarak değil, sosyal bir ödev olarak algılamıştır. Atatürk kadınların sosyal statülerinin iyileştirilmesiyle eğitim düzeylerinin arttırılması arasındaki sıkı ilişkiyi şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Kadınlarımız hatta erkeklerden daha çok münevver, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdur. Eğer hakikaten milletin anası olmak istiyorlarsa böyle olmalıdırlar”.*⁷⁵¹

⁷⁴⁸R. Uğurel(1984). *Gençlik psikolojisi*. İstanbul: Acar Matbaacılık, s. 93.

⁷⁴⁹Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen eğitim öğretim politikaları ve çağdaş ülkelerde konuyla ilgili yapılan çalışmaların yakından takip edildiğini göstermesi açısından 18 Mayıs 1930'da Maarif Vekili ve Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Bey'in TBMM'de yaptığı konuşmanın ayrıntıları hakkında bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 3, Cilt: 19, 104-106.

⁷⁵⁰İ. Başgöz(1968). *Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim ve Atatürk*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi-1000 Temel Eser, s. 119.

⁷⁵¹TİTE, 1961, **a.g.k.**, Cilt: 2, 152.

Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda, milli kültür devriminin önemli yapı taşlarından biri olan halkevleri kısa sürede köylere kadar yayıldı. Birçok uygar memlekette örneklerine rastlanan halkevleri, eğitim öğretimde halkçılık ilkesinin hayata geçirilmesine vesile olan kurumların en başında gelmiştir. Atatürk ilke ve devrimlerine karşı yurttaşların duyarlılığının en üst mertebede olmasını hedefleyen halkevlerinin bünyesinde farklı birimler mevcut idi. Bu birimlerde halkın el becerileri, sanatsal yetenekleri, bedensel çeviklikleri ve daha birçok sahada gelişimleri için kurslar hizmet vermiştir⁷⁵². Halkevleri 1950'li yıllara kadar Türk kadınlarının eğitim ve kültürel gelişimine de büyük yararlılıklar sağlamıştır. Halkevleri ya da köylerdeki ismiyle halkodaları genç kızlara dikiş, nakış ve terzicilik becerileri kazanmaları konusunda yol göstericilik yapan kültür mekânları olmuştur⁷⁵³. Halkevleri bünyesinde açılan dershaneler sayesinde, yaşamlarını idame edebilecek meslekler kazanan çok sayıda kadın, iş hayatına dâhil olmuş ve ekonomik olarak kendi kendine yetebilecek seviyeye yükselmiştir. Millet mektepleri, halkevleri, ortaokullar ve düz liselerin dışında kız öğrenciler için “Mesleki Teknik Öğretim” okulları da açılmıştır⁷⁵⁴. Bu okullar, Atatürk'ün Türk kadınına hayatın her alanında görme arzusunun bir neticesidir. Zira Atatürk, kadının esas alınmadığı bir devrim hareketinin sonuca ulaşamayacağını gayet iyi bilmekte ve Türk Devrimi'nin başarısının kadınların yaşamında meydana gelecek köklü değişikliklere bağlı olduğunu ileri sürmekteydi.

Türk Devrimi'nin her evresinde yeni eğitim öğretim kurumlarının tesisine büyük önem verildi. Eski eğitim öğretim kurumlarının tamamıyla ilgasından sonra pozitivist düşüncenin ilke ve esasları her açılan yeni bilim yuvalarına hâkim kılındı. Devrim muhalifi düşünceye sahip kişiler başta üniversite olmak üzere bütün eğitim öğretim kurumlarının dışında tutuldu. Ülkenin dört bir yanında açılan çağdaş eğitim kurumları kısa sürede bulundukları yörenin çehresini değiştirdi. Türk gençliği bu kurumlar sayesinde yaşamın farklı alanlarında ihtisaslaşmaya başladı. Çağdaş tarım tekniklerinin kullanımını bilen gençler yetiştirmek maksadıyla 1925'te ziraat okulları ve Yüksek Ziraat Mektebi kuruldu. Gençlerimizin istifadesine sunmak için 1927'den

⁷⁵²CHP, 1942, a.g.k., 4-11.

⁷⁵³N. Öndin(2003). *Cumhuriyetin kültür politikası ve sanat 1923-1950*. İstanbul: İnsancıl Yayınları, s. 235. Halkevlerinde kadınlara yönelik sanatsal etkinliklere dair yayımlanmış bir haber için bkz. Halkevleri Güzel Sanatlar Şubesinin Çalışmaları (16 Mart 1943). *Ülkü*, 3(36), s. 16.

⁷⁵⁴Caporal, 1999, a.g.k., Cilt: 2, 140.

itibaren yurtdışından ziraat uzmanları getirtilmeye başlandı⁷⁵⁵. Hukuk devleti olma yolunda, Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu genç hukukçuların yetişmesini sağlamak adına 5 Kasım 1925 günü Ankara Hukuk Mektebi açıldı⁷⁵⁶. Yaşamı boyunca sanatı bir toplumun en temel unsurlarından biri kabul eden Atatürk, resim ve heykeltiricilik gibi uygar toplumların vazgeçilmezi olan sanat dallarının Türkiye'de de gelişmesini arzu etmiştir. Atatürk'ün teşvikleriyle 1928'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi faaliyetlerine başladı⁷⁵⁷. Sofya'da ateşlik yaptığı yıllardan başlayarak klasik müziğe karşı ilgili olan Atatürk, müzik ve sahne sanatlarının ülkemizde çağdaş bir eğitime tabii tutulduktan sonra icrası için Devlet Konservatuvarını kurdurdu⁷⁵⁸.

Farklı türden birçok eğitim kurumunun açılmasının yanında, Türk gençliğinde milli şuurun gelişmesine katkı sağlamak için ders programlarında önemli değişiklikler yapıldı. Bu amaçla ilköğretimden yükseköğretime kadar bütün okulların müfredatlarına tarih ve edebiyat dersleri eklendi. Yeni tesis edilen millet bilincinin pekişmesi maksadıyla, 1934'te üniversite ve yüksekokulların son sınıflarında kız erkek bütün öğrenciler için "Türk Devrim Tarihi" dersi zorunlu olarak okutulmaya başlandı⁷⁵⁹. Tüm eğitim kurumlarının, milli bayramların kutlamalarına etkin biçimde katılmasını temin etmek için titiz çalışmalar yürütüldü.

İlim ve fen nerede ise oradan alacağız parolasıyla hareket eden Atatürk, çağdaş ülkelere eğitim öğretim incelemeleri için gözlemciler yollanmasına öncülük etmiştir. Aynı yıllarda Albert Malche, Adolphe Ferriere, Pierre Bovet, Erich Frank, Fritz Neumark, Leo Spitzer, Richard Edler von Mises gibi uzmanlar Avrupa'dan Türkiye'ye getirildi. Uluslararası çevrelerde saygın bir konumu olan bu bilim insanlarının yol göstericiliği sayesinde, yükseköğretim koşullarının iyileştirilmesi ve kız öğrencilerin eğitim olanaklarının düzeltilmesine dair kayda değer gelişmeler yaşandı⁷⁶⁰. Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen üniversite reformu aracılığıyla, Türkiye'de çalışmalarda bulunan yabancı bilim insanları, ders kitaplarının kalitesinin ve çeşitliliğinin artırılmasına da ön ayak olmuştur. Yabancı uzmanların uyarıları sayesinde ders

⁷⁵⁵S. Yaşar(2015). Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kuruluşu ve Alman bilim adamlarının çalışmaları, *Türk-İslam Medeniyati Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:19, s. 136.

⁷⁵⁶G. Bozkurt(1991). Atatürk'ün hukuk alanında getirdikleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), s.4.

⁷⁵⁷A. S. Boyar(1934). Güzel sanatları inkılâba nasıl mal edebiliriz, *Ülkü*, 3(17), 360.

⁷⁵⁸O. Ş. Gökyay(1941). Devlet Konservatuvarı Tarihçesi. Ankara: Maarif Basımevi, s. 8.

⁷⁵⁹Caporal, 1999, **a.g.k.**, Cilt: 2, 83.

⁷⁶⁰İ. Kalaycıoğulları(2009).Darü'l-fünun'dan üniversite'ye gelenek'ten araştırmaya, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 1(48), s. 53.

kitaplarında, kadınlarla ilgili eskinin izlerini taşıyan ve olumsuzluk ihtiva eden bölümler çıkartıldı⁷⁶¹. Böylelikle ders kitaplarının bilimsel düzeyi yükseltilecek çağdaş seviyeye ulaştırıldı. Yabancı uzmanların gayretleri öğretmen kalitesinin artmasına da yardımcı olmuştur.

Eğitim öğretimde çağdaşlaşma yolunda önemli adımlar atılırken, Cumhuriyet'in ilk 25 yılında bu konudaki en temel problem okullaşma sorunu olarak dikkat çekmiştir. Çözümü kısa sürede gerçekleştirilemeyecek bu meseleyle ülke kırsalında daha fazla karşılaşmıştır. 1935'te, Türkiye'deki 40.000 köyün 35.000'inde okul mevcut değildi. Köylerde kız çocukları başta olmak üzere halk arasında okuma yazma bilenlerin oranı neredeyse yok denecek kadar düşüktü. Bahsedilen dönemde ülke nüfusunun %80'nin kırsalda yaşadığı göz önünde bulundurulduğu zaman meselenin büyüklüğü daha iyi anlaşılmaktadır⁷⁶². Atatürk'ün eğitim devrimlerine öncelik tanınmasında okullaşma oranındaki karamsar tablonun büyük rolü olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk zamanlarında kırsal yörede yaşayan vatandaşların kültür düzeyini yükseltmek ve öğretmen ihtiyacını karşılamak için köy muallim mektepleri, millet mektepleri ve eğitim kurslarından istifade edilmiştir. İyi niyetlerle açılan bu kurumlar çeşitli nedenlere bağlı olarak zaman içinde yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Özellikle ekonomik sıkıntılar bu kurumların işlevlerini tam olarak yerine getirmelerine mani olmuştur. Bu ortamda ucuz yollu öğretmen yetiştirme politikalarına ağırlık verilmiştir. Fakat eğitim işlerinin hafife alınmayacak kadar değer taşınması ve geçmişte bu konuyla ilgili yeterince zaman kaybedilmiş olması bir an evvel harekete geçilmesini gerekli kılmıştır. Atatürk ve İsmet İnönü, eğitim öğretimde zaman kaybına tahammülünün bulunmadığına vakıf iki liderdi. Bu yüzden 1923-1950 yılları arası eğitim öğretim çalışmalarına öncelik verilmiştir.

Atatürk'ün vefatından hemen sonra devlet ve milletçe tekrar toparlanma evresine girilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Atatürk'ün bıraktığı manevi mirasa sahip çıkmak için elinden geleni yaptı. İsmet İnönü'nün destekleriyle, Temmuz 1939'da I. Maarif Şurası toplandı. Şurada, kırsal yöreler için çok yönlü öğretmen yetiştirecek

⁷⁶¹O. Kafadar(2000). 1933 üniversite reformunun felsefe eğitimine etkileri, *Felsefe Dünyası*, 1(31), s. 49.

⁷⁶²M. Aydoğan(1997). *İsmail Hakkı Tonguç-kitaplaşmamış yazıları*. Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Cilt: 1, s. 115.

kurumların isminin “köy enstitüleri” olması karara bağlandı⁷⁶³. İsmet İnönü, mevcut şartlar gereği en az masrafla öğretmen yetiştirme uygulamasının devamında yana olup köy enstitüleri projesini hayata geçirmenin hükümetin mali politikalarıyla da örtüştüğü belirtmiştir⁷⁶⁴. 17 Nisan 1940’da TBMM’de yapılan görüşmelerin ardından 3803 sayılı köy enstitüleri kanunu kabul edildi. Böylece temelleri Atatürk zamanındaki uygulamalarla atılan, köy enstitüleri resmen kurulmuştur⁷⁶⁵. Köy enstitülerinin devreye girmesiyle, Anadolu kırsalında devrimlerin ruhunu ve demokrasiyi yaşatacak Cumhuriyet yurttaşlarının sayısı artmaya başladı.

Atatürk’ün yaşam felsefesiyle birebir uygunluk gösteren ve O’nun eğitimdeki hedeflerinin bir uzantısı olan köy enstitülerinin düşünce mimarı İsmail Hakkı Tonguç’tur. Kendisi de Anadolu’da yetişmiş bir köylü çocuğu olan İsmail Hakkı Tonguç, kırsal yörelerde yaptığı yirmi yıllık incelemelerinin bir sonucu olarak köy enstitülerinin kurulması gerektiğini rapor etmiştir. Köy enstitüleri tesadüfen kurulmuş, aniden ortaya çıkmış ve fikirsel alt yapıdan yoksun kurumlar değildi. Köy enstitüleri ülke gerçekleri ile birebir örtüşen ve dayanak noktasını tabandan alan kurumlardır⁷⁶⁶. İsmail Hakkı Tonguç’a köy enstitüleri ile ilgili yaptığı çalışmalarda en büyük desteği, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel vermiştir. Hasan Ali Yücel, dinsel sahadaki çağdaşlaşma hamlelerinde Şerafettin Yaltkaya’nın da yanında yer alarak O’nun önemli destekçilerinden birisi olmuştur⁷⁶⁷. İsmail Hakkı Tonguç ve Şerafettin Yaltkaya örneklerinde olduğu gibi Hasan Ali Yücel, çağdaş düşünceli ve memlekete faydalı olabileceğine inandığı aydınlara her zaman destek vermiştir. İsmail Hakkı Tonguç’un köy enstitülerine yönelik çalışmalarında, devletin tüm imkânlarını seferber ederek O’nun yanında bulunmuş bir diğer önemli isim de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmuştur⁷⁶⁸.

⁷⁶³İ. H. Tonguç(1946). *İlköğretim kavramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 319.

⁷⁶⁴Köy Enstitüleri ve Açılacak Yerler(18 Nisan 1940). *Cumhuriyet*, Sayı: 6727, s. 1.

⁷⁶⁵F. Kirby(2015). *Türkiye’de köy enstitüleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, s. 146.

⁷⁶⁶Eskişehir Tepebaşı Belediyesi(2014). *Çifteler köy enstitüsü anılar izlenimler*. (Ed: K. Yakut), s. 7.

⁷⁶⁷Hasan Ali Yücel, Darü’l-fünun felsefe bölümünü bitirmiş ve tasavvuf çevreleriyle irtibatlı bir aile ortamında büyümüştü. Mevlevi tarikatında müezzinlik yapmış ve Mevlevi dergâhında naat okumuştur. Mevlevi şeyhi Mehmet Celaleddin Dede Efendi ile yakın münasebetlerde bulunmuş olan Hasan Ali Yücel, Şerafettin Yaltkaya’nın tasavvuf ile ilgili fikirlerinin tesiri altında kalmıştır. Yaltkaya’nın Kur’an ayetlerini yorumlama biçimi ve toplumu öne alan kelimeler Hasan Ali Yücel’in beğenisini kazanmıştır. Bu fikirsel örtüşme ve kişisel dostluk Hasan Ali Yücel tarafından Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Başkanlığı görevine önerilmesinde de etkili olmuştur. Hasan Ali Yücel’in Şerafettin Yaltkaya ile olan yakın arkadaşlığı ve ortak çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ergün(1998). Hasan Ali Yücel’in eğitim ve kültür politikası, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), s. 2-5.

⁷⁶⁸H. Arman(1969). *Piramidin tabanı-köy enstitüleri ve Tonguç anılar I*. Ankara: İş Matbaacılık, s. 322.

Köy enstitülerinin inşasının temel amacı, köy kökenli bireyleri belirli bir eğitimin ardından, Türkiye'nin kırsal kesimlerinde üretime destek verecek öğretmenler olarak yetiştirmektir. Bu kurumlar, kırsalda sadece teorik eğitime ağırlık vererek öğrencilere okuma yazma öğretmenin ötesine geçemeyen, klasik eğitimci kalıbının dışına çıkamamış muallim ya da muallimeler yetiştirmeyi amaçlamamıştır. Köy enstitülerinin kuruluş bildirgesine göre, köy öğretmenleri emekli olmadan önce otuz yıl çalışacak ve bunun yirmi yılını zorunlu olarak kırsalda geçireceklerdi. Devlette buna karşılık, köylerde görev yapan öğretmenlere maaş haricinde belirli miktar arazi ve tarım aletleri verecek, uygun tarım alanının bulunmadığı yerlerde ise dükkân işletme olanağı sunulacaktı⁷⁶⁹. II. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu olumsuz koşullar ve ülkede yaşanan ekonomik sorunlar göz önünde bulundurulduğunda köy enstitüsü çıkışlı öğretmenlere verilen imkânlar azımsanacak olanaklar değildir. Köy enstitüsü temelli uygulamalar ekonominin canlanmasına da belirli oranda fayda sağlamıştır.

Köy enstitülerinin müfredatındaki dersler kültür, ziraat ve teknik olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştı. Başta ziraat dersleri olmak üzere eğitimde, pratiğe daha fazla önem verilmiş ve bu sayede köylerde hem üretim hem de üretim kalitesi yükseltilmiştir. Köy enstitülerinde hava koşullarının uygunluğuna göre eğitim sabahları kız ve erkeklerin beraberce müzik eşliğinde oyunlar oynaması ile başlardı⁷⁷⁰. Bu uygulamalar ile köy enstitüleri kendi içinde özgün eğitim modellerini üreterek gelişmişlerdir. Köy enstitülerinde öğrenciler teorik eğitim modeli içinde yer alan dar kalıplara haps edilmemiştir. Eğitim öğretimin işleyişi esnasında yaşanan bazı zorluklara rağmen, erkek öğrencilere kooperatifçilik, çağdaş çiftçilik teknikleri ve başka bazı el becerileri kazandırılmıştır. Bu okullar öğretmenlik mesleği dışında köyler için sağlık görevlileri ve teknisyen yetişmesine de yardımcı olmuştur. Öğrencilerin elde ettiği kazanımlar günümüz şartlarında dahi azımsanacak türden değildir. Açıldıktan bir süre sonra bu okulların bazı binalarında elektrik üretimi dahi gerçekleştirilmiştir⁷⁷¹. Köy enstitülerinde kız öğrencilere ana dersler haricinde dikiş, çocuk bakımı ve ev idaresine yönelik dersler de verilmiştir⁷⁷². Buralardan mezun olarak mesleğe atılan kadın öğretmenler kırsalda

⁷⁶⁹Köy enstitülerinden mezun olduktan sonra köylerde öğretmenlik yapan kişilerin çalışma şartları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. K. Tahir(1999). *Bozkırdaki çekirdek*. İstanbul: Tekin Yayınevi, s. 28; N. Koç(2013). *Türk kültür tarihi içerisinde köy enstitüleri*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, s. 257-271.

⁷⁷⁰M. Öztekin(1954). Milli oyunlarımız ve köy enstitüleri, *Köy ve Eğitim Öğretmen Meslek Fikir*, 1(7), s. 10.

⁷⁷¹M. Aydoğan(1997). *Hasan Ali Yücel, köy enstitüleri ve köy eğitimi ile ilgili yazıları, konuşmaları*. İstanbul: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Cilt: 1, s. 21.

⁷⁷²T. Çavdar(1999). *Türkiye'nin demokrasi tarihi 1839-1950*. İstanbul: İmge Kitabevi, Cilt: 2, s. 374.

çağdaş düşünceye sahip ve yurttaşlık bilincine ulaşmış kız çocuklarının yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Köy enstitüleri kırsal yörelerde kadınların sosyal statülerinin iyileşmesine ciddi manada katkıda bulunmuştur.

Köy enstitüleri 27 Ocak 1954'te Demokrat Parti iktidarının Meclisten geçirdiği bir yasa ile öğretmen okullarına dönüştürülerek kapatıldı⁷⁷³. Kısa sürede, köy enstitüleri bozkırda cehaletin aşılması ve becerikli bireylerin yetişmesine kalıcı faydalar sağlamıştır. Türk kadınının eğitim düzeyi ve sosyal konumunun iyileştirilmesine azımsanmayacak yararları olmuştur. Köy enstitülerinin en verimli olduğu dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunan Şerafettin Yaltkaya bu okullardaki uygulamaya dayalı eğitim öğretim yöntemlerinin doğru olduğuna dikkat çekmiştir. Yaltkaya, bir Müslümanın kendisini çeşitli alanlarda yetiştirmesi ve elinde mutlaka bir mesleğinin olması gerektiğine vurgu yapmıştır. Devletin okullaşma projesine, cami açma ile okul yaptırmayı birbirine eş tutarak destek vermiştir. Köy enstitülerinin özellikle ziraatle ilgili pratiğe dayalı eğitim programlarını yerinde bir uygulama olarak değerlendiren ve bu kurumları desteklemiş tek Diyanet İşleri Başkanı olan Yaltkaya, düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hz. Muhammed birçok hadisinde bizi bir sanat sahibi olmaya ve yiyeceğimizi kendi alnımızın teriyle elimizin emeğiyle kazanmaya teşvik buyurmuştur. Peygamberimizin hadisleri ve Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ticaret ve ziraat yolları ile Tanrı'nın fazlû kereminden istifade etmemizi bildirmektedir. Oturmak, her rızkı başka kimselerden beklemek caiz olmayıp, yeryüzünde herkes için serilmiş olan sofradan rızık aramak ve bulmak ve bunun için yeryüzünün dağlarında ve ovalarında koşmak ve hatta ve yer altındaki madenleri açmak ve bu kilitli hazinelerden de istifade etmek gerektir. Dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi uğraşmak ahiret için yarın ölecekmiş gibi çalışmak herkesin bildiği İslami vesayadandır. Evlatlarımıza mekteplerde bu telakki telkin olunmalıdır. Hristiyanlığın esasında olduğu gibi bir lokma ve bir hırka ile iktifa ederek ıssız yerlerde kendisine bin türlü azab vermek suretiyle terki dünya etmek Müslümanlıkta yoktur. Müslüman(kul) için servet büyük nimettir. Her hayır servet ile olur. Bir

⁷⁷³Köy Enstitüleri ile İlköğretim Okulları Birleştirildi (28 Ocak 1954). *Cumhuriyet*, Sayı: 10596, s. 7.

camii bina etmek, bir hastahane yaptırmak, memleket yavrularını okutturup faydalı ve hayırlı insanlar yetiştirmek hep servetle olur. Sabreden fakir olmaktan ziyade insanlara faydalar sağlayan zengin olmanın daha efil olduğuna hiç şüphe yoktur. Ehli İslam'dan dahi manevi dereceleri yüksek olan pek büyük zatlar vardı ki, bunların debdebeleri ve dünyalıkları yerindeydi. Müslümanlık zillet dini değil izzet dinidir. Müslümanlık bizi öldürmek ve aczü meskenete sokmak için değil, yaşatmak ve herkesin üstüne yükseltmek için gelmiştir. İslamın gösterdiği yükselme yolunu bulan ve dini dünyasını mamur eyleyen kullara ne mutlu...”⁷⁷⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde kafasındaki sarığı ile halkın içine karışarak vaazı nasihatlerde bulunan Yaltkaya, o yıllarda ülkemizde yaygın şekilde görülen kız çocuklarının okutulmaması anlayışına karşı çıkarak eğitim öğretim hakkı konusunda cinsiyet ayrımının yapılmaması gerektiğinden söz etmiştir:

“Ana karnındaki kız çocuğunu oğlan çocuğuna çevirme kudretiniz var mı? Hepsi Allah'ın merhametiyle olan işlerdir. Nihayet insan eşref ve ekmel bir mahlûktur. Erkekler kadar kızlarında hayat ve eğitim görme hakları vardır. Müslümanlık hayat dinidir. Çocuklarınızı birbirinden ayırmamaya özen gösterin. Çocuklarımıza yapacağımız iyi muamele ve helal yolda rızık temini için gayret gösterme hatta bu yolda düşünmek dahi bazı günahlarımıza kefarettir. İslamiyet'in emrettiği manayı tam kavrayarak dünya nimetlerinden kızlarımızı mahrum etme hakkımız bulunmamaktadır. Şeriatımız hiçbir vakit ne içtimai ne ahlaki ve hatta ne de bedii tam bir menfaati tahrir etmiş değildir. O halde pek çok yararı bulunan okullara, babalar evlatları arasında ayırım yapmadan göndermeli ve yavrularını okutmalıdır”⁷⁷⁵

Yaşamı boyunca eğitim öğretim faaliyetlerine büyük önem veren Yaltkaya'nın çocuklar için kaleme aldığı “Benim Dinim” isimli kitabı, Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde, köy enstitüleri de dâhil olmak üzere okul kütüphanelerine

⁷⁷⁴Yaltkaya, 1946, a.g.k., 266.

⁷⁷⁵Yaltkaya, 1946, a.g.k., 351.

ulaştırılmıştır⁷⁷⁶. Yaltkaya, Cumhuriyet Dönemi'nde yürütülen eğitim öğretim çalışmaları sayesinde, tarihte olduğu gibi Türk milletinin içinden yine önemli bilginler çıkacağından söz etmiştir:

*“İlimlerin en büyük mümesilleri içinde Türklerin bulunduklarını söyleyebiliriz. Kur’andan sonra müslümlerce yeryüzünde en sahih kitap el-sahih diye hadisleri toplayan ve muhaddislerin şahı addedilen zat Buharalı bir Türktür. Kuranın en ince niteliklerini ilk ve son defa Müslümanlık âlemine bildirmiş olan Zemahşeri bir Türktür. Fıkıhta başlı başına bir mektep teşkil etmiş olan (Ülemayı Maverâünnehir) i Türkler teşkil etmektedirler. Kelamda dahi Türklerin büyük rolleri vardır. Kelam mümessillerinin en büyüklerinden biri olan İbn el-Haşid Feragane hükümdar zadelerinden biridir. Devlet ve milliyemiz son dönemlerde maarifteki icraatlar vesilesiyle yine böylesine zatlar yetiştirmeye muktedir görünmektedir”.*⁷⁷⁷

⁷⁷⁶Ergün, 1998, a.g.k., 3.

⁷⁷⁷Yaltkaya, 1938b, a.g.k., 70.

BEŞİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE DİN DİLİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ VE ŞERAFETTİN YALTKAYA

1. Ana Dilde İbadet

1. 1. Cumhuriyet Öncesi Türkçe İbadet Tartışmaları

XV. yüzyılla beraber Avrupa'da kutsal metinler diğer bir ifadeyle İncil'in hükümleri milli dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu sayede Batı'da, yaşanan olayları tarafsızca değerlendiren, düşünen ve gözlemleyen, körü körüne başkalarına itaat etmeyen, bağımsız bireylerin sayısı giderek çoğalmıştır. İncil'in milli dillere tercümesi sayesinde, içeriğinin anlaşılmasına başlanılması kilisenin yüzyıllardır kurduğu düzene başkaldırıyı yani "Reform" hareketlerini doğurmuştur⁷⁷⁸. Avrupa'da anadilde ibadet uygulamaları, aydınlanma çağına geçiş sürecini de hızlandırmıştır. İslam Tarihi'nde ise Kur'an-ı Kerim'in Arapça dışında başka dillere çevrilmesi ve Müslümanların ana dillerinde ibadet etme meselesine Hazreti Muhammed Dönemi'nde kısmen değinilse de, konuya dair ilk ciddi tartışmalar Hazreti Ömer zamanında yapılmıştır⁷⁷⁹. İslam Tarihi'nde Kur'an-ı Kerim'in başka dillere tercüme edilmesi ve ana dilde ibadet meselesi gibi konular üzerinden yapılan tartışmalar, ağırlıklı olarak "lafız (mana)" ile ilgili olmuştur.

Tarih boyunca sayıları yüz bini aşan Arapça Kur'an-ı Kerim tefsiri yazılmıştır. Ortaçağın ikinci yarısında Kur'an-ı Kerim'i Farsça'ya, Batı dillerine ve Hintçe'ye tercüme etme gayretleri yoğunluk kazandı⁷⁸⁰. Araplar dışındaki diğer milletler de ilahi kitabın sırlarına nail olmak istemişlerdir. Ortaçağda İslam coğrafyasından birçok sayıda bilginin yetişmiş olması Kur'an-ı Kerim'e karşı duyulan evrensel ilgiyi daha da arttırmıştır. Müslüman Türklerde ise Kur'an-ı Kerim'in Türkçe çevirilerine dair ilk örneklerle Karahanlılar zamanında rastlanmıştır. Bu dönemde İslamiyet'in resmi devlet dini sayılması, Kur'an-ı Kerim üzerine yapılan çalışmaların sayısını çoğaltmıştır.

⁷⁷⁸H. Tanyu(1973). *Dinler tarihi araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 14.

⁷⁷⁹Y. N. Öztürk(2002). *Ana dilde ibadet meselesi(çiğnenen bir kitlesel hakkın savunulması)*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınevi, s. 14.

⁷⁸⁰H. Aydar(1996). *Kur'an-ı Kerim'in tercümesi meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayınları, s. 53. Kur'an-ı Kerim'in ilk Farsça tercümesini yapan heyet arasında iki Türk bilgini de bulunmaktaydı. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Aydar, 1996, **a.g.k.**, 64.

Türkler, Kur'an-ı Kerim'i önce "satır arası" yöntemiyle tercüme etmişlerdir. Rylands-interlinear uygulaması (kelime kelime tercüme tekniği) adı verilen bu sisteme göre Kur'an-ı Kerim'deki her sözcüğün altına Türkçe'deki karşılığı yazılmıştır. Orta Asya'da kullanılan bu metot Horasan erenleri vasıtasıyla Anadolu'ya taşınmıştır. Edip Ahmet Yükneki bu türden bir tercüme yapan Türk din bilginlerinin en başında gelenlerindendir⁷⁸¹. Tabii ki, böyle bir yöntemden sağlıklı bir sonuç alındığını söylemek olanaksızdır. Bu gayretler Arapça'nın Türkçe üzerinde üstünlük kurmasına da imkân tanımıştır. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlular dönemlerinde de Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleri ile ilgili satır arası yöntemi çalışmalarına devam edilmiştir.

Osmanlı Devleti zamanında Kur'an-ı Kerim'in ilk Türkçe tercümesi 1415'te Muhammed bin Hamza tarafından yapıldı⁷⁸². Bu çalışma, Batı Türkçesi ile kaleme alınmış ilk Kur'an-ı Kerim tercümesidir. Muhammed bin Hamza'nın tercümesinde, Arapça ve Farsça'nın Türkçe sözcükler üzerinde ciddi oranda etkisine rastlamak mümkündür. Osmanlılar zamanında din görevlileri Kur'an-ı Kerim'in daha çok Türkçe mealini yazmaya gayret göstermişlerdir. Ancak bu çalışmalar sırasında müelliflerin bazı ayetleri açıklama lüzumu duyması üzerine yazılan mealler tefsir niteliği kazanmıştır. Osmanlı Devleti zamanında, en hacimli Türkçe Kur'an-ı Kerim mealı Kanuni Sultan Süleyman'ın Şeyhülislamı Ebu Suud Efendi tarafından yazılmıştır⁷⁸³. Ne var ki, Osmanlılarda XIX. yüzyıla kadar Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmalarına ve anadilde ibadet meselesine oldukça soğuk yaklaşıldığı için Ebu Suud Efendi'nin gayretlerinin gerisi getirilmemiştir. Bahsedilen mesafeli yaklaşımda medrese ve tekke merkezli çevrelerin rolü büyük olmuştur. Ortaya çıkan atmosferde, Osmanlılar zamanında son yüz elli yıla kadar, ana dilde ibadet tartışmalarının sağlam bir zeminde yapıldığını söylemek mümkün değildir. Osmanlılarda ana dilde ibadet konusunun üstünün örtülmesinde, İslamiyet'in özünde millet anlayışından çok "ümme" olgusunun var olduğu kanaatinin büyük tesiri olmuştur⁷⁸⁴. Osmanlı Türklerinde milli duyguların yüzyıllarca geri plana itilmiş olması dinsel alanda Türkçe merkezli adımların gecikmesine yol açmıştır.

⁷⁸¹A. Ata(2004). *Karahanlı Türkçesi Türkçe ilk Kur'an tercümesi*(Ryland Nüshası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 27; M. F. Köprülü(2016). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, s. 193.

⁷⁸²E. Üşenmez(2013). *Türkçe ilk Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshası*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları, s. 15.

⁷⁸³A. Erdoğan(1938). Kur'an tercümelerinin dil bakımından değerleri, *Vakıflar Dergisi*, 1(1), 49.

⁷⁸⁴C. Şener(1998). *Ana dilde ibadet Türkçe ibadet*. İstanbul: Ant Yayınevi, s. 25.

Osmanlı Devleti'nde, belirli kalıpların dışına çıkmayan Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmaları ve sığ biçimde gerçekleştirilen ana dilde ibadet münazaralarının ötesine ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında geçildi. Bu alanda tabuları yıkmayı başaran ilk Türk düşünürü Ali Suavi olmuştur⁷⁸⁵. Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden sayılan Ali Suavi, çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Vaiz, gazeteci, eğitimci ve bir dil bilimci olarak, XIX. yüzyıldaki çağdaşlaşma hareketlerinde adından sıklıkla bahsettirmiştir. Yazıları ve halka açık konuşmalarında Ali Suavi, ana dilde ibadet tartışmalarını sağlam zemine taşıyan ilk Türk aydını oldu. Basın hayatımıza kendisinin kazandırdığı "Ulum Gazetesi'ndeki" makalelerinde, Türkçe'nin Arapça ile mukayese edildiğinde daha zengin bir lisan olduğunu ifade etmiştir. İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin fetvalarından hareketle, hutbede Türkçe kullanmanın zaruret, namazda ise Türk dili ile ibadetin caiz olduğunu beyan etmiştir⁷⁸⁶. Türkçe ezan uygulamasına geçilmesinin gereklilik olduğunu da ilk kez açıkça beyan eden Ali Suavi olmuştur. Arapça okunan hutbeleri, zamane hutbeleri olarak eleştirmiş ve yeniliğe tabi tutulmalarının kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüştür⁷⁸⁷.

Ali Suavi'nin teşebbüsleri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türkçe ibadete dair yapılacak girişimlerin alt yapısını teşkil etti⁷⁸⁸. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ana dilde ibadet meselesi üç temel unsur üzerine bina edildi. Halkın daha rahat anlamasını sağlamak için Cuma hutbelerinin Türkçe okunması, namazda ayetlerin Türkçe karşılığı ile okunması ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tam bir tercümesinin yapılması ana dilde ibadet konusunun temel dinamiklerini oluşturdu. Türkçe ezan, tekbir ve sala meselesi ise Türk diliyle ibadet konusunun asli unsurları değil yan kolları olarak kabul edilmiştir⁷⁸⁹. Ali Suavi'nin XIX. yüzyılda ortaya attığı fikirler başta Ziya Gökalp olmak üzere II. Meşrutiyet Dönemi aydınlar tarafından daha da derinleştirilmiştir. Ziya Gökalp, XX. yüzyıl için "bu asır milliyet asrıdır" ifadesini kullanarak, bu gerçeğin dini konulara tesir etmemesinin mümkün olmadığını belirtmiştir⁷⁹⁰. Ziya Gökalp'in II.

⁷⁸⁵Sarıklı ihtilalci lakabıyla da bilinen Ali Suavi'nin ana dilde ibadet konusundaki düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıkoyuncu(2004). *Atatürk din ve din adamları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 81-83.

⁷⁸⁶A. Suavi(1285). Lisan ve hattı Türkî, *Ulum*, 1(2), s. 69, 70.

⁷⁸⁷Akgün(1980). Türkçe ezan, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*,13(24), s. 106.

⁷⁸⁸İ. H. Danişmend(1942). *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*. Ankara: CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı, s. 62.

⁷⁸⁹D. Cündioğlu(2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e din ve siyaset*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, s. 12, 13.

⁷⁹⁰Gökalp(1976). *Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 4.

Meşrutiyet Dönemi'nde "milli ve asri bir toplum" meydana getirmek için yaptığı çağdaş fıkıh yorumlamaları Şerafettin Yaltkaya'nın fikirleri üzerinde de etkili olmuştur⁷⁹¹.

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi hususunda Ziya Gökalp'e koştur açıklamalar yaparak çeşitli yazılar kaleme alan Türk aydınlarından birisi de Rusya kökenli Yusuf Akçura'dır. Meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli eserini 1904'te tamamlayan Yusuf Akçura, "*İslam dini millileştirilmelidir*" ifadesini ilk kullandır. Bu düşüncesini 1914'te Nevsal-i Milli Mecmuası'nda yayınlanmış bir yazısında dile getirmiştir⁷⁹². II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Türkçe Kur'an-ı Kerim tercümesi çalışmaları ve ana dilde ibadet tartışmaları hız kazandı. Şerafettin Yaltkaya ise aynı dönemde çok önemli bir eser kaleme almıştır. İlk Türkçe Kur'an-ı Kerim Tarihi, Yaltkaya tarafından yazıldı. Yaltkaya, kitapta ana dilde ibadet konusuna da değinmiştir. Asıl olarak Kur'an-ı Kerim'i tek bir dille okumaya insanları mecbur bırakmanın zorluklara neden olacağını ileri sürmüştür:

*"Mesela bir kişi namazında Al-i İmran suresinin elli dokuzuncu ayetindeki indallahi ifadesini abdillahi diye okursa fukahaya göre namazı fasid olmaz. Çünkü Kur'anda belirtildiği üzere Hz. İsa zaten Allah'n kuludur. Neticede bu şekilde arz olunan bir okuyuşla manayı hakikat hasar almaz. Yüsr düsturu önümüzde dururken Kur'an'ı tek bir biçimde kıraat ile buyurmak gibi bir zorluğa ne için müracaat olunsun?"*⁷⁹³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yoğunluk kazanan ana dilde ibadet tartışmaları ekseninde kimi aydınlar tarafından bazı ayet ya da surelerin Türkçe'ye tefsiri yapılmıştır. Şerafettin Yaltkaya, bu çabaların da içinde yer almış ve İbni Sina'nın Arapça yazılmış İhlâs Suresi'ne dair tefsirini Türkçe'ye tercüme etmiştir. Tercümenin giriş kısmında, çalışmanın nedenlerini açıklayan Yaltkaya yüzyıllardır Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri yazma çabalarında önemli bir mesafe katedilememesi ile ilgili tespitlerde de bulunmuştur:

"Yalnız kendisi bin sene evvel yetişmiş olan Yunan feylosoflarına bir hayr-ul halef yapıyor idi. Mamefih biz bugün bu nazariyat-ı

⁷⁹¹Gökalp ve Yaltkaya'nın benzer fıkıh yorumları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Gökalp(1329). İctima'i usul-i fıkıh, *İslam*, 1(3), s. 84-87; Yaltkaya, 1331b, **a.g.k.**, ; Yaltkaya(1339). Mesele-i İla-1, Mihrab, 1(3), s. 78-81.

⁷⁹²Cündioğlu, 1999, **a.g.k.**, 15.

⁷⁹³Yaltkaya, 1332, **a.g.k.**, 39.

*vadiyelerinde de racil olduğumuzu görmemek küstahlığında bulunmuyoruz. Çünkü bir İbn-i Sinamız olmadığı gibi ne bir Zemahşeri, ne bir Razi'ye malik değiliz. Bundan dolayıdır ki, Şarkta olduğu kadar Garb Dar'ül-fünunlarında da külliyyatı senelerce esas-ı tedris ittihaz olunan feylosofumuz İbni Sina'nın tahrir eylemiş olduğu resailden (Tefsir-i Suret-ül İhlâs) nam eserini tefsirat-ı lazıma ile lisanımıza tercüme ediyorum. Ta ki ebnayı lisanımızca da bu büyük zekâ, sure-i şerife-i mezkurenin ilhamat-ı kutsiyesi anlaşılsın”.*⁷⁹⁴

Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri ile ilgili çalışmaların yapıldığı yıllarda Kılıçzade Hakkı ise sadece Kur'an-ı Kerim'in değil sahih hadislerin de Türkçe'ye tercümesinin lüzumlu olduğunu vurgulamıştır. Yaşadığı dönemde çağdaş ve milli değerlerin önde gelen savunucularından sayılan Kılıçzade Hakkı, Türkçe okunması gereken Cuma hutbelerinin içerik olarak da çağın koşullarına göre düzenlenmesi gerektiğini savundu⁷⁹⁵. XX. yüzyılın başında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tutumu da Türkçe ibadet yolunda atılan adımların çoğalmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde İttihatçıların mollası olarak nam salan Hocaşade Mehmet Ubeydullah Efendi (1858-1937)⁷⁹⁶, İstanbul Yerebatan Cami'nde Türkçe namaz fikriyatını pratiğe dökmeye kalkışmıştır. Türkçe ibadet konusunda kırılmaya yol açan gelişmelerden biri sayılan bu hadise sonuçsuz kaldı. Bu olayda İttihatçıların lider kadrosundaki Talat Paşa, zamanlamayı yanlış bularak Ubeydullah Efendi'ye mani olmuştur⁷⁹⁷. Bu süreçte ayet ve sureleri Türkçe haliyle asli makamına uygun olarak icra etmenin ne kadar mümkün olduğu meselesi aydınlar ve din adamları tarafından epeyce tartışılmıştır. Birçok din görevlisi, ilahi metinlerin ibadet esnasında kullanılırken mana bütünlüğünün bozulmaması gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Tartışmalara Ahmet Mithat ve Mısır'da yaşayan Reşid Rıza gibi önemli isimler de dâhil olmuştur⁷⁹⁸. Ahmet Mithat ve tutucu fikirlere sahip Mustafa Sabri arasında yapılan tartışmalar uzun zamana yayılmıştır. Bu sayede konu hakkında toplumda var olan fikir ayrılıkları da tam anlamıyla gün yüzüne çıkmıştır.

⁷⁹⁴Yaltkaya(1326ı). Tefsir-i Sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(106), s. 21; Yaltkaya'nın aynı dönemde önceki çalışmasının devamı olarak yayımlanan diğer yazıları için bkz. Yaltkaya(23 Eylül 1326ı). Tefsir-i sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(109), 71-73; Yaltkaya(1326j). Tefsir-i sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(110), 87, 88.

⁷⁹⁵K. Hakkı(1328). Pek uyanık bir uyku, *İçtihad*, Sayı: 55, s. 1227.

⁷⁹⁶Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Türkçe ibadet hakkındaki düşünceleri için bkz. Sarıkoyuncu, 2004, **a.g.k.**, 83-85.

⁷⁹⁷İ. H. Baltacıoğlu(1943). Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile görüştüm, *Yeni Adam*, 24(467), s. 7.

⁷⁹⁸XX. yüzyılın ilk yarısında, Türkçe Kur'an-ı Kerim çevirilerinin ayet ve surelerde anlam kaymasına yol açma ihtimaline dair yapılan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Atalay(1961). *Türk dili ile ibadet*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, Bölüm: 5, s. 39-56.

Cumhuriyet öncesinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe çevirisine dair yapılan tartışmaların yoğun şekilde yaşandığı dönem, ülkenin türlü sıkıntıları atlarmaya çalıştığı 1908-1914 yılları arasını kapsamıştır. Bu dönemde Tüccarzade İbrahim Hilmi, Suriyeli Katolik bir din adamı olan Zeki Meğamiz'e bir Kur'an-ı Kerim çevirisi yaptırmıştır. Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey, kamuoyuyla paylaştığı çevirinin müterciminin kim olduğunu halkın tepkisinden çekinerek açıklayamamıştır⁷⁹⁹. Durumu öğrenen bazı vatandaşların eleştirilerine, Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey, Sebilü'r Reşad Mecmuası aracılığıyla cevap vermeyi tercih etmiştir⁸⁰⁰. Ancak cevabi yazıda da mütercimin adını belirtmemiştir. Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin yaptırdığı çeviriye gösterilen tepkiler karşısında hükümet harekete geçerek, eserin daha fazla basılmasını engelledi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti, askeri alt yapısının dışında aydınların da desteklediği bir zeminde yükselmiştir. İttihat ve Terakki, Türkçe Kur'an-ı Kerim ve ibadet tartışmalarına ılımlı yaklaşarak bu konuda aydınların görüşlerine başvurmuştur. Osmanlı Devleti'nin yüz yıllardır uyguladığı politikalardan dolayı, din/tarım sarmalında yaşayan toplum yapısına karşı çıkan İttihatçıların zaman içindeki bazı uygulamaları sayesinde, ana dilde ibadet meselesi “avam tabakasında” da konuşulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin dinsel değerlere yönelik yenileşme düşüncesine, en fazla tesirde bulunan Türk aydını Ziya Gökalp oldu. Ziya Gökalp tarafından 1916'da hazırlanan “inanç reformu tasarısının” büyük bölümü, 1917'deki parti kongresinde kabul edilir⁸⁰¹. Bu kongrenin ardından Şeriat mahkemeleri Adliye Nezareti'ne, medreseler de Maarif Nezareti'ne bağlanarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. İttihat ve Terakki Partisi yönetimine dini kurum ve ayinlerin çağdaşlaştırılması konusunda tesir eden Ziya Gökalp 1918'de “Vatan” şiirini kaleme aldı. Ziya Gökalp, bu şiirinde İslam dininin pratiğe dökülen her kademesinde Türkçe

⁷⁹⁹H. Altuntaş(1998). *Kuran'ın tercümesi ve tercümeyle namaz meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.21.

⁸⁰⁰T. İ. Hilmi(1330). Sebilü'r Reşad Ceride-i İslamiyesine, *Sebilü'r Reşad*, 12(287), s. 18.

⁸⁰¹Ziya Gökalp, İslamiyet'in yeniden çağdaş bir yorumlamaya tabii tutulması konusunda şu üç unsuru temel kabul etmiştir: Dinin dünya hayatını ilgilendiren kısımlarında millilik, İslam fıkhdaki bazı meselelerinin tekrar kritize edilmesi ve nas yerine örfün egemen kılınması. Nas kaideleri değişmeyen kurallardan ibaret olup, örf ise her daim evrime açık bir anlayışın ifadesidir. Ziya Gökalp dini konularla ilgili düşüncelerini 1914-1917 yılları arasında İslam Mecmuası'ndaki yazılarında sıklıkla dile getirmiştir. Ne var ki, İttihatçıların iktidarı kaybetmesi üzerine İslam Mecmuası kapandı. Ziya Gökalp'in dini konularının çağa uyarlanarak revize edilmesi gerektiğine dair fikirleri ve bu konuda İttihatçılar üzerindeki tesirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Öz(2004). *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*. İstanbul: Can Yayınları, s. 23-40.

ibadeti savunmuştur⁸⁰². İlerleyen dönemde İttihatçıların hükümetten düşmesiyle, Ziya Gökalp'in fikirlerinin icrası ancak Cumhuriyet Devrimleriyle mümkün olabilmektedir.

İttihat Terakki hükümetleri boyunca göreve gelmiş Şeyhülislamardan Mustafa Hayri Efendi ve Musa Kazım da Türkçe Kur'an-ı Kerim, Türkçe hutbe ve Türkçe namaza dair gayretlerin gelişme göstermesine katkıda bulunmuşlardır. Dini esasları çağdaş bir bakış açısıyla ele alan Şeyhülislam Musa Kazım, II. Meşrutiyet Dönemi'nde beş yıldan fazla görevde kalarak ana dilde ibadet tartışmalarının merkezinde yer aldı⁸⁰³. Musa Kazım, Kur'an-ı Kerimdeki bazı ayetlerin Türkçe çevirisini yaparak bunları kamuoyuyla paylaşmıştır⁸⁰⁴. Aynı zamanda iyi bir hatip olan Musa Kazım hutbelerin Türkçe icra edilmesi gerektiğini de her fırsatta dile getirmiştir. Birbirleriyle çağdaş olan Şerafettin Yaltkaya ve Musa Kazım'ın zihin dünyasında da önemli benzerlikler mevcuttur. Türkçe ibadete karşı olan ılımlı yaklaşımları dışında Musa Kazım ve Yaltkaya'nın dikkat çeken ortak özelliklerden biri de Şeyh Bedrettin'e dair yapmış oldukları çalışmalarıdır⁸⁰⁵. Musa Kazım, Şerafettin Yaltkaya ve Nazım Hikmet Ran'ın, Şeyh Bedrettin'in inanç dünyası ve ilmi şahsiyetine bakış açılarında ortak noktalar mevcuttur.

İslamcı aydınların önemli bir bölümünün desteklediği, dini konuların çağa uyarlanarak tekrar yorumlanması meselesine sahip çıkan ilk siyasi organizasyon İttihat ve Terakki Partisi olmuştur. Bununla beraber İttihat ve Terakki Partisi İslamiyet'in ideolojik gücünü de görmezden gelmemiştir. Savaş yıllarında fetvalar ile halk üzerinde etkili olmaya çalışan İttihat ve Terakki yönetimi, Başkomutanlık Vekâleti'ne Bab-ı Fetva'da Meclis-i Ali'yi kurdurmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında yayımlanan "cihat fetvası" İttihatçı yaklaşımın bahsedilen tutumunun bir ürünüdür. Yine aynı dönemde İttihat ve Terakki Osmanlı ordusu bünyesinde "Mücahitler Tümeni" teşkil etmiştir⁸⁰⁶.

Mütareke Dönemi'nde ulusal direniş hareketinin lider kadroları dinin Anadolu insanını birleştiren özelliğinden istifade etmeyi tercih etmişlerdir. Bu sebeple Milli Mücadele yıllarında dinsel alanda yapılması tasarlanan yenilik düşünceleri gündemi pek

⁸⁰²Z. Gökalp(1977). *Şiirler ve halk masalları Ziya Gökalp külliyyatı-1*. Ankara: TTK Yayınevi, s. 119.

⁸⁰³Milli Eğitim Bakanlığı(1973). *Türk Ansiklopedisi*. Cilt: 24, s. 457.

⁸⁰⁴Musa Kazım(1334). *İhlâs ve Alak suresi tefsirleri*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası.

⁸⁰⁵Musa Kazım'ın Şeyh Bedrettin ile ilgili çalışması hakkında bkz. Şeyh Bedrettin(2013). *Varidat tercümesi ve şerhi*. (Çev: Musa Kazım), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları

⁸⁰⁶Tunaya, 1998, **a.g.k.**, Cilt: 3, 296. İttihat ve Terakki'nin yan kuruluşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, 1998, **a.g.k.**, Cilt: 3, 249-299.

meşgul etmemiştir. Ancak, Atatürk'ün bilinçaltında İslamiyet'i Arap kültürünün etkisinden kurtararak çağdaş bir yoruma kavuşturma fikri hep var olmuştur. Bu konu üzerinden ilk adım anlamlı bir günde atıldı. 23 Nisan 1920 Cuma günü namazın ardından TBMM'nin açılış töreninde duanın Türkçe yapılmasına Atatürk ve arkadaşları tarafından büyük özen gösterilmiştir⁸⁰⁷. Taşıdığı derin mana pek anlaşılmaya da Kemalist kadrolar için Türkçe ibadet konusunda okun yaydan çıktığı an, TBMM'nin açılış töreninde yaşanmıştır. Bundan sonra, halkın Milli Mücadele'ye desteğini çabuklaştırmak için yaygın din eğitiminin temel öğelerinden olan hutbeler birçok yerde Türkçe okunmaya başlanmıştır. Bu sayede ülkenin tarihinde yaşadığı en kritik dönemde ana dilde ibadet fikriyatını tabana yayma imkânı elde edilmiştir.

Bursa ve İstanbul'daki uygulamaların olumlu dönüt vermesinden sonra 1920'de Bolu ve Kırşehir'in camilerinde cemaate Türkçe hutbeler okunmuştur⁸⁰⁸. Makam-ı Meşihat'ın karşı duruşuna rağmen Ankara hükümeti Milli Mücadele'de vatandaşlarla daha rahat temas halinde olmak ve devrim ruhuna uygun ilk faaliyetlerin gerçekleşmesini sağlamak için bu girişimlerin destekçisi olmuştur. TBMM hükümeti Mehmet Akif Ersoy gibi hatiplerin kitleler üzerinde bıraktıkları tesirden istifade ederek, Anadolu'nun çoğu yerinde imam hatiplerle irtibatlı olmuştur⁸⁰⁹. Halkın Türkçe hutbelere karşı teveccühü, Milli Mücadele'ye olan katılımı arttırmıştır. Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından önce, hutbelerin Türkçe okunması gereğini dile getirmiştir. TBMM'de 1 Mart 1922'de yaptığı konuşmasında hutbelerin Türkçe okunmasının İslamiyet'in daha iyi anlaşılmasına büyük fayda sağlayacağını ileri sürmüştür⁸¹⁰. Bu sözlerinin üzerinden bir yıl dahi geçmeden 7 Şubat 1923'te Balıkesir Zağanos Paşa Camisinde Türkçe bir Cuma hutbesi irat etmiştir⁸¹¹. Balıkesir'de okunan hutbe ilerleyen dönemde gerçekleştirilecek devrimler açısından da ayrı bir öneme sahipti. Hutbede hilafet makamının gelecekteki konumuna dair de açıklamalarda bulunan Atatürk, Hazreti Muhammed'in yaşamından ve Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden verdiği

⁸⁰⁷ Akgün, 1980, **a.g.k.**, 107.

⁸⁰⁸ İlk Türkçe hutbe uygulamaları Rusya'daki Müslümanlar arasında görüldü. Omski şehrinde imamlık yapan Niyaz Mehmet Efendi Cuma ve bayram namazlarında halka camii kürsüsünden Türkçe hutbe ile seslendi. Çok geçmeden Mehmet Niyaz Efendi'nin Türkçe hutbeleri basılarak İslam dünyasındaki birçok kişi tarafından bilinir hale gelmesi sağlandı. Türkiye'de ise Müslüman cemaate ilk Türkçe hutbe 1911'de Bursa'da okunmuştur. 1913'te İstanbul'un bazı camilerinde tüccar cemaatin fazlaca olması sebebiyle ticari konulu Türkçe hutbeler okunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Polat(1329). Türkçe hutbe, *İslam Dünyası*, Sayı: 21, s. 329-336.

⁸⁰⁹ Ulusal direniş yıllarında Mehmet Akif Ersoy'un etkinlikleri ve İstanbul, Konya, Kayseri gibi şehirlerde verdiği vaazlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Yıldırım(2007). *Milli Mücadele'de Mehmet Akif*. İstanbul: Selis Yayınevi.

⁸¹⁰ Atatürk'ün 1 Mart 1922 günü TBMM'de yaptığı konuşma için bkz. ..., 1961, **a.g.k.**, Devre: 1, Cilt: 18, s. 2-8.

⁸¹¹ Akgün, 2006, **a.g.k.**, 129.

örneklerle dini konulardaki bilgi zenginliğini ispat etmiştir. Hutbede Atatürk, yeni dönemde ana dilde ibadete dair düşünülen çalışmaların gerekçesini, “*ancak millete ait olan şeyleri milletten gizli ettiler*” sözleriyle ifade etmiştir⁸¹². XIX. yüzyılın son çeyreğinden beri Türkiye’de ana dilde ibadet konusunda yapılanlar irdelendiğinde, hutbelerin dilinin millileştirilmesi ve Türkçe Kur’an-ı Kerim çevirilerinin yazılması konusunda kısmide olsa bir ilerleme kaydedilmiştir. Şerafettin Yaltkaya gibi çağdaş din adamları bu ilerlemenin içerisinde mihenk taşı vazifesi görerek, açıklamaları ve yazılarıyla ana dilde ibadet çabalarına destekçi olmuşlardır.

1. 2. Cumhuriyet’in İlanından Sonra Türkçe İbadet

Cumhuriyet’in ilanından yaklaşık beş ay sonra kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ülkede din işlerinin halli için disiplinli bir kurum tesis edilmiştir. Halkın sadece itikat ve ibadet meseleleriyle uğraşmakla yükümlü bu müessese sayesinde dinsel konulara mantık çerçevesinde yaklaşan bir devrim kurumu meydana getirildi. Atatürk’ün önderliğinde gerçekleştirilen devrimler Türkçe ibadet, dini değerlerin çağın koşullarına göre yorumlanması ve ibadethanelerin yeniden tasnifi gibi amaçlara da hizmet etmiştir. Kemalist kadroların dinsel alandaki temel projelerinden olan Türkçe ibadet meselesi daha öncede belirtildiği üzere üç unsurdan ibarettir: Türk diliyle Kur’an-ı Kerim, Türkçe hutbe ve Türkçe olarak namazın icrası. Uygulamalarda bütünlük sağlamak için Türkçe ezan ve sala da hayata geçirilmiştir.

1.2.1. Türkçe Kur’an-ı Kerim Çalışmaları

Cumhuriyet’in ilanından sonraki, ilk ramazan ayı 1924 yılına isabet etmiştir. Aynı yıl Türkçe Kur’an-ı Kerim çalışmaları adına da tarihi bir sene olmuştur. Seyyid Süleyman el-Hüseyni⁸¹³ ve Şeyh Muhsin-i Fani (Hüseyn Kazım Kadri)’nin yazdığı meallerden istifadeyle 1924’ün ikinci yarısında iki tane Türkçe Kur’an-ı Kerim tercümesi yazılmıştır. Ancak aynı dönemde asıl ses getiren çalışma Cemil Said’in

⁸¹²Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü(2014). *Mustafa Kemal Atatürk’ün Balıkesir hutbesi* (bülten halinde yayımlanmıştır); E. R. Fırlalı vd.(2008). *Atatürk düşüncesinde din ve laiklik*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 28; K. Aytaç(1986). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk din politikası üzerine konuşmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s. 103-105.

⁸¹³Süleyman Hüseyni el-Seyyid(1340). *Kur’an-ı Kerim tercümesi ve tefsiri*. İstanbul: Amidi Matbaası. Bu tercüme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Cündioğlu(2016). *Anlam’ın tarihi sözlü kültürden yazılı kültüre*. İstanbul: Kapı Yayınları, s. 198-231.

Fransızca'dan yaptığı Türkçe Kur'an-ı Kerim tercümesi olmuştur⁸¹⁴. Kamuoyunun hazır olmadığına hissedilmesi ve gelecek tepkilerin önünü hemen kesme maksadıyla Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmalarına karşı çıkan ilk merci Diyanet İşleri Başkanlığı oldu⁸¹⁵. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tepkili yaklaşımına rağmen zaman içinde Cemil Said'in Kur'an-ı Kerim çevirisi ciddi rağbet gördü⁸¹⁶. Atatürk ve yakın çevresi de en az hata ile yazılmış Kur'an-ı Kerim meali oluşturuluncaya kadar Cemil Said'in Fransızca'dan devşirerek meydana getirdiği meali kullanmayı tercih etti.

Atatürk, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesi konusunda kararlılıkla hareket etmiştir. O, bu konuda bir an önce yılların ihmal edilmişliğini ortadan kaldırmayı arzu etmekteydi. Bu sayede halkın bilinçleneceği ve gerçek manada dinini öğreneceğini düşünmüştür. Cumhuriyet'in ilanından önce de bu mesele gündeme gelmesine rağmen şartları uygun bulmaması nedeniyle ileriye yönelik bir adım atmamıştır. Büyük zaferin hemen ardından 14 Ağustos 1923 günü Atatürk, Ankara Türk Ocağı'nda Kazım Karabekir ile girdiği bir diyalogda Kur'an-ı Kerim'in kesinlikle Türkçe'ye tercüme ettirilmesi gerektiğini eğer bu yapılmazsa dini ayinlerde hep aynı metinlerin tekrar edilmiş olacağını dile getirdi⁸¹⁷. Nihayet 21 Şubat 1925'te Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi ele alınırken Atatürk'ün isteği üzerine, eksiksiz bir Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsirinin yazılmasına olan ihtiyaç Meclis gündemine taşındı. Aslında ana dilde ibadet ve kutsal kitabın çeşitli dillere çevrilmesi gibi meseleler tüm uygar toplumların çağdaşlaşma evresinde ele aldığı konular olmuştur. Batılı toplumlar bu türden müşküleri Reform'dan "aydınlanma çağının" başlangıcına kadar olan süreçte halletmiştir. Bu sebeple Atatürk'ün konu ile ilgili ısrarı çağdaşlaşma sürecinin doğal bir neticesi olarak kabul edilmelidir. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tam çevirisinin yapılmaması ve ana dilde ibadet konusunda yaşanan çıkmazda, Türk toplumunun yüz yıllardır takındığı çekingen tutumun da büyük etkisi olmuştur. Atatürk girişimleriyle bu konuda toplumda oluşmuş sosyal tabuları zamana yayararak yıkmıştır.

⁸¹⁴D. Cündioğlu(1999). *Bir siyasi proje olarak Türkçe ibadet-I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 33.

⁸¹⁵Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin, Şeyh Muhsin-i Fani'nin Kur'an-ı Kerim tercümesiyle ilgili fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Diyanet İşleri Reisi'nden Beyan-ı Hakikat (28 Nisan 1340). *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 1103, s. 1; Cemil Said'in Kur'an-ı Kerim tercümesine karşı çıkan Rıfat Börekçi'nin fetva niteliğindeki bildirisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İkaz (4 Ekim 1340). *Vakit*, Sayı: 620, s. 3.

⁸¹⁶Cemil Said'in Fransızca'dan dilimize çevirdiği Kur'an-ı Kerim tercümesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. S. Dikel(1340). *Kur'an-ı Kerim tercümesi*. İstanbul: Şems Matbaası.

⁸¹⁷Mumcu, 1994, **a.g.k.**, 97.

Atatürk, Kur'an-ı Kerim'in tam bir Türkçe tercümesinin yazılmasını, milli terbiyeyi geliştirme ve çağdaş bir toplum oluşturma yolunda önemli bir araç olarak görmüştür. Bu esnada yaptığı yurt gezilerinde konunun ehemmiyetine değinerek halkı da hazır hale getirmeye gayret etti. Bu geziler sırasında bazı ayetlerin Türkçe açıklamalarını yapan Atatürk, ana dilde ibadet çalışmalarında halka güven telkin etmek istemiştir. Ana dilde ibadet projesinin temel gayeleri, Türk milletinin hurafelere sapmadan İslamiyet'i öz kaynağından öğrenmesini ve Kur'an-ı Kerim'in yaşanılan çağa uygun biçimde yeniden yorumlanmasını sağlamak olmuştur⁸¹⁸. Bu doğrultuda TBMM'de yapılan bütçe görüşmelerinde, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tefsirinin yazılmasını sağlamak için Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine 20.000 lira ödenek tahsis edilmesine karar verilmiştir⁸¹⁹. Dünyada yaşananlara bağlı olarak dönemin koşulları ve ülkenin savaştan henüz çıkmış olması göz önünde bulundurulduğunda, Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri için ayrılan miktar ciddi bir toplam teşkil etmiştir. Altmış milletvekilinin imzasıyla genel kurula getirilen öneri, Türkiye'de laikliğin gelişimine en fazla katkıda bulunmuş kurumlardan biri olan II. TBMM üyeleri tarafından kabul edilmiştir⁸²⁰. Gerekli yasal düzenlemelerin ardından Kur'an-ı Kerim tercümesi ve tefsirinin yazılması konusunda Atatürk'ün talimatı doğrultusunda iki önemli isim Mehmet Akif Ersoy ve Elmalı Hamdi Bey (Küçük Hamdi) görevlendirilmiştir⁸²¹. Mehmet Akif Ersoy ve Elmalı Hamdi'ye en temel hadis kitabı sayılan Buhari'nin de Türkçe'ye çevrilmesi vazifesi verildi. Mehmet Akif Ersoy ve Elmalı Hamdi Bey'e yardımcı olması için görevlendirilen Babanzade Ahmet Naim'e yapacağı işler meselenin önemine binaen resmi bir tebliğ ile bildirildi⁸²². TBMM çatısı altında Kur'an-ı Kerim meali ve tefsiri konularında araştırmalar yapacak bir komisyonda kurulmuştur. Mehmet Akif Ersoy dostlarının araya girmesiyle TBMM tarafından kendisine verilen görevleri kabul etse de zaman içinde Kur'an-ı Kerim'in gerçek anlamda meal ya da tefsirinin yazılamayacağını gerekçe göstererek bu projeden çekilmiştir⁸²³.

⁸¹⁸Sarıkoçuncu, 2004, **a.g.k.**, 38.

⁸¹⁹Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tefsirinin yazılması hakkında TBMM'de yapılan görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ...1961, **a.g.k.**, Devre: 2, Cilt: 17, 191-195.

⁸²⁰C. Kutay(1998). *Türkçe ibadet-2*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık, s. 12.

⁸²¹Sarıkoçuncu, 2012, **a.g.k.**, 99.

⁸²²M. E. Düzdağ(2003). *Mehmet Akif Mısır hayatı ve Kur'an meali*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 169.

⁸²³Mehmet Akif Ersoy'un meal ve tefsir çalışmalarından ayrılmaya karar vermesinde, yapılacak çevirilerin Türkçe ibadette kullanılma ihtimali ve yaşadığı bazı sağlık problemleri de etkili olmuştur. Mehmet Akif Ersoy'un Türkiye'ye dönerken Mısır'da bıraktığı mealin, temin edilmesi konusunda son adım II. Dünya Savaşı yıllarında Milli Eğitim Bakanlığı yapan Hasan Ali Yücel tarafında atılmıştır. Hasan Ali Yücel, Mısır ziyaretinde mealin teslim edildiği ve

Kimi çevrelerin karşı koymalarına rağmen⁸²⁴ 1925 yılında Atatürk'ün talimatıyla, doğrudan devlet eliyle Türkçe Kur'an-ı Kerim meali ve tefsiri meydana getirmek için çalışmalar başladı. Bu dönemde aydınların bir bölümü Türkçe ibadete dair atılan adımları desteklerken bir bölümü de Arapça ibadetten sapılmaması gerektiğini dile getirdi. İslamiyet'te tüm ibadetlerin Arapça yapılması gerektiğini savunanların başında Mustafa Sabri Efendi gelmiştir. Çağdaşlaşma tarihimizde değişim karşıtı fikirleriyle öne çıkan Mustafa Sabri Efendi, Kur'an-ı Kerim'in büsbütün Türkçe çevirisinin yapılmasının mümkün olmadığını ileri sürmüştür. O'na göre, bazı ayet ve surelerin (Yasin suresi ve Fatıha gibi ayetler) Arapça dışında başka bir dille anlamlarının bilinmesi dahi dinin özünden sapma belirtisidir⁸²⁵. Ana dilde ibadet ve Türkçe Kur'an-ı Kerim çeviri çalışmalarını destekleyen aydınların başında ise Mehmet Nurettin Artam gelmiştir. Mehmet Nurettin Artam, Kur'an-ı Kerim'in Arapların değil tüm Müslümanların kitabı olduğunu ve namazda Kur'an-ı Kerim ayetlerinin Türkçe okunmasında dinen hiçbir sakınca olmadığını savunmuştur⁸²⁶. Aynı dönemde Adnan Remzi Bey'de, namaz surelerinin Türkçe okunmasında dini açıdan bir engel bulunmadığını öne süren aydınlardan birisi olmuştur⁸²⁷.

Türkiye'de rejim pekişip, devletin kurumsal yapısı güçlendikçe art arda önemli devrimler hayata geçirilmiştir. Bu süreçte Türkçe ibadete dair yapılan girişimler de hız kazanmıştır. 19 Mart 1926 günü ya da başka bir ifadeyle 1926 ramazanının ilk Cuması'nda, İstanbul Göztepe'deki Tütüncü Mehmet Halis Efendi Cami imam ve hatibi Mehmet Cemaleddin Efendi önemli bir içtihadta bulunmuştur. Mehmet Cemaleddin Efendi, Türkçe okuduğu hutbeden sonra, namazı da kendisinin hazırlamış olduğu Türkçe Kur'an-ı Kerim çevirileriyle eda etmiştir⁸²⁸. Bu olay sonraki Cuma gününde de aynıyla tekrar etmiştir. Gelişmelerden rahatsız olan bazı kişilerin şikâyeti üzerine, Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi Cemaleddin Efendi'yi 1926 bahar aylarında

Mehmet Akif Ersoy'un yakın dostu olan İhsan Efendi'den bu çalışmayı talep edilmiştir. Ancak bu girişimin de sonuçsuz kalması üzerine Mehmet Akif Ersoy'un kaleme aldığı Türkçe Kur'an-ı Kerim meali Türkiye'ye getirilememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D. Cündioğlu(2000). *Bir Kur'an şairi Mehmet Akif ve Kur'an meali*. İstanbul: Kapı Yayınları, s. 123; Düzdağ, 2003, **a.g.k.**, 24.

⁸²⁴Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri çalışmaları ve bu çalışmaların gerçekleştiriliş tarzına karşı çıkanlardan birisi de Milli Mücadele yıllarında Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından olan Kazım Karabekir Paşa olmuştur. Kazım Karabekir Paşa, böyle bir gayreti devletin dine yaptığı ceberut bir müdahale olarak algılamış ve tefsir çalışmalarına katılanları ise züppe diye nitelendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mumcu, 1994, **a.g.k.**, 93; K. Karabekir(1991). *Paşaların kavgası inkılâp hareketlerimiz*. (Haz: İsmet Bozdağ), İstanbul: Emre Yayınları, s. 158.

⁸²⁵Mustafa Sabri Efendi(2016). *Hilafetin ilgasının arka planı*. (Çev: Oktay Yılmaz), İstanbul: İnsan Yayınları, s. 192.

⁸²⁶Mehmet Nurettin (8 Kasım 1341). Namazda niçin Türkçe Kur'an okunmasın? *Vakit*, Sayı: 1548, s. 1, 4.

⁸²⁷Adnan Remzi (9 Ekim 1341). Kur'an'ın feyzinden faydalanmak için Arapça bilmek icap etmez, *Vakit*, Sayı: 1519, s. 4.

⁸²⁸Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırır: Allah Büyük (6 Nisan 1342). *Vakit*, Sayı: 1695, s. 1.

görevden almıştır⁸²⁹. Çok geçmeden mesele basına yansımış ve aydınların önemli bir bölümü Cemaleddin Efendi'ye destek verdiklerini açıklamışlardır⁸³⁰.

Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi eliyle Cemaleddin Efendi'nin görevden alınmasında, halktan bazı kimselerin tepkisi dışında henüz itibar edilecek biçimde yazılmış bir Türkçe Kur'an-ı Kerim mealinin bulunmaması da etkili olmuştur. Cemaleddin Efendi, ilerleyen yıllarda yaşamını ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yaparak sürdürmüştür⁸³¹. Fakat Cemaleddin Efendi'nin sebep olduğu olaydan sonra önemi iyice anlaşılan Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmaları daha bir hız kazanmıştır. Atatürk bundan sonraki süreçte, gelişmeleri yakından takip ederek eserin bir an evvel ortaya çıkmasını arzu ettiğini ifade etmiştir. Türkçe Kur'an-ı Kerim çevirisi meydana getirilinceye kadar en çok istifade edilen Said Cemil'in yazdığı mealdeki hatalardan Atatürk de zaman zaman rahatsızlık duymuştur. Bu konu ile ilgili düşüncelerini Milli Eğitim Bakanı Reşit Galib, Kılıç Ali Bey, Sadettin Kaynak, Behçet Kemal Çağlar ve Hafız Yaşar Okur ile paylaşmıştır⁸³².

Yaklaşık 50 yılı aşkın bir süredir Türk kamuoyunu meşgul eden Türkçe ibadet meselesinde belirli bir olgunluğa erişildiğini fark eden Atatürk, 1932 Ramazan'ında daha cesur adımlar atmıştır. Türkçe'yi Arapça ve Farsça kelimelerin esaretinden kurtarmak ve Doğu kültürlerinin milli kimliğimizi aşındırmasına mani olmak için, 1930'lu yılların başından itibaren "dil devrimi" ile Türkçe ibadet çalışmaları bir arada yürütülmüştür. Ancak dinin Türk toplum yapısı üzerindeki işlevsel etkisi ve gelenekçi bakış açısı, dil devrimi esnasında inanç ile ilgili terimlerin Türkçe'ye dönüştürülmesine olumsuz şekilde etki yapmıştır.

Atatürk, 1932 Ramazan'ında dil devrimi ve Türkçe ibadet çalışmalarının bütünlüğünü gösteren somut adımlar atılmasını sağladı. Dili arılaştırma hamlelerinin arttığı bir dönemde Türkçe Kur'an-ı Kerim, ezan, hutbe ve namaz çalışmalarına ağırlık verilmesi tesadüfî gelişmeler değildir⁸³³. Atatürk'ün özel hafızı kabul edilen Binbaşı Yaşar Bey (Okur), 22 Ocak 1932 Cuma günü (Ramazan'ın ilk Cuması) İstanbul

⁸²⁹D. Cündioğlu(2014). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e din ve siyaset*. İstanbul: Kapı Yayınları, s. 69.

⁸³⁰Ahmet Ağaoğlu (11 Nisan 1342). Türkçe Haram Bir Lisan mıdır? *Milliyet*, Sayı: 892, s. 1, 3.

⁸³¹Mardin, E., 1951, *a.g.k.*, Cilt: 3, 1061.

⁸³²Altuntaş, 1998, *a.g.k.*, 79.

⁸³³U. Heyd(1954). *Language reform in Modern Turkey(Oriental notes and studies No. 5.)*, Jerusalem: Israel Oriental Society, s. 30.

Yerebatan Caminde, Yasin-i Şerifi cemaate Türkçe okudu⁸³⁴. Camideki Müslümanların hayranlıkla Türkçe Yasin'i dinlemesi ve kamuoyundan alınan olumlu tepkiler üzerine hafız Yaşar Okur ve arkadaşları bir sonraki Cuma, tarihi Sultan Ahmet Camisinde aynı vazifeyi tekrar ifa etti. Bu gayretler basın aracılığı ile halka duyurulmuş ve böylece katılımın daha da artırılması sağlanmıştır⁸³⁵. Atatürk, 1932 Ramazan'ının Türkçe ibadet konusunda adeta bir reform havası içinde geçirilmesini sağlamıştır. Nihayet, Ramazan'ın en kutsal vakti sayılan Kadir Gecesi (3 Şubat 1932), 30 cüzhan⁸³⁶ Kur'an-ı Kerim'den başka örnekler de vererek Ayasofya'da Türkçe ibadet yapılan bir ortamı oluşturdu⁸³⁷. İslam Tarihi'nde, Hazreti Ömer'in bazı uygulamaları ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin fetvasından dolayı tartışma konusu yapılan, Arapça dışında başka bir dille ibadet yapılması konusu ilk kez bu yoğunlukla pratiğe dökülmüştür. Ayasofya'daki ayinin ardından Finlandiya'da yaşayan Müslümanlar hoşnutluklarını Atatürk'e telgraflar çekerek ifade etmişlerdir⁸³⁸. Günün koşulları gereği sonuçsuz kalan Cemaleddin Efendi'nin 1926'daki girişimi, aradan geçen altı yıldan sonra neticeye bağlanmıştır. İstanbul camilerinde 1932'de yaşananlar aynı yıl içinde gerçekleştirilecek Türkçe ezan uygulamasının daha kolay icra edilmesine olanak sağlamıştır.

Ana dilde ibadet çalışmalarında ciddi mesafe kat edildiği bir dönemde Muhammed Elmalı Hamdi Yazır tarafından "Hak Dini Kur'an Dili Mealli Türkçe Tefsir" isimli dokuz ciltlik eserin yazımı tamamlanmıştır. Tefsirin giriş kısmında Elmalı Hamdi Bey, çalışma sırasında tanınan olanaklardan dolayı Atatürk'e şükranlarını ifade etmiştir. Geleneksel tefsir anlayışından uzak, çağdaş bir yaklaşımla, titiz bir çalışmanın sonunda tarihte ilk defa böylesine sade bir Türkçe ile yazılan tefsir Atatürk'ün girişimleriyle tüm insanlığın hizmetine sunulmuştur⁸³⁹. Atatürk, Türk dilinde yazılmış en hacimli Kur'an tefsirinden⁸⁴⁰ geniş kitlelerin faydalanmasını sağlamak amacıyla, eserin basım masraflarının devlet bütçesinden karşılanması talimatını verdi. Bu yüzden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesine 12. 000 liralık bir takviye yapıldı. İlk olarak

⁸³⁴Cengiz, 1962, **a.g.k.**, 115.

⁸³⁵Cumaya Sekiz Hafız Birden Türkçe Kur'an Okuyacak (28 Ocak 1932). *Cumhuriyet*, Sayı: 2777, s. 1.

⁸³⁶Cüzhan (cazi-hanlık sözcüğünden türemiştir) ifadesinin Türkçe'ye girip yaygınlaşmasında, Şerafettin Yaltkaya önemli rol oynamıştır. O'nun Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde dini literatüre giren kelime, daha sonraları din kitaplarında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Yaltkaya Kur'an-ı Kerim'deki 30 ayrı cüzü, hatm-i şerif sırasında okuyan hafızlar için "cüzhan" terimini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 201.

⁸³⁷Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 48.

⁸³⁸M. E. Bozkurt(2014). *Toplu eserler*. (Haz: Şaduman Halıcı). İstanbul: Kaynak Yayınları, Cilt: 4, s. 1233.

⁸³⁹H. Albayrak(1995). Elmalı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsir anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(1), s. 156.

⁸⁴⁰Ö. N. Bilmen(1973). *Büyük tefsir tarihi-tabakatü'l-müfessirin*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, Cilt: 2, s. 788.

1935-1938 yılları arasında 10.000 adet kadar basılan Elmalı Hamdi Bey'in Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri ülke çapındaki tüm camilere dağıtılmış ve böylece yurttaşların bu esere kolay bir şekilde ulaşması sağlanmıştır⁸⁴¹. Elmalı Hamdi Bey'in tefsir çalışmalarını 1932 sonunda tamamlamasından kısa bir süre sonra Babanzade Ahmet Naim⁸⁴² ve Kamil Miras⁸⁴³ tarafından en temel hadis kitabı olan Sahih-i Buhari'nin 12 ciltlik sarıh tercümesi de Türkçe'ye kazandırılmıştır⁸⁴⁴.

Tarihin her döneminde köklü değişimler esnasında görülebileceği üzere, Türkiye'de de ana dilde ibadet çalışmaları yürütülürken, devletin kendi kurumları arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Elmalı Hamdi Bey'in yazdığı tefsir 1933'te tamamlanmasına rağmen, Maarif Vekâleti'nin müdahalesi üzerine devlet matbaasında eserin basımının gerçekleştirilmesi zaman almıştır. Maarif Vekâleti, basımı yapılmadan önce Elmalı tefsirinin, kontrol edilmesi için Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne havalesini istemiştir. Başvekâlet makamına yapılan bu talepteki temel amaç tefsirin dil devriminin gayelerine uygun biçimde yapılıp yapılmadığının denetlenmesini sağlamak olmuştur⁸⁴⁵. Bu gelişmeler üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı, Elmalı tefsirinin ihtisas mahsulü bir eser ve Türkçe'nin sadeleşmesine katkı sağlayacak bir çalışma olduğunu Başvekâlet makamına bildirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Maarif Vekâleti'nin isteğine karşı çıkmasının nedeni ise, tefsirin Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından da incelendiği takdirde basımının oldukça gecikebileceği endişesi idi⁸⁴⁶. Nitekim 1933 yılının sonunda Başvekâlet makamının devreye girmesi ile iki kurum arasında yaşanan bürokratik gerginlik son bulmuştur. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı endişelerinde haklı çıkmış ve Elmalı tefsirinin basımında gereksiz bir gecikme yaşanmıştır. Bu yaşananlara rağmen Atatürk'ün vefatından önce eserin basım dağıtım işlerinin gerçekleştirilmiş olması kültür dünyamız açısından olumlu gelişmelerin meydana gelmesine yol açmıştır. Şerafettin Yaltkaya, Arapça'ya olan hâkimiyeti ve dil devrimine verdiği destekle Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmalarında önemli bir isim olmuştur.

⁸⁴¹A. Gürtaş(1997). *Atatürk ve din eğitimi*. Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 32, 41, 53.

⁸⁴²Modernist İslamcı düşünürler arasında kabul edilen Babanzade Ahmet Naim'in yaşamı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Gün ve Muallim Mehmet Cevdet(2016). *Müderis Babanzade Ahmet Naim*. İstanbul: Beyan Yayıncılık.

⁸⁴³Devrimlere bakışı ve Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesiyle ilgili fikirleri Şerafettin Yaltkaya ile oldukça benzerlik gösteren Kamil Miras ve bilimsel çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Yazıcı(2012). *Kamil Miras hayatı ve eserleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

⁸⁴⁴Sarıkoçuncu, 2004, **a.g.k.**, 89-91.

⁸⁴⁵BCA.(14 Mayıs 1933), 26. 150. 19.

⁸⁴⁶BCA.(2 Mayıs 1933), 26. 150. 19. İlgili belge EK-15'te mevcuttur.

1.2.2. Türkçe Ezan ve Sala Uygulamaları

Bir bütün olarak ele alındığında Atatürk'ün ana dilde ibadet konusunda yaptırdığı çalışmaların önemli bir parçası da Türkçe ezan pratiği olmuştur. Aslında tarihte Türkçe ezan uygulamasına dair Cumhuriyet'in ilanından çok öncesinde bazı emareler vardı. Türkiye Selçukluları'na ait Sinop kalesinin duvarında yer alan metinler içinde, ezanın Türkçe tercümesini karşılayan ifadeler rastlanmıştır (bu metinlerde Tanrı tabiri yerine Çalap ifadesine yer verilmiştir). Macar Türkolog İgnaz Kunoş hatıratında XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı İstanbul ziyaretinden bahsederken bazı cami minarelerinde ezanın Türkçe okunduğunu ifade etmiştir⁸⁴⁷. Ancak tarihin bazı zamanlarında yaşanmış bu örnekler yaygın olmayan uygulamalardır. Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinin ardından, ezanın özgün metnine dokunulmaması gereği mantığından hareket ettikleri ve namaza çağrısı Arapça yaptıkları bilinen bir gerçektir. Arapça ezan, Türk dünyasında hüsn-ü kabul görerek evrensel mesajları içeren bir ibadete çağırma aracı olarak telakki edilmiştir. Ancak okuma yazma oranının düşük olduğu son dönemdeki Osmanlı toplumunda Arapça okunan ezanın anlamını kavrayan insan sayısı azdı. Hatta Atatürk bir yurt gezisi sırasında ezanın anlamından bihaber din görevlilerine dahi rastlamıştır⁸⁴⁸.

Devrimin liderine göre, Türkçe ezan denemesi kaçınılmaz gözükmekteydi. Mabetlerde yapılan uygulamalar sayesinde milli/laik rejimi halka daha iyi izah etme ve benimsetme imkânı doğmuştur. Atatürk, Türkçe ezan uygulamasına geçilme isteğini, 1932 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda bir akşam yemeğinden sonra yakın dostlarıyla paylaşmıştır. İlk Türkçe ezan denemelerinde aktif rol oynayan isimlerden birisi de Hasan Cemil olmuştur. Hasan Cemil, ezana dair yapılan ön çalışmaların organizasyonu gerçekleştirmiş ve Atatürk'ün hassasiyetlerini heyette yer alan hafızlarla paylaşmıştır⁸⁴⁹. Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirilen çalışmaların ardından ilk Türkçe ezan 30 Ocak 1932'de İstanbul Fatih Camisinde Bursalı Hafız Rıfat Bey tarafından okunmuştur. Rıfat Bey, halk tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmak maksadıyla ezanı önce Arapça sonra Türkçe seslendirmiştir⁸⁵⁰. Halkın ilgiyle takip ettiği bu uygulama 1932 yılı içinde yurt

⁸⁴⁷M. Zengin(2015). *İbadet dilini Türkçeleştirme çabası olarak Türkçe ezan örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11.

⁸⁴⁸B. O. Gez(2009). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi aşamalarından biri: Türkçe ezan ve uygulamaları, *Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2(6, 7), s. 159.

⁸⁴⁹H. C. Çamlıbel(2012). *Makaleler hatıralar*. Ankara: TTK Yayınları, s. 38.

⁸⁵⁰İlk Türkçe Ezan Dün Fatih'te Okundu (31 Ocak 1932). *Cumhuriyet*, Sayı: 2780, s. 1, 8.

genelinde yaygınlaştırıldı. Türkçe ezan uygulamalarının İstanbul camilerinden sonraki ilk örneklerine Kuşadası ve İzmit'te rastlanmıştır. Bu ilk uygulamalarda Türkçe ezan çevirisinin nasıl olması gerektiğine dair bazı tartışmalar da yaşanmıştır. Tartışmalar özellikle “Allah, ekber, felah” kelimelerinin Türkçe karşılıkları üzerinden yapılmıştır⁸⁵¹. Zaman içinde ortak bir çeviri kabul edilerek ezan tüm Türkiye’de aynı biçimde okunur hale gelmiştir. Uygulamalarda birlik sağlanması için basında okunması gereken örnek Türkçe ezan metinlerine yer verilmiştir⁸⁵².

3 Şubat 1932 günü, Ayasofya’da Kadir Gecesi için tertip edilen ayinde Türkçe ezan için mühim sayılabilecek gelişmeler yaşandı. O gecede hafız Sadettin Kaynak tarafından hem ezan hem de kamet Türkçe olarak icra edildi⁸⁵³. Atatürk’e göre, Türkçe ezan ana dilde ibadete dair diğer uygulamalar gibi milli şuuru geliştiren bir araçtır. Bu yüzden Türkçe ezan uygulamasını dil devrimden ayrı olarak düşünmemek gerekirdi. Türkçe ezan uygulaması dil devrimine bazı katkılar sağlamıştır. Fakat Cumhuriyet Dönemi’nde ibadet dili belirli ölçüde Türkçeleştirilmiş olsa da tam anlamıyla sadeleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Ortaya çıkan bu durumun temel nedenlerinin başında Arapça kökenli bazı dini terimlerin Türkçe’de birebir karşılığının olmamasıdır⁸⁵⁴. İki dilin yapısından kaynaklanan farklılıkların oluşturduğu meselelere rağmen Türkiye’de 1950 yılında Demokrat Parti iktidar oluncaya kadar, dini ayinlerin sıhhileştirilmesi, felsefileştirilmesi, eğitici boyut kazanması ve anlaşılır biçime getirilmesi gayretlerinden dönülmemiştir. Zira ana dilde ibadet konusunda kararlı bir tutum takınan devrimci kadrolar bu meselede gerekli adımlar atılmadığı takdirde Türk aydınlanmasının en önemli parçalarından biri kabul edilen kültürel çağdaşlaşma ve millileşme, evresinin yarım kalacağına inanmışlardır⁸⁵⁵.

Halkın çoğunluğunun rağbeti üzerine, 18 Temmuz 1932’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın girişimleri sonucunda Türkçe ezan ve kamet tüm yurttaki yasal bir kimlik

⁸⁵¹Allah sözcüğünün yerine Ali Rıza Sağman’ın önerisi üzerine Tanrı kelimesi tercih edilmiştir. Sağman, Dolmabahçe Sarayı’nda, Atatürk’ün huzurunda yapılan bir toplantı esnasında Türklerin eski çağlardan beri Yaratıcı’nın isimlendirmesinde Tanrı terimini kullandığını hatırlatmış ve Atatürk’te bu teklife sıcak yaklaşmıştır. Konu ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz. Ergin, 1977, **a.g.k.**, Ali Rıza Sağman’ın hatıraları, Cilt: 5, 1994-1998.

⁸⁵²İşte Öz Türkçe Ezan (31 Ocak 1932). *Milliyet*, Sayı: 2153, s. 1, 3.

⁸⁵³S. Akgün(1980). Türkçe ezan, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13(24), s. 111.

⁸⁵⁴Ezanda geçen resul kelimesinin Türkçe’de tek kelimelik bir karşılığı yoktur. Mekruh teriminin de Türkçe’de aynıyla karşılığı bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ermiş(2014). *Arapçadan Türkçeleşmiş kelimeler sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 66, 83.

⁸⁵⁵Gez, 2009, **a.g.k.**, 158.

kazanarak uygulanmaya başlanmıştır. Ancak bu uygulamaya cami ve mescitlerde Arapça ezan yahut kamet okuyarak tepki gösterenlerde olmuştur. İlk zamanlarda yaşanan küçük çaplı karşı çıkmalar bir yana Türkçe ezan uygulamasına dair ilk organize tepki Bursa’da görülmüştür. Şehirde yaklaşık olarak bir yıldır var olan gerilim 1 Şubat 1933’te Ulu Caminde Topal Halil isimli kişinin ezanı Arapça okumasıyla hükümete karşı eyleme dönüşmüştür. Türkçe ezan uygulamasına karşı olan vatandaşlar Bursa Evkaf Müdürlüğü binasını basmışlardır. Sağduyulu vatandaşların araya girmesi ve Vali Fatin Bey ile Belediye Başkanı Muhittin Bey’in durumu zamanında askere bildirmesiyle ayaklanma kısa sürede kontrol altına alınmıştır⁸⁵⁶. Ayaklanmaya katılanlar, gerek İstanbul gerekse Ankara’ya epey mesafede olan Bursa’da amaçlarına ulaşacaklarını düşünseler de kolluk kuvvetleri olayların büyümesini engellemiştir.

3 Şubat 1933’te İzmir Kordon’daki köşkte akşam yemeği esnasında gelişmeleri öğrenen Atatürk, ortamın sakinleşip olayların yatıştırılmasına rağmen, lider devlet adamlığı duruşunun bir örneğini daha göstererek; 6 Şubat 1933’te Bursa şehrini ziyaret etmiştir. Bursa’daki konuşmasında Atatürk meselenin din değil dil meselesi olduğuna dikkat çekerek ana dilde ibadet çalışmalarının gayesini bir kez daha hatırlatmıştır⁸⁵⁷. Atatürk Bursa’da, İslam dininde sünnet olan bir ibadetin Türkçe yapılmasına karşı gösterilen sert tepkiyi, ilke ve devrimlere karşı yapılmış bir girişim olarak nitelendirmiştir⁸⁵⁸. Bu yüzden milli ve laik rejimin daha da oturmasını sağlamak amacıyla Bursa’da yaşananlardan sonra, Atatürk salâtın da Türkçe okunması talimatını vermiştir. Bursa Olayı’nın üzerinden bir ay geçer geçmez Diyanet İşleri Başkanlığı ibadet dilindeki intizamsızlığa son vermek için Türkçe salât metnini müftülöklere ulaştırmıştır⁸⁵⁹. Ezanın Türkçe okunurken salâtın Arapça icra edilmesinin dil ahengini bozduğu düşünülmüştür. Ezan, kamet ve salâtın tekrar Arapça okunmasını engellemek için Cumhuriyet hükümeti tarafından gerekli yasal tedbirler de alındı. Bu tedbirlerin uygulanması esnasında il emniyet müdürlükleri ile müftülükler eşgüdömlü biçimde çalışmışlardır⁸⁶⁰. Uygulama sadece batı ve orta Anadolu’daki yerleşim

⁸⁵⁶Bursa Hadisesi Hakkında Hükümetin Resmi Tebliğı (3 Şubat 1933). *Vakit*, Sayı: 4123, s. 1.

⁸⁵⁷Türk Milletinin Milli Dili ve Benliğı Bütün Hayatına Hâkim Esas Kalacaktır (7 Şubat 1933). *Hâkimiyeti Milliye*, Sayı: 3647, s. 1.

⁸⁵⁸Çağatay(1972). *Türkiye’de Gerici Eylemler(1923’den Buyana)*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 34.

⁸⁵⁹BCA. (6 Mart 1933). 301. 26. 150. 21. Belge EK-16’da mevcuttur.

⁸⁶⁰Arapça ezan, kamet ve salât yasağının delinmemesi konusunda il emniyet amirlikleri ve müftülüklerin birbiriyle bağlantılı olarak çalıştıklarını gösteren örnek belge için bkz. BCA. (17 Şubat 1938). 051. V42. 12. 102. 13. Belge EK-17’de mevcuttur.

birimleriyle sınırlı kalmayarak farklı dillerin temas yerleri olan doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde de hayata geçirilmiştir.

Başta Urfa olmak üzere Arap vatandaşların sayıca epey çok olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Arapça ezan, kamet ve salât yasağına karşı bazı tepkiler olsa da bunlar bireysel karşı koymaların ötesine geçmemiştir. Halk arasında Kürtçe'nin ağırlıklı olarak konuşulduğu yerleşim merkezlerinde ise Türkçe ezan, kamet ve salât uygulamaları genel olarak hüsn-ü kabul görmüştür. Bu sivil kabulün nedenlerinin başında, Takrir-i Sükûn Dönemi uygulamalarının tesirinin hala devam ediyor olması gelmiştir. Zaten Cumhuriyet'in ilk yıllarında, rejime tepki niteliğindeki Kürt ayaklanmaları daha ziyade 1925-1930 yılları arasında gerçekleşmiştir. Türkçe ibadet uygulamalarının yoğunluk kazandığı 1930'lu yıllarda kendine has özellikler taşıyan "Dersim isyanı" dışında Kürt nüfusun çoğunlukta yaşadığı bölgelerde milli devlete karşı ses getirecek nitelikteki isyanlara pek rastlanılmamıştır. Bu takdire şayan durumun önemli nedenlerinden biri de Kürt toplumunun tarihin önemli bir bölümünde Türk devlet ve ordularına bütünleşik olarak yaşama geleneğine sahip olmasıdır⁸⁶¹.

Şerafettin Yaltkaya, Türkçe ezan, sala ve kamet uygulamalarının tatbika başladığı dönemde Diyanet İşleri Başkan yardımcılığına getirilmiştir. Bu hassas dönemde Yaltkaya'nın böylesine önemli bir göreve getirilmesinde O'nun devrimler karşısındaki duruşu etkili olmuştur. Yaltkaya, 19 Kasım 1938 günü Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda cenaze namazını Türkçe kıldırması ve namaza başlamadan önce kameti de Türkçe okumuştur. Atatürk'ün fasıl heyeti şefi Hafız Yaşar Okur, Yaltkaya'nın kıldırdığı namazı anılarında şu şekilde anlatmıştır:

"Diyanet Reisi Şerefeddin Yaltkaya, otomobolin içinden, başında sarığı olduğu halde çıktı. Hemen karşıladım. Muhafız bölüğü kumandanı bey'in odasına aldım. Biraz sonra namaza başlamak üzere kesif (kalabalık) bir cemaatle, Saray'ın salonunda Diyanet Reisi Şerefeddin Yaltkaya, Ata'mın sandukasının başına geçti ve bende arkasında durmakta idim. Şerefeddin Yaltkaya'nın işareti üzerine, yüksek sada ile namaza başlamak üzere iken, Allah için namaza, Meyyit için duaya, Uyun imama, ey hazirun!

⁸⁶¹İ. Bozdağ(2004). *Kürt isyanları*. İstanbul: Truva Yayınları, s. 19.

Diyanet Reisi, yüksek sada ile: Tanrı uludur diye namaza başladı ve bende o tekbirleri alarak yaşlı gözlerimle sevgili Ata'ma son vazifemi ifa ettim".⁸⁶²

Yaltkaya, Atatürk'e karşı yerine getirilen ulvi görevde Türkçe tekbir ile ana dilde ibadet uygulamasına verdiği desteği pratikte de göstermiştir. Ana dilde ibadet çalışmaları sırasında Yaltkaya gibi din adamlarının tutumları uygulamaların tabanda kabul görmesine etkili olmuştur.

Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün vefatından sonraki dönemde Türkçe ezan uygulaması titizlikle yerine getirilmiştir. 26 Haziran 1941'de çıkartılan 4055 nolu yasanın 526. maddesi ile Arapça ezan ve kamet okuyanlara üç aya kadar hapis veya 10 liradan 200 liraya kadar para cezası verilmesi yasallaştırılmıştır⁸⁶³. Ancak halktan gelen bazı tepkiler ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada artan demokratikleşme eğiliminin Türkiye'ye yansımaları üzerine 1945'ten itibaren başta Türkçe ezan olmak üzere ana dilde ibadet uygulamalarında bir çözülme görülmüştür. Bu doğrultuda 2 Aralık 1947 günü yapılan CHP'nin VII. genel kurulunda tüzük maddelerinde çarpıcı bir değişikliğe gidildi. Partinin laiklik içerikli maddesinde yer alan dini metinlerin yabancı dillerin tesirinden kurtarılması ile ilgili kısım çıkartılarak, yerine partinin milliyetçilik anlayışını tarif eden yeni bir madde eklendi⁸⁶⁴. Türk siyasi hayatına 1948'de katılan Hikmet Bayur'un Millet Partisi de, parti programının 12. maddesine her ferdin inancını istediği dilde yapabileceği hükmünü ilave etmiştir⁸⁶⁵.

Laikliği daha yumuşak bir zemine oturtma gayretlerine önem verildiği 1940'lı yılların ikinci yarısında Türkçe ibadet uygulamalarına karşı bazı beklenmedik sivil tepkiler de görülmüştür. Bunlardan en dikkat çeken, 4 Şubat 1949'da gerçekleşmiştir. Milletvekili görüntüsü vererek TBMM'ye giren Ticani tarikatına mensup iki şahıs kanun görüşmeleri esnasında Arapça ezan okumuşlardır⁸⁶⁶. Bu beklenilmedik hadise milletvekillerinin büyük çoğunluğunda şaşkınlığa yol açmıştı. Olayın elebaşları savunmalarında eylemi hiçbir grubun teşvik ve tesiri altında kalmadan

⁸⁶²H. E. Cengiz(1962). *Yaşanmış olaylarla Atatürk ve Müzik Riyaset-i Cumhur ince saz heyeti şefi Binbaşı Hafız Yaşar Okur'un anıları(1924-1938)*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları, s. 124, 125. Yaşar Okur hatıratında, Atatürk'ün cenaze namazını eda ederken Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı olduğunu belirtmiştir. Hâlbuki o dönemde Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkan yardımcısı idi.

⁸⁶³B. Daver(1955). *Türkiye Cumhuriyetinde layiklik(laiklik)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 171.

⁸⁶⁴Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 43.

⁸⁶⁵Vicdanını Kurtaran Yurtseverdir, Millet Partisinin Programı (3 Haziran 1948). *Akın*, Sayı: 37-39, s. 1.

⁸⁶⁶Meczuplar Dün Mecliste Arapça Ezan Okudu (5 Şubat 1949). *Vakit*, Sayı: 11867, s. 1.

gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir⁸⁶⁷. Henüz 1949'da yaşanan olay hafızalardan silinmeden Milli Mücadele'nin önde gelen kahramanlarından Mareşal Fevzi Çakmak'ın 12 Nisan 1950'de gerçekleştirilen cenaze töreninde başka bir olay daha cereyan etmiştir. Törene katılanların büyük bölümü Arapça tekbirler eşliğinde Fevzi Çakmak'ın gömülmesini istemişlerdir. Bunun üzerine törende arbede ve taşkınlık yaşanmıştır. Laik çevreler ise yaşanan bu son gelişmeyi Atatürk devrimlerine karşı yapılmış bir saygısızlık olarak nitelendirmiştir⁸⁶⁸.

Yaşanan çeşitli gelişmelerin ardından Türkiye'de iktidarın yeni sahibi olan muhafazakâr kimlikli Demokrat Parti, ezanın tekrar Arapça okunmasını sağlamak amacıyla Meclise bir yasa teklifi sundu⁸⁶⁹. CHP milletvekillerinin tamamının da Demokrat Parti'nin sunduğu kanun teklifine Mecliste evet oyu kullanmasıyla sağlanan konsensüs ortamında, ezanın tekrar Arapça okunması yasal hale getirilmiştir.

1.2.3. Türkçe Hutbe Uygulaması

Laik Cumhuriyet'in, sosyal realitelerle uygunluk gösterip göstermediği tartışma konusu yapılan Türkçe ezan uygulaması, 18 yılın ardından nihayete erse de, aynı son Türkçe hutbe uygulaması için geçerli olmamıştır. Türkçe hutbe devriminin kökeni II. Meşrutiyet Dönemi'ne dayanmaktadır. Fakat hali hazırda ülkemiz camilerinde hutbelerin Türkçe okunması Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen politikaların bir ürünüdür⁸⁷⁰. Cumhuriyet'in ilanından sonraki ilk Türkçe hutbe, 24 Kasım 1924 Cuma günü Müfid Efendi tarafından son halife Abdülmecit'in makamına geçişi sırasında irat edilmiştir. Ne var ki, Müfid Efendi'nin okuduğu hutbenin her bölümünü Türkçe olarak kabul etmek olanaksızdır. Müfid Efendi hutbenin dua ve salâvat kısımlarını yine Arapça olarak okumuştur⁸⁷¹. Cumhuriyet'in ilk yıllarında TBMM'ye bazı milletvekillerince sunulan teklifler, Göztepe imamı Cemalettin Efendi'nin Türkçe ibadet teşebbüsü ve Atatürk tarafından Türkçe Kur'an çalışmalarının başlatılması hutbelerin ana dilde okunmasının önünü açan gelişmeler olarak tarihe

⁸⁶⁷ H. H. Ceylan(1996). *Kemalizmin Türkçe ezan hikâyesi*. İstanbul: Rehber Yayıncılık, s. 245.

⁸⁶⁸ İnkılabata Sadakat ve Hürmet (14 Nisan 1950). *Cumhuriyet*, Sayı: 9218, s. 3.

⁸⁶⁹ Meclis, Arapça Ezan Yasağını Kaldırdı (17 Haziran 1950). *Cumhuriyet*, Sayı: 9288, s. 1; Bütün Vatandaşlar Ezanı İstedikleri Dilde Okuyabilecekler (17 Haziran 1950). *Son Saat*, Sayı: 322, s. 1.

⁸⁷⁰ Halkın anlaması amacıyla hutbelerin Türkçe okunmasına dair ilk makale II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kazanlı Halim Sabit (Şibay) tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazanlı Halim Sabit(1324). Hutbelere dair: Kablelbise hutbe, *Sırat-ı Müstakim*, 1(6), s. 88, 89.

⁸⁷¹ Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 44.

geçmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı 1926 yılının sonlarına doğru beş uzmandan oluşan bir komisyon meydana getirmiştir. Bu komisyonun gayretleri neticesinde örnek teşkil etmesi amacıyla 58 tane Türkçe hutbe belirlenmiştir. Belirlenen bu hutbeler üzerinde Atatürk ve Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi müşterek bir çalışma yürütmüştür. Bazı hutbelerin içerik olarak yetersiz bulunması üzerine komisyonun hazırladığı listeden çıkarılmış ve geriye 50 Türkçe hutbe kalmıştır. Bu hutbelerin konuları ağırlıklı olarak temel dini meseleler, sosyal hayatta yaşanan olaylar, ticari ilişkilerde dikkat edilmesi gereken hususlar ve vatan sevgisi üzerine olmuştur⁸⁷². Diyanet İşleri Başkanlığı yönetim kurulu azası Ahmet Hamdi Akseki'nin gayretleriyle 50 hutbe bir araya getirilerek kitaplaştırılmıştır⁸⁷³. Yeni Türk harflerinin kabulünden sonrada bu kitap risale şeklinde basılarak il ve ilçe müftülüklerine, camilerdeki imam ve hatiplere ulaştırılmıştır⁸⁷⁴.

Hutbelerin Türkçe okunmasına dair 1927 yılının Aralık ayında oluşturulan talimatname konuyla ilgili yapılmış ilk ciddi yasal düzenlemedir. Talimatnameye göre, hutbelerin sadece nasihat bölümleri değil ayet ve hadislerde Türkçe okunacaktı⁸⁷⁵. Talimatnamede yer alan bu hüküm günümüz içinde geçerlidir. Ülkemizde tüm metni Türkçe olan ilk hutbe 5 Şubat 1932 Cuma günü İstanbul Süleymaniye Camisinde Sadettin Kaynak tarafından okunmuştur⁸⁷⁶. Yaşanan politik gelişmelerin tesiriyle de Sadettin Kaynak'ın bu uygulaması ilerleyen yıllarda hiçbir zaman büsbütün hayata geçirilmemiştir. Hutbelerin büyük bir bölümü Türkçe okunsa da ayet ve hadis kısımları Arapça okunmuştur. Tek parti döneminde Türkçe hutbe konusunda en fazla sorumluluk üstlenen din görevlilerinin başında Şerafettin Yaltkaya gelmiştir. Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı olduğu dönemde “Va’zlar” ve “Hatiplik ve Hutbeler” isimli iki kitap kaleme almıştır. Bu eserlerde yüzün üzerinde Türkçe hutbe mevcuttur. Yaltkaya, Hazreti Muhammed'in ilk hutbesini, Hazreti Ebubekir, Hazreti Ömer ve Hazreti Ali'nin bazı önemli hutbelerini Türkçe'ye çeviren ilk din görevlisi olmuştur⁸⁷⁷. Yaltkaya, hutbe okuyan imam hatipte ve onun hitabetinde bulunması gereken özellikleri şu sözlerle ifade etmiştir:

⁸⁷²E. Ş. Usta(2005). *Atatürk'ün Cuma hutbeleri*. İstanbul: İleri Yayınları, s. 21.

⁸⁷³N. Yazıcı(1999). Osmanlı son döneminden Cumhuriyete hutbelerimiz üzerine bazı düşünceler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı(Cumhuriyet'in 75. yılına armağan), s. 215.

⁸⁷⁴Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Adapazarı il müftülüğüne 117 adet yollanan Türkçe hutbe kitabının din görevlilerine ulaştırılmasına dair talimatın yer aldığı belge için bkz. BCA(18 Aralık 928). 051. 0014. 119. 231. İlgili belge EK-18'de mevcuttur.

⁸⁷⁵Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 45.

⁸⁷⁶Zengin, 2015, **a.g.k.**, 76.

⁸⁷⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 17-86.

*“Hatiplik insan topluluklarını her hangi maksada doğru sözle kazanma sanatıdır. Hitabet, hususiyle dini hitabet, insanların dünya ve ahiret menfaatlerini temine matuf olduğundan ve hatibin sözlerini hulus-u niyetle söylediğinde kimsenin şüphesi bulunmadığından bunlarda burhan aramaya lüzum yoktur. Hatip, söz arasında kullandığı kesin delillerini bile bir jeometri davası ispat eder gibi sırf mantiki şekilde söylemez. Güzel sözler alarak bunun katılığı hissettirmemesi lazımdır. Delillerinin daima kati olması lazım değildir. Bu sanatta zımni delillerde kullanılır. Hutbe esnasında işaretlerin de hüsn-ü tesiri olabilir. Hatip sözlerini teyit için el, yüz işaretleri de yapar. Fakat bunda ifrata varmamak ve tabilikten ayrılmamak icab eder”.*⁸⁷⁸

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkçe hutbe uygulamalarında genel anlamda başarılı neticeler alınmıştır. Bu başarıda Diyanet İşleri Başkanlığı veya başkan yardımcılığı yapmış olan Rifat Börekçi, Şerafettin Yaltkaya ve Ahmet Hamdi Akseki’nin gayretlerinin önemli etkisi olmuştur.

1.2.4. Türkçe Namaza Dair Yapılanlar

Türkçe ibadet konusunun en hassas kısmı, namazların tercüme edilmiş ayetlerle okunması idi. Türkçe namazı kendi ifadesiyle “efkâr-ı umumiye” benimsetmenin oldukça zor olacağı Atatürk tarafından da biliniyordu⁸⁷⁹. Bu yüzden Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkçe namaz konusunda daha itiyatlı bir yaklaşım sergilenmiştir. İslam Tarihi’nde de yaşanmış olaylara bakıldığında zaman, Müslümanlar arasında ekseriyet itibarıyla Arapça dışında başka bir dille namaz kılınmasına sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak İmam-ı Azam ve Gazali, bazı namaz surelerinin ve tekbirin “anlam kayması yapılmadan” Arapça haricinde başka dilde okunabileceğini (elsine-i saire) vurgulamışlardır.

Türkçe namaz konusundaki tartışmaların odak noktası, Arapça dışında başka bir dille okunan ayetlerin Kur’an-ı Kerim’den sayılıp sayılamayacağı üzerine olmuştur⁸⁸⁰. II. Meşrutiyet Dönemi’ne kadar Türkçe namaza dair içtihad noktasında

⁸⁷⁸Yaltkaya, 1946, a.g.k., 5, 6.

⁸⁷⁹TİTE, 1961, a.g.k., Cilt: 2, 89.

⁸⁸⁰M. S. Şimşek(1998). *Fatiha suresi ve Türkçe namaz*. İstanbul: Beyan Yayınları, s. 106.

hiçbir adım atılmamıştır. Bereketzade Safvet 1908’de hutbenin nasihat kısmının ana dilde okunmasında bir sakınca olmadığı gibi namazda da bazı surelerin Türkçe okunduğu takdirde ibadetin yerine getirilmiş olacağını ifade eden bir yazı kaleme almıştır⁸⁸¹. Çok geçmeden benzer görüşler Mehmet Bahaeddin tarafından da dile getirilmiştir⁸⁸². Bu düşünürlerin en önemli referans kaynağı özellikle İmam-ı Azam’ın konuya dair verdiği fetvalar olmuştur. Namazın Türkçe olarak eda edilmesi konusu derinliğine düşünüldüğünde, İmam-ı Azam’ın hangi ortamda yukarıda ifade edilen fetvaları verdiği üzerinde uzun uzadıya düşünülmesi gereken bir meseledir. Ayrıca Türkler gibi yüzyıllar önce İslamiyet’i kabul etmiş bir millet için kendi diliyle namaz kılma hakkında XX. yüzyılda yeni bir çıkarsıma yapmanın doğruluğu üzerinde de durulması gerekmektedir. Türkçe namaz meselesi Cumhuriyet öncesinde Türkçe Kur’an-ı Kerim ve hutbe tartışmalarının gölgesinde kalmış ve her yönüyle ele alınamamış bir konu olmuştur.

Şeyh Ubeydullah Efendi’nin II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Türkçe ibadet çıkışı ve konu ile ilgili risalesine ilaveten⁸⁸³, Şerafeddin Yaltkaya ve bir kaç düşünürün daha makalesi⁸⁸⁴ dışında Cumhuriyet öncesinde Türkçe namaza dair pratikte bir gelişmeye rastlamak pek mümkün olmamıştır. Ubeydullah Efendi ve Yaltkaya, İslam Tarihi’ndeki uygulamaları göz önünde bulundurarak, “*asıl önemli olan Kur’an’ın lafzı değil manasıdır*” düşüncesini savunmuşlardır⁸⁸⁵. Yaltkaya’nın Türkçe namaza dair düşüncelerini ifade ettiği ilk eser “Tarih-i Kur’an-ı Kerim” isimli kitabı olmuştur. Yaltkaya, Kur’an-ı Kerim’i bir lisana bağlı kalarak okumanın namazda dahi çeşitli zorluklar çıkaracağını ileri sürmüştür. Kıraat ihtilaflarının ibadetin özünü zedelemeyeceğini şöyle dile getirmiştir:

“Şehit Ali Paşa Kütüphanesi fihristine İhtalafü’l Kurra namıyla yazılmış olan başsız bir kitabede müellif nühattan Ebü’l-Feth el-Meragi’nin üstadı el-İmamü’l Hadi Ebu Abdillah Muhammed b. el-Heysam’dan naklen kendisine yedi vecih üzere Kur’an-ı Kerim’in inzali yüsri ve tevess’

⁸⁸¹Bereketzade Safvet(12 Şubat 1324). Hutbelere dair, *Sıratı Müstakim*, 2(27), s.9, 10.

⁸⁸²Mehmet Bahaeddin(22 Mayıs 1330). Makam-ı ifta’nın bir fetvası münasebetiyle, *İslam*,1(9), s. 261-266.

⁸⁸³Şeyh Ubeydullah Afgani(1331). *Kaym-i cedit*. İstanbul: Dersaadet Matbaası.

⁸⁸⁴Yaltkaya, 1326ı, **a.g.k.**, 21-25; Yaltkaya(1327f). Kısas-ı Kur’ani’dan, *Hikmet*, 4(2), s. 3, 4; Cahız(1329). İslamiyet’in inhitatının bazı sebepleri, *Bilgi*, (Çev: Şerafettin Yaltkaya), 1(2), s. 173.

⁸⁸⁵A. Manaz(1995). *Atatürk reformları ve İslam*. İzmir: Akademi Kitabevi, s. 218.

*hikmetine mebnidir demiş olduğunu yazıyor ki, tenvir te'kid için bunu söylemeyi ifadeden hali görmedim".*⁸⁸⁶

I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında ise Türkçe namaz konusuna en fazla değinen aydın Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in özellikle 1918'de kaleme aldığı "Vatan" şiiri bu konuda oldukça önemlidir⁸⁸⁷. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra başlayan ana dilde ibadet tartışmaları sırasında da Türkçe namaz, Kur'an-ı Kerim ve hutbeye dair yapılan değerlendirilmelerin gölgesinden kurtulamamıştır. Bu dönemde tam tercüme edilmiş bir Türkçe Kur'an-ı Kerim'in bulunmaması namazın nasıl Türkçe icra edileceği tartışmalarını iyice çıkmaza sokmuştur. Ana dilde ibadet tartışmalarını düzlüğe çıkartmak için Atatürk ve devrimci kadrolar ise 1925'ten itibaren Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tefsir ve meali ile ilgili faaliyetleri titizlikle takip etmişlerdir. Namazın ana dille yerine getirilmesi konusunda, Cumhuriyet hükümetlerine referans teşkil edecek ilk ifade 1923'te Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından beyan edilmiştir. Hamdullah Suphi Tanrıöver, namaz dâhil olmak üzere Türkçe ibadetin dini sahada yapılması tasarlanan yenileşme hareketlerinin kaçınılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekmiştir⁸⁸⁸. 1924, 1926 ve 1932 Ramazanları ana dile ibadet ve Türkçe namaz konusunda hareketliliğin yaşandığı önemli zaman dilimleri olmuştur. Bu sırada ana dilde ibadet konusunda yaşanan dikkat çekici bir gelişmede "Dini Islahat Beyannamesinin" yayınlanması olmuştur. Şerafettin Yaltkaya'nın da içlerinde yer aldığı Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi'ndeki hocaların bazıları tarafından hazırlanan manifesto niteliğindeki belge, bir şekilde Türk basınına sızdırılmıştır. Atatürk, beyannamenin hazırlanış zamanını yanlış bulduğu gibi kapsamının da abartıldığını düşünmüştür. İçeriğinde ayetlerin namazda Türkçe karşılıkları ile okunmasına da yer ayıran dini ıslah beyannamesi geniş kitleler tarafından pek de tasvip edilmemiştir. Dini ıslah beyannamesi şu maddelerden oluşmuştur:

1. Demokrasi sahasında tecelli eden muazzam Türk İnkılâbı, lisani, ahlaki, hukuki, iktisadi bütün içtimai müesseseleriyle başlıca iki manzara gösteriyor. Birincisi bütün içtimai müesseselerin amelileşmesi. İkincisi, Bütün içtimai müesseselerin millileşmesi. Binaenaleyh cemiyetimizin hayatında ilme ve malukata ait olan bütün

⁸⁸⁶Yaltkaya, 1332, a.g.k., 40.

⁸⁸⁷Fevziye Abdullah Tansel(1989). *Şiirler ve halk masalları Ziya Gökalp-1*. Ankara: TTK Yayınları, s. 119.

⁸⁸⁸H. S. Tanrıöver(2000). *Dağ yolu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, III. Bölüm, s. 198, 199.

mevzular aklın ve ilmin salahiyati ile idare edildiği gibi milli hayata ait olan bütün faaliyetlerde inifadçılıktan kurtulmakta ve mili tesanüde dâhil olmaktadır. Türk inkılabı lisanında, ahlakta, hukukta, iktisatta, sanatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdini ilmin makuliyetinden ve milli hayatının feyzinden almıştır.

2. Din de içtimai bir müessesedir Diğer içtimai müesseseler gibi hayatın zarururetlerine katlanmak, tekâmülün seyrini kovalama mecburiyetindedir. Bu tekâmül gerçi dinimizin tabiat-ı esasiye haricinde olmayacaktır. Fakat bununla dinimizin ilmi, iktisadi ve bedii emirleri her ne olursa olsun bütün eski şekillere ve eski örflere merbut ve tekâmül kudretinden mahrum kalacağını düşünmek hatadır. Binaenaleyh Türk demokrasisinde din de muhtaç olduğu inkişafı ve hayatiyeti göstermelidir.

3. Böyle bir ıslahat imkânı mevcut olmakla beraber bunu sırrilerin la-akli ve fevri olan tesirlerinden beklemek bugün cemiyetin şartlarına göre bir imkânsızlıktır. Dini hayat da ahlaki ve iktisadi hayat gibi ancak ilmi tefekkürler ilmi usullerle bast ve ıslah edilmelidir ki diğer müesseselerle hemahenk bir surette hususi ve şahsi feyzini verebilsin. Bu ıslahat için encümenimizin tasavvur ettiği tedbirler şunlardır:

4. Evvela ibadetin şeklinde: Mabetlerimiz temiz, muntazam, kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi terviç edilmelidir. Bu dini ıslahatın, ibadete ait olan sıhhi şartıdır. Saniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil mektub ve muharrer olarak dahi istimal edilebilmelidir ve mabetlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır.

Salisen ibadetin sıfatında: İbadetlerin son derece bedii, müheyyic, deruni bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usul dairesinde tağanniye müstait müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlerde musiki aletlerinin kabulü dahi lüzum gelir. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asri ve enstrumantal musikiye kat'î ihtiyaç vardır.

Rabian ibadetin fikriyatında: Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet kıraatten ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan mahiyet doğrudan doğruya ilmi yahut iktisadi fikirler değil, doğrudan doğruya dini olan kıymetler ve muakelelerdir.

Bunu verebilecek insanlar hitabete muktedir din feylosoflarıdır. Bu mertebede hatiplerimiz İlahiyat Fakültesi vasıtasıyla kâfi miktarda yetişinceye kadar hariçte mevcut olan din mütefekkirlerinden ve din feylosoflarından istifade etmek lazımdır. Bunlar haricinde yapılacak hizmet din edebiyatının ve din felsefesinin tesisidir. Bu maksadı eski şekil ile doğrudan doğruya tasavvuf temin edemez. Asıl mühim olan şey ne Kur'an-ı Kerim'in Türkçesi ne de bu Türkçesinin tasnif ve tensik edilmiş şeklidir. Mühim olan şey Kur'anın ve İslam dininin beşeri ve mutlak mahiyetini gösteren felsefi bir rü'yettir. Şimdiye kadar bu yapılamamıştır. Kur'an-ı Kerim'in bu gözle görülüp kuvvani bir zekâ ile anlaşılmadıkça akl-ı mahz ve mantık-ı mücerret ile anlaşılmaz. Bütün ıslahatın tahakkuku için ilmi bir merkez tarafından vücuda getirilecek olan tatbikat projesinin ihzârı lazım gelir. Bu ilim merkezi İlahiyat Fakültesi'dir. Türk inkılabı bu fakülteyi vücuda getirmekle bu ihtiyacı tesbit etmiş oluyor. Fakültemiz üç senelik ilmi tedrise tecrübeleri neticesinde Türk cemiyeti için hayırlı ve şerefli olacağına kani bulunduğu bu ıslahat kanaatine vasıl olmuştur⁸⁸⁹.

Dini ıslah beyannamesi yayınlandıktan kısa süre sonra sahiplenenin pek olmadığı bir belgeye dönüşmüştür. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Fuat Köprülü dışında beyannameye iradesiyle imza attığını söyleyen kimse çıkmamıştır. Devrimler karşısında her zaman destek veren bir tutum takınsa da Yaltkaya, yaşamının sonuna kadar dini ıslah beyannamesi ile ilgili konuşmamayı tercih etmiştir. Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı görevinde bulunurken müşavere heyeti azalığına atadığı Yusuf Ziya Yörükân, 1947'de kendisiyle dini ıslah beyannamesi hakkında yapılan bir röportajda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu hususta bir şey söyleyemem. Bu suali Fuad Köprülü ile İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na tevcih etmeniz doğru olur. Yalnız şunu söyleyebilirim ki, İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halid, Halil Nimetullah, Mehmed Ali Ayni, Şerafeddin, Hüseyin Avni Beylerin ve benim müsveddeden haberimiz bile olmadığına emin olabilirsiniz”.⁸⁹⁰

⁸⁸⁹İ. Kara(2011). *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, Cilt: 2, Ek-9, 10, s. 1150-1152. Dini ıslah beyannamesi, Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi'nde ele alınmadan önce bir taslak olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından hazırlanmış ve Milli Mecmua'da yayınlanmıştır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun hazırladığı haliyle beyanname hakkında bilgi edinmek için bkz. İsmail Hakkı (15 Mayıs 1928). Anketimiz, Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık, *Milli Mecmua*, Sayı: 110, s. 4773.

⁸⁹⁰Dini İnkılap ve İslahat Hakkında(1947). *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, 2(73), s. 137.

Ana dilde ibadet çalışmalarının en sönük halkasını teşkil eden Türkçe namaza dair III. Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki önemli bir girişimde bulunmuştur. Ahmet Hamdi Akseki “Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri” isimli bir eser yayınlamıştır⁸⁹¹. Bugün dahi itibar gören bu eserin basımı zamanla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılmıştır. Ahmet Hamdi Akseki’nin eseri kadar rağbet görmeseler de benzer iki çalışmaya Atatürk’ün sağlığında da rastlanmıştır. Din görevlileri olan Ahmet Nuri ve Mehmet Şakir Beyler 1934 yılında bazı namaz surelerinin Türkçe karşılıkları ile ilgili iki kitap kaleme almışlardır⁸⁹². Türkiye’de 1940’lı yıllarda başta Ayet-el Kürsi ve Fatiha olmak üzere namaz surelerinin Türkçe anlamlarına yönelik kitaplar yazılmaya devam edilmiştir. Besim Atalay’ın başını çektiği kimi aydınlar 1940’lı yılların ikinci yarısında, namaz dilinin millileştirilmesi sorunsalını basın aracılığıyla gündeme taşımışlardır⁸⁹³. Bu konuda öne çıkan yayın organlarından biri de “dini hürmetkârlık” ile Kemalist milliyetçilik arasında gel gitler yaşamış Çınaraltı Dergisi olmuştur. Derginin 1940’lı yılların ikinci yarısında yayınlanmış sayılarında ibadet dilinin millileştirilmesi ile ilgili birçok makale yayınlanmıştır⁸⁹⁴.

Tek parti döneminde Müslümanlar dışında Türkiye’de yaşayan Hristiyan ve Museviler de ibadetlerinde Türkçe’yi kullanmaya başlamışlardır⁸⁹⁵. Ancak bu uygulamalar günün koşullarından kaynaklanan geçici nitelikteki etkinlikler olmuştur.

Türkçe namaz konusunda Cumhuriyet’in ilk yıllarında tarihin hiçbir döneminde yapılmadığı kadar girişimde bulunulsa da somut bir neticeye ulaşıldığını söylemek mümkün değildir. Kamuoyunun bu konuyu hiçbir zaman kabul eder bir tavır takınmaması, meselenin pratiğe dökülmesinde bazı zorlukların bulunması ve çoğu din görevlisinin gelişmeler karşısında suskun kalışı devrimci kadroların Türkçe namazla ilgili beklediği sonucu alamamalarına yol açmıştır.

⁸⁹¹A. H. Akseki(1949). *Namaz surelerinin Türkçe tercüme ve tefsiri*. İstanbul: Hilal Kitabevi.

⁸⁹²Jasckhe, 1972, **a.g.k.**, 47.

⁸⁹³B. Atalay(12 Nisan 1949). Türkçe Kur’an meselesi, *Yeni Sabah*, Sayı: 3610, s. 2.

⁸⁹⁴C. Arslan(2011). Çınaraltı, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*. (Ed: T. Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 4, s. 581.

⁸⁹⁵Cumhuriyet’in ilk yıllarında Hristiyan ve Musevilerin mabetlerinde ibadet dili olarak Türkçe’yi kullandıklarına dair basında çıkmış haberlere örnek olarak bkz. Elazığ’da Süryani Kilisesi, Bütün Dualarını ve Vaazlarını Öz Türkçe ile Yapıyor (2 Nisan 1937). *Cumhuriyet*, Sayı: 4627, s. 5; İzmir Musevileri Türkçe Konuşacak (29 Mart 1937). *Cumhuriyet*, Sayı: 4623, s. 1.

1. 3. Şerafettin Yaltkaya'nın Türkçe İbadet Konusundaki Fikirleri ve Çalışmaları

Ülkemizde ana dilde ibadet ya da din dilinin millileştirilip sadeleştirilmesi tartışmaları II. Meşrutiyet Dönemi'nden başlayarak yoğunluk kazanmıştır. Şerafettin Yaltkaya da bu tartışmalara II. Meşrutiyet Dönemi'nde dâhil olmuştur. Yaltkaya, ana dilde ibadet tartışmaları esnasında fikirlerine müracaat edilen din bilginlerinin başında gelenlerindendir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde aydınlar Cumhuriyet Dönemi'nde ise devlet adamları Yaltkaya'nın konuya dair düşüncelerinden istifade etmişlerdir. Yaltkaya, bu konuda önemli olanın Allah'a ibadet etmek olduğunu ve İslamiyet'te ibadetin tek bir dile hapsedilmeyeceğini ileri sürmüştür. O'na göre, İslamiyet lisana değil mana ve niyete önem vermiştir.

Yaltkaya ana dilde ibadet tartışmalarına ilk olarak küçük çaplı tefsir ya da meal çalışmalarıyla katılmıştır. İslam âlimi Fahr-i Razi ve O'nun tefsiri hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Yaltkaya, Fahr-i Razi'yi Kur'an-ı Kerim'e dair Türkçe meal ve tefsir çalışmalarının önderliğini yapan eşsiz bir bilgin olarak tanımlamıştır⁸⁹⁶. Fahr-i Razi ve Kopernik'in uygarlık geliştikçe Kur'an-ı Kerim'in büyüklüğünün anlaşılacağına dair düşüncelerini desteklemiştir. Bu yüzden Yaltkaya, bilim ve teknolojinin daha da üstün bir gelişme göstermeden Kur'an-ı Kerim'in tefsirinin hakkıyla yazılamayacağını ileri sürmüştür⁸⁹⁷. Türkçe Kur'an çalışmalarında Fahr-i Razi'nin izlediği yöntemi ise şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Fahr-i Razi allamesinin yaptığı Kur'an tefsirinin kıymeti beşeriyeti medeniye tekâmül ettikçe, fen ulûmları geliştikçe anlaşılacaktır. Şems düzeneği keşif edildikçe Kur'an'da yer alan şemsiye ayetleri daha bir değer bulmuştur”.*⁸⁹⁸

Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'nde namaz surelerinin mealine dair çeşitli yazılar kaleme almıştır. İbn Sina'nın İhlâs Suresine dair Arapça yazılarını Türkçe'ye tercüme ettiği çalışmanın giriş ve sonuç bölümlerinde, ana dilde ibadete dair fikirlerini Cumhuriyet'in ilanından 13 yıl önce hiçbir çekince göstermeden dile getirmiştir. Yaltkaya, Kur'an-ı Kerim'in mutlak tefsirinin mümkün olmadığını, İbn Sina gibi bir

⁸⁹⁶Yaltkaya, 1326f, a.g.k., 1502.

⁸⁹⁷Yaltkaya, 1326f, a.g.k., 1500.

⁸⁹⁸Yaltkaya, 1326f, a.g.k., 1501.

bilginin dahi yaptığı tefsirin uygarlığın gelişmesiyle geçerliliğini yitirebileceğini ve her asırda yeni meal ya da tefsir yazmanın gerekebileceğini ifade etmiştir:

“Yunanistan usul-ı felsefeyesinin me’haz ve menşeiini tahkik etmeyeceğiniz lakin maat-teessüf şunu söylemek isteriz ki, bugün bile ilm-i tefsir ilm-i tevhit celail-i ulumu İslamiyedeki şezerat felsefeye Yunanlılardan tevariüs edilmiş olan an’anat-ı bi manadır. Bin seneden beri asla ıslah edilmeyen kitaplarımız zekâmızın hala nazariyat-ı kadime içinde boğup mevte mahkûm etmektedir. Asr-ı hazır medeniyetin müesser irfanından olan ilmin amele tatbiki yani söze hayat vermek şarkta pek az nazar-ı itibara alınmış, daha doğrusu mahiyet-i amel hakkıyla takdir olunmamıştır. İşte bu nazariyatın bizde en ileri müessislerinden olan İbn-i Sina’da bir padişahın pek çok kitabı nefise ve nadire-yi havi olan kütüphanesinde her gün doya doya mütalaaya muvaffakiyet bahtiyarlığa nail olmağla günden güne malumatı tevsi ediyor. Tevsi ettikçe büyük bir iştiaqla çalışıyordu. Öyle ki, bu bahtiyarlıktan uzak kalan şehir Fergana’yı dahi artık geçiyordu. Fakat amel ile tetviç olunmayan bu mutalaat-ı nazariye asıl maksadı temin ediyor muydu? Heyhat!

Yalnız kendisinden bin sene evvel yetişmiş olan Yunan feylesoflarına hayrul halef yapıyordu. Mamefih biz bugün bu nazariyat vadilerinde racil olduğumuzu görmemek küstahlığında bulunmuyoruz. Şarkta olduğu kadar garp Darülfünunlarında da külliyyatı senelerce ittihaz olunan feylesofumuz İbn-i Sina’nın tahrir eylemiş olduğu resailden (tefsiri sure-i İhlâs) nam eserini tasrifat-ı lazıma ile lisanımıza tercüme ediyorum. Ta ki ebnay-ı lisanımızca da, bu büyük zekâ, sure-i şerife-i mezkurenin ilhamat-ı kutsiyesi anlaşılsın. Şunu da ilave etmek isterim ki, felsefe daima tebdil muharrik edebilir. Her şeyde bir ledünniyet aramak mümkün olduğundan bir taşın sükûtundan bile bir destur çıkarılır. Belki kâinatta her hadise bir nispet-i dâhilinde vuku bulmakta olduğundan beşeriyeti edvar tekâmülünde bu kavanin-i tabiyeden her hangisine atf-ı ehemmiyet ederse felsefede o noktadan takip olunur. Dehayı beşeriyetin icramı semaviyeye tekvinatı arziyenin natm ve müessiri olmak sıfatını atf ettiği zamanlarda ve mabetteki mezhabın şeklini gaipten vuku bulan ihbarata tevfiik için hendese

mesailinin en muğlâklıklarıyla uğraşanlar o vaktin feylesoflarıydı... Kadim ve ezeli olan kelam-ı ezeli ve vahyi semadanidir. Hakikati Kur’aniye her zaman sabit ve muallâ kalacaktır. Ancak büyük feylesofumuzun yazmış olduğu sure-i celile-i ihlâsın bizim için büyük bir kıymeti vardır”.⁸⁹⁹

Yaltkaya, ana dilde ibadet tartışmalarına Balkan Savaşları’ndan sonra pek katılmamıştır. Bu meselede bir süreliğine gösterdiği sükûnun temel nedeni hiç kuşkusuz Anadolu coğrafyasının art arda yaşadığı olumsuzluklar olmuştur. I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında Yaltkaya, bazı ayetlerin Türkçe tefsirini yapmıştır⁹⁰⁰. Bu çalışmalarındaki amaç olumsuz koşullarda halkı harekete geçirip moral desteği sağlamak idi. Yaltkaya, Cumhuriyet’in ilk iki yılında ise kelam ilmine dair yazılarında bazı ayetlerin Türkçe tefsirlerine yer vermiştir⁹⁰¹. Fakat 1930’lu yıllara gelindiğinde Şerafettin Yaltkaya, Türkçe ile ibadete destek veren din bilginlerinin en başında yer almıştır. Yaltkaya, ezan ve hutbenin Türkçe okunabileceği, namazın ise Türkçe’ye çevirisi yapılmış bazı ayetlerle kılınabileceğine dair 1934’te önemli bir makale kaleme almıştır. Hikmet Bayur’un ricası üzerine Yaltkaya’nın İsmail Hakkı İzmirli ile birlikte yazdığı bu kısa makale, ancak 1958’de iki müellifin ölümünden sonra yayımlanmıştır. Hikmet Bayur, ana dilde ibadet tartışmalarının tekrar başlamasıyla gördüğü lüzum üzerine Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli’nin makalesini Belleten Dergisi’nde Türk okuyucusuyla buluşturmuştur.

Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli’nin ortak çalışmalarında, hem ezanın Türkçe okunmasında hem de namazın Türkçe lisanla kılınmasında dinsel anlamda bir sakıncanın bulunmadığı şu şekilde dile getirilmiştir:

“Namazın başlangıcında dahi İmam Ebu Hanife’ye göre Arapçadan başka her hangi bir dille Allah zikredilerek mesela (Tanrı Uludur...) demek caiz olur. Çünkü Ala Suresinin 15. Ayetinde (Rabbinin adını anar anmaz namaza durdu) ayetiyle sabit olduğu vech üzere namazın

⁸⁹⁹Yaltkaya, 1326j, **a.g.k.**, 21-22.

⁹⁰⁰Yaltkaya’nın I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında Kur’an-ı Kerim’den bazı ayetlerin tefsirine yer verdiği makaleleri şunlardır: Yaltkaya(1326k). Kur’an, *Gündüz*, 4(59), s. 57, 58; Yaltkaya, 1327f, **a.g.k.**, ; Yaltkaya(1333). Oruca ait Ayat-ı Şerif, *İslam*, 5(54), s. 1059-1062; Yaltkaya, 1334, **a.g.k.**, ; Yaltkaya, 1337, **a.g.k.**,.

⁹⁰¹Şerafettin Yaltkaya’nın 1923 ve 1924 yıllarında İslam akaidine dair düşüncelerini açıkladığı ve bazı ayetlerin Türkçe tefsirini yaptığı makaleleri şunlardır: Yaltkaya, 1339, **a.g.k.**, 78-81; Yaltkaya(1340a). Mesele-i İla-2, *Mihrap*, Cilt: 1, Sayı: 5, s. 106-108; Yaltkaya(1340b). Mesele-i İla-3, *Mihrap*, Cilt: 1, Sayı: 5, s. 140-143; Yaltkaya(1340c). Mesele-i İla-4, Cilt: 1, Sayı: 6, s. 170-175.

*başlangıcından maksut olan, Tanrı'nın anılmasıdır. Bunun ise hiçbir dile ihtisası yoktur. Tanrı'yı her hangi bir dil ile anmak diğer bir dil ile anmaya müsavidir. İmamı Azam'ın şakirdlerinden Hasan bin Ziyad'dan rivayete göre, Acemce ezan okunduğu takdirde halk ezan okunduğunu anlayacak olursa bu caizdir, anlamayacak olursa caiz değildir. Çünkü ezandan maksat namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir”.*⁹⁰²

Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli ortak çalışmalarında, Kur'an-ı Kerim tek bir lisana indirgenerek okunmasının bazı problemlerin ortaya çıkmasına neden olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu düşünceden hareketle namazda surelerin Türkçe okunmasında ve hutbelerin halka Türkçe duyurulmasında İmam-ı Şafi dışında hiçbir İslam ulemasının aleyhte fetva vermediğini belirtmişlerdir:

*“Kur'an önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında Arabî değildi. Kesilen bir hayvanın kesildiği esnada çekilen besmele her hangi bir dille çekilmesi icma ile caiz olduğu gibi; namazda dahi her hangi bir dil ile olursa olsun Kur'anı kıraat caiz olmuş olur. Ebu Bekir Razi'ye göre Kur'anı bir dilden başka bir dile naklolunmak Kur'anı Kur'an olmaktan çıkarmaz. Yalnızca İmamı Şafiye göre Kur'anı namazda Arapça dışında başka bir lisan ile okumak caiz değildir. Bu konuda Hanefi imamları arasında bir ihtilaf söz konusu değildir. Netice: İmamı Azama göre Arapçadan başka her hangi bir dil ile namazın başlangıcında Tanrı'yı anmak namazın içinde Kur'anı ve kaidelerde teşehhütleri okumak ve Cuma günleri hutbe irat etmek caiz olur”.*⁹⁰³

İslam Tarihi'nde yaşanmış birçok olay hakkında bilgi sahibi olan Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli ana dilde ibadetin caiz olduğuna dair geçmişte yaşanmış bazı uygulamaları da referans olarak kabul etmişlerdir. Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli, Kur'an-ı Kerim'in Arapça dışında başka bir dille okunabileceğine dair İran Tarihi'nde yaşanmış bir olaydan söz etmişlerdir:

“İranlılar Selman'dan sonra Kur'anın birinci suresi olan Fatıha'yı Acemce yazıp kendilerine göndermelerini istemişler. Selman'da bu sureyi

⁹⁰²M. Ş. Yaltkaya ve İ.H. İzmirli(1958). Kur'anın Türkçe tercümesiyle namazda okunması, *Belleten*, 22(88), s. 602.

⁹⁰³Yaltkaya ve İzmirli, 1958, **a.g.k.**, 604, 605.

*Acemce yazıp kendilerine göndermiş ve bunlar dilleri Arapça'ya yatıncaya kadar Fatiha'yı Acemce okumuşlardır. İşte Ebu Hanife namazda Kur'an'ın Arapça'dan başka bie dil ile okunmasının caiz olduğunu bununla istidlal etmiştir”.*⁹⁰⁴

Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanlığı görevi esnasında ana dilde ibadet projesinin özellikle Türkçe hutbe ayağına büyük destek vermiştir. Yaltkaya, başkanlığı döneminde yayınlanan ilk kitabında, kendi dönemine kadar Türkçe hutbe ile ilgili yapılanları yeterli bulmayarak, imam hatipleri kılavuzluk etmesi amacıyla bir eser ortaya koyduğunu ileri sürmüştür:

*“Cuma günleri hatipler tarafından okunmak üzere Reisliğimiz ilk def'a 1927'de Türkçe bir hutbe mecmuası neşretmiş ve bunu 1936'da (Yeni Hutbelerim) adlı ikinci bir hutbe mecmuası takip eylemişti. Bunun gibi vaizlerimize kılavuzluk etmek üzere bir va'z mecmuası yazılmış lüzumu hissedilmiş olmakla bu ihtiyacı karşılamak için yazılmış olan Va'azlar'ın ilk kısmı bu isimle neşrolunmuştur. Va'azlar her şeyden önce bir program bir kılavuzdur”.*⁹⁰⁵

Yaltkaya Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde, Cumhuriyet Tarihi'nde o zamana kadar basılmış en hacimli Türkçe hutbe kitabını kaleme almıştır. Eserin içinde yer alan 76 hutbenin hepsi Yaltkaya'nın kendi kaleminden çıkmıştır. Yaltkaya'ya göre hutbeden asıl gaye lisan değil halkın anladığı dille irşad edilmesidir⁹⁰⁶. Yaltkaya, Cuma ya da bayram hutbelerinde hatibin minberden inmeden önce sadece “*Innellahe ye'mürü bil adli vel ihsani...*” ayetini Arapça okumasını yeterli bulmuştur. Hutbenin diğer kısımlarının Türkçe olarak okunmasında dinen bir mani olmadığını belirtmiştir.

Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde, İsmet İnönü namazın Türkçe eda edilmesi maksadıyla O'ndan bir çalışma yapmasını istemiştir⁹⁰⁷. Yaltkaya, kırk altı fazla namaz ayetinin Türkçe mealine dair kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yaltkaya'nın bu çalışmasına şahit olan Mustafa Asım Köksal, o

⁹⁰⁴Yaltkaya ve İzmirli, 1958, a.g.k., 604.

⁹⁰⁵Yaltkaya, 1944b, a.g.k., Önsöz.

⁹⁰⁶Yaltkaya, 1946, a.g.k., 16.

⁹⁰⁷İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı makamı ile olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Torun(2002). II. Dünya Savaşı yıllarında laiklik uygulamaları: Değişimin ilk işaretleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 29, s. 143-158.

yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde memuriyet vazifesini yürütmekte idi. Mustafa Asım Köksal, şifahi hatıratında Yaltkaya'nın kişiliği ve O'nun ana dilde ibadete bakışından şu sözlerle bahsetmiştir:

*“M. Şerafettin Yaltkaya'nın akidesi sağlam, Peygamberimize bağlılığı çok kuvvetli idi. Peygamberimizi salât ü selamsız, ashabını da diline almazdı. Hastalığının müsaadesizliğine rağmen son günlerine kadar namazını bırakmamıştır. Bazen güzel ve hikmetli bir söz söyler veya orijinal fikir beyan eder, sonra: Bu sadece kırk yıl kitabında yazar başka bir yerde bulunmaz derdi. Bu sözüyle de şunu demek isterdi: Benim gibi kırk yıl sürekli okuya okuya insanda hikmetli ve parlak düşünceler meydana gelir. Bunları hiçbir kitapta aynen bulmak mümkün değildir, ancak kırk yıl okuyuşun muhassalasıdır. Şerafettin Yaltkaya, İzmirli İsmail Hakkı ile birlikte, Kur'anın tercümesiyle birlikte namaz kılmaya fetva vermişlerdir. Kendisi bu işte kullanılmak üzere tercüme ettiği 46 kadar kısa sureyi de daktilo ettirme vazifesini şahsıma yaptırdı. Yaltkaya bir gün yanımdan geçerken, Asım Bey, bu tercüme işi hayırlı ise ne ala, Ama şayet vebali varsa ikimizde yandık buyurdu. Efendim ben sadece daktilo ediyorum deyince gülüp yoluna devam etti. Konuyla fetvaya dair bir gün yaptığımız bir sohbet, kendisinin Kur'an tercümesiyle namaz kılmadığını, şahsi bakımdan Türkçe ibadete kail olmadığını, bu fetvayı veriş sebebinin ileride, nesillerin Kur'anı unutmamalarını ve tercümesi ile olsun onunla alakalarının devamlılığını sağlamak olduğunu ifade etmiştir”.*⁹⁰⁸

Yaltkaya'nın Mustafa Asım Köksal'a daktilo ile yazdırdığı 46 namaz ayetinin Türkçe karşılıkları İsmet İnönü tarafından pek beğenilmemiştir. Tefsiri yapılan bu ayetler bir daha gündeme getirilmediği gibi akibetinin ne olduğu hakkında da kesin bir bilgi mevcut değildir⁹⁰⁹. Ancak Cumhurbaşkanı tarafından böylesine hassas bir konuda görevlendirilmesi Yaltkaya'nın fikirlerine müracaat edilen bir aydın olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁹⁰⁸C.A. Köksal(2007). *Mustafa Asım Köksal*. İzmir: Çağlayan Matbaası, s. 22, 23.

⁹⁰⁹D. Cundioğlu(1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 263.

Ana dilde ibadet projesinin Cumhuriyet Dönemi'nde en büyük mimarı ve uygulayıcısı Atatürk'tür. İsmet İnönü çok zorlu bir dönemde Cumhurbaşkanlığı yapsa da devrimlere bağlı kalarak ana dilde ibadet çalışmalarını sürdürmüştür. Şerafettin Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'nden başlayarak kaleme aldığı yazılarında Türkçe ibadete destekçi olmuştur. Yaltkaya'nın bu tutumu Mütareke yıllarında ve Atatürk Dönemi'nde de devam etmiştir. Fakat Yaltkaya'nın ana dilde ibadet çalışmalarına en fazla destekçi olduğu zaman Diyanet İşleri Başkanı yaptığı yıllardır. Atatürk'ten sonraki dönemde ana dilde ibadet çalışmalarının yürütülmesine konumu itibarıyla en çok sahip çıkan din adamı Yaltkaya olmuştur. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı sıfatıyla Türkçe ibadet çalışmalarını desteklemesi İsmet İnönü'nün bu alanda işini kolaylaştırmıştır.

Yaltkaya, Türkçe ibadete iki açıdan yaklaşmıştır. İlk olarak Kur'an-ı Kerim her şeyden önce lafz değil manadır ve ayetlerinin okunması bir lisan ile kısıtlanamaz. Arapça dışında başka bir dille Kur'an-ı Kerim'i okumak anlam kaymasına yol açmamaktadır. İslamiyet'in yüsr (kolaylık) prensibinden hareketle herkes lisanıyla Kur'an-ı Kerim ayetlerini okuyabilir. Bu birinci yaklaşım dışında Yaltkaya, ikinci olarak ana dilde ibadet meselesini dil devriminin doğal neticesi gören bir tutum sergilemiştir. Bu düşünceden hareketle yazılarında dini kelimelerin Arapça karşılıkları yerine Türkçelerini kullanmıştır. Dini birikimi ve Arapça'ya olan hâkimiyetine rağmen baştan sona bir Kur'an-ı Kerim meali ya da tefsiri yazmamıştır. Sadece bir takım ayet ve surelerin anlamları ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Fakat Tek parti döneminde, yazdığı kitaplar sayesinde Türkçe'ye en fazla hutbe kazandıran din adamı hüviyetini elde etmiştir.

2. İbadethanelerin Yeniden Tasnif ve Tanzimi

Cumhuriyet Dönemi'ne yöneltilen eleştirilerin başında ibadethaneler konusunda yapılanlar gelmektedir. Osmanlı Devleti zamanında vakıf sistemine bağlı olarak ayakta kalabilen camiilere dair Cumhuriyet Dönemi'ndeki ilk yasal düzenleme Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasından hemen sonra yapılmıştır. Düzenlemede İttihat ve Terakki iktidarı zamanındaki uygulamaların izlerine rastlamak mümkündür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen Şeyhülislam Hayri Efendi'nin Evkaf Nazırı olduğu dönemde yapılan düzenlemeye göre, camilerin de içinde yer aldığı harap

durumdaki vakıf mülkiyetleri kamunun yararına yeniden yapılandırılmıştır⁹¹⁰. Ancak düzenlemenin ele alınması sırasında gerek Meclis-i Mebusan'da gerekse Meclis-i Ayan'da meselenin dine uygunluğuna dair büyük tartışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde ilgili düzenlemenin camilerle ilgili bölümü çıkartılarak hayata geçirilmesine karar verilmiştir⁹¹¹.

Milletvekilleri ve kamuoyunun ikiye ayrılmasına neden olan Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakde Tahvili Hakkında Kanunu'nun kabulünün üstünden çok geçmeden 5 Ağustos 1913 tarihinde "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi" yürürlüğe girmiştir. Bu Nizamname önceki düzenlemeye nazaran daha kapsamlı olup camiileri de içine alacak biçimde, harap durumdaki hayır kurumlarının tasnifi ile ilgili Evkaf Nezareti'ne geniş yetkiler sunmuştur⁹¹². Böylece işlevini yerine getiremeyen camilerin yıkılmasına zemin hazırlanmıştır. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yapılmış ve tarihi öneme sahip yasal düzenlemeler hayrat kurumlarının fiziksel koşulları kadar, buralarda görev yapmakta olan kişilerin çalışma şartlarının değiştirilmesini de kapsamaktaydı. Cumhuriyet Dönemi'nde camilerin tasnifine dair gerçekleştirilen ilk kanuni düzenleme ise Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 12 Haziran 1924'te hazırlanmış bir talimatnameden ibaretti. Talimatnamede, camilerin tasnifi konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na kısmi anlamda bir yükümlülük verilmiştir. Bu düzenleme Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış birçok uygulama da olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nden izler taşımaktadır. 8 maddelik talimatnamenin özellikle III. maddesi Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin içeriği ile birebir örtüşmektedir⁹¹³. Zira talimatnameye dair TBMM'de yapılan görüşmeler esnasında Kastamonu milletvekili Hasan Fehmi Bey'de bu durumu, Şeyhülislam Hayri Efendi'nin ismini zikrederek dile getirmiştir⁹¹⁴. Aslında Cumhuriyet'in ilk yıllarında harabe vaziyetindeki ibadethanelere dair yapılan uygulamaların fikir babası Şeyhülislam Hayri Efendi olmuştur.

Osmanlılardan Cumhuriyet'e devreden meselelerden biri olarak atıl halde bırakılmış hayrat kurumlarının durumu, sadece dini bir mesele olmanın ötesinde sosyal,

⁹¹⁰Müstagniyane kalan ve harap bulunan Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakit ile İstibdali Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur(1Haziran 1327)*. Tertip: 2/ Cilt: 3, Kanun No: 2774; Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlif Kanuniye(1327). Devre: 1, Kanun No: 161, s. 235.

⁹¹¹K. Esen(2011). Tek parti dönemi cami kapatma/satma uygulamaları, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 13, s. 96.

⁹¹²Düstur(5 Ağustos 1329). Tertip: 2/ Cilt: 5, Kanun No: 3392, s. 608.

⁹¹³BCA. (12 Haziran 1924). 51. 05. 2. 1. 39; Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlif Kanuniye(1329). Devre: 1, Kanun No: 38, s. 98.

⁹¹⁴..., 1961, **a.g.k.**, Devre:2, Cilt: 31, 212.

ekonomik ve siyasi niteliklere de sahiptir. Camii ve mescitlerin içinde bulunduğu bu yerler hem arazi olarak ciddi yer kaplamakta hem de önemli masrafları bulunmaktaydı. Bu yerlerin tekrar sosyal yaşama kazandırılmasına dair II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar kayda değer bir adım atılmamıştır. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yapılmış tartışmalardan anlaşılmaktadır ki, meseleye “ibadethaneleri mi yıkalım?” şeklinde yaklaşanların sayısı hiç de az olmamıştır. Konu tüm bu nazikliği ile Cumhuriyet Dönemi'ne taşınmıştır. Nihayet 1925 yılında TBMM'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ele alınırken Karesi milletvekili Vehbi Bey, konuya daha geniş bir perspektifte yaklaşarak düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Hani Ankara'da memleketi cem edecek bir camii? Yok, hepsi birer mescitten ibaret. Sonra adım başında birer harabe, sonra ledelhace askerden kaçmak için bir adam sığınyor. Adam sığınacak ise neden? O da yok. Kapısı kapalı, örümcekler, hatta köpekler yatar. Dokunursanız kıyamet kopar. Köpek yatarken neden sesin çıkmaz, gübre atılırken neden sesin çıkmıyor efendi? Camii sakız gibi temiz olsun, mademki camii var, ya camii olsun veyahut yıkalım. Girdiğimiz vakit iğrenmeyelim ve içerden ana bir ruhaniyet nefh etsin”.*⁹¹⁵

Karesi milletvekili Vehbi Bey Mecliste yaptığı tarihi öneme sahip konuşmayla yaklaşık iki yüzyıldır harap haldeki hayrat müesseselerinin vaziyetini net bir biçimde dile getirmiştir. Ayrıca eski ve kullanılamaz camilerle ilgili bir türlü söylenmeyen temizlik problemi de ilk defa bir devlet kurumunun çatısı altında açık yüreklilikle seslendirilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yer alan personel ve atıl vaziyetteki camiler için 1927 yılında kritik öneme sahip bir düzenleme tertip edilmiştir. 19 Nisan 1927 günü TBMM'de saatlerce süren tartışmalardan sonra kabul edilen “Muvazene-i Umumiye Kanunu” ile ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra örgütlerine bütçeden ödenek tahsis edilmiştir⁹¹⁶. 24 maddeden meydana gelen kanunun 14. maddesi ile camilerde “hakiki ihtiyaç” sahibi görevlilerin kimler olduğu netliğe kavuşturulmuştur. Bu sayede camiilerde hurafelerin yayılmasına ve eski usul

⁹¹⁵..., 1961, a.g.k., Devre:2, Cilt: 14, 219, 220.

⁹¹⁶Gözüaydın, 2009, a.g.k., 64.

uygulamaların çağrışımına neden olan buhurdancılar ile muvakkitler tasfiye edildi. Konuya dair Meclisteki görüşmeler esnasında söz alan Gaziantep Milletvekili Ahmet Remzi Bey, Cumhuriyet hükümetinin bu maddeyle amacının, camii hademelerinin (imam hatipler/müezzinler) yaşam standartlarını yükseltmek olduğunu dile getirmiştir. Son yapılan düzenlemelerle Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde ilk kez bir takım şube müdürlüklerine de yer verildi⁹¹⁷.

12 Haziran 1924’de gerçekleştirilen cami tasnifinden sonra, ibadethanelerle ilgili II. tasnif talimatnamesi 8 Ocak 1928’de hazırlanmıştır. 9 maddeden oluşan talimatnamenin üçüncü maddesinin “A” bendinde ibadet için kullanılan camilerin tasnifi, “B” bendinde de hayrat-ı hadematın kadro esaslarına yer verilmiştir. Talimatnamenin “C” bendi camilerin gelecekteki durumları için büyük önem taşımaktaydı. Buna göre, hakiki ihtiyaca dâhil edilecek cami görevlilerinin vazife yaptıkları dini mekânlar arasında en az 500 metre mesafe olma esası getirilmiştir⁹¹⁸. Bu durumda, ihtiyaç fazlası camiler ve görevlileri kadro harici kalabileceklerdi. Yeni talimatname ile Cumhuriyet Tarihi’nde camilerin kapatılmasına yasal zemin hazırlayan ilk önemli adım atılmıştır. 12 Ağustos 1928’deki “Camii Hademesi Nizamnamesi” ile Türkiye’deki camiilerde görev yapan personel ilmi ve bedeni hizmetlerine göre sınıflandırılmıştır⁹¹⁹.

Türk Devrimi’nin ilk zamanlarında vakıf, medrese, tekke, türbe ve zaviyelerin tasfiyesinde görülen uygulamalar 1928’den itibaren camiileri de içine almıştır⁹²⁰. Bu tarihten itibaren özellikle harap ve kullanılamayacak durumdaki camii ya da mescitler arazileriyle birlikte satışa sunulmuştur. Bu yolla tüm dünyada yaşanmakta olan ve Türkiye’de de hissedilen ekonomik buhrana karşı hazır nakit ihtiyacı, kısa yoldan temin edilmeye çalışılmıştır⁹²¹. Camii ve mescit satışlarında Evkaf Umum Müdürlüğü’nün tavsiyeleri önemli ölçüde dikkate alınmıştır. Aslında kriz durumunda atıl vaziyetteki kamu mülkiyetinin nakde çevrilmesi işlemi dünyanın birçok yerinde yapılan bir

⁹¹⁷TBMM’de 1927 yılında gerçekleştirilen bütçe görüşmeleri sırasında Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi ile ilgili yapılan tartışmalar ve aynı yıl başkanlığın kurumsallaşmasına dair atılan adımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Aytürk vd.(1987). Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat tarihçesi (1924-1987). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 6-32.

⁹¹⁸Esen, 2011, **a.g.k.**, 103.

⁹¹⁹Aslanpay, 1973, **a.g.k.**, 33.

⁹²⁰N. Öztürk(1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 474.

⁹²¹Tüm dünyada 1929’da geniş çaplı bir ekonomik buhranın yaşanması karşısında, Türkiye’de cami ve mescit satışının yapılmaya başlandığını kanıtlayan örnek bir belge için bkz. BCA. (4 Aralık 1929). 020. 18. 01. 02. 6. 59. 9. İlgili belge EK-19’da mevcuttur.

uygulamadır. Türkiye’de meselenin bir tartışma konusu yapılmasında halkın dini yerlere karşı gösterdiği saygının büyük rolü olmuştur. Bu nedenledir ki, Cumhuriyet hükümetlerinin ibadethane tasnif ve satış uygulamaları fikrîsel geçişkenliğin kolay görüldüğü Türkiye’de, laik rejimi içine sindirmiş çevrelerde dahi zaman zaman hoşnutsuzluklara yol açmıştır. 1930’lu yıllara gelindiğinde yapılan yasal düzenlemeler, cami tasnif ve satışlarını daha da hızlandırmıştır.

TBMM’de 1931 yılı bütçe görüşmeleri sırasında, Türkiye’deki camii ve mescitlerin yönetimi ile beraber buralardaki görevlilerin (Hademe-i Hayrat)⁹²² maaşlarının ödenmesi Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan alınarak Evkaf Umum Müdürlüğü’ne devr edilmesine karar verilmiştir⁹²³. Konuya dair görüşmelerde bütçe encümeni reisi Hasan Fehmi Bey, yeni düzenlemeyle bürokrasinin azaltıldığını ve hademe-i hayratın devlet bütçesi ile alakasının kesildiğini ifade etmiştir⁹²⁴. Bu düzenleme (yürürlüğe 1932’de girmiştir) sadece yetki devrinden ibaret değildi. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sorumluluk alanı daraltılmış, bazı küçük camiler birleştirilmiş ve böylece hademe-i hayrat sayısı azaltılmıştır. Neticede 1931 düzenlemesi ülkedeki camii ve mescitlerin sayısını belirli oranda düşürmüş, ihtiyaç fazlası olanlar hizmet dışı bırakılmıştır. Artık Diyanet İşleri Başkanlığı yalnızca din görevlisi yetiştiren ve dini yayınların neşri ile meşgul olan bir kurum haline getirilmiştir. Camii tasnifine dair 1932 yılında birkaç defa düzenleme yapılmıştır⁹²⁵. Bundan sonra camii tasnif ve satışlarında hükümet tarafından Evkaf Umum Müdürlüğü’nün yönlendirilmelerine daha fazla müracaat edilmiştir. Bu durumun temel nedeni 1931’de kabul edilen hademe-i hayrat ile ilgili yasasının yürürlüğe girmiş olmasıdır.

Kadro dışı bırakılmaya başlanan camii ve mescitlerin finansal kaynağa dönüştürülmesi ilgili hukuki altyapı 1935’te çıkartılan iki yasa ile sağlandı. İlk olarak 5 Haziran 1935’te Vakıflar Kanunu çıkartıldı⁹²⁶. Ardından 15 Kasım 1935’te, tasnif harici kalacak camii ve mescit hademesine verilecek muhassasat (ödenek/maaş) hakkında kanun yapıldı⁹²⁷. Son kabul edilen 2845 nolu yasaya dair TBMM’de gerçekleştirilen

⁹²²BCA. (8 Haziran 1931). 30. 01. 105. 657. 4.

⁹²³Gözaydın, 2009, **a.g.k.**, 65.

⁹²⁴..., 1961, **a.g.k.**, Devre:4, Cilt: 2, 51.

⁹²⁵Cami tasniflerine dair 1932’de yapılmış kanuni düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Esen, 2011, **a.g.k.**, 105-109.

⁹²⁶Düstur(5 Haziran1935). Tertip: 3, Cilt:16, Kanun No: 2762.

⁹²⁷Düstur(15 Kasım1935). Tertip: 3, Cilt:17, Kanun No: 2845.

görüşmeler sırasında Evkaf Umum Müdürü Fahri Bey, kadro haricindeki camiilerin gelecekteki durumlarına dair zihinlerdeki soruları ortadan kaldıracak bir konuşma yaptı. Fahri Bey, tasnif neticesinde lüzum kalmayan camii ve mescitlerin ekonomik kazanç getirecek şekilde satılacağını belirtmiştir⁹²⁸. Bütün bunların neticesinde 1949 yılına kadar Türkiye’de 2815 camii ve mescidin satışı yapılmıştır⁹²⁹. Yüzyıllardır Anadolu halkı arasında yerleşmiş olan “vakıf malı satılamaz” anlayışı da bu uygulamalar neticesinde bir ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında atıl vaziyette bulunan ibadethaneler sadece Müslümanların kullandığı camiilerden ibaret değildi. Gayrimüslimlere ait kilise ve havralardan harap durumda olanlar da mevcut idi. İstanbul başta olmak üzere yurdun çeşitli yerlerinde yangın, savaşlar ve tabii afet neticesinde kullanılamaz hale geldiği için arazi işgaline neden olan kilise ve sinagoglar bulunmaktaydı. Bu yerler çoğunlukla gayrimüslim vakıflarına aitti. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki ibadethane tasnif ya da satışlarıyla ilgili meseleyi sadece eski camiilerin kamulaştırılması olarak isimlendirmek doğru değildir. Daha kavrayıcı biçimde “atıl vakıf mülkiyetlerinin değerlendirilmesi meselesi” ismini kullanmak yerinde bir yaklaşımdır. Meseleyi isimlendirme tartışmaları bir yana, 1926-1949 yılları arasında Türkiye’de toplamda 82 kilise ve havranın arazileriyle beraber satışı yapılmıştır⁹³⁰. Bu satışlar gayrimüslim vatandaşların hassasiyetleri göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Ülke genelindeki gayrimüslim nüfusu itibarıyla, sadece 82 tane kilise ve havranın satılması herhangi bir sorun teşkil etmemiştir⁹³¹. Bu ibadethanelerin satışları 3 Haziran 1935’te düzenlenen ancak yürürlüğe girdiği 1936 senesinden dolayı “1936 Beyannamesi” olarak bilinen yasal düzenleme ile gerçekleştirilmiştir⁹³². Lozan Antlaşması’nın esaslarına bağlı kalarak 1936’da yapılan düzenlemedeki temel amaç, hangi dinin mensubu olursa olsun ayırım yapmadan resmi ya da gayri resmi tüzel kişilikleri Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün denetimi altına alınmasını sağlamak olmuştur.

⁹²⁸ ..., 1961, **a.g.k.**, Devre:5, Cilt: 6, 27.

⁹²⁹ Öztürk, 1995, **a.g.k.**, 492.

⁹³⁰ Öztürk, 1995, **a.g.k.**, 491.

⁹³¹ Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülkemizde bulunan gayrimüslim vakıfları, kilise ve havra sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Öztürk(2003). *Azınlık vakıfları*. Ankara: Altınküre Yayınları, s. 1-33.

⁹³² 1936 Beyannamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*(13. 6. 1935). Sayı: 3027, Kanun No: 2762; Öztürk, 2003, **a.g.k.**, 147, 148.

II. Dünya Savaşı öncesinde daha yoğun biçimde hayata geçirilen cami satışlarına karşı halkın beklenen ilgiyi göstermemesi⁹³³ üzerine devlet yöneticileri farklı yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerin başında ibadethanelerin enkaz yığınlarının ayrı, kapladıkları arsa alanlarının ayrı satılması gelmiştir⁹³⁴. Bu sayede camii satışlarının ekonomik açıdan daha fazla ilgi uyandırması amaçlanmıştır. Ancak ülke ekonomisinin genel durumu ve özel sektörün gelişmemişliği göz önüne alındığında, satışlardan büyük çaplı bir kazanç temin edildiğini söylemek olanaksızdır. Buna rağmen temin edilen mali kaynak, o günkü koşullarda devlet bütçesini biraz da olsun rahatlatmıştır.

Başta camiiler olmak üzere atıl vaziyetteki vakıf mülkiyetlerinin nakit kaynağa çevrilmesi meselesi, dönemin koşulları iyi irdelenerek değerlendirilmesi gereken bir konudur. Zira her şeyden önce yeni kurulmuş bir devletin, 1929'daki küresel boyutlu mali buhrandan ve 1939'dan itibaren baş gösteren II. Dünya Savaşı'ndan en az zararlı kurtulmasını sağlamak için bir takım yollara başvurması yadırganmamalıdır. Zorlu koşullarda temel ihtiyaçların karşılanması dışında fazlalık olarak sayılabilecek taşınmazlar kamulaştırılarak ekonomiye kazandırılmıştır. Tadilatı olanaksız gözüken, kullanılmayan, tarihi kıymeti bulunmayan köprü, hastane, liman, fabrika ve adliye binaları arazileriyle birlikte açık arttırma/eksiltme yöntemiyle satışa sunulmuştur⁹³⁵. Yapılan kamulaştırma faaliyetleri vasıtasıyla imparatorluk dönemine ait olup, çağdaş şehirlerde olmaması gereken enkaz görünümlü yapılar da ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte modern görünüme kavuşturulan camiilerde zamanla ibadete açılmıştır.

II. Dünya Savaşı yılları tüm dünya gibi ülkemiz içinde sıkıntılı yıllar olarak tarihe geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti İsmet İnönü'nün izlediği siyasi manevralar sayesinde bu savaşa fiilen katılmamıştır. Savaş yıllarında izlenen milli ekonomi politikaları daha büyük mali dar boğazların yaşanması engellenmiştir. Bu hassas dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Şerafettin Yaltkaya, hükümet ile uyum içinde çalışmıştır. Bu uyum, yaşanan zorlukların din hizmetlerini aksatmasına mani olmuştur. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde, önceki yıllarda uygulanan cami

⁹³³Cumhuriyet'in ilk yıllarında camii satışlarına halkın ilgi göstermediğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. S. Albayrak(1992). *Hilafet ve Kemalizm*. İstanbul: Araştırma Yayınları, s. 306-310; E. E. Fergan(2012). *Kara kitap/milleti nasıl aldattılar? Mukaddesatına nasıl saldırdılar?* İstanbul: Beyan Yayıncılık, s. 33-82.

⁹³⁴Öztürk, 1995, **a.g.k.**, 488.

⁹³⁵Devlet bütçesine gelir sağlaması ve gereksiz giderlerinin ortadan kaldırılması maksadıyla satışa çıkartılan atıl yerler hakkında basınında da çeşitli haberler yer almıştır. Örnek olarak bkz. Karacabey Merinos Yetiştirme Çiftliği Müdürlüğünden (31 Temmuz 1936). *Cumhuriyet*, Sayı: 4387, s. 9; Devlet Demiryolları ve Limanları Umumi İdaresinden (23 Ağustos 1929). *Akşam*, Sayı: 3901, s. 11.

tasniflerinin yerini “tadilat ve koruma” altına alma politikaları devralmıştır. 1942-1947 yılları arası Bakanlar Kurulu kararları ile yüzün üzerinde cami götürü usullerle tamir ettirilerek tekrar ibadete kazandırılmıştır. Yaltkaya’nın Evkaf Umum Müdürlüğü ve hükümetle uyumlu çalışmalarının neticesi olarak, birçok camiinin dış görünüşleri düzeltildiği gibi iç malzemeleri de onarılmıştır⁹³⁶. Yaltkaya, Türkiye’deki tarihi eserleri bilen, vakıflar ve külliyelerle ilgili çalışmaları bulunan bir bilim insanıdır⁹³⁷. 1942 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde basımı yapılmış olan ve yeni Türk alfabesine aktarımı Şerafettin Yaltkaya tarafından gerçekleştirilen “Kara Ahmed Vakfiyesi” isimli kitabın bazı kısımlarında, tarihi öneme sahip yerlerin korunmasına yönelik tespitler mevcuttur. Yaltkaya’nın adeta uyarı nitelikteki bu tespitleri, dini eserlerin tadilatına yönelik politikalar izlenmesi açısından önem arz etmektedir:

“İstanbul’da Topkapı Ahmed Paşa Camii Türk mimarisinin güzel eserlerinden biridir. Mihrabın sol tarafında fevkani cenahın ön köşesinde olması gelen mahfilin bugün, etrafında eski padişahların mahfillerine mahsus olan kafes mevcut değildir. Vakfiyede müellifin zikrettiği levhanın yerinde, bugün yeni yazılmış bir levha görülmektedir ki, levhadaki manzum tarih diğer nesirler ile karıştırılmış ve ibarede rabt-ü zapt gözetilmemiştir. Biz niçin mazimizin bu kıymetdar eserlerine daha fazlasıyla önem arz etmiyoruz”.⁹³⁸

Götürü (emanet) usulü ile 1942-1947 yılları arası tadilatı gerçekleştirilerek yeniden tanzim edilen camiilerin ortak özelliği, gerekli keşifler yapıldıktan sonra çıkan masraf bedellerinin oldukça fazla olmasıdır. Bunlar içinde Afyon Ulu Camii gibi tadilat bedelleri 30. 000 liranın üzerine dahi çıkanlar bulunmakta idi⁹³⁹. Kapladıkları alanlar oldukça geniş olan özellikle İstanbul’daki camiilerinin tadilat masrafları da yüklü miktarları bulunca devlet götürü usulü ile onarma yolunu tercih etmiştir⁹⁴⁰. Bu uygulamalarla, camiilerin özel sektör tarafından tadilatının yapılması, birçok insan için

⁹³⁶Şerafettin Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde iç malzemeleriyle beraber onarılan camiilerin var olduğunu gösteren belge için bkz. BCA(9 Ağustos 1945). 030. 18. 01. 02. 108. 48. 16.

⁹³⁷Yaltkaya’nın tarihi külliye ve camiilere yönelik çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi bkz. Yaltkaya, 1326g, a.g.k., ; Yaltkaya(1942c). *Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.

⁹³⁸Yaltkaya, 1942c, a.g.k., 97.

⁹³⁹BCA(17 Nisan 1947). 030. 18. 01. 02. 113. 26. 2. İlgili belge EK-20’de mevcuttur.

⁹⁴⁰Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde, tarihi öneme sahip olan ve aynı anda binlerce insanın namaz kıldığı İstanbul Beylerbeyi Camiinin emanet usulü ile restore edildiğini gösterir belge için bkz. BCA(24 Aralık 1945). 030. 18. 01. 02. 109. 753. İlgili belge EK-21’de mevcuttur.

yeni bir iş kapısının açılmasına da olanak tanımıştır. Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde restore edilen camilerin ortak özelliklerinden biri de bu eserlerin büyük bölümünün Türkiye Selçukluları ve Anadolu Türk Beylikleri dönemlerine ait olmalarıdır. Anadolu'nun ilk İslamlaşma evresinde yapılan bu eserler yaklaşık sekiz yüz yıllık bir maziye sahip oldukları için fazla tahrip olmuşlardı. Türkiye Selçukları ve Anadolu Türk Beylikleri'nden kalma ibadethanelerin tamir ve tanzimlerine önem verilmesi, 1940'lı yılların ikinci yarısında Türk tarih tezinin prensipleri doğrultusunda hareket edildiğinin göstergelerinden biridir.

Yaltkaya'nın öncelikli olarak tarihi kıymeti olan ibadethanelerin onarılmasına ön ayak olması ile uzun süredir kullanılmayan camiler halkın tekrar vaaz ve hutbe dinlediği, ibadethanelerini rahatlıkla yerine getirebildiği yerlere dönüştürülmüştür. Yaltkaya, Türk Devrimi'nin hayata geçirilmesinde camilere ayrı bir önem vermiştir. Yaltkaya, camileri devletin niyetlerini halka açıklandığı yerler olarak telakki etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'yi mali açıdan sarstığı ve İsmet İnönü'nün "milli tedbirlere" başvurarak ekonomiyi toparlamaya çalıştığı bir ortamda Yaltkaya, imam hatiplerden camilerde yerli malı konulu şu hutbeyi okumalarını istemiştir:

"Bir insanın dünyadaki refah ve saadeti elindeki parayla olduğu gibi bir milletin umumi refah ve saadeti, elindeki parası derecesindedir. Kendimizin yaşadığımız şehirden aldığımız eşyaya karşı verdiğimiz para yine o şehirde kalacağı gibi, kendi memleketimizin mallarından alacak olursak yine paramız memleketimizin içinde kalmış ve yabancı milletlerin kasalarına ve keselerine geçmemiş olur. Yabancı memleketlerden gelen kahve, çay, enfie ve bunlar gibi nesneye paramızı vermek, paranın bizim elimizden tamamı ile çıkması demektir. Fakat portakal, üzüm, incir, fındık, Antep fıstığı, Malatya kayısı gibi memleketimizin nefis olduğu kadar da gıdalı ve şifalı olan mahsullerini alacak ve yiyecek olursak, hem paramız elimizde kalır ve hem de gıda ve şifa bulmuş oluruz. Yerli mallar sergilerinde gördüğümüz giyim ve yiyeceğe dair olan nesneleri kullanmak ve bunların yabancı memleketlerden gelenlerini almamak ve kullanmamak gerektir. Beş vakit namazlarda, Tanrımızdan istediğimiz dünya iyiliğine, servet, refah ve saadete ve bu iktisadi hareket sayesinde nail olacağımız gibi

*ahiret saadetine de mazhar olacağımızı Cenabıhakkın lütfü kereminden umarız”.*⁹⁴¹

Yaltkaya, yakın dönem tarihimizde zaman zaman yapıldığı üzere camiilerden faydalanma yöntemi Diyanet İşleri Başkanlığı zamanının da bir şekilde devam ettirmiştir. Bu sayede milli ekonominin kalkınması için camilerden yararlanılmıştır. Böyle stratejik bir uygulamayı II. Dünya Savaşı yıllarında hayata geçirmiş olması ayrı bir önem arz etmektedir. Fakat O’nun harabe vaziyetteki tarihi camileri kültürümüze ve gündelik yaşama tekrar kazandırmış olması ibadethanelerden devrimler konusunda istifade etmesi kadar üzerinde durulması gereken bir konudur.

Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Başkanlığı zamanında atıl durumdaki camilere dair, II. Dünya Savaşı yıllarında başka yöntemlere de başvurulmuştur. Bu uygulamaları, cami tadilatına önem veren dönemin yöneticilerinin çelişkileri olarak değil koşulların zorlamasından dolayı yapılmış metotlar olarak algılamak daha yerinde bir yaklaşımdır. Tadilatlar dışında hayata geçirilen uygulamaların ilki, askeri konaklama yerlerine duyulan ihtiyaca binaen sevkiyatlar esnasında camiilerden barınma yeri olarak faydalanılması olmuştur. Ülke güvenliğini sağlamak için 1939-1945 yılları arasında asker sayısı dört katına çıkartılınca bir milyona ulaşmıştır⁹⁴². Bu durumun doğal neticesi olarak, güzergâh üzerindeki tüm kamu kuruluşları Türk ordusu için geçici ikamet yerleri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Savaş yıllarında en çok önem arz meselelerden biri de halkın beslenme ihtiyacının karşılanması idi. Bu amaçla devlet gıdada tekelleşmenin ya da stokçuluğun önüne geçmek için, yiyecek malzemelerini tek bir merkezde toplamaya gayret göstermiştir. Böylece camiilere dair hayata geçirilen uygulamalardan bir diğeri de, özellikle geniş alanların depo veya ambar olarak kullanılması olmuştur⁹⁴³. Bu sayede halkın saygı duyduğu mekânlarda muhafaza edilen ürünler, herhangi bir talan ve hırsızlığa karşı daha iyi koruma altına alınmıştır. Yaşanılan hassas dönemden dolayı müracaat edilen bu uygulamalara II. Dünya Savaşı’nın sona ermesinin ardından, güvenlikte oluşan sorunların aşılması ile son verilmiştir.

⁹⁴¹Yaltkaya, 1946, **a.g.k.**, 315, 316.

⁹⁴²İ. Bülbül(2006). II. Dünya Savaşı’nın Türkiye’de sosyal yaşama olumsuz yansımaları, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2(9), s. 15, 16.

⁹⁴³Öztürk, 1995, **a.g.k.**, 514.

Camilere dair yukarıda belirtilen uygulamaların çoğuna karşı, ekonomik sıkıntılarla uğraşan halkın net bir tavrı söz konusu olmasa da ülke genelinde kayda değer bir tepkiye de rastlanmamıştır. Meselenin hassas yönler ihtiva etmesi zaman içinde politikaya alet edilmesine ve tartışılmasına sebep olmuştur. Bu tartışmalarda, o yıllardaki konumu itibarıyla ismi en çok zikredilen kişilerin başında Şerafettin Yaltkaya gelmektedir. Yaltkaya, Diyanet İşleri Başkanı olduğu zaman diliminde bir taraftan sayısı azımsanmayacak kadar caminin onarılmasının önünü açmış diğer taraftan ibadethanelerin başka şekillerde kullanılmasına yardım etmiştir.

ALTINCI BÖLÜM

ŞERAFETTİN YALTKAYA’NIN İSLAM TEOLOJİSİNE YÖNELİK

FİKİR DÜNYASI

1. Şerafettin Yaltkaya’nın Temel İslami Konularla İlgili Fikirleri

Şerafettin Yaltkaya II. Meşrutiyet Dönemi, I. Dünya Savaşı yılları, Mütareke Dönemi, Cumhuriyet’in İlanı, devrimlerin hayata geçirilmesi ve çok partili hayata geçişe kadar yakın dönem tarihimizin en mühim kırılma anlarına tanıklık etmiştir. Bu süreçte Yaltkaya siyasi, sosyal, eğitim öğretim, kültür, tıp tarihi, edebiyat ve dini konularla ilgili birçok yazı kaleme alarak düşünce dünyasındaki birikimleri kamuoyuyla paylaşmıştır. Yaltkaya, dini konularla ilgili öncelikli olarak mezhepler tarihi ve kelam üzerine yazılar yazmıştır. Fakat bu yazılarında İslam teolojisinin kapsamındaki birçok konuya da değinmiştir.

1. 1. Yaltkaya’nın Tevhid Anlayışı ve Dini Prensipleri Açıklama Yöntemi

Şerafettin Yaltkaya’nın İslam dinini ele alma biçimi, günah ve sevap silsilesinin bir araya gelmesi ile teşekkül etmiş şematik bir düzenden ibaret değildir. O’na göre, İslamiyet öncelikli olarak iyilik yapıp kötülükten kaçınmayı emreden bir dindir. Kişilerin iyi birer fert olmayı başarırdıkları takdirde toplumda huzurun tesisinin daha kolay olacağını ve bu durumun siyasetçilere ciddi yararlılıklar sağlayacağını savunmuştur. Fert olarak insanın, bir bütün olarak toplumun iyi davranışları içselleştirmeden, devlet idaresine karşı muhalefet etme hakkının bulunmadığını ileri sürmüştür. Eğitim öğretim faaliyetlerinde ve hukuk sisteminin tesisinde devletlerin beklenen neticeleri elde etmesinin, toplumdaki fertlerin kendilerini kâmil insan noktasına getirmekle mümkün olacağını belirtmiştir. Yaltkaya, dinin iyiliği teşvik eden yönünün hayata geçirildiği takdirde sosyal yaşamdaki meselelerin azalacağından söz etmektedir:

“Saadetle içtimaiyenin mebde-i saadet- ferdiye olduğu gibi bu terkibi tahlil edecek olursak, sadet-i ferdiyenin de saadet-i içtimaiye ile taht-ı emniyetle kal’a bildiğini görürüz. Ferd ile cemiyet arasındaki

*muavazenetten başka efrat arasında dahi bir aheng-i nam, bir müsavat-ı hakikiye bulunmak lazımdır. Ferdin salah ve saadeti en evvel kendi nüfusundan başlar. Mebde-i ıslahı kendi nüfusunda adletmeyen efrad-ı milliye, heyeti hükümetini tenkide selahiyattar değildir. Maarif-i siyasiye istihsaline mebde olarak her fert kendi hesabına olarak yalnız şu tek kelimeyi (hak) rehber hareket itihaz eylemiş olsa yakın zamanda yalnız maarif-i siyasiye değil her türlü maarifin bizde mazhar-ı inkişaf olduğunu görür ve elimizde her türlü muntazam ve adil kanunlar buluruz”.*⁹⁴⁴

Dine dair bakış açısında içtimai (sosyal) yaşamın kaidelerini ön plana çıkartarak yorumlamalarda bulunan Yaltkaya, çağdaşı olan birçok İslamcı düşünür gibi İslamiyet’in çoğu prensibinin tekrar ele alınarak yorumlanmasından yana bir tavır takınmıştır. Böyle bir düşünceye sahip olmasının nedenini, iki yüzyıldır İslamiyet’in dinamik yapısının Müslümanlarca göz ardı edilmiş olmasına bağlamıştır⁹⁴⁵. İslam dini kadar düşünmeye teşvik eden bir inanç sisteminin yeryüzüne henüz gelmediğine dikkat çeken Yaltkaya, fıkırsel eylemlerde bulunulan coğrafyalarda uygarlığın tabi seyri içinde kendiliğinden gelişme göstereceğini ileri sürmüştür. O’na göre, İslam coğrafyası başta olmak üzere tüm dünyada taassubun panzehiri düşünmek (Kur’an-ı Kerim’de kullanılan ifadeyle tefekkür etmek), yaşananlar karşısında doğrudan kabulcü olmak yerine algılayarak hareket etmek ve yorum yapmayı (dini literatürdeki karşılığı ile içtihat) hiçbir zaman elden bırakmamaktır. Tefekkür ve içtihat kapılarını kapatmayan Yaltkaya, konu ile ilgili düşüncesini “*insan yaratılışı itibarıyla akıl cihetinden daima yükselmek istidadında bulunur*” sözleriyle ifade etmiştir⁹⁴⁶. Yaltkaya’nın dinin kuralları açıklamada ilk sıraya yerleştirdiği prensip düşünme eyleminin gerçekleştirilmesidir. Yaltkaya’nın zihin dünyasına göre, insan düşünerek Allah’ın varlığına ve mutlak tek yaratıcı olduğuna (dindeki karşılığı ile tevhit inancı) iman getirebilir. Yaltkaya, dinin emirlerini yerine getirmeyi tefekkür etme salahiyetine sahip olmaya bağlamaktadır.

İslamiyet’in doğru anlaşılması için lüzum duyulan ikinci unsurun “hürriyet” olduğuna inanmıştır. O, hürriyet ortamı sağlanmadan, bireylerin iradeleri ile tek başına karar vermeden, kişinin dini yaşama sorumluluğuna tabi tutulamayacağını

⁹⁴⁴Yaltkaya, 1328b, a.g.k., 3041.

⁹⁴⁵Yaltkaya(1330d). Cevazın Ahkâm-ı Şer’iyyeden Olmadığına Dair, *İslam*,1(1), s. 357, 358.

⁹⁴⁶Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 51.

savunmuştur⁹⁴⁷. Yaltkaya Allah'ı bilip tanımak (marifetullah) için ilahi gücün tayin ettiği araçlar dışında başka kişilerin rehberlik etmeye kalkışmasını doğru bulmamıştır⁹⁴⁸. Allah ile kul arasında her hangi bir kişinin aracılık yapmasını, fitri bir duygu olan hürriyete ters düştüğünden söz etmiştir. İnsanın düşünerek ve hürriyetine malik olarak Tevhide yönelebileceğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Tabii ve fitri bir din olan İslam dinine ilim yoluyla tefekkür ederek girilir. Bunun içindir ki, bu dinde hiçbir istibdat ve tahakküme lüzum yoktur. Birçok ayetler: Ey akli mahiz sahipleri! Ey iç gözleri açık olanlar! Düşünmüyor musunuz? Akıl etmiyor musunuz? Gibi insanı halis tefekküre çağıran hitaplarla başlamakta ve bitmektedir”.⁹⁴⁹

Yaltkaya, düşünme eyleminin ifa edilmesi ve ferdin hürriyetine sahip olabilmesinden sonra dinsel tercihlerin yükümlülük getireceğini savunmuştur. O'na göre, İslam dininin tartışmasız ilk rüknü Allah'ın varlığını kabul etmektir. Kelime-i Tevhit olarak tanımlanan ve Allah'ın varlığını beyan eden ifadenin Türkçe karşılığını şu şekilde açıklamıştır: *“Yoktur tapacak Çalap'dır ancak”*.⁹⁵⁰ Kelime-i Tevhit'in Türkçe karşılığını açıklarken Allah sözcüğünün yerine “Çalap” terimini kullanmıştır. Tevhit akidesinin Hristiyanlıktaki “teslis” inancı ile önemli farklılıklar barındırdığını dile getirmiş, kâmil Müslüman olmanın bu akideyi tereddütsüz benimsemekle mümkün olacağını belirtmiştir. Düşündükten sonra iman etmeyi emreden İslamiyet'i, Hristiyanlık'tan ayıran temel konunun dine girme şekli olduğunu iddia etmiştir:

“Müslümanlık Hristiyanlığın karanlık labirentlerinden insan vicdanını aydınlığa çıkarır. Büyük bir inşaraha mazhar eder. Tabiatın sesine uygun olarak Allah'ın bir olduğunu ve O'nun varlığının tabiattan çıkarılan delillerini söyleyerek düşünmeye davet eder. İnan düşün değil, insanın hürriyetini kendisine bırakarak, düşün inan, der ve hiçbir kulun başka bir kul üzerinde dini bir otoritesi olduğunu kabul etmez”.⁹⁵¹

⁹⁴⁷Yaltkaya(13261). Hürriyet ve vicdan, *Beyanü'l-Hak*, 3(77), s. 2252.

⁹⁴⁸Yaltkaya, 1944b, **a.g.k.**, 18.

⁹⁴⁹Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 57.

⁹⁵⁰Yaltkaya Kelime-i Tevhidin Türkçe karşılığını açıklarken eski Türklerde ve Yunus Emre'nin bazı ilahilerinde olduğu gibi Allah sözcüğünün karşılığı olarak Çalap terimini kullanmayı tercih etmiştir. Yaltkaya'nın kelime-i tevhidin manasına yönelik açıklamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 6-8.

⁹⁵¹Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 55.

Yaltkaya, insanın Allah'ın mevcudiyetini anlaması konusunda Batılı düşünürlerden Max Müller ve İslam filozoflarından Gazali ile paralel düşüncelere sahiptir⁹⁵². Yaltkaya, Allah'ın sadece mantık kaidelerine bağlı kalınarak veya yalnızca bilimin temel ilkelerinden hareket edilerek bilinmesinin mümkün olamayacağını savunmuştur. Yaltkaya Allah'ı tanıma ve varlığını anlama konusunda sıradan insanlarla filozofların birbirinden farklı metotlar kullandıklarına dikkat çekmiştir. Düşünme ve hür karar verebilme yetilerinden sonra hissetmenin (duyularla bilme ya da sezgi) insanı tevhit inancına ulaştırdığını belirtmiştir. Yaltkaya, Bergsoncu bir yaklaşımla Allah'ın varlığını anlamada sezginin önemini şu sözlerle açıklamıştır:

*“Biz fanilerin, Yaratanımız hakkındaki bilgimiz bilgi değil, sezgidir. Her zaman kendimize geldikçe onun varlığını içimizden ve dışımızdan sezeriz. Asli yaratılışları bozulmuş olan bazı filozoflar, bu sezgiye göz yumarak inkâr vadisine sapmış iseler de ne kendilerinde ve ne de çevrelerinde aleyhte delil bulamadıklarından en sonunda ikrara mecbur olmuşlardır. Bu mukaddes varlığı, biz müminler filozoflar gibi yalnız akıl ile bulmak yolunu değil, onun varlığını gönlümüzde bulup bütün manevi hayatımızda onun varlığı ile yaşamak yolunu takip etmekte olduğumuzdan onun güneşiyle içimiz her zaman aydınlanmakta ve onu daima sezmekte ve dillerimiz ise o mukaddes varlığı her zaman anmaktadır. Cemaatle kılınan namazlarda, Hakkın manevi huzurunda büyük bir sükût içinde durulurken ve secdede ben yüce rabbimi takdis ederim... denilirken onun bizi gördüğünü görür gibi ve sesimizi duyduğunu duyar gibi oluruz ki işte bu yarım görüş ve yarım duyuş, sezmenin ocak (mihrak) noktasıdır”.*⁹⁵³

Yaltkaya, Allah'ın başta insanlar olmak üzere varlıkları halk etme (yaratma) nedenini kendini bildirme ve sevdirmeye gayesine bağlamaktadır. O'na göre, Yaratıcı bilineyim, kabul göreyim ve seveyim diye canlıları yoktan var etmiştir. Kâinatın mayası sevgidir. Kul marifetullah ile her yerde kendisini halk edeni bulur ve sevgiyle secdeye kapanır⁹⁵⁴. Yaltkaya'nın varlıkların yaratılma nedenini açıklama biçimi büyük mutasavvıf Hazreti Mevlana'nın fikirleriyle birebir örtüşür. Hazreti Mevlana'ya ait olan

⁹⁵²Yaltkaya(1331b). Din akli değil makuldür, *İslam*, 3(28), s. 650.

⁹⁵³Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 12, 13.

⁹⁵⁴Yaltkaya(1933b). Tanrı bu varlığı ne İçin yarattı? *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(25), s. 54, 55. Belirtilen makale 1933 yılında İstanbul'daki Bürhaneddin matbaası tarafından kitap olarak da basılmıştır.

aşağıdaki sözler canlıların var edilme nedenlerini açıklama metodunda Yaltkaya'nın O'ndan fazlaca etkilendiğinin açık ispatıdır:

*“Başımı koyduğum her yerde secde ettiğim O’dur. Altı yönde ve altı cihet dışında Mabut O’dur. Bağ, bülbül, sema ve sevgili O’dur. Hepsi bahane maksat O’dur. Sevgiden bakırlar altın kesilir”.*⁹⁵⁵

Yaltkaya Yaratıcı'yı tanıma konusunda, bilimin temel kurallarından istifade etmeyi tamamen bir kenara bırakmaz. Ancak dinin kendi doğasına uygun bir şekilde olaylara anlam yüklemesiyle, fen bilimlerinin tabiat olaylarını açıklama yöntemini büsbütün birbirinden farklı uğraşlar olarak değerlendirmiştir. Din ve müspet bilimlerin kesişme noktalarının bulunduğu dikkat çekmesine rağmen dinin ilahi kaynaklı olup vahyi esas aldığını, fen bilimlerinin ise sadece akli ölçü kabul ettiğini ileri sürmüştür⁹⁵⁶. Yaltkaya'ya göre, din maneviyatla ilgilenir, bilim ise görünen âlemin sırlarını ortaya koymak için çaba sarf etmektedir. Bu yüzden din ve bilim arasındaki keskin ayrılık, Allah'ın varlığını kavramada önemli hareket noktalarından birinin de sezgi olduğunu göstermektedir. Yaltkaya, Allah'ın ulûhiyetini (büyüklüğü) anlamada yalnızca fen bilimlerinden faydalanılmaması gerektiğini belirtmiştir. O'na göre, din ile bilimin olayların gerçekleşme şeklini algılama yöntemleri birbirinden farklıdır. Din ile fen bilimlerinin dünyada yaşanan olaylar karşısında bakış açılarındaki farklılığı şu sözlerle dile getirmiştir:

“Peygamberimize hayatı Mekke'yelerinde nazil olmuş olan bir ayeti kerimeyi düşünerek deriz ki: Bu ayeti kerimenin vaaz ve tebliğ etmiş olduğu esasatı mezkûre hakkında ma'lûm olan fen ve mantık değil Kur'an-ı Kerimin kendi mantık hususiyesini huşu' dünyasını nazarı i'tibarlılık lazımdır. Çünkü umumi fen ve mantık eşya arasındaki tarz-ı münasebeti tefekkürü tanzim eder. Bu ayeti kerimenin ilham ettiği din ise eşya ve hadisatı tabii bir nazar ile değil kudsiyeti azimesi altından dini bir nazar ile

⁹⁵⁵ M. Önder(1989). *Mevlana (hayatı ve eserleri)*. İstanbul: Tercüman Yayıncılık, s. 59.

⁹⁵⁶ İslam Tarihi boyunca din bilgileri arasında vahiy(nakil) ve akıl arasındaki ilişki hep tartışılmıştır. Yaltkaya'da bu tartışmalara katılmıştır. Yaltkaya akıl-nakil münazarasında Ebu'l-Hasan el-Eşari ve İmamı Gazali'nin düşüncelerine daha çok değer vermiş ve bu mütefekkirlerin fikirlerini Hazreti Muhammed'in dini telakkilerine daha uygun bulmuştur. Buna göre, mantık dini anlamda bireye sorumluluk yüklemeye sebep olan bir vasıta. Ancak, yine de İslamiyet akli değil nakli (vahiy temelli) bir dindir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1339, **a.g.k.**, 78-81; Yaltkaya(1340a). Mesele-i İla-2, *Mihrab*,1(5), s. 106-108; Yaltkaya(1340b). Mesele-i İla-3, *Mihrab*, Cilt: 1(5), s. 140-143.

temaşa ettiğinden her hadisede ilk defa kudreti ilahiyeyi mutalaa etmekle fen ve mantık ile asla münasebatdar değildir. Fen ve mantık maddiyetten intiza' olduğu için maddiyetin esbabı ve netaici nedir? Hikâyesinden bahis ile saha-i cevelanı maddiyat dairesinde münhasır bulunur. Maverâ-i madde fenin sahasından hariçtir. Din ise (âlim-i emir) dediği ber maverâ-i madde âlim-i olduğunu haber verdikten başka bir muntıkaya tabi'dir. Dinin hususi bir mantığı vardır. Din böyle umumi muntıkadan tarzı nazarda ilerlediği gibi mebd'e'de dahi biri akla diğeri vahiye müstenid olduğundan iri iri telaki edilmeleri lazımdır".⁹⁵⁷

Evrendeki her hadise, dinin bilimle uygunluk içinde bulunduğu fikriyatından hareket edilerek açıklandığı takdirde Yaltkaya'ya göre, ya dinden ya da bilimin kurallarından taviz verilmek zorunda kalınacaktır. Ortaya çıkacak böyle bir sonuç ise inkâra (küfür) alt yapı teşkil eder. O halde vahdet sırlarına (kâinata bakarak Yaratıcı'nın varlığını anlama) ermenin yolu insanın hislerine önem veren dinin dairesi içinde kalmaktır⁹⁵⁸. Bilimde doğrudan sezgiye yer verilmez ve yalnızca somut olanla sonuca ulaşılır. Yaltkaya, bilimin kabul ettiği prensiplerin Allah'ın varlığını anlama konusunda tek başına yetersiz olduğunu fakat insanda doğuştan gelen Yaratıcı'yı kabul etme olgusunu pekiştirdiğini savunmaktadır. Cenab-ı Hakkı bilmek için pozitif bilimleri dayanak kabul ederek delil bulmaya gerek bulunmadığını belirtmektedir. İnsan sezilerine başvurarak, vicdanı vasıtasıyla tevhit inancına ulaşabilir. Yaltkaya, sezgi, tefekkür ve vicdanın meczinin (birleşme) Yaratıcı'nın varlığını anlama meselesinde önemli olduğunu dile getirmiştir:

"İnsanın dış hayatında gözü olduğu gibi iç hayatında da gözü vardır (vicdan). Dış hayatının gözsüzlüğü nasıl bir mahrumiyetse, iç hayatının gözsüzlüğü de bir faciadır. Dış hayatımızın gözü bize nasıl dünyayı gösteriyor ve tanıtıyorsa, iç hayatımızın gözü de bize başka bir âlemi gösterir ve tanıtır. İç hayatımızın gözü tefekkür ve düşüncedir. Kalp gözümüzü açıp Allah'ın varlığının ve birliğinin göklerdeki ve yerlerdeki açık delillerini görecek ve bunları düşünecek olursak yükselir ve marifeti ilahiye âlemine çıkarız. Böylelikle koca kürelerden zerrelere kadar hiçbir şeyin

⁹⁵⁷Yaltkaya, 1334a, a.g.k., 1109.

⁹⁵⁸Yaltkaya, 1334a, a.g.k., 1112.

kendi kendine olmadığını anlayanlar ve Yaratıcı'nın huzurunda hayretle secde ederler. Bütün bu söylediklerimizin aksine olarak iç gözümüz bozuk ve şaşkı olursa yerde ve göklerdeki hikmet ve ibretlerde iyi görülemez".⁹⁵⁹

Yalrkaya, Allah'ın tanınması ve bilinmesinde, iç göz diye bahsettiği sezgiye ayrı bir kıymet biçmiştir. Yalrkaya'nın tevhide ulaşmada sezgiye önem veren düşünce yapısı, tasavvufun temel kaideleri ile örtüşen yanlarının bulunduğunu göstermektedir. O, tevhit inancına sahip olma konusunda duyguları mantığının önüne yerleştirir ama kâinattaki var edilme nedenlerini açıklarken tesadüfü asla kabul etmez. Kâinattaki intizamın tesadüfen ortaya çıktığının düşünülmesini, "kanunsuzluktan kanun doğmasına" benzetmiştir⁹⁶⁰. İnsanın, ihtira (yaratılış hikmeti) delillerini, inayet (her şeyin insan için halk olunması) kaidesine bağlı kalarak algılamasını sağlam bir imana erişmiş olmanın göstergesi kabul etmiştir⁹⁶¹.

Yalrkaya insanın manevi dünyasındaki açlığı doyurmak için her daim Allah'ın varlığına dair kanıtlar (isbat-ı vacib) toplamasına büyük önem vermiştir. Fakat O, tevhit inancı adına sadece bu kanıtlara bağlı kalınarak hareket edilemeyeceğini ileri sürerek Gazali ve İbnü'l Arabî gibi İslam bilginleriyle aynı fikrîsel ekseninde olduğunu göstermiştir. Sınırsız yaratılış delilleri tespit etmeye insan ömrünün yeterli olamayacağını, sezilere teslim olarak tevhide kısa yoldan ulaşmak varken fazlaca kanıt toplamayı israf olarak görmüştür⁹⁶². Hür bir biçimde iradenin kullanılması, düşünme yetisine sahip olma (aklın yerinde olması) ve sezgi gibi vasıtalarla Yaratıcı'ya ulaşmanın mümkün olduğunu belirten Yalrkaya, peygamberlerin varlığına imanın ise İslamiyet'in ikinci rüknü olduğunu savunmuştur.

1.2. Yalrkaya'nın Peygamberlere İman ile İlgili Fikirleri

Peygamber kelimesi Farsça kökenli bir terim olup İslam inancında, Allah'ın tüm insanlara rehber olarak yolladığı özel seçilmiş bireyler olarak kabul edilmektedir⁹⁶³. Yalrkaya, Kelime-i Tevhit'teki birinci kısmı "*Yoktur tapacak Çalab'dır ancak*" biçiminde tercüme ederken peygambere iman ile ilgili kısmı ise, "*Muhammed'dir*

⁹⁵⁹Yalrkaya, 1946, **a.g.k.**, 111, 112.

⁹⁶⁰Yalrkaya, 1944a, **a.g.k.**, 17.

⁹⁶¹Yalrkaya, 1944b, **a.g.k.**, 30.

⁹⁶²B. Topaloğlu(1983). *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı(İsbat-ı Vacib)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 137.

⁹⁶³Ş. Gölçük(1998). *Kelam tarihi*. Konya: Esra Yayıncılık, s. 302.

Hak'tan bize Yalvaç” biçiminde Türkçe’ye çevirmiştir⁹⁶⁴. Peygamber sözcüğünün yerine Türklerin Orta Asya’da yaşamlarını sürdürürken dinsel hayatlarında sıklıkla kullandıkları “*Yalvaç*” kelimesini kullanmayı tercih etmiştir⁹⁶⁵.

Yaltkaya, Hazreti Muhammed’in peygamber (nübüvvet) olduğuna dair en mühim kanıt olarak O’nun okuma yazma bilmediği halde tüm edipleri hayran bırakan Kur’an-ı Kerim gibi bir mucizenin dünyaya duyurulmasına vesile kılınmasını kabul etmiştir⁹⁶⁶. Yaltkaya’ya göre, Hazreti Muhammed’in peygamber olduğuna dair ikinci açık delil, O’nun tevarüs (kalıtsal) yoluyla intikal eden davranış biçimlerinin dışına çıkarak, büyük bir topluluğun geleneklerinin çoğunu değiştirmesidir. Yaltkaya Hazreti Muhammed’in Arap toplumunda gerçekleştirmiş olduğu değişimi şu sözlerle açıklamıştır:

“Tevarüs kanuna göre kendisinin de, etrafındaki insanlar gibi hurma ile süttten yapılmış puta tapması, kızdığı veya acıktığı zaman onu yemesi ve kız çocuklarını diri diri kuma gömmek ve saire gibi birçok biçimsiz işleri işlemesi icap ederken etrafında gördüğü bu gibi adet ve ananelerin fenalığını kimseden okuyup öğrenmediği halde bunların bozukluk ve kötülüğünü bilmesi ve bunları kaldırmak için savaşması ve bu yolda çelikten bir iradesinin bulunması ve kendisine nihayetsiz servetler ve hükümdarlık vaat edilmesine rağmen onlara zerre kadar ehemmiyet vermeyerek mücadelesine devam etmesi ve azim ve iradesinde hiçbir gevşeklik ve eksiklik görülmemesi kendisinin Allah tarafından memur edilmiş olduğunu açıkça göstermektedir”.⁹⁶⁷

Yaltkaya, toplumların genel davranış biçimlerine bağlı olarak, o toplumda bulunan fertlerin inançlarının da şekil aldığını savunmuştur. Yüzyıllardır değişmeyen adetlerin yerlerine kısa sürede yenilerini inşa eden Hazreti Muhammed’in bu yüzden peygamber olarak kabul edilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Yaltkaya, İslam dinine göre Hazreti Muhammed gibi sadece birkaç peygambere ahirette tanınan şefaathakkı ile ilgili, genel kanaatin aksine farklı düşüncelere sahiptir. Yaltkaya, Hazreti

⁹⁶⁴Yaltkaya,1944a, a.g.k. 6.

⁹⁶⁵İslamiyet’in ilk zuhur ettiği zamanlarda Orta Asya Türklüğünde Hazreti Muhammed’e bakış açısı ve O’nu ifade etmek için kullanılan sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kitapçı, 1989, a.g.k., 73-110.

⁹⁶⁶Yaltkaya(1326m). Kur’an, Hikmet, 5(59), s. 57; Yaltkaya, 1944a, a.g.k. 61.

⁹⁶⁷Yaltkaya,1944b, a.g.k., 36.

Muhammed'in şefaath hakkını kullanması ile ilgili daha kapsayıcı ve hümanist biçimde düşünmüştür. Bu konuyla ilgili fikirlerini şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Bir rivayette dahi; Peygamberimiz mübarek başlarını secdeden kaldırıncı ne istersen iste, ne dilerse dile denildiği vakit, ümmeti merhumelerini Hak'tan isteyecekler ve kendilerine; kalplerinde ufıcık bir buğday veya ufıcık bir arpa ağırlı imanı olanların cehennemden çıkarılmasına izin verilecek ve bunlar çıkarıldıktan sonra yine secdeye kapanıp hiçbir kimsenin etmediği hamdü-senalar ile Allahü tealaya yalvaracaklar ve bu sefer hardal kadar imanı olanları cehennemden çıkarmaya mezun olacaklar ve tekrar yine secdeye kapanacaklar ve bu sefer, hardal tanesinin ufağının ufağı kadar imanı olanların cehennemden çıkarılmalarına mezun olacaklar ve dördüncü defa yine secdeye kapanıp hamdü-senaya başladıkları vakit: Başını secdeden kaldır ve ne istersen iste kabul edilecektir buyrulur. Bunun üzerine, başlarını secdeden kaldırıp ömründe bir defa (Lailaheillallah...) demiş olanların cehennemden azat edilmelerini niyaz edecekler. Fakat o zaman kendilerine, bu hususta şefaath senin değildir. Yüceliğime ve yükseklik ve büyüklüğüme kasem ederim ki, bir defa Lailaheillallah demiş olanı ben elbette ve elbette cehennemde bırakmayacak ve elbette onu cehennemden azat edecek benim”.*⁹⁶⁸

Yaltkaya, ahirette Hazreti Muhammed'in kendisine tanınan şefaath hakkını önce Müslümanlar sonra ise Allah'ın varlığını bir şekilde kabul eden tüm insanlar için kullanılacağını savunarak, birçok din görevlisinden farklı bir düşünceye sahip olduğunu göstermiştir. Bu yolla Hazreti Muhammed'in tüm insanlığa yollanmış bir rehber olduğunu anlaşıldığını ileri sürmüştür. Şefaath hakkının kapsayıcılığı ile ilgili iddiasına dayanak noktası olarak *“Bunun içindir ki ey peygamber! Biz seni ancak âlemlere rahmet olmak üzere gönderdik”*⁹⁶⁹ ayetini göstermiştir. Yaltkaya, Hazreti Muhammed vasıtasıyla tüm insanların Yaratıcı'ya ulaşmak için papa ya da hahambaşı gibi araya başka bir araç sokmaktan kurtulduklarına dikkat çekmiştir⁹⁷⁰. Yaltkaya'nın nübüvvet meselesine bakış açısı ile Ahmet Cevdet Paşa'nın bu konudaki düşünceleri arasında

⁹⁶⁸Yaltkaya,1946, a.g.k., 212, 213.

⁹⁶⁹A. Parlıyan(2014). *Kur'an-ı Kerim ve özlü tefsir*. Enbiya Suresi, Cüz: 17, Ayet: 107, Konya: Konya Kitapçılık, s. 330.

⁹⁷⁰Yaltkaya, 1929a, a.g.k., 19.

önemli benzerlikler vardır. Her iki düşünür de Hazreti Muhammed'in kula kul olmayı kaldıran büyük bir devrimci olduğunu vurgulamıştır⁹⁷¹.

Hazreti Muhammed'in peygamber olduğuna dair en önemli kanıt olarak Kur'an-ı Kerim'i kabul eden Yaltkaya, O'nun Arap toplumunda kalıpsallaşmış adetleri yıkmış olmasını ve sadece Müslümanlar için değil tüm insanlar adına rahmet vesilesi olarak gönderilmesini, nübüvvetini gösteren temel deliller kabul etmiştir. Yaltkaya, Hazreti Muhammed'in çağdaş yaşama rahatlıkla uygulanabilir tutumlar sergilediğini belirtmiştir. O'nun aile hayatındaki tavırlarını, diyalog kurduğu fertlere, mizaçlarına uygun tutumlar sergilemesini, askeri ve siyasi meselelerde izlediği stratejilerini (istişare ile iş görmesi) Avrupalıların iyi tahlil ederek istifade etmesi gerektiğini savunmuştur⁹⁷². Bütün bunlarla birlikte Yaltkaya, çoğu Batılı düşünürden farklı olarak, yaşadıkları dönemde sosyal hayatta gayet önemli değişimler gerçekleştirmiş olan Hazreti Muhammed ve diğer peygamberlerin sosyologlardan farklı bir statüye sahip olduğunu vurgulamıştır. O'na göre, sosyologların her biri farklı toplumlarda ortaya çıkarak; belirli sosyal rahatsızlıklara son vermişlerdir. Ancak peygamberler âlemşümul (evrensel) bir makam ve sorumluluk üstlenerek çeşitli milletlerdeki toplumsal aksaklıkları gidermeye gayret etmişlerdir. Peygamberlerin şeriatleri tüm insanlık içindir onlar ne bir ideolog ne de bir sosyolog değildir⁹⁷³. Yaltkaya'nın peygamberlerin sosyal işlevlerine dair düşünceleri Cemil Meriç ile ciddi benzerlikler göstermektedir. Cemil Meriç'de Yaltkaya gibi peygamberlerin toplumlarda yaptığı büyük değişimlerden takdirle söz etmiştir⁹⁷⁴. Yaltkaya, Allah ve peygamberlere imanın kişi ve toplumlara sağladığı faydaları kısaca şu şekilde açıklamıştır:

“Tanrının ve peygamberin buyruklarına ve yasaklarına itaatten üç faide ve menfaat hâsıl olmaktadır. A- Nefsin şehvetlerden alı konması ile terbiye edilmesi ve akli kuvveti bulandıran gazabın kuvvetten men kılınması B- İbadetlere muvazebet ve devam ile fanilerden bakiye doğru yönelmek C-

⁹⁷¹Ahmet Cevdet Paşa'nın, Yaltkaya ile yakın benzerlik gösteren peygamberliğe bakışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Cevdet Paşa(1998). *Hazreti Muhammed'in(S. A. V.) hayatı*. İstanbul: Çelik Yayınevi, s. 1-11.

⁹⁷²Yaltkaya(1325). Zeyd ve Zeynep meselesi-IV, *Sırat-ı Müstakim*, 3(60), s. 118.

⁹⁷³Yaltkaya(1327g). Sosyalistler ve bizdeki zekât, *Beyanü'l-Hak*, 6(114), s. 2082.

⁹⁷⁴C. Meriç(2016). *Bu ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 84.

*Adil kanunların hükümlerinin devamını temin etmek ve netice olmak üzerede âlemin nizamına hâlel gelmemek”.*⁹⁷⁵

1. 3. Yaltkaya’nın Ahiretin Varlığına Dair Fikirleri

Hazreti Muhammed’in ölümünden kısa bir süre sonra, İslam coğrafyasında dinin temel kaidelerinin akıl ve mantık ilkelerine yatkınlığı ciddi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu tartışmaların yapılması zamanla farklı mezheplerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şerafettin Yaltkaya bu gelişmeleri İslam Tarihi’ndeki ilk fikri hareketler olarak değerlendirip olumlu bir açıdan yaklaşmıştır⁹⁷⁶. İslamiyet’in akıl kuralları ile irtibatlandırılarak açıklanmaya çalışılan kaidelerinin en başında ahiret ya da öldükten sonra dirilme meselesi gelir. Öldükten sonra yeniden dirilme meselesine dair yazılan binlerce kitapta, mesele enine boyuna ele alınmıştır. Öldükten sonra yeniden dirilme konusuna en temkinli yaklaşan İslam filozflarından birisi de Yaltkaya’nın eserleri üzerinde çeşitli çalışmalar yaptığı İbn Sina olmuştur. Kaleme aldığı yüzlerce eseri, yapmış olduğu araştırmaları ve kendine has ilmi metoduyla bilim dünyasında haklı bir saygınlık kazanmış olan İbn Sina, öldükten sonra dirilme konusunu açıklamada “akıl ilkelerinin yetersiz” kaldığını ileri sürmüştür⁹⁷⁷. İbn Sina’nın birçok eserini Türkçe’ye kazandıran Şerafettin Yaltkaya ahiretin varlığı konusunda İbn Sina’dan farklı fikirlere sahiptir. Yaltkaya, İbn Sina’nın fikirlerinin tersine öldükten sonra yeniden dirilmenin mantık ilkeleri ile açıklanabilecek bir mesele olduğunu savunmuştur. O’na göre, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle insanın düşünce ufkunda da ciddi ilerlemeler yaşanmıştır. Uygarlığın giderek gelişmesi ahiret meselesinin akli esaslarla izahını kolaylaştırmaktadır. Yaltkaya, ahiret olgusunun akıl ve mantık ilkeleri ile örtüştüğünü şu sözlerle açıklamıştır:

“ Allahü Teâlâ camit bir madde olan bir katre suyu ana karnının karanlıkları içinde pıhtı kana ve sonra kıkırdağa ve sonra kemiğe tahvil ederek derecelerden ve safhalardan geçirdikten sonra nihayetinde ana karnı kabrinden çocuğu nasıl dünyaya çıkarıyorsa toprak olmuş ve cemad

⁹⁷⁵Yaltkaya,1933b, **a.g.k.**, 54

⁹⁷⁶Yaltkaya’nın İslam Tarihi’nde yapılan ilk fikrî tartışmalara bakış açısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1929a, **a.g.k.**, 1-20; Yaltkaya(1929b). İslam’da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(13), s. 1-17; Yaltkaya(1930c). İslam’da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(14), s. 1-27.

⁹⁷⁷İbn Sina(2014). *İbn Sina felsefe serisi-1 metafizik*. (Çev: Ekrem Demirli ve Ömer Türker), İstanbul: Litera Yayıncılık, s. 459.

kesilmiş olan insanı da kabrin karnından böyle ahret sahasına çıkaracaktır. Haşır insanın kabrin karnından kalkması ve can bulması demektir. Dünyaya doğmakta insanın ana karnından çıkmak yolu ile olan bir haşirdir. Bu haşri gören yarınki haşri gözüyle görmüş demektir. Topraktan dirilip can bulacağımıza şaşanlar ve acabaya düşenler bir karte su ile can bulduğumuza şaşmalı değil midirler? Mademki hepimiz Tanrı'nın bir katre cansız sudan her gün binlerce kişiyi yarattığını görüyoruz. O halde kıyamet gününde yine onun kudretinin ilk defa Âdem atamızı kuru balçıktan yarattığı ve ona can verdiği gibi toprak kesilmiş olan bizleri yeniden yaratacağına inanmamız, gözümüzle görülür gibi bir kuvvet ve sağlamlık kazanmış olur. İşte maddemizin düsturlarından biri olan-Velbasübadelmevt-ölümünden sonra dirilmek budur".⁹⁷⁸

Yaltkaya, tabiatı sürekli yenilenerek devam eden olaylardan hareketle ahiretin varlığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Yaltkaya, bu meseleden "kevn-ü fesad âlemi" diye söz etmiştir:

"Esasen eski bir filozofun dediği gibi daima yanan ve yanan zerrelerin yerleri hemen diğer zerreler tarafından doldurulduğu için bizce söndüğü hiss olunmayan bir lambaya benzeyen bu kâinat bizde içinde bulunduğumuz halde her anda ölmekte ve olmaktadır. Bu dünyaya eskilerin kevn-ü fesad âlemi dedikleri de bu manayı gösterir. Bunu akan ve fişkıran sulara ve elimizle hızlı hızlı çevirdiğimiz her hangi bir şeyin çizdiği mevhum daire de de görürüz. Vücudumuzda dahi tehallül eden maddelerin yeri, temessül vasıtası ile her an doldurulmakta olduğundan bizde kâinat gibi her an ölüp dirilmekteyiz".⁹⁷⁹

Yaltkaya, ahiretin varlığını akıl ilkelerine dayanarak açıklamanın yanında, eskiçağın tanınmış filozoflarının da konu ile ilgili fikirlerinden de yararlanmıştır. Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi düşünürler, ölümden sonra günahkârların yerin altında kötü bir yerde cezalandırılırken, iyilerin ise kutsallar adasında mükâfatlandırılacağını ileri sürmüşlerdir. Onların bu düşünceleri ile İslam'daki cehennem ve cennet anlayışları

⁹⁷⁸Yaltkaya,1946, a.g.k., 216,217.

⁹⁷⁹Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 74, 75.

oldukça benzerlik göstermektedir⁹⁸⁰. Yaltkaya, eskiçağ düşünürlerinin fikirlerini ahiretin varlığına dair önemli bir kanıt olarak kabul etmiştir. Yaltkaya, her ne kadar eskiçağ Yunan filozoflarının öldükten sonra dirilme ile ilgili düşüncelerine yazılarında yer verse de bu meseleyi ilahi metinler temelli bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim dışında, Zebur ve Tevrat'taki bazı ayetlerin de ahirete olan imanın artmasına katkı sağladığına dikkat çekmiştir⁹⁸¹.

Yaltkaya, ahiret inancının ilerleyen yaşlarda birden kazanılması zor bir iman esası olduğunu savunarak, küçük yaştan itibaren insanlara öteki dünya olgusunun öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çocuklara ahiretin varlığını, dünyadaki bazı olaylarla benzeştirilerek anlatmanın onlar üzerinde pedagojik manada kalıcı tesir yapacağını iddia etmiştir. Yaltkaya, öldükten sonra dirilmenin çocuklara nasıl öğretilmesi gerektiği amacıyla şu şiiri kaleme almıştır:

“Hakikate Ahmet uyumamak isterken

Oyunlara göz yummuş, çekilmiş idi, erken

Sabahleyin iş işten geçmiş iken uyandı,

Kaçırdığı fırsatın yaslarına boyandı

İşte bunlar gibidir: sonra dirilmek,

İster istemez olur bunlar, sen çekme emek,

Uykuyu istemeyen çocuk uyur, böylece:

İstemedен ölürüz bir gündüz yahut gece.

Uykunun sonunda bir uykudan uyanma var,

Uyu, uyu en sonunda uykuya bir kanma var;

Bunun gibi uykunun büyüğü ölümde, biz

⁹⁸⁰R. İ. Eliaçık(2003). *Adalet devleti ortak ikinin iktidarı*. İstanbul: İnsan Yayınevi, s. 34.

⁹⁸¹Yaltkaya'nın eskiçağ filozofları, Zebur ve Tevrat'tan örnekler vererek öldükten sonra dirilmeye dair deliller getirmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 70.

En sonda kabirlerden kalkarız, diriliriz.

Üstümüzden uykuyu atamayız istesek,

Bunun gibi, ölümü mümkün değil def etmek;

Uyanmamız dahi nasıl elde değil,

Böylece kabrimizden kalkarız bunu sen bil;

Defterimiz o gün elimize sunulur,

Herkes işlediğinin orada yazılı bulur;

Allah 'ın huzurunda vardır o gün imtihan,

O günü hatırlayıp günahı kaç her zaman ”.⁹⁸²

1.4. Yaltkaya'nın Kur'an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara İman Hakkındaki Fikirleri

Yaltkaya, ahiret inancının lüzumu kadar insanların kendilerine yollanan ilahi kitapları da okuyup anlamalarının gereğine vurgu yapmıştır. Dokuz yaşında hafız olan Yaltkaya, yaşamında ilk ilmi çalışmalarını Kur'an-ı Kerim hakkında gerçekleştirmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Kur'an-ı Kerim tarihi üzerine yaptığı çalışmayla dikkat çekmiştir⁹⁸³. İlerleyen yıllarda ise bazı ayetlerin Türkçe karşılığına dair yazılar kaleme almıştır. Yaşamı boyunca farklı konularda birçok yazı kaleme alan Yaltkaya, Kur'an-Kerim üzerine yaptığı çalışmaları hiç ihmal etmemiştir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin manaları hakkında araştırmalar yaparken, İncil, Zebur ve Tevrat'taki bazı ayetlerin anlamları ile ilgili de çalışmalar yapmıştır⁹⁸⁴. Yaltkaya, sıradan insanların dahi anlayabileceği dini kaideleri açıklamak için öncelikle Kur'an-ı Kerim ayetlerine müracaat ederek izahlarda bulunmuştur⁹⁸⁵. Üst düzey bir Arapça bilgisine sahip olan Yaltkaya'nın Kur'an-ı Kerim ile ilgili dikkat çektiği hususların başında onun

⁹⁸²Yaltkaya, 1943, a.g.k., 14, 15.

⁹⁸³B. Sümertaş(2013). Mehmed Şerefeddin Yaltkaya'nın Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i üzerine bir değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, s. 343.

⁹⁸⁴Yaltkaya(1329a). İncil ve salib, *Sırat-ı Müstakim*, 11(279), s. 296.

⁹⁸⁵Temel dini kaideleri açıklarken Yaltkaya'nın Kur'an-ı Kerim ayetlerinden faydalanma yöntemine örnek olarak bkz. Yaltkaya, 1333, a.g.k., 1057-1062.

belagatindeki güzellik gelmektedir. İslam Tarihi'nin eski zamanlarından itibaren Kur'an-ı Kerim'in belagatindeki sırları çözmek adına yüzlerce eser kaleme alınmıştır⁹⁸⁶. Yaltkaya, Kur'an-ı Kerim'in kitap olarak değil de kelam (sözlü) olarak indirilmesini belagatindeki mucizelere bağlayarak şu şekilde açıklamıştır:

“Hissi mucizeler her ne kadar göze büyük görünebilirse de bunların fenni vasıtalarla dahi husule gelebileceğini söyleyenler olabilir. Fakat kelimeler halinde tecelli eden Kur’andaki erişilmez yüksekliğin ve herkesi hayran bırakan belagatinin mucize olmaktan başka bir ihtimali tasavvur edilemez. Kur’an ayetleri her zuhur ettiğinde kendisinde hususi bir halet oluşan Hz. Peygamberin sözleri ise Kur’andan ayrıdır. Kendilerinin sözleri olan hadislerle Kur’an arasındaki fark, ilahi bir eser ile beşer arasındaki nihayetsiz farktır. Hadislerdeki tabilik ile Kur’andaki tabiat üstünlüğü, derhal kendi kendine ayırt edilebilir.”⁹⁸⁷

Yaltkaya, Kur'anı Kerim'in belâgatindeki benzersizliğin ve çoğu konu hakkındaki evrensel mesajlarının, hakikati araştıran gayrimüslimleri de etkilediğine dair bir hatırasını şu sözlerle aktarmaktadır:

“Kur’anın lisanından duyulan ilahi tazim ve temcidlere, Allah’ı takdis ve tespihlere iştirak etmeyecek hiçbir insan vicdanı tasavvur edilemez. Bu kitabın ilk suresi olan Fatiha’yı beş vakit namazlarda okuyan yalnız biz Müslümanlar değil, her zaman bizimle beraber Allah’ı bilen ve seven bütün insanlarda okumalıdır. İstanbul Rumeli Hisarı’ndaki Robert Koleji’nin eski müdür mister Geyts’in, Fatiha Müslümanların değil bütün insanlarıdır, dediğini bir aziz dostumdan işitmiştim”.⁹⁸⁸

Yaltkaya'nın Kur'an-ı Kerim'e hakkındaki düşünceleri tahlil edildiği zaman, ayetlerin manasını bilmeden de okumanın faydalarından bahsettiğine rastlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in insanların psikolojik durumunun iyileşmesine yardımcı olduğunu ileri sürerek çoğu din görevlisinden farklı bir tutum sergilemiştir. O'na göre, ayetler ilahi mucizenin bir belirtisi olarak fertler üzerinde maddi ve manevi açıdan olumlu

⁹⁸⁶Kur'an-ı Kerim'deki dil bilgisi ile ilgili mucizeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. S. Samerrai(2016). *Kur'an'ın beyan üslubu*. (Çev: Osman Ertuğrul), İstanbul: Rağbet Yayınevi.

⁹⁸⁷Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 65.

⁹⁸⁸Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 64.

etkiler yapmaktadır. Kur'an-ı Kerim'i her zaman bir bilim kitabından ayrı olarak değerlendiren Yaltkaya, ancak tıp ve psikoloji gibi bazı bilim dallarında Kur'an-ı Kerim ayetlerinden istifade etmenin mümkün olduğunu dile getirmiştir:

*“Musiki ile okunan manzumeyi bilmediğimiz halde sırf musikinın bizim üzerimizde nasıl hususi bir tesiri varsa, Kur'anın dahi manasını anlamadığımız halde bizim üzerimizde böyle tesiri vardır. Hasta gönüllerimiz bununla şifa bulur. Kur'an bize bir deva ve ilaç olur. Batıl itikatlara saplanmak ve kötü huylara tutunmak gibi ruhani hastalıklarımıza şifa olduğu gibi cismani hastalıklarımızın çoğunu da teberrüken okunan Kur'an defeder. Kur'an o türlü hastalıklarımıza da deva olur. Zaten Allah Kur'an-ı Kerim'i şifa olarak indirdiğini beyan buyurmaktadır”.*⁹⁸⁹

Yaltkaya, insanlık tarihinde hakkında en çok yazılar yazılan kitabın Kur'an-ı Kerim olduğunu iddia etmiştir⁹⁹⁰. Arap milletinin tarihini Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmıştır⁹⁹¹. Yaltkaya, birçok yazısında Kur'an-ı Kerim'i benimseyen toplumlarda sosyolojik anlamda büyük değişiklikler yaşandığına vurgu yapmaktadır.

1.5. Yaltkaya'nın Kaza ve Kadere İman Hakkındaki Fikirleri

Yaltkaya'nın dini içerikli eserlerinde üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan biri de kaza ve kadere iman meselesi olmuştur. İslam Tarihi'nde kader ile ilgili sorgulamaların Emeviler zamanında mezheplerin ortaya çıkmasıyla başladığına dikkat çekmiştir. Mezheplerin doğuşu ile ilgili süreci açıklarken Yaltkaya, kaza ve kader ile ilgili kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. O'na göre, insanlık tarihinde kaderin varlığına dair ilk tartışmalar eski Yunanistan'da başlamıştır. İslam Tarihi'nde ise kaza ve kader ile ilgili ilk tartışmaların Dört Halife Dönemi'nden hemen sonra başladığını belirtmiştir⁹⁹². Kader üzerine gerçekleştirilen ilk tartışmaların başlamasından itibaren İslam coğrafyasında, konu ile ilgili esas anlamda üç tane tez ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki olan Mutezile (kaderiler) ekolü Abbasiler zamanında doğmuş ve olgunlaşmıştır. Mutezile savunucuları, Allah'ın külli iradesinin takdiri olarak kazayı kabul etmenin

⁹⁸⁹Yaltkaya, 1946, a.g.k., 201.

⁹⁹⁰Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 64.

⁹⁹¹Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 63.

⁹⁹²Yaltkaya, 1929a, a.g.k., 1, 2.

yanında, insan ihtiyarını (iradesini) öne çıkartarak kişisel manada bir kaderin varlığını reddetmişlerdir⁹⁹³. Bu yüzden kadere dair ekoller içinde Mutezile, insan iradesine en çok önem vermiş anlayışın ismidir.

Mutezile'nin itikadi prensiplerine alternatif olarak ortaya çıkan kader ile ilgili ekole ise "Cebriler" adı verilmiştir. Mutezilerin İslam'daki Tevhit inancı ile ters düşen ve Allah'tan başka failler bulunduğunu var sayan iddialarına karşılık, Cebriler insanın iradesinde hür olmadığını ileri sürmüşlerdir. Cebriler, Allah'tan başka hiçbir varlıkta irade kuvveti bulunmadığını savunarak, cüzi iradeyi yani kulun tercih hakkını inkâr etmişlerdir⁹⁹⁴. Kaza ve kadere inanma meselesinde Mutezilelerle Cebriler birbirine taban tabana zıt fikirler savunmuşlardır. Yaltkaya ise Mutezile'nin birçok itikadi esasını benimsememekle beraber Cebrilerin insan iradesini yok sayan anlayışını da kabul etmemiştir. Mevlana'nın "*utanma duygusunun varlığı dahi bizde bir ihtiyar bulunduğunu göstermez mi?*" sözlerini hatırlatarak Cebrilerin kaderle ilgili düşüncelerine katılmadığını belirtmiştir⁹⁹⁵.

Cebrilik ve Mutezile'nin bazı yönlerden birleşimi olan ve Yaltkaya'nın daha yakın durduğu kaderle ilgili son ekol "Eşari" dir. Eşari uleması, kaza ve kader meselesinde öncelik sırasını ilahi takdire verirken, cüzi iradeyi de yok saymamışlardır. Ancak kulun ihtiyarının fiilde bir tesirinin olmadığını iddia ederek, fertlere dünya imtihanında sorumluluk yüklemek için "irade" verildiğinden yana görüş beyan etmişlerdir⁹⁹⁶. Eşarilerin kadere dair düşünceleri, Türkiye'de de yaygın biçimde kabul edilen Maturidi inanç akidesine oldukça yakındır⁹⁹⁷. Yaltkaya, gerek müspet gerekse menfi olan ilahi takdirler silsilesini kaza olarak tanımlarken bu takdirin şahıslara bakan boyutunu kader olarak isimlendirmiştir⁹⁹⁸. Maturidilik ve Eşariliğin inanç anlayışı ile büyük oranda örtüşen fikirlere sahip olan Yaltkaya, zihin dünyasında kaza ve kadere dair düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

⁹⁹³Yaltkaya(1930d). Kaderiye yahut mutezile, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(15), s. 1.

⁹⁹⁴M. S. Yeprem(1997). *İrade hürriyeti ve İmam Maturidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 198.

⁹⁹⁵Yaltkaya,1944a, **a.g.k.**, 80.

⁹⁹⁶Eşari ekolünün kaza ve kader inancı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhyiddin İbn Arabî(2009). *Kaza ve kader*. (Çev: Hüdaverdi Adam), İstanbul: Eser Kitabevi, s. 181, 182.

⁹⁹⁷Maturidi itikadında, insanın iradesinin fiillere tesiri kabul edilmektedir. Maturilik, Mutezile'de olduğu gibi insan iradesini ilahi kudretin önüne geçirmemiştir. Ancak, Eşarilerin kabul ettiği gibi cüzi iradeyi fiilde tesirsiz saymaz. İmam Maturidi ve kader hakkındaki düşünceleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kutlu(2012). *İmam Maturidi ve Maturidilik*. İstanbul: Otto Yayınevi, s. 208-211.

⁹⁹⁸Şerafettin Yaltkaya'nın kaza ve kader hakkındaki fikirlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1931c). *Kitabul-muteber, Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(19), s. 1-16.

*“Kul kendi iradesinde serbest olup istediği gibi hareket edecek olursa Allah’ın ilminin cehile inkılâp etmesi de mümkün görülmüş olur ki, Allah’ın bizim yapacağımız işleri evvelce bilmemesi ve takdir etmemiş olması ulûhiyet şanı ile asla telif edilemeyecek bir eksiklik olacağından bu cüzi takdirleri kabul etmek zorundayız. Aynı zamanda bizde bir irade bulunduğundan fiil ve hareketlerimizde tesirimiz olduğu da şüphesizdir. Bir üstat ressamın çizdiği şema üzerinde çalışan ve buna renk veren kimseler veya satranç tahtasından çıkmamak üzere düşüncesi ve iradesi ile istediği surette taşlardan mansubeler yapanlar gibi”.*⁹⁹⁹

Yaltkaya, dinin temel kaidelerini esas alan konular haricinde ameli alana yönelik bölümleriyle ilgili de yazılar kaleme almıştır. O’nun sıkça dile getirdiği konuların başında bir meslek edindikten sonra çalışarak yakınlarına yük olmama meselesi gelir. Çalışmayı beden sağlığının anahtarı olarak görmüş ve sağlıklı insanların zinde olmasının nedeninin sa’y etmeye (çalışmak), ara vermemek olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰⁰. Bir meslek edinerek rızkını temin etmek maksadıyla her hangi bir işte mesai etmeyi din büyüklerinin ilahi bir emir olarak gördüğünü savunmuştur. Bu düşüncesini desteklemek amacıyla yeryüzündeki meslekleri başlatanların ya bir peygamber ya da bir veli kul olduğuna dikkat çekmiştir. Tembel ve miskin vaziyette bulunarak, yakınlarına yük olup, manevi basamaklar kat etmiş tek bir Allah dostunun bulunmadığını İslam Tarihi’nden örnekler vererek açıklamıştır. Topluma rehberlik yapacak kişilerin öncelikli olarak bir “zanaat” sahibi olup kendi geçimlerini ikame etmesinin İslam ahlakınca şart olduğunu vurgulamıştır¹⁰⁰¹.

Yaltkaya dini içerikli eserlerinde, anne babaya saygı ve akraba ziyaretini (sıla-i rahim) kesmemeyi de sıklıkla işlemiştir. Hatta din farklılığının bulunduğu akrabayla dahi diyalogun kesilmemesi gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁰². İnsanın başkalarından ayrı tutarak kan bağı olan yakınlarına daha fazla değer vermesini yaratılışının bir gereği olarak görmüştür. Anne ve babaya gösterilmesi gereken saygı ve akrabaya olan muhabbetin yitirildiği takdirde yaratılışdan gelen safi ruh halini kaybedilmiş olacağına vurgu yapmıştır. Bir evladın anne ve babasına yapacağı iyi muameleyi İslam dininin

⁹⁹⁹Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 83.

¹⁰⁰⁰Yaltkaya(1330h). Vazifeyi takdir ve icra, *Hayru’l Kelam*, 2(28), s. 219.

¹⁰⁰¹Yaltkaya, 1334d, a.g.k., 1168, 1169; Yaltkaya, 1944a, a.g.k., 84.

¹⁰⁰²Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 73.

cihatten daha kıymetli gördüğünü savunmuştur. Yaltkaya, Allah katında vaktinde kılınan namazdan sonra en kıymetli ibadetin ana babaya gösterilecek merhamet olduğunu dile getirmiştir¹⁰⁰³. Dinin ameli konuları ele alan yazılarında Yaltkaya'nın Hazreti Muhammed'in hadislerine sıklıkla yer vermesi sağlam temelli bir siyer bilgisine sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2. Yaltkaya'nın İslam'da Mezhepler ve Farklı İnanç Anlayışları Hakkındaki Fikirleri

Hicri II. yüzyıldan başlayarak Müslüman coğrafyasında ortaya çıkan iki eğilim zaman içinde birbirinden farklı itikadi ekollere dönüşmüştür. Bu ayrıcalık “Ehl-i Sünnet” (Hazreti Muhammed'in söz ve davranışlarına büyük saygı duyanlar) ve karşıtları olup, dine yorum katmadan sadece Kur'an-ı Kerim referanslı yaşayan “Selefiler” şeklinde isimlendirilmiştir¹⁰⁰⁴. Zaman içinde iki taraftaki din adamlarının farklı içtihatlarıyla ayrışma giderek derinleşmiştir¹⁰⁰⁵. Bu itikadi ekollerin üyeleri, temelde İslam dininin mensubu olduklarını belirtsele dahi bazı dinsel konularda birbirinden oldukça farklı kanaatlere sahip olmuşlardır. Farklılıkların çoğalmasıyla yeni itikadi ekoller türemiştir. Züht ve takva söylemleriyle Hazreti Ali zamanından başlayarak ortaya çıkan mezhepler gün gelip politik misyonlar kazanmıştır. Bunun üzerine Müslümanlar arasında inanç birliğinin devamında ciddi problemlerle karşılaşmıştır. Emevilerden itibaren Müslümanların yaşadığı toprakları ortak inanç ve düşünceye sahip bir bütün olarak kabul etmek imkânsız hale gelmiştir¹⁰⁰⁶. Özünde bir gibi görünseler de farklı inanç ekollerinin mensupları birbirini tekfir (dinden çıkmış olarak görme) etmiş ve ortaya çıkan sürtüşmeler savaflara dahi neden olmuştur.

Bütün prensipleri gayet açık ve anlaşılır bir din olan İslamiyet'ten hareketle, çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasının birçok nedeni vardır. İslam Tarihi'nde mezheplerin var oluş sebepleri şu şekilde sıralanmaktadır: İslam milletlerinin kendilerine has mizaçları, Hazreti Muhammed'in uygulamalarının farklı biçimlerde

¹⁰⁰³Yaltkaya, 1944b, a.g.k., 70.

¹⁰⁰⁴Selefi İslam anlayışının kurucusu XIII. yüz yılda yaşamış İbn-i Teymiye kabul edilmektedir. Yaltkaya, İbn-i Teymiye ile ilgili kaleme aldığı makalesinde İmam-ı Zehebi'nin O'nun hakkındaki şu sözlerine yer vermiştir: “İbn-i Teymiye Kur'an-ı Kerim ayetleri gözünün önünde, Peygamberin sünneti dilinin ucunda olan bir zattı”. Yaltkaya, dini kaideleri açıklama yöntemi itibarıyla İbn-i Teymiye'nin yaşadığı çağda yanlış anlaşıldığını iddia etmiştir. Yaltkaya'nın İbn-i Teymiye hakkındaki düşünceleri için bkz. Yaltkaya(1339). Şeyhülislam İbn-i Teymiye, Mihrap, 1(3), s. 67-72.

¹⁰⁰⁵A. Ünsal(2015). *Dünden bugüne haricilik ve neo-hariciler*. İstanbul: Işık Yayıncılık, s. 22.

¹⁰⁰⁶Yaltkaya, 1930c, a.g.k., 6.

algılanması, İslam coğrafyasının tamamına hükmetme düşüncesi, hilafet meselesinde yaşanan anlaşmazlıklar, eski halk kıssa ve efsanelerinden etkilenilmesi, cahiliye adetleri ve ırkçılığın olumsuz tesirleri¹⁰⁰⁷. Şerafettin Yaltkaya ise, İslam mezheplerinin ortaya çıkmasının öncelikli nedenini ticari ilişkiler ve İslam Devleti'ne olan yakınlığından dolayı Roma İmparatorluğu ve İran'la kurulan münasebetler olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰⁸. Yaltkaya, bazı mezheplerin gerçek din âlimleri tarafından sağlam temeller üzerine şekillendirildiğine dikkat çekmiş ancak ilk ortaya çıkışından itibaren politik gayeler taşıyan mezheplerin de var olduğunu iddia etmiştir. Yaltkaya, İslam Tarihi'nde mezheplerin doğuşunda Yahudilerin Müslümanlar arasındaki sürtüşmeleri tetiklemek gayesinin de etkili olduğunu savunmuştur. Roma İmparatorluğu, İran Sasani Devleti ve Yahudilerin tesirlerinin yanı sıra mezheplerin zuhurunda eski inançların etkisinin de olduğunu vurgulamıştır. O'na göre, İslamiyet fetihler sayesinde hızlı biçimde geniş bir alanda yayılırken çeşitli ulusların kökleşmiş inanç yapıları dinin içtihat sahasına tesir etmiştir¹⁰⁰⁹. Araplar, Farslılar, Türkler ve bu milletlerle yaşayan diğer kavimlerin eski çağlardan kalma kültürleri, mezheplerin ortaya çıkış zamanlarında dinin yoruma açık kısımları üzerinde etkili olmuştur. Adı geçen milletler İslamiyet'i kabul etmelerinin yanında, kısa sürede eski inançlarının yol açtığı bir takım davranışları terk edememişlerdir. Bu durum dini kaideleri kendi örf ve geleneklerine göre yorumlamalarına neden olmuştur¹⁰¹⁰. Yaltkaya, çeşitli vesilerle İslamiyet'e sonradan giren toplumların ilerleyen zaman diliminde mezheplerin doğuşu ve dinsel kaidelerin yorumuna etkisinden şu şekilde söz etmiştir:

“İranlılar İslamlar tarafından fethedilmekle istiklalini kaybederek bir vilayet oldu. İranilerin ekserisi Arapların elinde İslamiyeti kabul ettiler ve ikinci batında Arapça bunların da ana lisanları olmuş idi. Lakin bunların hepsine rağmen itikat ve zihniyette bir Arap gibi değildiler. Burada İslam dini başka bir renk almış ve hususiyet peyda etmiş idi. İran edebiyatının parlak hayali dahi Arapların şiirine başka bir renk ve başka bir feyiz ve hayat verdi. Maniliğin tesis ettiği maniliğin dahi dini kanaatlerde te'siri olmuştur. Zerdeşt, Mani ve Mezdek'in fikirleri İslam Tarihi'nde Rafizilik

¹⁰⁰⁷İslam'da mezheplerin ortaya çıkma nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ebu Zehra(2009). *Mezhepler tarihi*. (Çev: Sibgatullah Kaya), İstanbul: Çelik Yayınevi, s. 17-42.

¹⁰⁰⁸Yaltkaya, 1929a, **a.g.k.**, 2.

¹⁰⁰⁹Yaltkaya, 1929b, **a.g.k.**, 11.

¹⁰¹⁰Yaltkaya, 1929a, **a.g.k.**, 16, 17.

perdesi altında muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü namlarla zuhur etmekten hali kalmamıştır”¹⁰¹¹.

Yaltkaya, İslam Tarihi’nde ilk üç mezhep olarak Haricilik, Şiilik ve Mürcieyi kabul etmiştir¹⁰¹². Hariciliğin doğuş nedenleri ve temel esasları hakkında Takıyuddin Ahmet İbn Teymiyye’nin fikirlerini benimsemiştir¹⁰¹³. Yaltkaya, dinin kaideleri ile ilgili sadece Kur’an-ı Kerim’deki ayetleri esas kabul eden Haricilerin Hazreti Muhammed’e zalimlik atfettiğine dikkat çekerek onların itikadi görüşlerine şiddetle karşı çıkmıştır. Hariciler, Hazreti Muhammed’in uyguladığı hiçbir davranışı benimsememiş ve hayatlarında sünnete yer vermemişlerdir¹⁰¹⁴. Yaltkaya, Haricileri fikirlerinde saplantılı, eleştiriye kapalı, tutucu ve Ehl-i sünnet dışı bir zümre olarak tarif etmiştir¹⁰¹⁵. Hariciliğin iki kolu olan Erzakilik ve Necidilik hakkında da benzer düşüncelere sahiptir. Haricilik ve kollarını İslam inancını temsil etmekte uzak bulmuştur. Yaltkaya, Şiiliğin doğuş nedenini Hazreti Ali’nin vefatından sonra halife olacak kişinin soyu üzerinden yapılan tartışmalara bağlamıştır. Şiiliğin sahabeler arasında efdaliyet (üstünlük) aramasını doğru bulmamıştır. İran Edebiyatı ile Şiilik arasındaki bağlantıya dikkat çekmiş ve Alevi büyüklerinin hayatlarını araştırarak Şiiliği anlamlandırmaya çalışmıştır¹⁰¹⁶.

Yaltkaya, Mürcie mezhebinin Hazreti Ali zamanında gerçekleşmiş olan Sıffin Savaşı’ndan sonra ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Mürcienin itikadi prensipleri ile Şiilik arasında ciddi benzerlikler vardır. Ancak Mürcieler, Şiilikten farklı olarak tüm Peygamber ashabı arasında değil de Hazreti Osman ile Hazreti Ali arasında bir kıyaslama yapmışlardır. Hazreti Osman’ın ilerlemiş yaşına rağmen hilafet koltuğuna oturduğunu ve bu durumun Hazreti Ali’nin saltanatını geciktirdiğini ileri sürmüşlerdir. Hazreti Osman’ın, Hazreti Ali’ye karşı yanlış davranışlar sergilediğini ve bunların cezasını ahirette tüm Müslümanların huzurunda çekeceğini savunmuşlardır. Yaltkaya,

¹⁰¹¹Yaltkaya, 1929a, **a.g.k.**, 17.

¹⁰¹²Yaltkaya(1926b). Yezidiler, *Darü’l funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(3), s. 2.

¹⁰¹³Mezheplere yaklaşımı konusunda Yaltkaya üzerinde bir takım etkilileri olan Takıyuddin İbn Teymiyye ‘nin yaşantısı, eserleri ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Teymiyye(2011). *İçtihad risalesi*. (Çev: İsa Canpolat), İstanbul: Takva Yayınları.

¹⁰¹⁴Yaltkaya(1929c). İslam’da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler-3, *Darü’l funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 14, s. 6.

¹⁰¹⁵Yaltkaya, 1929c, **a.g.k.**, 8, 9.

¹⁰¹⁶Yaltkaya’nın hayatı ve eserleri üzerinde araştırmalar yaptığı Alevi bilginlerinin başında Nasır-ı Hüsrev gelmiştir. Yaltkaya’nın Nasır- Hüsrev ve şiiliğin gelişimi ile ilgili tespitlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yaltkaya(1927). Nasır-ı Hüsrev, *Darü’l funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 5-6, s. 1-21.

Mürcielerin fikirlerine karşı çıkarak İslam itikadında hem Hazreti Osman'ın hem de Hazreti Ali'nin saygın kişiler olduğunu ifade etmiştir. Hazreti Osman'ın hilafet koltuğuna oturmasını da ilahi tecelliyat ve manevi silsilenin kemale ermesiyle izah etmiştir¹⁰¹⁷.

Yaşamının büyük bölümünü bilimle uğraşmaya adanmış birisi olarak Yaltkaya'nın üzerinde araştırmalar yaptığı en önemli konulardan biri de Mutezile mezhebidir. Mutezilenin tarihi, inanç esasları ve İslam coğrafyasında bu mezhep ile ilgili yapılan tartışmalar O'nun eserlerinde sıklıkla bahsedilen konulardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak kaleme aldığı yazıları sayesinde ülkemizde Mutezile mezhebi ile ilgili en fazla çalışma gerçekleştiren bilginlerden birisi olmuştur. Yaltkaya'nın Batılı şarkiyatçılar ve çağdaşı olan Müslüman din bilginleri arasında tanınmasında Mutezile mezhebi ile ilgili araştırmalarının ciddi tesiri vardır. Mutezile ile ilgili yazılarında ağırlıklı olarak şu konulara yer vermiştir: Mutezilerin Kaza ve kadere bakış açıları, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili düşünceleri ve dini kaideleri yalnızca akıl ile açıklama çabalarında düştükleri hatalar. Yaltkaya, Mutezile mezhebinin kader üzerine yapılan tartışmalardan dolayı ortaya çıktığını dile getirmiştir. Tanınmış mutasavvıf Hasan Basri'nin talebelerinden Ma'bed el-Cüheni'nin kadere dair savunduğu fikirlerin tesiriyle Mutezile mezhebinin temellerinin atıldığını belirtmiştir¹⁰¹⁸. Ancak Mutezile mezhebini organize ederek bir inanç ekolü haline getirenin Vasıl Bin Ata olduğunu ileri sürmüştür¹⁰¹⁹. Mutezile mezhebi İslam coğrafyasının önemli kültür merkezlerinden Basra'da ortaya çıkmış ve Abbasiler zamanında sınırlı bir alanda yayılmıştır. Bu mezhebin ileri gelenleri ezeli âlemde yazılmış bir kader anlayışına karşı çıktıkları için Mutezile "Kaderiye" adıyla da anılmıştır. İnsanın kendi hayat çizgisinde nasıl yürüyeceğini cüzi iradesiyle belirlediği savunan Mutezile mezhebinin, ilahi takdiri reddeden tutumlarına karşı çıkan Yaltkaya, Mutezile imamları aracılığı ile kader ve kaza üzerinden yapılan tartışmaların İslam coğrafyasında fikirsel gelişmeleri tetiklediğini iddia etmiştir. Haricilik gibi Mutezile mezhebini de Ehl-i Sünnet dışına çıkmış bir inanç akımı olarak değerlendirmiştir. Yaltkaya, kelam biliminin temellerinin atılmasında

¹⁰¹⁷Yaltkaya, 1929c, **a.g.k.**, 23-27.

¹⁰¹⁸Yaltkaya, 1930c, **a.g.k.**, 5.

¹⁰¹⁹Yaltkaya(1926d). Mutezile ve hüsn- kubh (iyi-kötü), *Darü'l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 2, s. 110.

Mutezile mezhebinin önemli katkılar sağladığını savunmuştur¹⁰²⁰. Ancak genel manada Mutezile itikadını eleştiren Ehl-i Sünnet ulemasının düşüncelerine katılmıştır. Mutezile'nin Sünni Müslümanlar arasında hüsn-ü kabul görmemesine dair değerlendirmeler de bulunmuştur:

*“Mutezile'nin İslam itikadiyatını muhtelif muhasımlara karşı müdafaaada hizmetleri sebkatmekle beraber birçok ehl-i İslam nazarında bunlar nahoş görünmekte idiler. Çünkü bunların muhaddislere birçok noktalarda muhalif kalmaları aleyhlerinde muhaddislerin şiddetli hücumlarını celbetmişti. Bununla beraber bunların nefyi kader nefyi sıfat eylemeleri ve İslamın güzel ve sade olan akidesini derin bir felsefe çukuruna düşürmüş olmaları ve kendi efkârı mezhebiyelerini teyit için yalnız delil iradını kâfi görmeyerek Me'mun ve Mutasım zamanlarında halkı kendi mezheplerini kabule kılıç kuvveti ile mecbur tutmaları ehli İslam nazarında nahoş görünmeleri için ayrı ayrı sebepler teşkil ediyordu”.*¹⁰²¹

Mutezile mezhebi, Kur'an-ı Kerim'de Ebu Leheb gibi insanların kötülüklerinden bahsedilmesini delil göstererek sınırsız bir “cüzi iradenin” var olduğunu savunmuştur. Bu yüzdendir ki, kaderi kabul etmeyi imanın temel rükünleri arasında saymaz ve Müslümanların çoğunun inandığı manada bir kader anlayışını reddeder. Mutezile inancına göre, hayır ve şer aklın buyruklarıyla yapılan davranışlar olup ilahi takdire bağlı olarak gerçekleşmez. Mutezile, ilahi iradenin insan davranışlarında sınırsız boyutta tecelli etme ihtimalini “rahmani adaletle” çelişen bir durum olarak kabul etmiştir. Mutezile uleması insan davranışlarını (amel), imanın bir şubesi olarak görmüşler ve büyük günah işleyenin İslam dairesinden çıktığını fakat kâfir sayılamayacağını savunmuşlardır¹⁰²². Zahidane niyetlerle ortaya çıkmış Mutezile'nin iman amel ilişkisine dair yaklaşımını, İslamiyet'in esaslarıyla örtüşmediği gerekçesi ile kabul etmeyen Yaltkaya, her insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu sahabelerin

¹⁰²⁰Yaltkaya, Mutezile imamlarından ve kelam ilminin ilk düşünürlerinden Ebu'l-Huzeyl'in “atom nazariyesini” tartışan ilk Müslüman bilginlerden birisi oluşuna dikkat çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Duman(2002). Şerafeddin Yaltkaya ve Mutezile hüsn-kubh meselesi, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1(2), s. 55.

¹⁰²¹Yaltkaya(1930d). Kaderiye yahut mutezile, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(15), s. 9.

¹⁰²²Mutezile mezhebinin amel-iman ilişkisi ve kadere dair prensipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Topaloğlu(2012). *Kelam ilmine giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, s. 174-188.

hayatından örneklerle açıklamıştır. O'na göre, kaza ve kadere iman etmek, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini var saymak insan için ciddi kolaylıklar sağlamıştır¹⁰²³.

Yaltkaya'nın Mutezile inancında dikkatini çeken konular arasında Allah'ın sıfatlarının kabul edilmemesi ve Kur'an-ı Kerim'in bir mahlûk (sonradan yaratılmış canlı) sayılması gibi meseleler de vardır. İslam akidesinde yaygın şekilde kabul edilen kader anlayışını reddeden Mutezile imamları Allah'ın sıfatlarını da (esma'ül hüсна) yok saymışlardır. Mutezilenin Allah'ın isimlerini kabul etmeyen inancına karşılık Yaltkaya, kâinatta meydana gelen olayların insanı bütün ilimlerin sahibi olan bir varlığa ulaştıracağından ve mevcudattaki nizamın Allah'ın farklı isimlerinin kanıtları olduğundan söz etmiştir:

“Mevsimler dahi bir gayeye insiyak etmektedir. Eğer kış, ilkbahar, yaz ve sonbahar olmaya idi nebatat ve hububatın yetişmesi ve kemal bulması mümkün olmazdı. Umumiyyetle mevcutların şahıslarında ve şahısların mecmuundan müteşekkil nevilerinde ve nevilerin mecmuu olan cinslerinde ve nihayet ve bütün vücutta görülen hikmetler ve mebde ve bidayetlerden hareketle bir nizam dâhilinde gayet ve nihayetlere doğru kâinatı sevku idare eden ilimler en sonda ve en nihayette sabık bir ilim ve sabık bir hikmette umumiyyet kesbederek birleşirler ki, bu umumi ve sabık olan ilim ve hikmetin hâkim, âlim ve mürit olan bir zattan sadir olması zaruridir”.¹⁰²⁴

Mutezile mezhebinin ortaya çıkışında eski Yunan felsefesine ait eserlerin Arapça'ya çevrilmiş olmasının rolü büyük olmuştur. Eski Yunan'ın önemli filozoflarından Aristoles, ilahi cevherin çeşitli tavırlarının var olduğundan hareketle Yaratıcı'nın farklı sıfatlar taşıdığını kabul etmiştir. Bu konuda Mutezileler ise Allah'ın sıfatlarının olmadığı farz ederek Aristoles mantığı ile ters düşmüşlerdir¹⁰²⁵. Ehl-i Sünnet tarafından Allah'ın sıfatlarından kabul edilen kelimeleri (muhataplarına hitap etme) kabul etmeyen Mutezileler Kur'an-ı Kerim'in sonradan yaratılmış bir mahlûk olduğuna inanırlar. Yaltkaya, Kur'an-ı Kerim'in ezeli âlemde var olduğunu ve Allah'ın kelimeleri sıfatının bir tecellisi olarak insanlara indirildiğini belirterek Mutezile inancına karşı

¹⁰²³Yaltkaya(1931d). Kitâbul-muteber, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(21), s. 9.

¹⁰²⁴Yaltkaya, 1931d, a.g.k., 4.

¹⁰²⁵Duman, 2002, a.g.k., 61.

çıkıştır¹⁰²⁶. Mutezilerin Hazreti Muhammed'in "Miraca" yükseldiğini kabul etmeyerek bu durumu ruhani bir hal olarak görmelerini de doğru bulmaz¹⁰²⁷. Fakat O'nun Kur'an-ı Kerim'in lafzı ile ilgili fikirleri Mutezile mezhebindeki anlayışla önemli ölçüde benzerlik gösterir. Yaltkaya, Mutezile ulemasının Kur'an-ı Kerim'de önemli olan lafız ya da kelam değildir düşüncesini aynıyla kabul etmiştir¹⁰²⁸.

Yaltkaya, İslam coğrafyasında ortaya çıkmış ve çoğu araştırmacının pek değinmediği farklı dini cereyanlarla ilgili önemli miktarda yazı kaleme almıştır. Mezheplerin ortaya çıkması, Ehl-i Sünnete zıt düşen dini akımlar, gayrimüslim toplumların yaşam biçimlerinin İslam kültürlerine etkisi ve kelam ilmi ile ilgili hususlar Yaltkaya'nın araştırmalarda bulunduğu dini konuların başında gelmiştir. Alışılmışın dışındaki dini konular üzerine araştırmalar yapan Yaltkaya'nın bu tutumu çağdaşlarından Yusuf Ziya Yörükkan ve İsmail Hakkı İzmirli ile benzerlik göstermektedir. Yusuf Ziya Yörükkan Tahtacılar, İsmail Hakkı İzmirli Dürzîler gibi üzerinde az araştırma yapılmış dini gruplara dair çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Yaltkaya'nın üzerinde titiz çalışmalar yürüttüğü inançlardan biri de Yezidilik olmuştur. Yezidilik İslam coğrafyasında XII. yüzyılda ortaya çıkmış ve o günden bu yana varlığını sürdürmüştür¹⁰²⁹. Yezidiler, bu ismin Emevi Sultanı Yezid bin Muaviye'den dolayı kendilerine verildiğini kabul etmezler. İslam coğrafyasında yaygın olan kanaatlerin aksine Yezid'i sıradan bir insan olarak görmeyerek O'nun bazı üstün vasıflar taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Yezidi inancına göre, halife Yezid Allah'ın yeryüzüne yolladığı bir elçi ve resul olup, dünyada nizamı sağlama vazifesini yerine getirdikten sonra göğe yükselmiştir¹⁰³⁰. İslamiyet ile örtüşmeyen birçok itikadi kaidelere sahip Yezidiliğin Müslümanların yoğun yaşadığı coğrafyalarda görülmesi yanılgıya düşülmesine neden olmamalıdır. Çünkü uzmanlar tarafından Yezidilik İslamiyet'ten ayrı bir din sayılmaktadır. Bazı din adamlarının iddia ettiği gibi Yezidilik İslamiyet içinde yer bulmuş mezheplerden biri değildir. Buna rağmen anne babaya saygılı

¹⁰²⁶Yaltkaya(1932d). Kitabul-muteber, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(22), 22.

¹⁰²⁷Yaltkaya(1930e). Gazali'nin te'vil hakkında basılmamış bir eseri, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(16), 58.

¹⁰²⁸Yaltkaya, 1926d, **a.g.k.**, 114, 115.

¹⁰²⁹Karma bir din olan Yezidiliğin kökeninin ilkçağ Mezopotamya uygarlıklarından Asurlulara dayandığı iddia edilmektedir. Yezidilerin yaygın olarak kullandıkları dil Kürtçe'dir. Yezidiliğin kökeni, temel prensipleri ve Şeyh Adiy hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. E. Sever(1993). Yezidilik ve Yezidilerin kökeni. İstanbul: Berfin Yayıncılık.

¹⁰³⁰D. Okçu(2007). Yezidilik ve Yezidiler. İstanbul: Tablet Kitabevi, s.43.

davranmayı tavsiye eder, nikâh akdine büyük önem verir, erkek çocuklarının sünnet ettirilmesi emreder ve yılın belirli döneminde kurban kesmeyi gerekli görür. Özellikle sosyal hayatı ilgilendiren bu konular Yezidiliğin Müslümanlığa yakın esaslarının da bulunduğunu göstermektedir¹⁰³¹.

Yezidiliğin ortaya çıkışı ile ilgili farklı iddialar mevcuttur. Ancak yaygın kanaat Şeyh Adiy bin Müsafir tarafından tesis edildiği yönündedir¹⁰³². Şerafettin Yaltkaya'nın Yezidilikle ilgili makalelerinde de kurucu olarak Şeyh Adiy bin Müsafir kabul edilmektedir. Yezidilik özellikle Irak'ın Erbil şehri ve çevresinde yaşayan Kürt, Arap ve bazı Türkmenler arasında yayılmıştır. Yaltkaya, eserlerinde Yezidiliğin tarihi gelişimini (Adevilik'ten Yezidiliğe intikal), inanç esaslarını (Ubde-i İblis kitabına dayanarak) ve İslam dininin kaideleriyle ters düşen ilkelerini ele almıştır. O, eserlerinde Yezidiliği İslam coğrafyasında yayılmış farklı bir inanç olduğunu ısrarla belirtmiştir¹⁰³³. Yaşantısı boyunca tekfir etmekten hep uzak duran, İslamiyet'in hümanist esaslar benimseyen Hazreti Mevlana gibi düşünürler vasıtasıyla dünyaya yayıldığını dile getiren Yaltkaya, Yezidiler konusunda ise "dışlayıcı" düşünceler sahiptir. Yezidiliği temel kaynaklarından öğrenmiş olması O'nun bu fikirleri benimsemesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. O, bir Müslümanın Yezidi bir kişi ile evlenmesini doğru bulmadığı gibi Yezidilerin kestiği kurbanın da yenilemeyeceğini savunmuştur¹⁰³⁴. Yaltkaya, Yezidileri küfür üzerine ittifak etmiş "kefere-i asliye" topluluğu şeklinde tanımlamıştır¹⁰³⁵. Ehl-i kitap (Hristiyan ve Museviler) ile mukayese olunduğunda Yezidilerin daha aşağı bir manevi derecede bulunduklarını ileri sürmüştür. Bu fikrine dayanak olarak, onların Hazreti Muhammed'i peygamber olarak kabul etmemenin ötesinde "sıradanlaştırmaya" çalışan hareketlerini göstermiştir¹⁰³⁶. Yaltkaya, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Yezidilerin yaşantılarına dair sosyal analizlerde bulunmuştur:

"Yezidilere namaz ve oruç tahrir edilmiş ve yalnız kalbin tahareti tavsiye kılınmıştır. Hac dahi bunlara haramdır. Bunların fırka-i tesmiye eyledikleri Şeyh Adiy bin Müsafirin biraderinin neslinden olduklarını iddia ettikleri şeyhleri vardır ki, bunlara kendi zevcelerini teslim ederler ve

¹⁰³¹Okçu, 2007, a.g.k., 62.

¹⁰³²Okçu, 2007, a.g.k., 16, 17.

¹⁰³³Yaltkaya, 1926c, a.g.k., 34, 35.

¹⁰³⁴Yaltkaya(1926e). Yezidiler-ilave, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(4), s. 275.

¹⁰³⁵Yaltkaya, 1926c, a.g.k., 29.

¹⁰³⁶Yaltkaya, 1926e, a.g.k., 274.

bunlardan kendilerine çocuk gelmesine müntezir olurlar ve bu hal kendileri için büyük bir şeref teşkil eder. Allahu Teâlâ'ya yemin içmeği caiz sayarlar. Zahiren Müslüman görünüyorlar. Şer ve fitne def'i zihninde Kelime-i Şehadet getirmelerine cevaz verilir. Şeyh Adiy bin Müsafir'i peygamberlere tefzil ederler ve Cenab-ı Hakkın ve peygamberimizin Şeyh Adiy bin Müsafir'i huzuruna aldıklarını sanarlar. İblisi meleklerle takdim ederler ve iblis hakkında fena söz söyleyeni tekfir ederler. Yezid bin Muaviye'yi peygamberlere tercih ve takdim ederler. Kendilerince şeref adlettikleri mahallere ve eşhasa secde ederler".¹⁰³⁷

Yaltkaya'nın üzerinde çalıştığı başka bir dinsel cereyanda Kerramilik olmuştur. Kerramilik mezhebi Merv, Fergana, Semerkant, Cüzcan, Huttel, Mevruz, Herat, Gur, Gazne, Garcistan ve Nişabur gibi Asya şehirlerinde yayılmıştır. Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde azımsanmayacak miktarda talebe edinen Muhammed bin Kerram tarafından kurulmuş bir mezheptir. Dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan Kerramilik kurucusunun Kudüs'te vefatından sonra X. yüzyılda kendi içinde farklı kollara bölünmüştür. Kerramiliğin yayılmasında bazı Gazne ve Gur Sultanlarının bu mezhebe verdiği destekler de etkili olmuştur. Kerramilik inancı ilk zamanlar Hanefi mezhebi mensuplarınca saygı görmüş olsa da İmam-ı Maturidi'den itibaren iki mezhep arasında derin fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Kerramilik imamlarının Allah'ın sıfatlarını kabul etmeleri, İmam Ebu Hanife gibi Allah için "şey" ifadesini kullanmaları ve Kur'an-ı Kerim'i mahlûk saymamaları Ehl-i Sünnet Müslümanlığının prensipleriyle örtüşür¹⁰³⁸. İtikadi kaideleri itibarıyla Kerramilik, Mutezile mezhebi ile birçok konuda ters düşen esaslara sahiptir.

Yaltkaya, Kerramiliği cahil halk tabakasının kabul ettiği bir inaç akımı olarak nitelemiş ve bu mezhebin akaid esaslarına karşı çıkmıştır. O'na göre, Kerramilik siyasi çalkantılardan istifade ederek büyüme fırsatı bulmuş bir dini akımdır. Bu yüzden inanç alt yapısının kuvvetli olmadığını ileri sürmüştür. Kerramileri ağır bir dille eleştiren Ortaçağ İslam düşünürlerinden Muhammed eş-Şehristani'nin fikirlerine yazılarında

¹⁰³⁷Yaltkaya,1926e, **a.g.k.**, 275.

¹⁰³⁸Ebu Mutî' Mekhul b. Fadl en-Nesefî(2015). *Kitabu'r-red ala ehli'l bida' ve'l ehvai'd-dalle*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, s. 107.

geniş yer ayırmıştır. Kerramiliğin önde gelen isimlerinin zahid ve muttaki görünerek okuma yazma bilmeyen halkı kandırdıklarını belirtmiştir¹⁰³⁹.

Yaltkaya, IX. yüzyılın sonlarına doğru Kufe’de doğan ve Batiniliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Karamita mezhebinin tarihi ve inanç sistemi üzerine de araştırmalarda bulunmuştur. Karmatilik, İslam coğrafyasında özellikle Irak’ta yayılmıştır. Kurucusu Hamdan bin al-Eş’as Karmat’tır. Karmatiler zamanla Fatimilerin desteğini alarak siyasi bir güce kavuşmuşlardır. Fatimiler sayesinde devletleşen Karmatiler, Abbasilere ciddi zararlar vermişlerdir. Yemen’de birçok askeri ve siyasi faaliyette bulunan Karmatiler, Abbasilerin içinde konuşlanmış olan Türkleri huzursuz etmişlerdir¹⁰⁴⁰. Ehl-i Sünnet inancı üzerine olan Müslümanlarla mücadeleye tutuşarak İslam kültür ve uygarlığının gelişimini sekteye uğratmışlardır¹⁰⁴¹. Türk İslam Tarihi’ndeki birçok gelişmeye vakıf olan Yaltkaya, Abbasiler zamanında Türklerle olan mücadelelerinden dolayı Karmatiler hakkında ciddi araştırmalar yapmıştır. O, Karmatilerin bazı etkinliklerini Türk Tarihi’nin bir parçası olarak ele almıştır. Karmatilerin tarih sahnesinden silinmesini Türkler için olumlu bir gelişme kabul etmiştir¹⁰⁴².

Şerafettin Yaltkaya’nın Mutezilikten sonra üzerinde en fazla araştırmalarda bulunduğu mezhep Batinilik olmuştur. Batinilik, Kur’an-ı Kerim ayetlerinin zahiri anlamları dışında, görünmeyen içsel (batini) manalarının olduğunu ileri sürerek zuhur etmiş bir dini cereyandır¹⁰⁴³. Yaltkaya, Batiniliğin kurucusu Hasan Sabbah’ın yaşamı hakkında Nizamülmülk ve İbn Esir’in verdiği bilgilerden faydalanarak bazı tespitlerde bulunmuştur. Büyük Selçuklu Devleti’nde Melikşah’ın ani ölümünün Hasan Sabbah’ın etki alanını genişlettiğine dikkat çekmiştir¹⁰⁴⁴. İslam coğrafyasında ortaya çıkan dinsel cereyanlar içerisinde siyasallaşmayı en fazla başaran Batinilik mezhebi olmuştur. Yaltkaya, Batiniliğin kuruluş evresinin Ebul Hattab Muhammed bin Ebi Zeynep tarafından başlatıldığını ve bu mezhebin ortaya çıkmasında İran’daki Sabiilik ve Mecusilik dinlerinin önemli rol oynadığını belirtmiştir¹⁰⁴⁵. Batinilik mezhebinin

¹⁰³⁹Yaltkaya(1929d). Kerramiler, *Darü’l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 11, s. 14, 15.

¹⁰⁴⁰M. Hammadi(1948). *Batinilerin ve Karmatilerin iç yüzü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 58.

¹⁰⁴¹N. Çağatay ve İ. A. Çubukçu(1985). *İslam mezhepleri tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 83.

¹⁰⁴²Yaltkaya(1929e). Karamita ve Sinan Reşidü’l din, *Darü’l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 7, s. 63.

¹⁰⁴³H. Corbin(1986). *İslam felsefesi tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 14.

¹⁰⁴⁴Yaltkaya(1926a). Fatimiler ve Hasan Sabbah, *Darü’l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 4, s. 33, 34.

¹⁰⁴⁵Yaltkaya(1928). Batinilik tarihi, *Darü’l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 8, s. 3, 4.

doğuşunda Hazreti Ömer zamanında yaşanmış gelişmelerin ilerleyen yıllara yansımalarının ciddi tesiri olduğunu ileri sürmüştür. Tarihte Sünni Müslümanlar için olumsuz gelişmelerin yaşanmasına neden olan Batiniliğin ortaya çıkışı hakkında Yaltkaya, dikkat çekici tespitler yapmıştır:

*“Tarihin en eski Ömer Faruk Radiyallahuan’ın İran’daki galebesi; denilebilir ki, İslam için manevi bir mağlubiyet teşkil etmiştir. İran Mecusiliği İslam Batini kimdir? Perdesi altına gizlenerek sukutu İslamiye şaibedar eylemekte gecikmemiştir. Ali b. İbn Talip Radiyallahuan’ın bizzat şahsı önünde kendisine el-vahit isnadıyla başlayan hareket mevcut olduğunu bilmekte, biz ki bu hareketi tanzim edenlerin başında en kadim şahsiyet olmak üzere Beni Esed mevalisinde(gayri Arap) Ebu el Hattab Muhammed b. Ebi Zeynep’i biliyoruz”.*¹⁰⁴⁶

Kur’an-ı Kerim’deki ayet ve sureleri farklı biçimde yorumlama çabasında bulunan Batiniler, çoğu din görevlisi tarafından İslam akaidesine en çok zarar veren cereyan olarak kabul edilmektedir¹⁰⁴⁷. Yaltkaya’nın Batinilerle ilgili temkinli yaklaşımlarını birçok İslam ulemasında görmek mümkündür. İslamiyet’in uhrevi meseleler dışında dünya işlerinde suiistimal edilerek kullanılmasına karşı çıkan Yaltkaya, Hasan Sabbah ve dailerini (davetçi) din taciri olarak nitelendirmiştir. Dinin siyasete alet edildiği takdirde ortaya çıkabilecek sonuçların iyi anlaşılması açısından Batini yöneticilerinin faaliyetlerinin dikkatli analiz edilmesi gerektiğini savunmuştur¹⁰⁴⁸.

Yaltkaya, özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında mezhepler ve farklı inanç akımları hakkında birçok yazı kaleme almıştır. O’nun bu çalışmaları Türk Devrim Tarihi açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Zira tek parti dönemi din politikaları dikkate alındığında, Cumhuriyet kadrolarının aşırı dini akımlara karşı tepkili yaklaşımları mevcuttur. Bu dönemde Hanefi mezhebi referanslı Sünni İslam anlayışı yurttaşların İslamiyet’i yaşamalarında temel kıstas olarak kabul edilmiştir. Yaltkaya, mezhepler ve farklı inanç akımları konusunda yaptığı araştırmalarında Sünni İslam anlayışının Hazreti Muhammed’in ve Kur’an-ı Kerim’in teşvik ettiği yaşam biçimiyle birebir uygunluk

¹⁰⁴⁶Yaltkaya, 1928, **a.g.k.**, 5.

¹⁰⁴⁷Çağatay ve Çubukçu, 1985, **a.g.k.**, 76.

¹⁰⁴⁸Yaltkaya, 1926a, **a.g.k.**, Sayı: 4, 22.

gösterdiğine dikkat çekmiştir. Bu araştırmalarıyla Cumhuriyet Dönemi'nde takip edilen Sünni İslam esaslı din politikalarına destek vermiştir. Yalrkaya, Diyanet İşleri Başkanı olduğu dönemde de bu tutumunu sürdürmüştür.

3. Bir Kelam Uzmanı Olarak Yalrkaya

3. 1.Kelam İlminin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi

Hazreti Muhammed'in vefatının üzerinden yaklaşık olarak kırk elli yıl geçtikten sonra askeri, siyasi gelişmeler ve başka milletlerle kurulan ilişkilerden dolayı itikadi konuların yorumuna dair Müslümanlar arasında ihtilaflar ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk olarak kader üzerinden yapılan tartışmalara zamanla Allah'ın sıfatlarına dair farklı söylemler eklenmiştir. Miladi VIII. yüzyılın sonlarında eski Yunan felsefesi ve özellikle Aristoteles mantığı üzerine yazılmış eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesiyle beraber Müslümanlar arasında dinsel kaidelerin yorumlanmasına dair birbirinden farklı kanaatler iyice belirginleşmiştir. Bu ortamda İslam dininin esaslarını ayrı bir bakış açısı ile yorumlamayı konu edinen yeni bir ilim dalı ortaya çıkmıştır. Dinsel meseleleri farklı bir biçimde ele alma yönteminden dolayı bu yeni ilme “Kelam” ismi verilmiştir¹⁰⁴⁹. Birçok İslam âliminin kabul ettiğı şekliyle kelam: “Allah Teâlâ'nın zatından ve sıfatlarından mebbe ve me'ad itibariyle yaratıkların hallerinden İslam kanuna göre bahseden” ilim olarak tanımlanmıştır¹⁰⁵⁰.

Kelam, IX. yüzyılda ilmi bir disipline bürünmeye başladı. Abbasi hükümdarlarının büyük çoğunluğu kelamla ilgili tartışmaların içinde yer aldı. İlk dikkat çeken kelam ekolü, aynı zamanda bir mezhep kabul edilen Mutezilik olmuştur¹⁰⁵¹. Mutezile mezhebinin ortaya çıkışından itibaren, Allah'ın sıfatları, kaderde insan iradesinin rolü ve öldükten sonra dirilme gibi hassas dini konular akıl ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Belirtilen konularla ilgili yapılan tartışmalar gün geçtikçe kelam ilminin daha da gelişmesine katkı sağladı. Ancak Mutezilerin klasik İslam anlayışının dışına çıkarak imani konularla ilgili yaptıkları yorumlar, ağır şekilde eleştirilmelerine yol açmıştır. Mutezile imamlarının düşüncelerine dair yapılan

¹⁰⁴⁹Gölcük ve Toprak, 2014, **a.g.k.**, 33.

¹⁰⁵⁰Gölcük ve Toprak, 2014, **a.g.k.**, 22.

¹⁰⁵¹Yalrkaya, 1926d, **a.g.k.**, 110.

eleştiriler beraberinde kelim âlimlerinin de tenkide uğramasına sebep oldu¹⁰⁵². İslam dini ile ilgili esasları yorumlamakta sadece Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden ve kısmen de Hazreti Peygamber'in hadislerinden yararlandıklarını öne süren "Selefiler" kelamla uğraşanları eleştirenlerin başını çekmiştir. Selefiler, gerek Mutezileri gerekse kelam ilmiyle uğraşanları, İslamiyet'e din dışı unsurlar katmakla veya "ehli bidat" olmakla suçlamıştır¹⁰⁵³.

Miladi IX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde kelam ilmi Müslümanların hâkim olduğu coğrafyanın büyük bölümüne yayılmıştır. Müslümanlığı seçmeden önce farklı inançların bulunduğu çevrelerde yaşamış olan kişiler kelam ilminin yayılmasına önemli katkılar sağladı. Bu şahıslar Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki "naslara" büyük saygı göstermekle birlikte itikadi konularda zihinlerinde var olan soruların ortadan kaldırılmasını talep etmekteydi. Nihayetinde bu durum Ehl-i Sünnet kelamcılarının doğmasının yolunu açtı. Muteziliğin prensiplerine şiddetle karşı çıkan kesimler, "Maturidiyye" ve "Eş'ariyye" isimli iki yeni kelam metodu inşa etmeyi başardı. Maturidilik ve Eşarilik, akıl esaslı açıklamaları (istidlal) İslam inancının daha iyi anlaşılıp benimsenmesi noktasında kullandı. Maturidilik ve Eşariliğin temsilcileri iman esaslarını açıklamayı kolaylaştıran akli delilleri kıyas, istikra ve temsil olarak üç bölümde sınıflandırdı. Böyle bir sınıflandırmanın temel gayesi, ortaya sunulan akli delillere rağmen meydana gelebilecek muhtemel bir kargaşayı engellemek idi¹⁰⁵⁴.

Ehl-i Sünnet kelam yönemlerinde, İslamiyet'in daha iyi anlaşılıp kavranmasını sağlamak için aklın mı yoksa naklin mi bilginin asıl kaynağı kabul edilmesi gerektiği meselesi en temel tartışma konularından biri olmuştur. Bu tartışma ve Mutezilik ile yapılan mücadele kelam ilminin gelişmesine ciddi katkılarda sağladı¹⁰⁵⁵. Şerafettin Yaltkaya ise akıl/nakil tartışmasında çağdaş bir tutum sergilemiştir. Bu meselede modernist İslamcı kimliğini öne çıkartarak şu tesbitlerde bulunmuştur:

*"İslami olan sayısız ve hesapsız mezhep kelam mezheplerine karşı
şu asırda yapılacak yegâne çare ihtilafları bırakıp Kur'an-ı Kerim'in*

¹⁰⁵²Yaltkaya(1932d). Kelam savaşları, *Darü'l fûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(24), s. 27.

¹⁰⁵³M. S. Özervarlı(2008). *Kelamda yenilik arayışları 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı*. İstanbul: İsam Yayınları, s. 17, 18.

¹⁰⁵⁴Fahreddin Razi(1985). Kelama giriş. (Çev: Hüseyin Atay), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 46.

¹⁰⁵⁵Yaltkaya, 1932d, **a.g.k.**, s. 28.

mantık-i hususinden ayrılmamış olan selef yoluna gitmektir. Çünkü sahih İslami nakiller sarîh insan akli ile tamamen uygunluk taşır. Bizim dinimizde akıl ile nasların esas itibarıyla ihtilafı yoktur. İhtilaf nasslarda değil nassları isbat sadedinde izlenen (usulde) yoldadır. Kur'an-ı Kerim'in usul-u diniye hakkındaki edile-i hususiyyesi nakli olmakla beraber aynı zamanda naklidir. Dışarıdan usul almaya gerek yoktur. Husus-u Kur'aniyye hem nassı akli hem de akli nassıdır”¹⁰⁵⁶.

Mutezile mezhebinin ilgilendiği konulardan dolayı kelam bilginleri, felsefenin uğraşı alanına giren meselelerde fikir beyan etmekten kaçınmamış fakat mantık ilminden faydalanmamaya özen göstermişlerdir. İslam Tarihi'nde öncü filozoflar olarak nitelendirilen ilk kelam âlimlerinin metafiziği açıklama yönteminde Aristo mantığının ilkelerine yer verilmemiştir¹⁰⁵⁷. Bunun üzerine Müslüman bilginler kendi mantık yöntemlerini geliştirir ve özellikle İmam Şafii'nin ortaya koyduğu prensiplerden istifade ederler. İmam Şafii'nin mantık ilminin ilkelerinden faydalanma yöntemi İslam felsefesinin mantığı olarak da isimlendirilmiştir. İmam-ı Şafi'nin metodu Ehl-i Sünnet kelimciler tarafından da benimsenmiştir ve kelam, dinde usul ilmi (ilmü usulü-din) olarak da tanımlanmıştır¹⁰⁵⁸.

XI. yüzyıl kelam ilmi açısından ciddi kırılmaların yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Önce Haremeyn Cüveyni ardından Ebu Hamid el-Gazali kelam ilminin terminoloji ve metodunda farklı usullere başvurarak Aristoles mantığından faydalanmaya başlamışlardır. Mantık kurallarından mümkün olduğunca faydalanmakta bir sakınca görmeyen Gazali kelimde devrim yapan ilk önemli din bilgini sayılmaktadır. Şerafettin Yaltkaya'nın da kelam ile ilgili çalışmalarında önemli ölçüde fikirlerinden etkilendiği Gazali, mantığı bütün ilimlerin ölçüsü ve yeni bilgiler temin etmenin tek yolu olarak tarif etmiştir¹⁰⁵⁹. Böylece Gazali ile beraber kelam ilminde Aristoles mantığına yer veren ve müteahhirin (sonradan gelenler) denilen grubun ön plana çıktığı yeni bir devir başladı. Bu yüzdendir ki Gazali, çoğu şarkiyatçı tarafından çağdaş İslam felsefesinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Yaltkaya, Gazali'nin tesis

¹⁰⁵⁶Yaltkaya(1339). Mesele-i İla-1, *Mihrab*, 1(3), 81.

¹⁰⁵⁷Aristoles mantığı ve kelam ile ilgili konulara uyarlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Öner(1986). *Klasik mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

¹⁰⁵⁸Özervarlı, 2008, **a.g.k.**, 19.

¹⁰⁵⁹Ebu Hamid el-Gazali(2002). *Felsefenin temel ilkeleri(Makasidu'l Felasife)*. (Çev: Cemaleddin Erdemci), Ankara: Başer Matbaası, s. 38.

ettiği yeni kelim metoduna yazılarında geniş yer ayırmıştır. Gazali'nin kelimde mantık ilminin esaslarından faydalanmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiş ve yöntemini şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Gazali ile başlayan ikinci akım Tarikat’ül Muteahhirin diye isimlendirilmiştir. Gazali’yi takip edenler içinde en ya da şan zikrolan İmam Fahreddin Razi hazretleridir. Birinci batnı nasıl Kadı Ebubekir el-Bakillani ikmal etmiş ise ikinci batnı da İmam Fahreddin Razi ikmal ve istikmal etmişti. Gazali ile başlayan Muteahhirin döneminin dahi en esaslı kaideleri şunlar idi: Nasların zahiri ile aklın kaideleri, semi deliller ile akli deliller hulasa akıl ile nakil çarpışacak olursa akıl takdim edilip nakil tevil veya tefviz edilir”.*¹⁰⁶⁰

Gazali, İslam Tarihi’nde mantığı kelama taşıyan ilk kişidir. Gazali’nin izlediği yöntem sayesinde XII. yüzyıl ve sonrasında kelim eserleri bilginin kaynağı, varlığın yaratılma nedenleri ve Batılı filozofların tartıştığı konuları kapsar bir biçimde kaleme alınmıştır¹⁰⁶¹. Ancak İslam dünyasında kimi çevreler Gazali’yi, kelim ilmini “usulüddin” olmaktan çıkartıp adeta felsefe haline getirmekle itham etmişlerdir. Bütün tenkitlere rağmen, Gazali izlediği yöntemlerle sadece kendisinden sonraki birkaç yüzyılda değil, Cumhuriyet Dönemi’nde dahi kelim bilginlerinin fikirleri üzerinde tesirde bulunmuştur. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesi’nde öğretim üyeliği yapmış kişilerin büyük bölümü kelim çalışmalarında Gazali’nin yöntemini kullanmıştır.

Kelim bilginleri bu ilim dalının ortaya çıkmasına vesile olan Mutezilik’ten itibaren yalnızca ahiret, peygamberlik, kadere iman ve Yaratıcı’nın sıfatları gibi dini konularla meşgul olmamışlardır. Tabiattaki işleyiş, etiksel değerlerin evrenselliği, insanın sahip olduğu yaratılış sırları, bilginin mutlak kaynağı, varlıkların yaratılış sebepleri, vahyin indirilme nedenleri ve sonsuzluk kelim ulemasının çoğu zaman ele aldığı diğer meseleler olmuştur¹⁰⁶². Bu türden konulara yer vermesi kelim ilmini, İslamiyet’i her çağa uyarlayabilen bir konuma yükseltmiştir. Kelim, çağlar boyunca Müslüman entelektüellerin zihin dünyasını dışa yansıtmada yararlandığı ilimlerin en

¹⁰⁶⁰Yaltkaya, 1339, a.g.k., 80.

¹⁰⁶¹Yaltkaya(13260). Temasil-i Esiaftan Gazali, Sırat-ı Müstakim, 6(168), s. 184.

¹⁰⁶²Gölcük ve Toprak, 2014, a.g.k., 42.

başında gelmiştir. Zaman içerisinde kelam Türk İslam dünyası dışında Batı coğrafyasında da yer edinmiştir.

Ortaçağın sonlarına doğru Fahreddin er-Razi, Adudiddin el-İnci, Sa'deddin et-Teftazani ve Seyyid Şerif el-Cürani kelama derinlik kazandırıp terminoloji alanını genişletmişlerdir¹⁰⁶³. Kelam ilmi Türkiye'de Anadolu Selçukluları ve Anadolu Türk Beylikleri zamanında bilinmeye başlanmıştır. Anadolu'da tasavvufu bütünleşerek gelişme gösteren kelam Ehl-i Sünnet anlayışına uygun bir biçimde Osmanlı ilim dünyasında da yerini almıştır. Osmanlı Devleti bir tarafta siyasi kurumsallaşmasını tamamlarken diğer yandan eğitim öğretim alanında önemli müesseseler inşa etmeyi başarmıştır. Osmanlı medreselerinde Molla Fenari'den itibaren kelamda Fahreddin Razi ve Maturidi ekolleri ağırlığını hissettirmiştir. Molla Fenari'nin kayınpederi olan Eskişehir Sivrihisar doğumlu Hızır Bey okuttuğu kitaplar ve yetiştirdiği talebeleriyle (Hayali ve Hocazade bu talebelerin en tanınmışlarındandır) XV. yüzyılda Osmanlı kelam ilminin kurucusu olarak tarihe geçmiştir. İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey, burada görev yaparken kelam ile ilgili birçok eser telif etmiştir¹⁰⁶⁴. Fatih Sultan Mehmet'in, Nasreddin Hoca'nın torunu olduğu söylenen Hızır Bey'e olan saygısı ve sunduğu imkânlar Osmanlı başkentinde kelamın gelişmesine ayrı bir katkı sağlamıştır. Şerafettin Yaltkaya, Hızır Bey'in yaşadığı dönemde sadece Osmanlı coğrafyasında değil tüm İslam dünyasında en büyük kelam bilgini olduğunu iddia etmiştir:

“Osmanlı Türklerinden kelama dair metin yazarlarından birincisi Hızır Bey'dir. Bu zat zaman itibarıyla Osmanlı kelamcılarının başındadır. Kendisi pederi Celaleddin namındaki zatın kadı bulunduğu Sivrihisar da yetişmiştir. İptida kendi pederinden tahsil gördükten sonra Molla Yekan'a telmiz ve damat olmuş bu zattan akli ve nakli ilimleri istikmal eyleyerek Sivrihisar'a müderris olmuştu. İkinci Sultan Mehmed'in ilk saltanat devirlerinde Arabistan'dan bir âlim gelmiş ve Sultan Mehmed'in huzurunda bu zat bütün âlimleri mağlup eylemiş idi. O tarihte pek genç olmasına rağmen sıtı etrafa yayılmış olan Hızır Bey'i Sultan Mehmed kendi huzurunda bu âlimle mübahasa ettirmek üzere Sivrihisar'dan celbettirmiş

¹⁰⁶³Ortaçağ İslam kelamcıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. I. Sabra(2016). Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology, The Evidence of The Fourteenth Century-Ortaçağ İslam kelamında bilim ve felsefe on dördüncü yüzyılın tanıklığı. (Çev: Mehmet Bulgen ve Bilal Taşkın), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14(2), s. 621-623.

¹⁰⁶⁴M. S. Yazıcıoğlu(1987). *Hızır Bey*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 3-11.

idi. Pek genç ve aynı zamanda önceden zikrettiğimiz Menkübers gibi asker kıyafetinde bulunan Hızır Bey'i görünce bu âlim gülmekten nefsinin men edemedi. Bu âlim ile mübahaseye girişmiş olan Hızır Bey bu âlimin kendisine muhtelif ilimlerden sormuş olduğu süallere cevap vermiş fakat bu âlim Hızır Beyin kendisine mukabeleten sormuş olduğu muhtelif mevzulardaki on altı süalin hiçbirine bir cevap verememiş olmakla Sultan Mehmed fevkaalede memnun olmuş ve sevincinden birkaç defalar yerinden kalkıp oturmuştur. Hızır Bey bu muvakkatiyetine mükâfaten Bursa'daki Sultan Birinci Mehmed medresesi müderrisliğine tayin olmuş ve birçok fadılar kendisinden istifade etmek maksadı ile bu medresede toplanmış idiler”¹⁰⁶⁵.

Klasik dönemde Osmanlılarda kelam ilmi müteahhirin devrinin devamı olarak gelişme göstermiştir. Hızır Bey gibi kendisini geliştiren kimi müstesna şahıslar hariç, bu genel görüntü içinde hatırı sayılır miktarda kelamcı taklit kolaycılığına kapılmıştır. Ezber ve taklitten kurtulamayan kelam ilmi kalıpsallaşmış bir vaziyette XIX. yüzyıla kadar Osmanlı ilim dünyasında varlığını sürdürmüştür. Osmanlılarda kelam ilminin gelişimi çoğu zaman diğer dini ilimlerin gölgesinde kalmıştır. Kelamın ihmale uğraması Osmanlı toplumunda düşünen, eleştiren ve sorgulayan insan tipinin az olmasına da etki etmiştir. On dokuzuncu yüzyılda aydın tiplerinin değişimi kelam ilminin farklı bir boyutta mesafe kat etmesine sebep oldu.

3.2. Yakın Dönemde Kelam İlminde Yenilik Arayışları

XIX. yüzyılla birlikte kelam ilmi kendini yenileme lüzumu hissetti. Aynı dönemde Batı dünyasında materyalist, pozitivist ve diğer akılcı kuramlar sayesinde seküler anlayışlar ve şüphecilik (septizm) ön plana çıktı. Böylece Batı'da din ile dünyevi değerler arasındaki münasebet tekrar düzenlenmeye başlandı. Batı'da yaşanan bu gelişmeler başta Osmanlılar olmak üzere zaman içerisinde tüm Doğu toplumlarını da bir şekilde etkiledi. Dünyada koşulların hızla değişim göstermesi kelam ilminde farklı arayışlara girilmesinin yolunu açmıştır.

¹⁰⁶⁵Yaltkaya, 1932b, a.g.k., 10, 11.

XIX. yüzyılda kelim ilminde yaşanan değişimin en temel nedeni, Aristo mantığını çağa uyarlayarak dini meseleleri açıklamanın artık mümkün olmadığının anlaşılmasıdır. Eski Yunan felsefesi ile kelimdeki meseleleri ele almak yerine deney ve gözlemi ön planda tutan pozitivist düşüncüyü bu ilmin merkezine yerleştirmek gayretleri başladı. Doğu dünyasında yaklaşık üç yüz yıldır var olan bilimsel durgunluk kelim ilminin de yerinde saymasına neden olmuştur¹⁰⁶⁶. Kelamda XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yöntemsel değişiklikler yapıldı. Bu değişiklerin gerçekleştirilmesinde Batı dünyasındaki bilimsel normların kullanılmaya başlanılmasının büyük ölçüde etkisi olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kelamda, Avrupa’daki bilimsel ölçü ve yöntemlerin çoğundan faydalanılmıştır. İslam coğrafyasında yaygın dini ilimlerinin bir takım çağdaş ihtiyaçlara cevap vermediğinin anlaşılması üzerine başlayan muhteva değişikliği tefsir ve fıkhıtan sonra kelamda da görülmüştür.

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarındaki arayışların sonucu olarak iki temel kelim projesi ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki, “Yeni İlm-i kelim” olarak bilinen ve Abdüllatif Harputi ile İsmail Hakkı İzmirli tarafından savunulan proje idi. Osmanlılardaki kelim anlayışına ilk ciddi tenkitler yapan Abdüllatif Harputi fikirlerini Sırat-ı Müstakim Mecmuası’nda dile getirmiştir. Eski ilm-i kelim yetersiz bulan Abdüllatif Harputi pozitif bilimlerin İslamiyet’in temel prensipleriyle örtüştüğüne dikkat çekerek, tabiat (fen) bilimleriyle kelim ilminin içli dışlı olması gerektiğine değinmiştir¹⁰⁶⁷. Abdüllatif Harputi ile birlikte çağdaş ilmi metotları esas kabul eden yeni bir kelim projesinin benimsenmesi gerektiğine öncülük yapan bir diğerk düşünür İsmail Hakkı İzmirli olmuştur. İsmail Hakkı İzmirli kelamda yeniliğe duyulan ihtiyacı şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Resmi ilm-i kelimamız el-yevm kıymet-i ilmiyesini zayı etmiştir. Bugünkü ilm-i kelim, nazariyyat-ı cedide-i felsefiyye ile ta’dil ve ihtiyacat-ı asriyeye göre tevsi olunmalıdır”.*¹⁰⁶⁸

Kelamda yöntem değişikliği için önemli gayretler sarf eden İsmail Hakkı İzmirli çalışmalarının büyük bölümünü Cumhuriyet’ten önce gerçekleştirmiştir. İsmail

¹⁰⁶⁶İ. H. İzmirli(2013). *Yeni ilmi kelim*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, s. 60, 61; S. C. Afgani(1987). *El-Urvetü'l-vüska*. (Çev: İbrahim Aydın), İstanbul: Bir Yayıncılık; s. 70.

¹⁰⁶⁷A. Harputi(2014). *Kelim tarihi*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, s. 119.

¹⁰⁶⁸İzmirli, 2013, **a.g.k.**, 44.

Hakkı İzmirli, gençlerin İslamiyet'e eğilimlerini arttırmak için kelimde onların anlayabileceği lisanla uygun deliller kullanmaya çalışmıştır. İsmail Hakkı İzmirli, dünyada yaşananlar karşısında gençlerin etkileşime daha açık olduğunu ve bu durumun kelim ilminde yeniliği kaçınılmaz kıldığını ileri sürmüştür¹⁰⁶⁹. O, yeni felsefi ekollerden yararlanırken vahyi prensiplerden ayrılmamayı kelim projesinin temel düsturu kabul etmiştir. İsmail Hakkı İzmirli'ye göre, kelimde felsefi konular delil olarak kullanılmalı, yeni mantık kurallarından faydalanılmalı ve Batılı filozofların İslamiyet ile ters düşmeyen fikirlerinden alıntılar yapılabilmelidir¹⁰⁷⁰. Bilimsel olan “metodolojik” kurallarla kelim ilmini geliştirmekten yana olan İsmail Hakkı İzmirli, köhne olarak nitelediği Aristoteles mantığının terk edilmesinde ısrarcı olmuştur¹⁰⁷¹. Kelim ilminin ortaya çıktığı ilk yıllarda, Allah'ın varlığını aklen ve ilmen kabul etmek için kâinattaki nizama (hudus) dikkat edilmesi gerektiği sıklıkla dile getirilmişti. İsmail Hakkı İzmirli, uygarlığın hızla geliştiği bir dünyada yeni delillerin varlığından bahsetme zorunluluğunun doğduğunu ileri sürmüştür. İsmail Hakkı İzmirli, tabiat kanunlarından faydalanmanın yanı sıra yeni delillerin ortaya konulması gereğinden söz etmiştir:

*“İlm-i kelimın mebadisi ve vesaili ihtiyaç-ı asra göre değişir. Hasım başkalaştıkça, muannid değiştikçe ilm-i kelimın sureti müdafası başkalaşır. Ancak ilm-i kelimın makasıdı asla değişmez”.*¹⁰⁷²

Kelimde yenilik arayışlarına rağmen son dönem Osmanlı kelim uleması arasında yeniliğe duyulan lüzumu kabul etmeyerek klasik anlayışın terk edilmemesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. Mustafa Asım Bey bu fikri savunanların başında gelmiştir. Mustafa Asım Bey ve O'nunla aynı düşünceleri paylaşanlar, eski kelim kitaplarının raflardan kaldırılmasına karşı çıkmışlardır. Klasik kelim anlayışının sürdürülmesi gerektiğini dile getirenler, Gazali başta olmak üzere eski dönem âlimlerinin fikirlerini anlamadan yenilikte diretmenin taklitten öteye geçmeyen bir hamle olduğunu iddia etmişlerdir¹⁰⁷³. Kelim ilminde yöntem değişikliğine karşı

¹⁰⁶⁹İzmirli, 2013, a.g.k., 70.

¹⁰⁷⁰İzmirli, 2013, a.g.k., 72.

¹⁰⁷¹İzmirli, 2013, a.g.k., 19, 20.

¹⁰⁷²İzmirli, 2013, a.g.k., 60.

¹⁰⁷³Özervanlı, 2008, a.g.k., 62.

çıkanlar, temelsiz bir yenilik hareketinin ve tarihi birikime dayanmayan ilerleme girişiminin netice vermeyeceğini savunmuşlardır¹⁰⁷⁴.

3.3. Yalrkaya'nın İçtimai İlm-i Kelam Projesi

XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olan "İçtima-i İlm-i Kelam" isimli projenin temelleri Ziya Gökalp tarafından atıldı. Tanzimat'tan başlayarak Türk aydınının teknik anlamda Batılı fakat düşünce dünyasında hala Doğulu olduğu hüsn-ü kabul görmüş bir gerçektir. Kelam ilminin yeniliğe ihtiyaç duyduğunu söyleyen pek çok aydın dahi geleneksel yapıyı kolayca terk etmemişlerdir. Osmanlılarda kelam ilmini gerçek manada Batılı çağdaş değerler üzerine temellendirerek revize etme gayretine giren ilk aydın Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp'in Auguste Comte ve Emile Durkheim'in "içtimai felsefesini" iyi özümsemiş biri olarak köklü yeniliklere açık bir zihin dünyasına sahip olması kelamdaki yenilik düşüncesinin esas nedenini teşkil etmiştir¹⁰⁷⁵.

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki'nin siyasi atılımlarından güç bularak öncelikle "içtimai pozitivizm" projesini ortaya atmıştır. Ziya Gökalp, dini konularda ve toplumu ilgilendiren hassas meselelerde yapılacak değişikliklere dair rehber edilmesi gereken bilim dalının sosyolojiyi (içtimaiyat) olduğunu ileri sürdü. Fıkıh, tasavvuf ve eski kelam yöntemlerinin XX. yüzyılda birey ve toplumu ilgilendiren meseleleri çözmede tam manasıyla yeterli olamayacağını savundu¹⁰⁷⁶. Gökalp, İslam mutasavvıfları içerisinde Gazali'nin şüphesi, Muhiddin Arabî'nin ise sorgulayıcı tutumlarından etkilendi. Gökalp'in 1911-1912'de İttihat ve Terakki Mektebinde, 1915-1919 yılları arasında Darü'l-fünun'da sosyoloji dersleri okutması düşünce dünyasının olgunlaşmasına büyük yararlılıklar sağladı¹⁰⁷⁷. Gökalp, bilimin hem toplumu hem de insanı mutlu etmek için var olduğunu ve derecesine göre tüm bilimlerden faydalanılması gerektiğini ifade etmiştir:

"İçtimai gerçekleri tekile indirgemeye azmetmek hatadır. Bazı mütefekkirler sadece dine, kimileri de iktisada ehemmiyet vermesi asla

¹⁰⁷⁴Özervarlı, 2008, a.g.k., 64.

¹⁰⁷⁵Ziya Gökalp'in fikir dünyasında sosyolojinin konumu ve Emile Durkheim'e bakış açısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gökalp(1338). Fransız sosyolojisi ve Emile Durkheim, *Küçük Mecmua*, 1(20), s. 11-15.

¹⁰⁷⁶Gökalp(1329c). İçtima'i Usul-i Fıkıh, *İslam*, Cilt: 1, Sayı: 3, s. 85.

¹⁰⁷⁷Ülken(2007). *Ziya Gökalp*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 14, 15.

*doğru değildir. İctimai hayat için, bunların her ikisi de elzemdir. Bunlar gibi ahlak, sanat, felsefe, bilimde içtimai hayatta aynı derecede lüzumludur. Şu da vardır ki, bunların hepsine ehemmiyet kesbetmekle birlikte, aralarındaki derecatı dikkat-i nazara vermek oldukça lüzumludur”.*¹⁰⁷⁸

Gökalp’in toplumun örf ve adetlerini önemseyen, sosyolojiyi pozitif bilimlerin merkezine koyan yaklaşımları kelam ilminde farklı bir ekolün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şerafettin Yaltkaya, Auguste Comte ve Emile Durkheim’in sosyoloji kuramlarını esas kabul eden Ziya Gökalp’in fikirlerinden oldukça etkilenecek içtimai ilm-i kelam projesini ortaya atmıştır. Gökalp’in özellikle ortaya attığı “içtimai usul-i fıkıh”¹⁰⁷⁹ projesi Yaltkaya’nın kelam çalışmaları üzerinde etkili olmuştur. Yaltkaya, öncelikli olarak topluma kutsiyet atfeder ve fertlerin sahip oldukları inançları toplumsal değişimle açıklar. Yaltkaya’nın kelam projesinde, Gökalp’in fıkıh ilminde başlattığı İslami ilimleri sosyal bilimlere dönüştürme faaliyeti kelam ilmi için de aynıyla geçerli olmuştur¹⁰⁸⁰.

Yaltkaya, insanda doğuştan fitri olarak var olduğunu iddia ettiği din duygusunun zamanla hangi istikamette kullanılacağını içinde yaşanılan toplumda yaygın olarak görülen kanaatlere bağlamıştır. Bu savını desteklemek için cahiliye dönemi Arapların yaşadıkları dinsel kaymaları örnek göstermiştir:

“Zaman-ı cahiliyette ayrı ayrı Rabb-ı haslara perestiş eden Arap kabileleri, aynı zamanda yeri, göğü yaradan bir İlah-ı Zülcelâl hazretleri olduğunu itiraf ediyorlar idi. Demek ki, bunlarda iki zihniyet mevcut idi. Kendi Rabb-ı haslarına perestiş ettikleri halde, yeri ve göğü yaratan umumi bir ilah olduğunu da mukır ve muterif idiler. Acaba bu seneviyyetin menşei nedir? Yeri ve göğü yaratan Rabb-ı ammin envar-ı ilhamı hangi yoldan bunların kalplerine in’ikas etmiş ve niçin aynı zamanda hazır-ı iştirake düşmüş idiler. Çünkü bunlardan iki muhtelif şekl-i içtimai vardı. Malumdur ki, her kabile kendisine mahsus bir lisanı içtima-i ile yaşıyor ve aralarında pek samimi tezamun ve tekalüf bulunuyor idi. Yekdiğerinin kanına

¹⁰⁷⁸Gökalp(1338). Mefkûre Nedir? , *Küçük Mecmua*, Cilt: 1, Sayı: 8, s. 6.

¹⁰⁷⁹Ziya Gökalp’in fıkıh ilminin sosyolojik bir zeminde reformize edilmesi gerektiğini ön gören içtimai usul-i fıkıh projesi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Gökalp(1329c). Fıkıh ve içtima’iyyat, *İslam* 1(2), s. 40-44; Gökalp,1329b, **a.g.k.**, 84-87.

¹⁰⁸⁰Özervarlı, 2008, **a.g.k.**, 63.

*susamışçasına aralarında gazveler devam ediyor idi. İki muhtelif kabile etrafından biri diğerini öldürüp de intikamını alınmayacak olsa, maktulün kabri üzerinde ahz-i sar edilinceye kadar “hame” denilen baykuşun öterek ağladığına kanaat olunuyor idi. Her kabilenin daire-i emanı kendi hudud-i hususiyesinden ibaret idi. Böyle olmakla beraber “eşhur-i hurum” geldiği zaman umumen mütareke ediliyor. Ve bütün Araplar Kâbe-i Mükerreremeye gelip umumi bir hayat yaşıyorlar ve hac ediyorlar idi. Bu ictimalara Arap kabilelerini kendilerinin dar-ı muhitlerinden çıkarıp geniş bir sahaya attığından zihinlerinde başka bir inkişaf hâsıl olur. Ve insanlar arasında umumi rabitalar olduğunu hakk-ı hayatın yalnız kendi kabileleri dâhilinde olmadığını da hissediyor ve umumi bir hayata giriyor idiler. Fakat bu umumi hayatları senenin ancak dört ayında imtidat ediyor ve bunu pek şiddetli muhasebelerde bazen de nazar-ı itibara almıyor idiler. Zihinlerinde pek hafif bir iz bırakan umumi içtimalarıyla da, aralarında hususiyet kalkarak, ulûhiyet-i mutlakanın, bir Rabb-ı ammin envâr-ı ilhamını görür gibi olmuşlar idi. Bunun için Allah Zülcelâl hazretlerinin vücudu mukaddesini uzakdan uzağa müterif idiler”.*¹⁰⁸¹

Yaltkaya, toplumlarda çok eski zamanlardan itibaren tek bir Yaratıcı’ya inanma eğiliminin bulunduğunu belirtmiştir. Fakat Yaratıcı’yı algılama biçiminin dünya tarihinin büyük bir bölümünde milletlerin sosyal dokularına göre farklılık arz ettiğini ileri sürmüştür. İslamiyet’i kabul eden çeşitli milletlerin bulunmasına rağmen “Allah” telakkisinin ortak olmasını, İslam’ın fitri ve her sosyal dokuya uygun bir din olması ile izah etmiştir. Yaltkaya, Yaratıcı’yı algılamadaki farklılıkların milletlere göre değişiklik göstermesini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Dinin merkezini teşkil eden Allah, umumiyetle Hristiyanların telakkilerine göre üç unsurdan mürekkeptir. Ve aynı zamanda bu üç üknüm Allah’daki birliği vücuda getirir. Ta Hind ve Mısır teslisine giden bu üç birlik, izahı gayri mümkün olan bazı muammalar mecmuası olan Hristiyanlığın evvelinde bulunur. İsevilik ilmihaline esas teşkil eden fitri günah hikâyesi de izah edilemeyen akıl dışı meselelerdendir. Âdem’in

¹⁰⁸¹Yaltkaya(1330b). İçtimai ilm-i kelam, Ulûhiyetin suret-i telkisi işgali içtimaiyeye göre değişir, *İslam*, 2(19), . 506, 507.

cennetteki isyanı ayrı ayrı milletlerin içtimalarına göre kendilerince halledilmeye çalışılmıştır. Din-i mübini İslam tabii ve fitri bir din olduğu gibi kitabı da peygamberi de firidir. Âlimlere ekser ehemmiyet verir. Her içtimayata göre yatkın esasları Yaratan'a karşı müşterek itikadı devam eyledi".¹⁰⁸²

İçtimai ilm-i kelam projesi kapsamında Yaltkaya, dini konuları toplumların sosyal dokularını temel unsur kabul ederek izah etmiştir. Başta tevhit inancı olmak üzere itikadi meseleleri sosyoloji ve psikoloji bilimlerinin ilkelerinden istifade ederek değerlendirmiştir. Dinin esaslarını, fen bilimlerinin ve felsefenin kurallarından faydalanarak açıklamaya karşı çıkar¹⁰⁸³. Kelamda takip ettiği metotta fen ve felsefeyi öteleyerek sosyoloji ve psikoloji bilimlerini öne çıkartmıştır. Böylece İsmail Hakkı İzmirli ve Abdüllatif Harputi'nin tabiat bilimleriyle irtibatlı yeni ilm-i kelam projesiyle ters düşmüştür. Yaltkaya kendisine ait olan *"her içtimadan bir ruhaniyet doğar, bir mukaddesiyet zuhur eder"* prensibini kelam projesinin merkezine oturtmuştur¹⁰⁸⁴. Yaltkaya, toplumdaki fertlerin çoğunluğunun katılımıyla gerçekleşen namaz, hac, zekât ve oruç gibi ibadetlerin İslamiyet'te daha eftal sayılmasını kelam projesindeki iddialarına dayanak noktası yapmıştır. Toplu hareket edilerek yerine getirilen dini vecibelerin birey üzerinde daha fazla tesir bıraktığını ileri sürmüştür. Sosyal yaşamın bir topluluğu aynı vicdanda birleştirerek inançların pekişmesine yardımcı olduğunu savunmuştur¹⁰⁸⁵. Dinin ameli yanlarının bir arada eda edilmesi ile meydana gelen ortak vicdanın, toplumdaki sosyal bağları güçlendirerek milletleri oluşturan şahısların birbirine daha iyi kenetlediğini belirtmiştir¹⁰⁸⁶. Yaltkaya'nın "müşterek vicdan" ile meydana gelen kutsallara dair verdiği örneklerden biri de bayrak ile ilgilidir. Eğer toplumun ortak algılamaları bulunmasa tek başına direk, kumaş ve ipin hiçbir anlam ifade etmeyeceğini vurgulayarak "içtimaiyatın" cansız nesnelere dahi bir maneviyat kazandırdığını iddia etmiştir¹⁰⁸⁷. Yaltkaya, sosyal vicdanın kabul ettiği Ulûhiyet inancının toplumda asayiş ve düzenin sağlanmasını kolaylaştırdığını ileri sürmüştür:

¹⁰⁸²Yaltkaya(1337d). Din, *İkdam*(23 Kanun-u Sani 1337), Sayı: 8573, s. 4.

¹⁰⁸³Yaltkaya, 1944a, **a.g.k.**, 12.

¹⁰⁸⁴Yaltkaya1330b, **a.g.k.**, 475.

¹⁰⁸⁵Yaltkaya(1330a). İçtimai ilm-i kelam, *İslam*, 2(18), 491.

¹⁰⁸⁶Yaltkaya(1330f). İbdal, *İslam*, 5(63), s. 1180.

¹⁰⁸⁷Yaltkaya(1330c). İçtimai ilm-i kelam, *İslam*, 2(25), 605.

*“Esasat-ı hukukiyedeki tenasüp ve intizamın yüksekliğinden bir zat-ı ulûhiyet iktiza ediliyor. Ve bu intizamın membaı olmak üzere zihinlerde bir Zat-ı Bari tecelli ediyor idi. Ulûhiyetteki ferdiyet ve mutlakıyet fikri İslam’da fıkıh ve kelamın esasını teşkil eder. Ve filhakika fert ve içtimaiyatta mutlak bir ilah tanınmayınca muntazam bir hukukun tesisi kabil değildir. Muntazam bir hukuk ulûhiyet-i mutlakayı his ettirdiği gibi, ulûhiyet-i mutlaka dahi muntazam ve umumi bir hukukun vücudunu iktiza eder. Tasavvufi bir mana ile ulûhiyet-i münteşire tasavvur edilen yerlerde de asla hukuk tesis edememiştir. Hindistan bunun en sarıh bir misalidir. Hukuk tesis eden mahallerde Zat-ı Bari fikrinin his olunmağa başlamasına dahi, İngiliz kanunlarının en çok müstevli olduğu Bengale kıt’asında ahiran Berahime Zumajizm mezhebinin zuhur etmesini zikredebilirim”.*¹⁰⁸⁸

Yaltkaya’nın Kur’an-ı Kerim’i iyi tahlil etmiş bir din bilgini olarak ilahi metinlerde geçen “sosyal uyarıları” dikkate alması, içtimai ilm-i kelam projesi üzerinde etkili olmuştur¹⁰⁸⁹. Al-i İmran Suresi başta olmak üzere Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde de sosyal ihtarlar mevcuttur. Aslında Kur’an-ı Kerim ayetleri toplumsal gerçekleri dikkate alan bir süreç ile nail olmuştur. Kur’an-ı Kerim’in ana konusu, insanın her iki dünya mutluluğunun teminidir. Bu yüzden Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette tarihte farklı milletlerin yaşadıklarından örnekler verilir; bunlardan dersler çıkartılması için insanlar düşünmeye teşvik edilir. Tefsir yazarlarının çoğu belirtilen türden ayetleri İslam dininin sosyal hayata verdiği önemin göstergesi olarak yorumlar. Yaltkaya, içtimai ilm-i kelam projesinde özellikle sosyal yaşamla irtibatlı Kur’an-ı Kerim ayetlerinden istifade etmiştir. İçtimai ilm-i kelam projesinde, toplum yaşantısını konu edinmiş ilahi metinler sosyolojinin prensipleri ile harmanlanarak ele alınmıştır.

Yaltkaya’nın kelam projesinde ele alınan konular tevhit, Allah’ın sıfatları, ortak sosyal yaşamın ya da “içtimai hayatın kutsallığı”, kadere iman, nübüvvet ve yeniden diriliş gibi çağdaş insanın zihnini fazlaca meşgul eden meseleler olmuştur. Bu konular dışında canlıların var oluş nedenleri de tartışılmıştır. Yaltkaya, birçok kelam ulemasının Allah’ın varlıkları yaratma neden ve faziletlerini ele alıp tartışmak yerine, Allah’ın fiillerinde sebep ve hikmet aranıp aranmayacağını münazara etmesine karşı

¹⁰⁸⁸Yaltkaya, 1330c, a.g.k., 506-507.

¹⁰⁸⁹R. Altıntaş vd.(2011). *Kelam el kitabı*. İstanbul: Grafiker Yayınları, s.58.

çıkıştır. O'na göre, bu tür tartışmalar ilk zamanlar İslam dünyasında fikri bir uyanışa neden olsa da zaman içinde bu tartışmalara yenilerinin eklenememesi fikrîsel durağanlığına yol açmıştır. Yaltkaya, varlıkların yaratılma nedenlerini açıklamak için Farabi ve İbnirrüşd'ün metodlarına başvurur. Farabi'nin tüm varlıkların "in'ikâsat (yansıma)" yoluyla kusursuz bir musiki teşkil ettiğine dair tespitleri O'nun fikirleri üzerinde ciddi tesirler bırakmıştır. Yaltkaya, Farabi'nin ortaya attığı in'ikâsat prensibi ile kâinata bakıldığı takdirde tüm canlıların bir nurdan var edildiğinin sonucuna ulaşılacağından söz etmiştir:

*“Vücud-ü İlahiye'ye ulaşmış her filozof el ele verip Hak varlığında buluşurlar. İn'ikâsat'ı doğru telakki bizi Vahdet-i İlahiye'ye götürür. Cisimlerin birinin ziyası diğerine yansır ve böylece eşyadaki kesretten(çokluk) vahdete(birliğe) ulaşılır. İn'ikâsat bizi vahdetin hak olduğuna değil, Hakk'ın vahdet olduğuna ulaştırır”.*¹⁰⁹⁰

Şerafettin Yaltkaya, İbnirrüşd'ün tüm canlıların insanlar için yaratılmış olduğunu var sayan “inayet(yardım)” tezinden de etkilenmiştir. İbnirrüşd'ün fikirlerini içtimai ilm-i kelam projesi dâhilinde tartışmıştır¹⁰⁹¹. Yaltkaya, insanın var edildiği için tüm varlıkların “halk olunduğunu (yaratmak)” iddiasını kabul etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ihtiradan (yaratılış delillerini düşünme) takdirle bahsedildiğine dikkat çekmiştir¹⁰⁹². Edebiyatçı özelliği diğer yanlarına nazaran daha az vurgulanan Yaltkaya, İbnirrüşd'ün inayet tezini kabul ettiği gösteren şu şiiri kaleme almıştır:

“Sermedi eylese leyli ebediyen Allah

Var mıdır bahşi ziya eyleyecek başka ilah?

Ya neharı edecek olsa idi bi payan

Leyli kim eyler idi mehdi –sükûnu- insan

Gündüzün fazlı-ilahisi için sa'y ederiz

¹⁰⁹⁰Yaltkaya, 1338a, a.g.k., 114.

¹⁰⁹¹Yaltkaya(1334e). İsbat-ı sani'de(İbn Rüşd)'ün mesleği, *İslam*, 5(58), s. 1134, 1135.

¹⁰⁹²Yaltkaya,1944a a.g.k., 48.

Cümlemiz leyle kadar sa'y ederiz, ra'y ederiz

Eder etabı izale şebi pür sumtu sübat

Bak şuunatı ilahiyeye üstadı ezel

Ne güzel vaz'ı bedi üzere yaratmış ne güzel

İntizam üzere olur her zerre muti

Re'feti merhameti kılmadadır her su'ede

Cümleyi birbirine raptederek asude

Bir tesadüf denilir mi buna, insaf eyle

Jengi-inkârı silip ayineyi saf eyle

Kudreti kamilei Rabbi görüp gel vecde

Eyle Allahü Tealaya hezaran secde".¹⁰⁹³

İçtimai ilm-i kelam projesinin, çağdaşı yeni ilm-i kelam projesi ile keskin biçimde ayrılan yanları mevcuttur. Fakat yine de bu iki kelam ekolü tarihteki Mutezile ile Selefiler kadar birbirine ters düşmezler. İçtima-i ilm-i kelam sosyolojinin prensiplerini yeni ilm-i kelam ise fen bilimlerinin ilkelerini kelam ilmine uyarlamıştır. Yaltkaya'nın kelam projesinde akli esaslara uygunluk öncelikli değildir. Makul olma şartı dini konuları açıklamada yeterli görülmüştür. Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli, mubah ve haram anlayışlarının hangi şartlarda değişebileceği konusunda da farklı düşüncelere sahip olmuşlardır¹⁰⁹⁴. İki mütefekkir Yaratıcı'nın varlığını isbata dair yöntem konusunda da ayrı düşüncelere sahiptirler. İsmail Hakkı İzmirli, Allah'ın varlığını kâinattan hareketle isbat etmeye çalışmıştır. Yaltkaya ise Allah'ın varlığının isbat edilmesini fitrattan gelen vicdana tahsis etmiştir. Toplumla ilgili konularda müşterek vicdanın inançlara etkisinden bahseden Yaltkaya, bireysel anlamda Allah'ı bilme meselesinde hususi vicdandan söz etmiştir:

¹⁰⁹³Yaltkaya(1338b). Geceler sermedi olsa, *Mahfil*, 3(22), s. 184.

¹⁰⁹⁴Yaltkaya(1330f). İntikada cevap (İzmirli İsmail Hakkı'ya), *İslam*, 2(14), s. 428, 429.

*“Kelamın en büyük mebhasını isbat-ı vacib teşkil etmiştir ki, bu halde bugünkü ilm-i kelamımız Allah hakkında bir şüphe mi var? (e-fi’llahi şekkün) diyen dini İslam’a nazaran menşei dinden ziyade dinsizlikten almış demektedir. Hâlbuki O’nun varlığının isbatı değil sahaif-i vicdanda tesbitinden bahsetmek gerekir”.*¹⁰⁹⁵

İçtimai ilm-i kelam projesinin ortaya atıldığı yıllar Türk Tarihi’nin birçok açıdan en buhranlı zamanları sayılmaktadır. Bir kelam uzmanı olarak Şerafettin Yaltkaya, bu ilimde duyulan yenilik ihtiyaçlarına o devrin şartlarında ancak böyle bir proje ile cevap verebilmiştir. Yaltkaya gibi donanımlı bir bilgin, dingin bir ortamda daha özgün bir proje ortaya koyabilirdi. Ülkenin içinden geçtiği sıkıntılı süreç bilim insanlarının çalışmalarını da etkilemiştir. Yaltkaya, Cumhuriyet’in ilanından sonra içtimai ilm-i kelam projesini fazla gündeme getirmemiştir. Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesi’nde kelam tarihi hocalığı yaptığı yıllarda farklı alanlarda yazılar kaleme almıştır. Ancak içtimai ilm-i kelam projesi, dinsel meselelerin çağdaş biçimde yorumlanmasına farklı bir kapı açtığı için dini ilgilendiren alanlarda yapılacak devrimlere manevra alanı oluşturmuştur. Bu proje ile erken yaşta vefat eden Ziya Gökalp’in fikirleri Yaltkaya tarafından sistematize edilerek belirli ölçüde uygulanabilmiştir¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹⁵Yaltkaya, 1330a, a.g.k., 436.

¹⁰⁹⁶Altıntaş, 2005, a.g.k., s. 84.

SONUÇ

Yakın dönem Türk düşünce tarihinde ayrı bir yeri bulunan Şerafettin Yaltkaya'nın zihin dünyasının oluşumunda eğitim öğretim gördüğü kurumlar ve buralardaki öğretmenlerin büyük rolü olmuştur. İmparatorluktan ulus devlete dönüşümde yaşananların da O'nun fikir hayatına tesir ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Tasavvufi harmanlanmış bir aile ortamından çıkarak, gelenekçi modern geriliminin yaşandığı atmosferde eğitim öğretimini tamamlamıştır. Genç yaşta yazmaya başlayan Yaltkaya kitap, makale ve çevirileriyle Türk çağdaşlaşmasının fikrî kahramanları arasına girmiştir. Çoğu zaman fikrî sıkıntılar yaşayan ve düşünme eylemine karşı mesafeli yaklaşan Türk toplumunu, sahip olduğu tarihi dinamikler ekseninde “tefekür” etmeye davet etmiştir.

Din görevlisi olmasından hareketle Yaltkaya'nın düşünce dünyasını sadece İslamcılık'tan ibaret olarak görmek O'nu kısıtlamaktır. İslamiyet'i çağdaş yorumlaması kadar milliyetçi ve Kemalist değerlere olan sadakatının de göz önünde bulundurulması düşünce tarzının doğru anlaşılmasını sağlayacaktır. İnsan, devlet, vatan ve kültür odaklı çalışmalarda bulunmuştur. İlk zamanlar Beyanü'l-Hak, İslam, Sırat-ı Müstakim ve Hikmet Mecmualarında yazdığı yazılarla İslamcı olarak tanınmıştır. İslami referansları temel aldığı eserlerinde, içsel bir tarih okumasıyla ülke meselelerine çözüm aramıştır. Yaltkaya, hiçbir zaman aşırıya kaçmamış olan İslamcı fikirlerinde, Muhammed Abduh'un yolunu yöntem kabul etmiş ve adeta O'nun fikir mirasçısı gibi davranmıştır. Bilgi, Dergâh ve Türk Yurdu Mecmualarındaki yazıları başta olmak üzere, kaleme aldığı birçok makale O'nun milliyetçi kimliğini ortaya koymasında önemli bir yer tutmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde sosyal, eğitim öğretim, kültür alanlarındaki devrimleri ve dinsel sahalardaki uygulamaları hem milli hem de İslami zeminlerde desteklemekle kalmaz. Bu uygulamaların bir bölümünün içinde yer alarak Kemalist sistemi içselleştirdiğini göstermiştir. Ziya Gökalp'in Türkçü ve reformist fikirleri Yaltkaya'nın zihin dünyasında her zaman yer edinmiş; bu durum Kemalizme olan adaptasyonunu hızlandırmıştır. İslamcılığın Osmanlı Devletini kurtarma ihtimali olduğu bir dönemde İslamcılığa katkılarda bulunan Yaltkaya, yeni Türk Devleti kurulduğu andan itibaren bu arayışları terk etmiştir. Yeni dönemde, Türkiye Cumhuriyeti'nin

entelektüel ve ve siyasi anlamda meşruluk kazanması için uğraşan etkin bir isim olmuştur.

İnsanların rahat bir yaşam sürmesi için öncelikli ihtiyacının vatan toprakları olduğunu belirten Yaltkaya, 1908’de Bosna Hersek’in Avusturya- Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhakı ve 1911’de Trablusgarb’ın İtalyanlarca işgal edilmesi sırasında toplumu seferberliğe çağırmıştır. Devlet yönetimine dair II. Meşrutiyet Dönemi’ndeki yazılarında, İngiltere ve Fransa tarihlerindeki parlamento örneklerinin İslamiyet’in “şura” uygulamasıyla örtüştüğünü savunarak demokrasiden yana tutum takınmıştır. Her hangi bir insan veya aileye hususi ayrıcalıklar tanınmasına karşı çıkarak, saltanat sistemine sıcak bakmadığını gösteren Yaltkaya, hilafet makamının yeniden yapılandırılmasını istemiştir. Hristiyanların XIX. yüzyıl sonlarında kurduğu “Biritanya Cemiyeti”nin bir benzerinin Müslümanlar tarafından tesis edilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Yaltkaya, dini ve sosyal içerikli yazılarında kadın hakları meselesini sıklıkla ele almıştır. Kadın haklarına değindiği bütün yazılarında birinci olarak ispatlamaya çalıştığı tez, kadının sosyal ve siyasal hayatta görünür olmasında dinen bir sakınca olmadığıdır. Kadın haklarına bakışını yansıtmaya açısından “Sadr-ı İslam Kadınları” başlıklı makalesi oldukça önemlidir. Kadının hukuk, siyaset ve sosyal hayatta aktif olarak sorumluluk alabileceğine dair fikirlerini Hazreti Muhammed ve Hazreti Ali’nin yaşamından alıntılarla desteklemiştir. Yazılarında kadın erkek eşitliğini savunmanın yanında kadına bariz sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumluluklarının başında iyi bir anne, iyi bir eş ve iyi bir çocuk yetiştiricisi olması gelmiştir. Atatürk’ün kadınlara seçme seçilme hakkı vermesinden çeyrek asır önce, Hazreti Muhammed’in siyaset meclisinde kadın sahabilerin bulunduğunu dile getirmiştir. İslam Tarihi’nin ilk zamanlarında öğretmenlik ve fakihlik (İslam hukukçusu) yapmış Müslüman kadınlar olduğuna değinerek, kadın hakları meselesinde bazı açılardan Batıcılarla aynı koşutta fikirler ortaya atmıştır. Aslında Şerafettin Yaltkaya’da Musa Kazım, Said Halim Paşa, İsmail Hakkı İzmirli ve Şemsettin Günaltay gibi modernist İslamcıların savunduğu “İslamiyet’in terakkiye mani olmadığını” iddiasını başka şekillerde dillendirmiştir.

Medrese kökenli olup Kadiri tarikatına mensup bir aileden gelmesine rağmen, II. Meşrutiyet Dönemi’nden başlayarak şeyhlik makamı, tarikatlar ve kurumları

aleyhinde fikirler beyan etmiştir. Tarihi birikimi itibarıyla tasavvufa karşı değildir. Tasavvufu Kur'an-ı Kerim ve sünnetin içinde bir olgu olarak kabul etmiştir. Ancak tasavvufa hurafelerin karıştırılmasını eleştirmiştir. Allah ile kul arasına aracı sokmaya ya da şeyhlik ve rabıtaya karşı çıkmıştır. Tasavvuf ile ilgili meselelerin rasyonel ve pragmatik bir zeminde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Tasavvufi bazı uygulamaları eski Türk örf ve adetleriyle özdeşirmiştir. Klasik anlamdaki tarikat anlayışını modern çağa uygulamanın mümkün olmadığını savunmuştur. Tekke İslamiyeti yerine, toplumsal çözümlemelerle iç içe geçmiş “sosyolojik bir İslam” dininin yaşanmasından yanadır.

Yaltkaya, kılık kıyafet konusunda “umuma uygunluk” prensibini esas alarak toplumun geneli tarafından hoş karşılanmayan kıyafetlerin kullanılmaması gerektiğini öne sürmüştür. Kıyafet ile ilgili benimsediği ikinci ilke, israftan kaçınmaya özen gösterilmesi olmuştur. Güzel giyinmeyi Allah'ın nimetlerini üzerinde sergilemek olarak telakki etmiştir. Şapka düzenlemesine destek veren yazılar kaleme almıştır. Tarihte asker serpuşu giyen fakihler bulunduğunu belirterek Batılı tipte şapka kullanmaya karşı olmadığını açıklamıştır. Tesettür konusunda çoğu İslamcıyla kıyaslandığında esnek fikirlere sahiptir. Tesettürün, kadının ziynet eşyalarının fark edilmemesi için bir nevi koruyucu olduğunu iddia etmiştir. Müslüman kadının çalışırken rahat hareket edebileceği kıyafetler kullanması gerektiğini dile getirmiştir. Açıkça karşı çıkmasa da peçe ve çarşaf kullanmaya sıcak bakmamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet gibi toplumun dönüştürülmesi de önemli bir sorun olmuştur. Bu dönüşüme katkı da bulunması için fikirlerinden faydanılan aydınlar arasında Şerafettin Yaltkaya'da vardır. Hazreti Muhammed'e mal edilen “zorlaştırmayınız, kolaylaştırınız” hadisini kıstas kabul eden Yaltkaya, ihtiyaçlara cevap verebilen çağdaş İslami yorumlamalarla sosyal devrimlere destek olmuştur. Türklerin önemli bir bölümünün Müslüman olduktan sonra yüzyıllarca güneş takvimini kullanarak ibadet ettiklerini belirtmiştir. Batı medeniyetini evrensel bir başarı olarak telakki eden Yaltkaya, Avrupalıların kullandığı türden takvim tercih etmeyi doğru bulmuştur. Batı'nın sosyo kültürel yapısı ve emperyal özelliklerine karşı çıkan Yaltkaya, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yazılarından itibaren Avrupa'nın teknik üstünlüğünden yararlanmanın lüzumunu savunmuştur. Kur'an-ı Kerim'de, Cuma günü

sadece namaz vakti çalışmamanın emredildiğini ayetlerden hareketle öne süren Yaltkaya, hafta sonu tatilinde değişiklik yapılmasının yanında yer almıştır.

Şerafettin Yaltkaya'nın Türk çağdaşlaşmasındaki konumunu en net biçimde gösteren alan O'nun eğitim-kültür gayretleridir. Birbiriyle ilintili alfabe ve dil devrimlerinin içinde aktif olarak görev almıştır. Mevlana'nın eserleri ve Divan-ı Lügati't Türk üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda, kullanımları unutulmuş üç yüzün üzerinde kelimeyi tekrar Türkçe'ye kazandırmıştır. Türk tıp tarihi ile ilgili faaliyetleriyle, Arapça ve Latince olarak kullanılan bazı tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarını ortaya çıkartmıştır. Bu sayede bilimsel terimlerin Türkçeleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Arapça'dan Türkçe'ye yaptığı çevirilerle milli şuurun gelişmesine fayda sağlayan bilinçli bir aktarmacılık görevini yerine getirmiştir. Yaltkaya'nın yaptığı çeviriler Cumhuriyet'in milli tarih görüşünün inşasına fayda sağlamıştır. Tarih ile ilgili yazı ve çevirilerinde Türklerin dünya medeniyetinin oluşumuna sağladığı yararlılıkları göstermeyi merkeze almıştır. İbn Sina, Fahri Razi, Sadi, Ebul Bereket Bağdadi, Biruni ve Zemahşeri gibi Türk oldukları geri plana itilmiş bilim insanlarının şecerelerinin yanı sıra özverili çalışmalarını da yeni yetişen nesillere öğretmek için uğraşmıştır. Moğol devletlerinin idari yapılarıyla Türk devlet geleneği arasında sıkı bir irtibatın bulunduğunu öne sürmüştür. Bu sayede Türk tarih tezinin bilimsel zemine yerleştirilmesi için çabaladığını göstermiştir.

Dar'ül-fünun ve İstanbul Üniversitesi'nde on yedi yıl boyunca görev yapmıştır. Buralardaki hizmetleriyle çağdaş ve milli özelliklere sahip Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür cephesinin güçlenmesine önemli yararlılıkları olmuştur. Fikirleri, tercüme ettiği eserler, kaleme aldığı makaleler, verdiği konferanslar ve çıkarılmasına ön ayak olduğu bilimsel mecmualarla Atatürk'ün irfan ordusunda bulunmasını istediği özelliklere sahip bir bilgin olduğunu kanıtlamıştır. Uzun süren eğitimcilik hayatından sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı görevi esnasında da eğitim öğretim faaliyetlerinden uzak kalmamıştır. Yakın dostu Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile müşterek çalışmalar gerçekleştirerek "milli terbiye" olgusunun daha da gelişmesi için çabalamıştır. Türk gençliğinin yalnızca kitapların cansız teorileriyle yetiştirilmesi yerine, köy enstitülerinin pratiğe dayalı eğitim anlayışının İslam dininin öğretileriyle büyük uygunluk gösterdiğini savunmuştur. Halkevlerinin kültür hayatındaki kazanımlarını olumlu bulmuştur. Halkevleri "Ülkü Dergisinde" dört makalesi yayımlanmıştır.

Yaltkaya, Türk çağdaşlaşmasının en önemli parçalarından biri olan ana dilde ibadet çalışmalarına ciddi anlamda destek vermiştir. O'nun bu konudaki desteği, yaşanan çağın genel seyrinden kaynaklanan özenticilik hastalığı biçiminde olmamıştır. Ziya Gökalp'in, ana dilde ibadeti çağdaşlaşmanın koşulu gören düşünce yapısına Yaltkaya'da da rastlamak mümkündür. Yaltkaya'nın "amorf" özelliklere sahip olmayan Türkçe ibadet çalışmaları, sistematik şekilde ilerlemiştir. Gençlik yaşlarında başladığı küçük surelerin Türkçe karşılıklarını meydana getirme gayretleri 1930'lu ve 1940'lı yıllarda olgunlaşarak, kapsamı genişlemiştir. Yaltkaya, Türkçe hutbeye dair dinsel cevazları Türkçe Kur'an-ı Kerim, namaz ve ezan için de dayanak noktası yapmıştır. Yaltkaya kaleme aldığı yüzün üzerindeki hutbeyle, 1928'de yayınlanan "Dini İslah Beyannamesi" nin hutbelerin dünyevileştirilmesi esasını hayata geçirmiştir. Kur'an-ı Kerim'in kudsiyetinin lafzından değil manasından kaynaklandığı şeklindeki yorumlara katılan Yaltkaya'nın, İsmet İnönü'nün talimatıyla yürüttüğü kırk altı namaz suresinin Türkçe karşılıkları ile ilgili çalışması II. Dünya Savaşı'nın koşullarından dolayı sonuçsuz kalmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilk zamanlarından itibaren vakıflara ait harabe yerlerin belirsizliği ülke gündemindeki konulardan biri olmuştur. Bu mesele üzerine yapılan tartışmalar esnasında kullanılmayan durumdaki camiiler ve buralarda görev yapan personelin geleceği de münakaşa edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra bahsedilen yerler ve kişilerin durumu vakıfların tasfiyesi şeklinde değil, tek parti döneminin camii algısı üzerine konumlanmıştır. Hakiki ihtiyacı karşılayan camiilerin dışında kalanlar kadro harici bırakılmıştır. Buraların önemli bir bölümü arazileriyle birlikte satışa çıkartılmıştır. Şerafettin Yaltkaya, camii tasnifleri boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı'nda üst düzey idarecilik yapmıştır. Yaltkaya, yaptığı ziyaretler sırasında tasniflerden ve camii politikalarından halkın bazı rahatsızlıklarını yerinde görmüştür. II. Dünya Savaşı'nın sonlandığı 1945 yılından itibaren kadro harici bırakılan camiilerin, tarihi konumları daha ehil kişilerce tespit edilmeye başlanmıştır. Oluşan bu yeni tabloda Şerafettin Yaltkaya'nın tarih bilgisine atfen ortaya koyduğu tutum büyük önem arz etmektedir. İlerleyen süreçte camiilerin tadilatı için yapılanlar sayesinde, Cumhuriyet'in dinamik ve milli yapısı ibadethanelerin görüntülerine de yansımıştır. Türklerin tarihten gelen büyük varlığını üzerinde taşıyan yerler koruma altına alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Diyanet İşleri Başkanı olan Yaltkaya, özgün dinsel yorumlamalar yapmış bir kişiliktir. Yaltkaya, “içtimai ilm-i kalam” projesi kapsamında dinin sosyal bir gereksinim olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda tutarlı şekilde birleştiricilik yönüne dikkat çektiği dine “sosyolojik” bir anlam yüklemiştir. Emile Durkheim'in sosyolojik kuramına atıflarda bulunarak dinin birleştirici nosyonunu her daim göz önüne sermiştir. Özellikle Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yaptığı yıllarda İslamiyet'in toplumsallaştırıcı yanını devrimlerin lehine kullanmıştır. Sosyal uyum ve kamu güvenliğinin bir din sayesinde tesis edileceğini ileri sürmüştür. Dine araçsal bir kıymet veren Yaltkaya, İslam'ın Türk milleti için en birleştirici özelliklere sahip din olduğunu belirtmiştir. Mezhepler tarihi ve İslam coğrafyasında ortaya çıkan farklı inanç akımlarının içerikleri Yaltkaya'nın dini alanda çalışma yaptığı konuların başında gelmiştir. Yaltkaya'nın bu çalışmaları bugün dahi büyük öneme sahiptir. Batinilik, Yezidilik, Kerramilik ve Mutezile üzerinde yaptığı bilimsel araştırmaları sayesinde Yaltkaya, Ortadoğu'da hali hazırda var olan aşırı dini grupları daha rahat çözümlememize yardımcı olmaktadır.

İslam felsefesinden, Türk İslam kültür tarihine, kadın haklarından, sosyolojiye, eğitim meselelerinden, ibadet dilinin yerileştirilmesine ve siyasi konulara kadar birçok alanda yazılar neşreden Yaltkaya, Cumhuriyet Dönemi'nin en verimli düşünürlerden birisi olmayı başarmıştır. Yeni bir Müslüman ve Türk kimliğinin inşasında tarihten gelen kültürel alt yapıyı destek noktası yapmıştır. Yaltkaya hocalığı, mecmualarda yayınlanan yazıları, kitap ve çevirileriyle ülkede aydın bir çevrenin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Türk çağdaşlaşması sırasında temin ettiği dini referanslardan dolayı O'nun gelişmeler karşısındaki tutumu her zaman merak konusu olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi
Emekli Sandığı Arşivi
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

A. Malche (1939). *İstanbul Üniversitesi hakkında rapor*. İstanbul: Devlet Basımevi.
C. H. P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tatalgası 9-16 Mayıs 1935*. Ankara: Ulus Basımevi.
C. H. P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tatalgası 17 Kasım-4 Aralık 1947*. Ankara: Ulus Basımevi.
Düstur.
Maarif Beyannamesi-I (14 Haziran 1326).*Beyanü'l-Hak Dergisi*.
Maarif Beyannamesi-II (21 Haziran 1326).*Beyanü'l-Hak Dergisi*.
Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalifi Kanuniye Zabıtları.
Resmi Gazete.
Sicili Kavanini.
TBMM Zabıt Ceridesi.
TBMM Tutanak Dergisi.

Kitaplar

Adıvar, A. A. (1944). *Tarih boyunca ilim ve din (bilim ve din)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt: 1.
-----, (1982). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Ahmet Cevdet Paşa. (1998). *Hazreti Muhammed'in(S. A. V.) Hayatı*. İstanbul: Çelik Yayınevi.
Akarsu, B. (2003). *Atatürk Devrimi ve temelleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
Akçam, T. (2011). *Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler, Modern Türkiye'de siyasi düşünce milliyetçilik*. Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
Akçura, Y. (2005). *Hatıralarım*. Ankara: Hece Yayınları.
Akgün, S. A. (2006). *Halifeliğin kaldırılması ve laiklik(1924-1928)*. İstanbul: Temel Yayınları.
Akgündüz, M. (2004). *Osmanlı medreseleri XIX. asır*. İstanbul: Beyan Yayıncılık.
Aksoy, M. (1998). *Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına geçiş*. Köln: Önel Yayıncılık.
Akşin, S. (2004). *İstanbul hükümetleri ve Milli Mücadele son Meşrutiyet(1919-1920)*. Cilt: 2, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
Akyol, T. (1988). *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
Akyürekli, M. (2013). *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Akyüz, V. (1999). *Osmanlılarda din devlet ilişkileri*. İstanbul: Ayışığı Yayıncılık.
- [Albayrak], S. (1992). *Hilafet ve Kemalizm*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- (1996). *Son devrin uleması*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Altınsu, A. (1972). *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara: Ay yıldız Matbaası.
- Altıntaş, H. (1986). *Tasavvuf tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Altıntaş, R. (2011). *Kelam el kitabı*. İstanbul: Grafiker Yayınları, 58.
- Altıntaş, H. (1998). *Kuran'ın tercümesi ve tercümeyle namaz meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Amıcıs, E. (2013). *İstanbul*. (Çev: Beynün Akyavaş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anıl, Y. Ş. ve M. Gencer (2006). *Adli sultan ikinci Mahmut Han*. Ankara: Kastaş Yayınları.
- Apuhan, R.Ş. (2008). *Türklerin Tarihi-Göktürkler'den Türkiye Cumhuriyeti'ne 2500 yıllık savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Arat, R. R. (1987). *Türk'lerde tarih zaptı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ardakoç, M. K. (1955). *Hilafet meselesi*. İstanbul: Petek Yayınları.
- Arıkan, Z. (1991). *Osmanlı tarih anlayışının evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Arıç, A. S. (2007). *Atatürk Türkiye'sinde kılık kıyafette çağdaşlaşma*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Arsal, S. M. (1930). *Türk dili İçin*. Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından Milli Seri, Sayı: 1.
- Aslanpay, N. (1973). *Diyanet İşleri Başkanlığı(kuruluşu, çalışması ve birimlerinin tanıtılması)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atatürk, M. K. (2011). *Nutuk*. (Düzenleyen: Şefik Memiş ve İsmail Şen), İstanbul: Tıpkıbasım Yayınevi-Çevrimyazı.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri* (1961). Cilt: 2, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Atay, F. R. (2008). *Çankaya Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Atalay, B. (1961). *Türk dili ile ibadet*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Ateş, S. (2009). *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ateş, T. (2017). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Avcı, C. (2003). *İslam Bizans ilişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Aybars, E. (2009). *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Ayraç Yayınları.
- Aydar, H. (1996). *Kur'an-ı Kerim'in tercümesi meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (2006). *Tek adam: Mustafa Kemal*. Cilt: 3, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Aydoğan, M. (2005). *Türkiye üzerine notlar 1923-2005 üniversite yenileşmesi (reformu)*. İzmir: Umay Yayınları.
- (2007). *İç isyanlar ve Şeyh Said isyanı*. İstanbul: Nokta Yayınevi.
- Aytaç, K. (1983). *Atatürk'ün eğitim görüşü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı

Yayınları.

- Aytürk, N. (1987). *Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat tarihçesi (1924-1987)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Babinger, F. (1982). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. (Çev: Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Balaban, M. R. (1956). *Çağdaş medeniyetin kökleri*. İzmir: Berrin Matbaası
- Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Barthold, V. V. (2015). *Orta Asya Türk Tarihi*. (Çev: Hüseyin Dağ), Ankara: Divan Kitapevi.
- Bayındır, S. (2010). *Atatürk'ün sosyal ve kültürel politikaları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.
- Baykal, B. S. (1989). *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- , (2007). *Osmanlılarda medeniyet kavramı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Baytimur, M. (1981). *Atatürk'ün Kastamonu gezisi ve şapka devrimi*. Kastamonu: Türkiye Cumhuriyeti Kastamonu Valiliği Bülteni.
- Belgelerle Atatürk* (1999). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı.
- [Berkes,] N. (1997). *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayınları.
- , (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilsel, C. (1943). *İstanbul Üniversitesi tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Binark, İ. (1993). *Türk Parlamento Tarihi: TBMM-VII. Dönem(8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Birunlu Ebu Reyhan(1938). *Kitabüssaydele fittip mukaddimesi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Milli Mecmua Basımevi.
- Bisbee, E. (1951). *New Turks: Pioneers of the Republic 1920-1950*. Philadelphia: Greenwood Pub Group.
- Bleda, M. Ş. (1979). *İmparatorluğun çöküşü(İttihat ve Terakki kâtibi umumisi)*. İstanbul: Destek Yayınevi.
- [Bozkurt], M. E. (1995). *Atatürk ihtilali*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- , (2004). *Toplu Eserler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, Cilt:4.
- Brindesi, J. G. (2013). *Osmanlı kıyafetleri(Ottoman costumes)*. (Ed: H. A. Arslantürk). İstanbul: Okur Kitaplığı.
- Caporal, B. (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm sonrasında Türk kadını II(1919-1970)*. (Çev: Ercan Eyüboğlu). İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık.
- Cebesoy, A. F. (1967). *Sınıf arkadaşım Atatürk*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Celkan, H. Y. (1990). *Ziya Gökalp'in eğitim sosyolojisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Cengiz, H.E. (1962). *Yaşanmış olaylarla Atatürk ve Müzik Riyaset-i Cumhur ince saz heyeti şefi Binbaşı Hafız Yaşar Okur'un anıları(1924-1938)*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Ceylan, H. H. (1996). *Kemalizmin Türkçe ezan hikâyesi*. İstanbul: Rehber Yayıncılık.
- Corbin, H. (1986). *İslam felsefesi tarihi*. (Çev: Hüseyin Hatemi), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Cumhuriyet'in ilk elli yılında vakıflar* (1973). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- [Cündioğlu], D. (1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- (1999). *Bir siyasi proje olarak Türkçe ibadet I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- (2000). *Bir Kur'an şairi Mehmet Akif ve Kur'an meali*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- (2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e din ve siyaset*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- (2016). *Anlam'ın tarihi sözlü kültürden yazılı kültür'e*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çağatay, N. (1972). *Türkiye'de gerici eylemler(1923'de buyana)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çakar, V. A. (2015). *Ota Asya Türk Tarihine giriş*. Ankara: A Kitabevi.
- Çelik, R. (1999). *Milli Mücadele din adamları-I*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Çıkar, M. (1997). *Hasan Ali Yücel ve Türk kültür reformu*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti İş Bankası Yayınları.
- Çubukçu, A. (1986). *Türk düşünce tarihinde felsefe hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Develioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilgan, H. (1957). *Takvimler ve tarih tekabülleri*. İstanbul: Berksoy Matbaası.
- Divitçioğlu, S. (2007). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII yüzyıllar*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Dölen, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*. Cilt:1, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dumont, P. (1993). *Mustafa Kemal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Duru, K. N. (1957). *İttihat ve Terakki hatıralarım*. İstanbul: Suruçoğlu Matbaası.
- Düzdağ, E. M. (2003). *Mehmet Akif Mısır hayatı ve Kur'an meali*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ebülferec İbnülibri(1941). *Tarihi muhtasarüddüvel*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Egeli, M. H. (1959). *Atatürk'ten bilinmeyen hatıralar*. İstanbul: Güven Matbaası.
- Er, H. (1993). *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası hoca ve yazarları*. İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi İslam Medeniyeti
- Erbaş, A. (2002). *Çağımızda sosyal değişme ve İslam*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdentuğ, N. (1981). *Türkiye'de çağdaşlaşma eğitim ve kültür münasebetleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ermış, H. (2008). *Arapçadan Türkçeleşmiş kelimeler sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- [Ergin], O. N. (1977). *Türkiye maarif tarihi*. Cilt: 1, İstanbul: Eser Matbaası.
- (1977). *Türkiye maarif tarihi*. Cilt: 5, İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1982). *Atatürk devri Türk eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Eskişehir Tepebaşı Belediyesi(2014). *Çifteler köy enstitüsü anılar izlenimler*.

- (Ed: K. Yakut).
- Faroqhi, S. (2000). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam*. (Çev: Elif Kılıç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gençosman, K. Z. (1981). *Altın yıllar*. İstanbul: Hür Yayınları.
- Genziton, P. (1973). *Mustafa Kemal ve uyanan Doğu*. (Çev: Fethi Ülkü), İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Georgeon, F. (2005). *Türk milliyetçiliğın kökenleri Yusuf Akçura*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gerçekler, M. F. (1982). *Karacabey'den Ankara'ya*. Ankara: TTK Basımevi.
- Geylani, A. (2003). *Fütuhi'l gayb âlemlerin kapısı*. (Şerh: İbn Teyyime). İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Goloğlu, M. (2011). *Devrimler ve tepkiler/ Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [Gökalp], Z. (1977). *Şiirler ve halk masalları Ziya Gökalp külliyyatı-1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- , (2000). *Türk Ahlakı*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Göktürk, E. D. (2011). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1987). *Molla Lütü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gölcük, Ş. (1998). *Kelam tarihi*. Konya: Esra Yayıncılık.
- Gölpınarlı, A. (2009). *Mevlana'dan sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Göyünç, N. (1977). *Tarihçiliğimizin dünü ve bugünü*. Ankara: TTK Basımevi.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gül, A. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. İstanbul: Barış Platin Yayınevi.
- Güler, A. (1999). *Atatürk Soyu Ailesi ve Öğrenim Hayatı*. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi.
- Gümüşoğlu, H. (2000). *Osmanlı hilafeti ve kaldırılması*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1998). *Zulmetten nura*. İstanbul: Furkan Yayınları.
- Gündüz, İ. (2013). *Osmanlılarda devlet/tekke münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- [Güneş], İ. vd. (1996). *Türk parlamento tarihi: TBMM IV. dönem: 1931-1935*. Cilt: 2, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- , (2013). *Birinci TBMM'nin düşünce yapısı(1920-1923)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güngör, E. (2004). *İslam tasavvufunun meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Güzel, Ş. (1985). *Tanzimattan Cumhuriyet'e toplumsal değişim ve kadın*. Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harputi, A. (2014). *Kelam tarihi*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları.
- Heyd, U. (1954). *Language reform in Modern Turkey(Oriental notes and studies No. 5.)*, Jerusalem: Israel Oriental Society, s. 30.
- , (2002). *Türkiye'de dil devrimi*. (Çev: Nejlet Öztürk), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hizmetli, S. (1996). *İsmail Hakkı İzmirli*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Houranai, A. ve Heyd, U. (2012). *İslam dünyası ve Batılılaşma*. İstanbul:

- Yöneliş Yayınları.
- [İbn Sina], İbn Tufeyl (1937). *Hay b. Yakzan*. (Çev: Babanzade Reşit ve Şerafettin Yaltkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- , (1937). *İbn Usaybia'nın tabakatunda hal tercümesi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbn Şeddad(1941). *Al-Melik Al-Zahir(Baypars) Tarihi*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İğdemir, U. (1986). *Sivas Kongresi tutanakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İmamı Müslim. (2015). *Sahih-i Müslim muhtasarı*. (Çev: Hanifi Akın), İstanbul: Karınca & Polen Yayıncılık, Cilt: 6, 144.
- İmece, M. S. (1975). *Atatürk'ün şapka devriminde Kastamonu ve İnebolu gezileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İmriül Kays(1985). *Yedi askı(Muallâka)*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- İnal, İ. M. (1940). *Son asır Türk şairleri*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- İnalcık, H. (2016). *Akademik ders notları 1938-1986 Timur İnkılâp Tarihi Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- İnan, Abdülkadir (1936). *Güneş-Dil teorisi üzerine ders notları Türkoloji- II*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- [İnan], A. (1947). *Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye Tarihi, Türk ırkının vatani Anadolu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- , (1968). *Atatürk ve Türk kadın haklarının kazanılması, tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- , (1982). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit konuşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- , (1982). *Tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Atatürk Kitapları Dizisi-3.
- , (1985). *Kurtuluş Savaşı'nda Türk kadını*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- , (1991). *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad hatıraları*. Ankara: TTK Yayınları.
- , (1998). *Medeni bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün el yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (1998). *Medeni bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün el Yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnönü'nün söylev ve demeçleri (1946). Cilt: 1, Ankara: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnönü, İ. (2006). *Hatıralar*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- İpekçi, A. (2013). *İnönü Atatürk'ü anlatıyor*. İstanbul: Ka Kitap.
- İskilipli Atıf. (1340). *Frenk mukallitliği ve şapka*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi Neşriyatı.
- İzbudak, V. Ç. (1946). *Hatıralarım*. Ankara: Türkiye Yayınevi.
- , (2009). *Tekkeden meclise sıradışı bir Çelebi'nin anıları*. (Haz: Yakup Şafak ve Yusuf Öz), İstanbul: Timaş Yayınları.
- İzmirli, İ. H. (2013). *Yeni ilmi kelam*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları.
- Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. (Çev: Hayri Örs). İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Kabacalı, A. (2012). *II. Mahmud Osmanlı yenileşmesinde bir çığır açıcı*.

- İstanbul: Deniz Bank Yayınları.
- Kandemir, F. (1964). *Mustafa Kemal arkadaşları ve karşısındakiler*. Ankara: Yakın Tarihimiz Yayınları.
- Kansu, M. M. (1988). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, A. (2014). *Kurtuluş Savaşının manevi reisi M. Rıfat Börekçi*. İstanbul: Hitabevi Yayınları.
- Kaplan, L. (1998). *Cemiyetlerde ve siyasi teşkilatlarda Türk Kadını(1908-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- [Kara], M. (2010). *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2010). *Din hayat ve sanat açısından tekkeler ve zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- [Kara], İ. (2011). Türkiye'de İslamcılık düşüncesi. Cilt: 1, 2, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2012). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karabekir, K. (2009). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karacan, A. N. (2017). *Lozan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1972). *Ankara*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karlıklı, Ş. ve Tozan, D. (1998). *Cumhuriyet kıyafetleri*. İstanbul: Camev Yayıncılık.
- Karpat, K. (2005). *İslamın siyasallaşması*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kâtip Çelebi, (1941). *Keşfü'z zünun an esami'l-kütüb ve'l fünun*. (Düz: Kilisli Ahmet Rıfat Bilge ve Şerafettin Yaltkaya), Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2009). *Sultan Abdülhamid ve dönemi Osmanlı Devleti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Keleş, R. (1992). *Yerinden yönetim ve siyaset*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kili, S. (1981). *Atatürk devrimi bir çağdaşlaşmanın modeli*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kinross, L. (2016). *Atatürk bir milletin yeniden doğuşu*. (Çev: Necdet Sander). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kirby, F. (2015). *Türkiye'de köy enstitüleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Kitapçı, Z. (1989). *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Koca, F. (1999). *Cumhuriyet Dönemi'ndeki hafız musikişinaslar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk giyim kuşam süslenme sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1978). *İslam'da başlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kongar, E. (2010). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kop, K. K. (1938). *Atatürk Diyarbakır'da*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

- Köksal, A. C. (2007). *Mustafa Asım Köksal*. İzmir: Çağlayan Matbaası.
- Köstüklü, N. (2005). *Vatan savunmasında Mevlihaneler Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesi Türk kadını(1839-1923)*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- [Kutay], C. (1974). *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin manevi mimarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2005). *Atatürk'ün son günleri*. İstanbul: İklim Yayınları.
- Landau, M. (2004). *Exploring Ottoman and Turkish history*. London: Hurst&Company.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Metin Kırıtlı) , Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lozan'ın 70. yıldönümünde İsmet İnönü (1993). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, E. (1951). *Huzur dersleri*. Cilt: 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mc Lean, T. (1933). *The military custome of Turkey(in the end of XVIII century)*. (Çev: Muharrem Feyzi Togay), İstanbul: Zaman Kitaphanesi.
- Meriç, C. (2016). *Bu ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mesara, G. (1998). *A. Süheyl Ünver bibliyografyası*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Meydan, S. (2014). *Akl-ı Kemal*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Molla Lutfi'l-Maqtual, La Duplication de l' Autel (Platon et le Probleme de Delos) Texte arabe publie par Serefeddin Yaltkaya, Traduction française et inroduction par Abdülhak Adnan et Henry Corbin(1903-1978), Paris, E. De Bosccard 1940.
- Mumcu, U. (2005). *Kürt-İslam ayaklanması*. İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları.
- Musa Kazım. (1334). *İhlâs ve Alak suresi tefsirleri*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası.
- Mustafa Sabri Efendi. (2016). *Hilafetin ilgasının arka planı*. (Düz: Oktay Yılmaz), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nüzhet, A. (1931). *Ziya Gökalp'in hayatı ve Malta mektupları*. İstanbul: İkbâl Kütüphanesi.
- Ocak, A.Y. (2010). *Türkiye sosyal tarihinde İslamın macerası*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- (2014). *Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okumuş, E. (2005). *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkisi*. Ankara: Lotus Yayıncılık.
- Olgun, T. M. (1990). *Matbuat âlemindeki hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- [Ortaylı], İ. (2016). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- (2017). *Tarih yazıcılık üstüne*. İstanbul: Cedit Neşriyat.
- Öke, M. K. (1988). *Güney Asya Müslümanlarının istiklal davası ve Türk Milli Mücadelesi*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önder, M. (1989a). *Mevlana ve Mevlevilik*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık.

- (1989b). *Atatürk Konya'da*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Öz, B. (2004). *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*. İstanbul: Can Yayınları.
- Özbudun, E. (1992). *1921 Anayasası*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özervarlı, M. S. (2008). *Kelamda yenilik arayışları 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Öztuna, Y. (2006). *İkinci sultan Mahmut*. İstanbul: Babiâli Yayıncılık.
- Öztürk, C. (2015). *Atatürk Devri öğretmen yetiştirme politikası*. Ankara: TTK Basımevi.
- [Öztürk], N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- (2003). *Azınlık vakıfları*. Ankara: Altinküre Yayınları.
- [Öztürk], Y. N. (1979). *Kur'an-ı Kerim ve sünnete göre tasavvuf*. İstanbul: Fatih Matbaası.
- (2002). *Ana dilde ibadet meselesi (çiğnenen bir kitlesel hakkın savunulması)*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınevi.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi deyimleri ve sözlüğü*. Cilt: 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Palazoğlu, A. B. (1995). *Atatürk İlkeleri*. Ankara: Türk Hava Kurumu Yayınları.
- Parlıyan, A. (2014). *Kur'an-ı Kerim ve özlü tefsir*. Konya: Konya Kitapçılık.
- Rashed, R. (2015). *Classical Mathematics from Al- Khwarizmi to Descartes*. London and New York: Routledge Yayınevi.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e iki bin yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Safranski, R. (1991). *Schopenhauer and Wild Years of Philosophy*. Massachusetts: Harvard University.
- Sakaoğlu, N. (1992). *Cumhuriyet Dönemi eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Samerrai, F. S. (2016). *Kur'anın beyan üslubu*. (Çev: Osman Ertuğrul), İstanbul: Rağbet Yayıncılık.
- Sancar, S. (2012). *Türk modernleşmesini cinsiyeti erkekler devlet kadınlar aile kurar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Sarıhan, Z. (1996). *Kurtuluş Savaşı günlüğü*. Cilt:4, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [Sarıkoyuncu], A. (2004). *Atatürk Din ve Din Adamları*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- (2012). *Milli Mücadele Din Adamları*. Cilt: 1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2012). *Milli Mücadele Din Adamları*. Cilt: 2, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Schuon, F. (2010). *İslam'ın metafizik boyutları*. (Çev: Mahmut Kanık), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeyh Ubeydullah Afgani.(1331). *Kavm-i cedit*. İstanbul: Dersaadet Matbaası.
- Shaw, E. K. and Shaw, S. J. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*. (Çev: Mehmet Harmancı). Cilt: 2, İstanbul: E Yayınları.
- Sırrı, Ö. H. (2007). *Sultan Abdülhamit devri hatıraları ve saray idaresi*. (Ed: İ. Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Steinhaus, K. (2006). *Atatürk devrimi sosyolojisi*. (Çev: Mehmet Aktaş).

- İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Süleyman Nazif. (1342). *İmana tasallut şapka meselesi*. İstanbul: Matbaa-i Tekfur.
- [Şapolyo], E. B. (1955). *Atatürk'ün hayatı*. Yayınevi yok.
- (1944). *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele tarihi*. İstanbul: Berkalp Kitabevi.
- Şevket, M. (2010). *Osmanlı teşkilat ve kıyafeti askeriyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeyh Bedrettin(2013). *Varidat tercümesi ve şerhi*. (Çev: Musa Kazım), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- [Şimşir], B. N. (2006). *Atatürk ve Cumhuriyet*. İstanbul: İleri Yayınları.
- (2008). *Türk yazı devrimi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Tahir, B. M. (1972). *Osmanlı müellifleri*. Cilt: 2, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Tahir, K. (1999). *Bozkırdaki çekirdek*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Taneri, A. (1987). *Mevlana ailesinde Türk milleti ve devleti fikri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tanör, B. (2006). *Kurtuluş kuruluş*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2012). *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- [Tanyu], H. (1973). *Dinler tarihi araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- (1981). *Ziya Gökalp'in kronolojisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2010). *Cumhuriyet'in harcı-köktenci modernitenin doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Timur, T. (2013). *Türk Devrimi ve sonrası*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1981). *Umum Türk Tarihi'ne giriş en eski devirlerden XVI. asra kadar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toker, M. (2015). *Şeyh Said ve isyanı*. İstanbul: Ka Kitap Yayınevi.
- Tonguç, İ. H. (1946). *İlköğretim kavramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Toynbee, A. J. (2002). *Dünya Batı ve İslam*. (Çev: Sezer Erdoğan). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de siyasal partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi(1908-1918)*. Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Tuncay, H. (1978). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Tunç, C. (1973). *Cumhuriyetin 50.yılında kelam ilmi sahasında çalışmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tunçay, M. (2005). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti döneminin kurulması 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turan, K. (2000). *Türk-Alman eğitim ilişkilerinin tarihi gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Turan, Ş. (2008). *Türk Devrim Tarihi II ulusal direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. Cilt: 2, 3, İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Türk Dil Kurumu(1934). *Birinci Türk dili kurultayı-tezler müzakere zabıtları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Türk Dil Kurumu(1947). *Beşinci Türk dili kurultayı-tezler müzakere zabıtları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Türk Tarih Kurumu(2010). *İkinci Türk Tarih kongresi, İstanbul: 20-25 Eylül 1937 kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler*. Ankara.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan günümüze hükümetler* (1998). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müdürlüğü.
- Türkmen, Z. (1999). *Atatürk ve eğitim*. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi.
- Tütengil, C. O. (1956). *Ziya Gökalp üzerine notlar*. İstanbul: Çeltüt Matbaası.
- Uluğ, N. H. (1973). *Üç büyük devrim eğitimin birleştirilmesi şapka ve giyimin değiştirilmesi Türk harflerinin kabulü*. İstanbul: Ak Yayıncılık.
- , (1975). *Halifeliğin sonu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Unat, R. F. (2008). *Bilimin Türk-İslam kaynakları-I tarih boyunca Türklerde gökbilim*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Usta, E. Ş. (2005). *Atatürk'ün Cuma hutbeleri*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Uyar, H. (2012). *Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi.
- [Ülken], H. Z. (1998). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Cilt: 2, İstanbul: Ülken Yayınları.
- , (2007). *Ziya Gökalp*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- , Ülken(2011). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ünaydın, R. E. (1943). *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşundan ilk kurultaya kadar hatıralar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstel, F. (2010). *İmparatorluktan ulus-devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Üşür, S. ve Üşür, S. (1997). *Siyasal yaşam ve kadınlara destek politikaları*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Wilson, H. E. (1968). *Türkiye Cumhuriyeti'nde milli eğitim ve Atatürk*. (Çev: İlhan Başgöz), Ankara: Dost Yayınevi.
- Yakut, E. (2005). *Şeyhülislamlık yenileşme döneminde devlet ve din*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- [Yaltkaya], M. Ş. (1322). *İbn Esirler ve meşâhir-i ulema*. İstanbul: Dersâdet Matbaası.
- , (1326g). *Firdevs-i aşîyan Sultan Süleyman Han Hazretlerinin türbe-i mübarekelerini ziyarette*. İstanbul: Matbaa-i Kütüphane-i Cihan.
- , (1332). *Tarih-i Kur'an-ı Kerim*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi/Kader Matbaası.
- , (1924e). *Kelam Tarihi-1*. İstanbul: Talebe Neşriyatı.
- , (1925b). *Kelam Tarihi-2*. İstanbul: Talebe Neşriyatı.
- , (1925c). *Kelam Tarihi-3*. İstanbul: Talebe Neşriyatı.
- , (1933d). *Tanrı bu varlığı ne için yarattı? İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.*
- , (1934a). *Mevlana'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- , (1935c). *İbn Seb'in Sicilya Cevapları*. İstanbul: Bozkurt Matbaası.
- , (1937b). *İran folklorunda İbn Sina*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

- Basımevi.
-----, (1937c). *İbn Sina'nın basılmamış şiirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
-----, (1937d). *Eski Türklerde dışçılık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
-----, (1937f). *Büyük Türk filozofu ve tıp üstadı İbn Sina*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
-----, (1938a). *Molla Lütü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi.
-----, and Corbin, H. (1941). *İbn Sab'in correspondence philisophique*. Paris: Etudes Orientales.
-----, (1942c). *Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.
-----, (1943). *Benim dinim*. Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası.
-----, (1944a). *Dini makalelerim*. Ankara: İdeal Basım Evi.
-----, (1944b). *Va'azlar*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Matbaası.
-----, (1946). *Hatıplik ve hutbeler*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi ve Matbaası.
-----, (1994). *Simavne Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin konuşmalar*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
-----, (2001). *Solgun çiçekler*. (Düz: Önder Göçgün), İstanbul.
Yaraman, A. (1999). *Bir demokrasi tartışması, Türkiye'de kadınların siyasal temsili(1935-1999)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
Yazıcı, N. (2012). *Kamil Miras hayatı ve eserleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Yerasimos, S. (2015). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. (Çev: Babür Kuzucu). Cilt: 3, İstanbul: Belge Yayınları.
Yıldız, A. (2011). *Kemalist Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt: 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
Yılmaz, M. (2012). *Reformcu sultan ikinci Mahmut*. İstanbul: Selis Kitaplar Yayınevi.
Yinanç, M. H. (1940). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar bizde tarihçilik*. İstanbul: Maarif Matbaası.
-----, (2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular devri*. Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Yusufoğlu, K. (2011). *Hatıralar ışığında Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*. İstanbul: Yılmaz Basımevi.
Yücedağ, Ş. (2010). *Şeyh Sait isyanı ve ezeli düşman İngiltere*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Yücel, H.A. (1994). *Türkiye'de orta öğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Zihnioğlu, Y. (2015). *Kadınsız inkılâp Nezihe Muhiddin, kadınlar Halk Fırkası, kadın birliği*. İstanbul: Metris Yayıncılık.
Zurcher, E. J. (2007). *Turkey: A modern history*. London: I. B. Tauris.
Zübeyir, H. (1932). *Anadilden derlemeler*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Cilt: 1, 2.

Makaleler

- Abdullah Cevdet. (1340). Şapka-fesi, *İçtihad*, Sayı: 169, 3414.
- Akalın, Ş. H. (2007). Yetmiş yılda Türk Dil Kurumu, *Türk Dili Dergisi*, 39(667), 4-14.
- Akgün, S. (1980). Türkçe ezan, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13(24), 111.
- Akseki, A. H. (1949). Hocam İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni Selamet*, 5(73), 4-15.
- Aysal, N. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giyim ve kuşamda çağdaşlaşma hareketleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(22), 8.
- Azzavi, A. (1940). İbni Hassul'un Türkler hakkında bir eseri. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Belleten*, 4(14-15), 235-266.
- Balcı, O. (1987). Ord. Prof. M. Ş. Yaltkaya, *Diyanet Gazetesi*, Sayı: 336, 15.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1943). Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile görüşüm, *Yeni Adam*, 24(467), 7.
- Banoğlu, N. A. (1991). Atatürk ve Latife Hanım, *Atatürk Araştırma Dergisi*, 7(21), 530.
- Barkan, Ö. L. (1942). İstila devrinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, 1(2), 279-365.
- Bereketzade Safvet. (1324). Hutbelere dair, *Sıratı Müstakim*, 2(27), 9, 10.
- Birinci, N. (1995). Atatürk'ün emri ile kurulmuş bir ilim yuvası: Türkiye Enstitüsü, *Türk Dili*, 49(403), 5579.
- Ebu el-Reyhan Biruni.(1926). *Kisab el-Cemahir Fi el-Cevahir*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Türkiyat*, Cilt: 5.
- Bozkır, G. (2010). İzmir basınında Mustafa Kemal Atatürk'ün Kastamonu gezisi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20, 21), 114.
- Bozkurt, B. ve Bozkurt, İ. (2014). Türkiye'nin ilk kadın il belediye başkanı Müfide İlhan ve Mersin'deki çalışmaları, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, 53.
- Bulgen, M. (2015). Son dönem Osmanlı kelimcilerinin kevnî ayetleri yorumlama yöntemleri üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 78.
- Bulut, M. (1998). Diyanet Dergisi/Diyanet ilmi dergi-genel fihrist ve indeksi, *Diyanet Dergisi*, 4(34), 1-180.
- Bulut, R. (1968). İstanbul kadınlarının kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in çarşafı yasaklaması, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, 34.
- Çağatay, N. (1978). *Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 109.
- Çetin, N. M. (1972). Ahmet Ateş hayatı ve eserleri, *Şarkiyat Mecmuası*, 7(25), 1-24.
- Dikici, A. (2008). Milli Şef İsmet İnönü Dönemi laiklik uygulamaları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 42, 161-192.
- Dilaver, H. H. (2016). M. Şerefeddin Yaltkaya Hayatı ve Eserleri, *Ürgüp Dergisi*, Sayı: 57, 34.
- Doğan, H. (1981). Atatürk'ün işlevsel eğitim anlayışı, *Milli Eğitim*, 5(52), 29.
- Duman, A. (2002). Şerafeddin Yaltkaya ve husn-kubh meselesi, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1(2), s. 55.
- Ebu el-Reyhan Biruni(1926). *Kisab el-Cemahir Fi el-Cevahir*. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Türkiyat*, Cilt: 5, 1-48.
- El- Cahız(1329). İslamiyet'in inhitatının bazı sebepleri, *Bilgi*, (Çev: Şerafettin

- Yaltkaya), 1(2), 173.
- Eldeniz, P. N. (1956). Atatürk ve Türk kadını, *Belleten*, 20(78), 741.
- Emniyet Genel Müdürlüğü(1998). Cumhuriyet'in 75. yıldönümünde polis arşiv belgeleriyle gerçekler. Çarşaf-peçe-peştamalla örtünme sorunları, *Polis Dergisi Özel Sayısı*, Sayı: 16, Yayın No: 129, 89-92.
- Ergün, M. (1998). Hasan Ali Yücel'in eğitim ve kültür politikası, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 2-5.
- Erözbek, N. ve Kayalı, F. (1988). Hilafet meselesinin gündeme gelmesi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/ Bugün/ Yarın*, Sayı: 43, 46-49.
- Ertan, V. (1968). Tarihte Şer'iye ve Evkaf vekilleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 7(78-79), 282-284.
- Esen, K. (2011). Tek parti dönemi cami kapatma/satma uygulamaları, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 13, 96-147.
- Esin, S. (1975). Atatürk'ün cenaze merasimine ait hatıralar, *Türk Kültürü*, 5(157), 19-24.
- Feyzioğlu, T. (1986). Atatürk ve kadın hakları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6(2) 590.
- Giritli, İ. (1988). Harf inkılâbı ve Atatürk, *Atam*, 5(13), 18.
- Gotthard, J. (1973). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı, Atatürk Devrimi'nin Başlangıcı, *Belleten*, 37(147), 481.
- Gökalp, Z. (1329a). Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak-mefkûre, *Türk Yurdu*, 5(8), 1089.
- (1329b). Fıkıh ve ictimaiyyat, *İslam*, 1(2), 40-44.
- (1329c). İctima'i usul-i fıkıh, *İslam*, 1(3), 84-87.
- (1330a). Örf nedir? *İslam*, 1(10), 290-295.
- (1330b). İctima'i neviler, *İslam*, 2(20), 517-523.
- (1331a). İslam ictimaiyyatı: dinin ictimai hizmetleri, *İslam*, 3(34), 740-743.
- (1331b). Eski Türklerde ictimai teşkilat ile mantıki tasnifler arasında tenazur, *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1(3), 385-456.
- (1338a). Fransız sosyolojisi ve Emile Durkheim, *Küçük Mecmua*, 1(20), 11-15.
- (1338b). Mefkûre Nedir? , *Küçük Mecmua*, 1(8), 6.
- Güler, A. (2000). Atatürk'ün ölümü cenaze töreni ve defin İşlemi, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 27(296), s. 119; Ankara, 79-83.
- [Günaltay], M. Ş. (1 Nisan 1339). Atatürk'ün tarihçiliği ve fahri profesörlüğü hakkında bir hatıra, *Belleten*, 3(10), 274.
- (1938). Türk tarih tezi hakkında intikatlara mahiyeti ve tezin kati zaferi, *Belleten*, 2,(5, 6), 338.
- İbni Arap Şah(1925). *Cengiz Han, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev: Şerafettin Yaltkaya), 4(1), s. 12-41.
- Işın, E. (1984). Osmanlı Bilim Tarihi; Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 11, 61-66.
- İhsanoğlu, E. (2013). Darülfünun, *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 8, 521.
- Kara, İ. (2000). Din ile devlet arasında sıkışmış bir kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 37.
- Karadişoğulları, E. (2005). Degah Mecmuası'nın Türk Edebiyatı ile Milli

- Mücadele'deki Yeri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27, 224.
- Kazancıgil, A. (1991). Mehmet Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) hayatı ve eserleri, *Bilim Felsefe Tarih Dergisi*, Sayı: 26, 113-142.
- Kazanlı Halim Sabit(1324). Hutbelere dair: Kablelbise hutbe, *Sırat-ı Müstakim*, 1(6), 88, 89.
- Kılıçzade Hakkı (1329). Pek uyanık bir uyku, *İçtihad*, 4(57), 1262.
- Kısakürek, N. F. (2 Mayıs 1947). Bu dini nasıl tepelediler, *Büyük Doğu*, 3(61), 13.
- Koçak, C. (1988). 1930 belediye seçimlerinde Sabiha Sertel'in adaylığı, *Tarih ve Toplum*, 9(51), 156.
- Koçak, G. (1987)Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadoly'nin gözü ile Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılabı, *Tarih ve Toplum*, 7(40), 6.
- Korkmaz, Z. (1994). 26 Eylül ve Türk Dil Kurumu, *Türk Dili*, Sayı: 515, 415.
- Koyuncu, A. (2013). Tazminat Dönemi eğitim reformları ışığında Çanakkale'de gayrimüslim ve ecnebi mektepleri, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Sayı: 15, 81.
- Kudret, C. (1981). Alafranga dedikleri, *Tarih ve Toplum*, 1(4), 39.
- Kunter, B. (1947). M. Şerafeddin Yaltkaya, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 1(6), 10.11.
- Madran, E. (1996). Cumhuriyet'in ilk otuz yılında koruma alanının örgütlenmesi (1920-1930), *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(16), 82, 83.
- Mehmet Bahaeddin. (22 Mayıs 1330). Makam-ı ifta'nın bir fetvası münasebetiyle, *İslam*, 1(9), 261-266.
- Metel, R. (1981). Atatürk'ün Ardından, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, 97(514), 12-30.
- Musa Kazım(1324a). Hürriyet-müsavat-I, *Sırat-ı Müstakim*, 1(1), 1-3.
- (1324b). Heyet-i ictimaiyye ve medeniyet-i sahihanın esasları, *Sırat-ı Müstakim*, 1(26), 406.
- Özel, M. (2002). Son dönem Osmanlı tefsir tarihinden portreler-I, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, 91.
- Özerdim, S. N. (1985). Atatürk ve kadın hakları-I, *Kemalist Ülkü*, Sayı: 204, 16.
- Sarısaman, S. (1997). Birinci ordu birinci kadın işçi taburu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13(39), 700.
- Satı Bey. (1334). Meşrutiyetten sonra maarif tarihi, *Muallim*, 2(19), 654.
- Schopenhauer, A. (1327). Kadınlar, kalb-el-ibtida.(Mütercim: Şerafettin Yaltkaya), *Sırat-ı Müstakim*, 1(22), 263-267.
- Selvi, H. ve Cırık, B. (2014). Milli Mücadele'de Bitlis ve çevresi(1918-1921), *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 220-225.
- Server, C. (26 Nisan1942). Şerefüddin Yaltkaya, *Vakit*, Sayı: 8623, 1, 2.
- Sezer, B. (1988). Ziya Gökalp üzerine İki değerlendirme, *İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı-I*, s. 229-245.
- Sungu, İ. (1938). Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Belleten*, 2(7-8), 428.
- Sümertaş, B. (2013). Mehmed Şerafeddin Yaltkaya'nın Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i üzerine bir değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, 343.
- Şerifoğlu, Ö. F. (2000). Unutulmaz efsane 1873-1969 Ebüzziya Takvimleri,

- Cogito*, Sayı: 22, 145-152.
- Tansuğ, S. (1982). Anadolu'da Türkmen ve Yörük kadın giyimleri, *Sanat Olayı*, Sayı: 3, 40.
- Torun, E. (2002). II. Dünya Savaşı yıllarında laiklik uygulamaları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 143-158.
- Tunçay, M. (1980), Atatürk konusunda yanıtlara yanıt, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 9-10, s. 122-131.
- Tunçay, S. ve H. Özen(1984). 1933 tasfiyesinden önce Darülfünun. *Yapıt*, Sayı: 7, s. 5.
- Unat, F. R. (1961). Hasan Ali Yücel, *Belleten*, 25(97), 296-298.
- Uzun, H. (2009). Liderine ağlayan bir ulus: Atatürk'ün Ankara'daki cenaze töreni, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 43, 531-553.
- Ünver, A. S. (1947). Üstat Şerefeddin Yalpkaya'ya Tıp Tarihi Enstitüsü şükran borcu, *Tıp Dünyası*, 20(6), 5952.
- Vecdi, M. F. (1329). Yine tesettür meselesi, *Sebilü'r- Reşad*, 11(276), 241-243.
- Yakut, K. (2002). Tek parti döneminde peçe ve çarşaf, *Tarih ve Toplum*, 220(37), 234.
- [Yalpkaya], M. Ş. (1325a). Zeyd ve Zeynep Meselesi-I, *Sırat-ı Müstakim*, 3(56), 56.
- (1325). Zeyd ve Zeynep meselesi-IV, *Sırat-ı Müstakim*, 3(60), 118.
- (1326a). Bizde bir Volter zuhur eder mi? *Beyanü'l-hak*, 4(97), 1811-1814.
- (1326b). El hikmet-i dallette, *Beyanü'l-Hak*, 77(134), 1489.
- (1326c). Vapurda, *Hikmet*, 1(32), s.8.
- (1326d). Maarif Nezaretinin nazarı dikkatine ithaf olunmuştur, *Hikmet*, 1(39), 7.
- (1326e). Diyetin ehemmiyeti iktisadiyesi, *Beyanü'l-Hak*, 3(78), 174.
- (1326h). Medaris ve yetişenler, *Hikmet*, 1(50), 7.
- (1326k). Kur'an, *Gündüz*, 4(59), s. 57, 58.
- (1326l). Hürriyet ve vicdan, *Beyanü'l-Hak*, 3(77), 2252.
- (1326o). Temasil-i Esraftan Gazali, *Sırat-ı Müstakim*, 6(168), 184.
- (1327a). Hürriyet ve vicdan, *Beyanü'l-Hak*, 4(149), 2652-2654.
- (1327b). İbret Alalım, *Beyanü'l-Hak*, 5(154), 2094.
- (1326f). Fahri Razi, *Beyanü'l Hak*, 3(78), 1500-1502.
- (1326i). Tefsir-i Sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(106), 21.
- (1326i). Tefsir-i sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(109), 71-73.
- (1326j). Tefsir-i sure-i İhlâs, *Sırat-ı Müstakim*, 5(110), 87, 88.
- (1327c). Yeminin sebebi teşrii ve iki mebd-i ahlaki arasında münakaşa, *Beyanülhak*, 4(82), 1564.
- (1327d). Haluk'un Defteri, *Beyanü'l-Hak*, 5(117), s. 2142.
- (1327e). Sadi'den, *Hikmet*, Sayı: 127, 2308-2322.
- (1327f). Kısas-ı Kur'ani'den, *Hikmet*, 4(2), 3, 4.
- (1327g). Sosyalistler ve bizdeki zekât, *Beyanü'l-Hak*, 6(114),

- s. 2082.
- (1328a). *Büyük Bir Safderunluk, Beyanü 'l-Hak*, 7(166), 2927, 2928.
- (1328b). İslah-ı İçtimainin Anasırı Asliyesi Nedir? , *Beyanü 'l-Hak*, 7(173), s. 3041.
- (1328c). Mücahidin-i Arabın İtalyan kumandanına cevabından: Mabad, *Beyanü 'l-hak*, 7(162), 2864-2867.
- (1329a). İncil ve salib, *Sırat-ı Müstakim*, 11(279), 296, 297.
- (1329b). Risale fi fezailü'l-Etrak (el-Cahız'dan kısa çeviri), *Türk Yurdu*, Cilt: 5, Seri:1, 894-900; 932-935; 988-991.
- (1329c). Arap Edebiyatı, *Bilgi*, 1(4), 364-397.
- (1330a). İctima'i ilm-i kelam-I, *İslam* 2(18), 490-491.
- (1330b). İctima'i ilm-i kelam-II, *İslam*, 2(19), 506-507.
- (1330c). İctima'i ilm-i kelam-III, *İslam*, 2(25), s. 604-605.
- (1330d). Cevazın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair, *İslam*, 1(1), 357, 358.
- (1330f). İntikada cevap (İzmirli İsmail Hakkı'ya), *İslam*, 2(14), 428, 429.
- (1330g). İbdal, *İslam*, 5(63), 1180.
- (1330h). Vazifeyi takdir ve icra, *Hayru'l Kelam*, 2(28), 219.
- (1331a). Vesikalar ve muhtıralar Türk takvimiyle takvimi bazı ibadet ve adetler, *Milli Tettebbular*, 2(5), 337.
- (1331b). Din akli değil makuldür, *İslam*, 3(28), 650.
- (1331f). Aba-i felasifeden: Yunan filozoflarının bizde en zengin varisi yahut Yanyalı Esat Efendi, *Hikmet*, 1(36), 7, 8.
- (1333). Oruca ait Ayat-ı Şerif, *İslam*, 5(54), 1059-1062.
- (1334a). Dinin fen ile tevkifi, *İslam Mecmuası*, 5(56), 1112.
- (1334b). Ahkâm-ı diniyyede hayat, *İslam Mecmuası*, 5(60), 1154.
- (1334c). İslam kadınları: Sadr-ı İslam kadınları, 5(56), 1116, 1117.
- (1334d). İslam'da say ve amel, *İslam*, 5(59), 1145.
- (1334e). Abdal, *İslam*, 5(63), 1179.
- (1334f). İsbat-ı sani'de(İbn Rüşd)'ün mesleği, *İslam*, 5(58), 1134, 1135.
- (1334g). En eski Alman Türk münasebeti ve İbn Vasıl, *İslam*, 5(59), 1145-1148.
- (1337a). İnnellahi ma'na (şüphesiz Allah bizimle), *Mahfil*, 2(18), 97.
- (1337b). Ankara'da bir şair, *Dergâh Mecmuası*, 2(16), 55, 56.
- (1337c). Felsefe-i kadimeden, *Mahfil*, 1(16). 62-65.
- (1337d). Din, *İkdam*(1337), Sayı: 8573, 4.
- (1338b). Geceler sermedi olsa, *Mahfil*, 3(22), 184.
- (1338c). Şeyhülislam İbn-i Teymiye, *Mihrap*, 1(3), 67-72.
- (1340a). Mesele-i İla-2, *Mihrap*, 1(5), 106-108.
- (1340b). Mesele-i İla-3, *Mihrap*, 1(5), 140-143.
- (1340c). Mesele-i İla-4, *Mihrap*, 1(6). 170-175.
- (1340d). Simavne Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin, *Mihrap*, 1(24), 872.

- (1925d). Sencer ve Gazali, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(2), s. 114.
- (1925e). Mütenebbi'den evvel şiir, *Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(3-4), 221.
- (1926a). Fatimiler ve Hasan Sabbah, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(4), 1-44.
- (1926b). Yezidiler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(3), 2.
- (1926d). Mutezile ve hüsn- kubh, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 2, 110.
- (1926e). Yezidiler-ilave, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(4), 275.
- (1927). Nasır-ı Hüsrev, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 5-6, 1-21.
- (1928). Batinilik tarihi, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 8, 3, 4.
- (1929a). İslam'da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(12), 1-20.
- (1929b). İslam'da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(13), 1-17.
- (1929c). İslam'da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 3(14), 6.
- (1929d). Kerramiler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 11, 14, 15.
- (1929e). Karamita ve Sinan Reşidü'd din, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 12, 26-80.
- (1930a). Ebu Berekat el-Bağdadi, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(17), 25-41.
- (1930b). Türk dünyasını alakadar eden Arapça iki mühim kitap, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(14), 59-61.
- (1930c). İslam'da ilk fikri hareketler ve dini mezhepler, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(14), 1-27.
- (1930d). Kaderiye yahut mutezile, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(15), 1.
- (1930e). Gazali'nin te'vil hakkında basılmamış bir eseri, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4(16), 58.
- (1931a). Ebu Berekat el-Bağdadi, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(18), 1-15.
- (1931b). İlhaniler devri idari teşkilatına dair Nasir-ed-dini Tusi'nin bir eseri hakkında, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1(2), 7-15.
- (1931c). Kitabul-muteber, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(19), 1-16.
- (1931d). Yaltkaya(1931d). Kitabul-muteber, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(21), 9.
- (1932a). Ebubekir Razi'nin Türklüğü, *Atsız*, Sayı: 14, 381-384.
- (1932b). Türk kelimeleri Osmanlılardan evvel-1, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 23, 6.
- (1932d). Kitabul-muteber, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi*

- Mecmuası*, 5(22), 22.
- (1932e). Zemahşeri divanında Türkler, *Atsız*, 4(15), 67.
- (1932f). Kelam savaşları, *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5(24), 27.
- (1933a). Simavne Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'e dair bir kitap, *Türkiyat*, Cilt: 3, 233-256.
- (1933b). Tanrı bu varlığı ne İçin yarattı? *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(25), 54-65.
- (1934b). Divanü Lügati't Türk'ten çıkarılan Türkçe tıp kelimeleri, *Tedavi, Klinik ve Laboratuar Mecmuası*, Cilt: 4, 87-90.
- (1935a). Simavne Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'e dair bir kitap, *Türkiyat*, 3(17), 233.
- (1935b). İbn Seb'in Sicilya Cevapları'nın tercümesi, *Felsefe Yıllığı*, 1(2), 1-44.
- (1935c). İbni Sina'nın tıbdan bir urcuzesi, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Cilt: 1, No: 4, 128.
- (1936a). İbn Sina'nın tıptan bir urcuzesi, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1(1), 127-19.
- (1936b). Türklere dair Arapça şiirler, *Türkiyat Mecmuası*, 5(12), 12, 13.
- (1936c). Yat yahut yağmur taşı, *Gündüz Dergisi*, 1(3), 67.
- (1937a). Kahveye dair bir Türk hekiminin mütalaaları, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 2(5), 3-9.
- (1937d). Eski Türklerde resim ve dişçilik, *Ülkü*, Sayı: XLVIII, 472.
- (1937e). Türk adları ve Türkmenler, *Ülkü*, 8,(48), 497.
- (1938b). İbni Haldun vesilesiyle İslam ve Türkler, *İş*, 4(15-16), 69.
- (1939a). Hangi meyveleri yemekten evvel yemeli, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 3(12) , 82.
- (1939b). Anadolu Selçukileri gününde Mevlevi bitkileri, *Türkiyat Mecmuası*, 4(30) , s. 1-55.
- (1939c). Ziya Gökalp etrafında hatıralar, *İş*, 5(16), 67-71.
- (1939d). Mütevekkil'in kumandanlarından bir Türk prensi, *Ülkü*, 10(57), 764.
- (1940). Tanzimattan evvel ve sonra Osmanlı medreseleri, *Tanzimatın 100. yılı anısına*. s. 1, 3, 4.
- (1942a). Tarihte renk, *Türkiyat Mecmuası*, 7(36), 14.
- (1942b). Arap lügat ve gramerciler arasında Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, 7(37), 24.
- (1945). Yunanca'dan Arapça'ya ilk tercümeler, *Tercüme*, 6(31-32), 172-175.
- (2010). Eski Türk ananelerinin bazı dini müesseselere tesiri, *İkinci Türk Tarih kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 697-701.
- ve İzmirli, İ. H. (1958). Kur'anın Türkçe tercümesiyle namazda okunması, *Belleken*, 22(88), 602.
- [Yaşar], S. (2012). Basındaki bilgiler ışığında ilk kadın milletvekilleri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Uluslararası Kadın Konferansı Bildirileri*, s. 59.

- (2015). Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kuruluşu ve Alman bilim adamlarının çalışmaları, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:19, 136.
- Yılmaz, M. S. (2005). Türkiye'deki şapka ve kıyafet inkılâbının Mısır kamuoyunda yansımaları, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 4.
- Yücel, İ. (2009). Şerafeddin Yaltkaya, *Diyanet*, Sayı: 226, 43.
- Zavashalim.(1331a). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-1. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebular*, 1(2), 257-304.
- (1331b). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-2. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebular*, 1(3), 481-496.
- (1331c). El-arazahu fi'l-hikâye el-Selçukiyye-3. (Çev: Şerafettin Yaltkaya), *Milli Tettebular*, 2(5), 241-272.
- Zengin, Z. S. (2002). Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hazırlanmasından sonraki ilk dönemde uygulanışı ve din eğitimi, *Dini Araştırmalar*, 5(13), 90.

Sürelî Yayınlar

Akşam, Anadolu, Atsız, Beyanü'l hak, Bilgi, Büyük Doğu, Cumhuriyet, Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Dergâh, Felsefe Arkivi, Felsefe Yıllığı, Hâkimiyeti Milliye, Halkevleri, Hikmet, İkdâm, İnsan, İslâm, İstikbal, İş, Köroğlu, Mahfil, Mihrap, Milli Mecmua, Milli Tettebular, Resimli Ay, Sırat-ı Müstakim, Son Saat, Tanin, Tarih Semineri, Terakki-i Muhadderat, Tercüme, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi, Tedavi Klinik Laboratuvar, Türkiyat, Türk Tıp Tarihi Arkivi, Türk Yurdu, Ulum, Ülkü, Vakıflar, Vakit, Yeni Adam, Yeni Sabah, Yeşil Giresun, Zaman.

Tezler

- Aksoy, M. (1989). *Beyanü'l-Hak ve Mustafa Sabri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, Y. (2010). *Yusuf Akçura'nın eğitim ve kültür görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Barbarosoğlu, F. (1994). *Modernleşme sürecinde moda zihniyet ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özer, E. (2007). *Osmanlı'da tekke ve tarikat ıslahatları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, C. (2010). *Türk parlamentosundaki kadın milletvekilleri(1935-2007)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yesevi, Ç. G. (2012). *Definion and classiffication of nationalism*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 117.
- Yıldız, İ. (1996). *Ahmet Hamdi Akseki ve din eğitimindeki yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zengin, M. (2015). *İbadet dilini Türkçeleştirme çabası olarak Türkçe ezan örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ansiklopedi

İslam Ansiklopedisi(1986). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt:1, 2.

İslam Ansiklopedisi(2013). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 8.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi(1985). İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2.

Türk Ansiklopedisi(1973). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. Cilt: 24.

Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi(2007). Ankara: Elvan Yayıncılık, Cilt: 9.

EKLER

EK-1. Şerafettin Yaltkaya'nın Aile Fertleri.

Türkiye Cumhuriyeti

Y. No.

16104

ANKARA

Noteri

Şehremini Bucak Müdürlüğü Yüksek

Katına

Ankara'da vefat eden zevcim merhum Diyanet İşleri Reisi Şerafettin Yaltkaya'nın ölü kağıdı bağlıdır. Veraset ilamının alınması için tesri'i muameleye medar olmak üzere Nüfus Kütüğündeki gerek aile kaydı çıkarılarak dilekçenin Asliye Yargı-lığına havalesini müsaadelerinizi Saygı ile Rica ederim.

Merhumun zevcesi
N. Yaltkaya

16 kuruşluk pul üzerinde
28/4/947 tarih ve imza

Nuf. Me. 2/5/947

İmzası okunamadı

T.C.
İstanbul İli
Fatih İlçesi Şehremini
Bucak Nüfus Memurluğu

2/64

124/2

Hane No.

Seyit Ömer Mahallesi Balci yolu sokak
Mehmet Şerafettin Yaltkaya Mehmet Arif Ahiye
1296 İstanbul Evli 23/4/947 Ölü
Naide Yaltkaya Mehmet Neşet Adviye 1320 İstanbul
Evli sağdır.
Korkut, Yaltkaya, Mehmet Şerafettin Naide 1938 İst.
Bekâr sağdır.
Mehmet Arif Yaltkaya, Mehmet Şerafettin Ayşe Sıdika
1326 Evli Sağdır.
Fatma Selma Yaltkaya Mehmet Şerafettin Ayşe Sıdika
1332 evli Sağdır.

Bir ölü dört berhayat ki cem'an beş künye kaydı gibidir.

2/5/947

Şehremini Nüfus Me.

Mehmet Rıza Onat

pullar üzerinde resmi mühür imza

Noter kağıdı

Nüfus 1

EK-2. Şerafettin Yaltkaya'nın Darü'l-fünun ve İstanbul Üniversitesi'ndeki Görevleri.

Vazifesi :

Adı :	Mehmet Şerafeddin bey
Z. S. No. :	
M. S. No. :	

DİKKAT :

- 1 — Cevaplar suallerin tazammunu dahilinde kalmak üzere gayet sarîh ve muhtasar olarak makine ile yazılacaktır.
- 2 — Tahsile, yaşı ait malûmat muhakkak surette elde bulunan resmî vesikalara müsteniden doldurulacaktır.
- 3 — Adetlere müstenit malûmatta yazı değil rakam kullanılacaktır.
- 4 — Ayrıldığıın sebebi hanesine yalnız (nakil, becayış, istifa, ilâ _____ şeklinde malûmat yazılacaktır.

Ecebi dillerinden hangilerini ne dereceye kadar bildiği (1)	Arapça ve acemceyi eyi derecede bilirim
Bilinen ecebi diller nasıl ve nerede ve kaç yıllık tahsil ile öğrenilmiştir?	30 senede hususî ve umumî suretlerle
Telif ettiği eserler (Eserlerin mevzuları adları, tabirleri, basılma tarihleri sahife adetleri).	İbni esirler ve meşahiri ulema. Âlim ve Âlimler tarihi 322. Tarihi Kurani kerim 332 Simave kadısı oğlu şeyh Bedreddin 1925 Mühendisini Araptan beni Musa 323 Kelâm savaşları 332 .Takrı bu varlığı niçin varettil? İslâmda ilk fikrî hareketler ve dinî mezhepler. Türk kelâmcıları .
Tercüme ettiği eserler (Tercüme eserlerin asıllarının adı, müellifi ve hangi tabıdan tercüme edildiği).	Elaraza filhikâyei Sequkiye . İlahiyat Ebûlberekâti Bağdadi. (Yerin azlığı diğer eserlerin mani olmuştur.

(1) a) Asgari hadde:

(Ecebi dili bilmenin asgari haddi umumî Edebiyattan herhangi bir metni kolayca okumak ve tamamile anlatmaktır).

b) Eyi derecede:

(Ecebi dili bilmenin eyi derecede haddi umumî Edebiyattan herhangi bir metni kolayca okumak ve tamamile anlatmaktır).

Vazifenin adı	Maaş	Ücret	Başladığı tarih	Ayrıldığı tarih	Ayrılmasının sebebi	Yıl
Darülfünun İlahiyat fakültesi Kelâm tarihi						
Müdürlüğü	5000		Mayıs 340			
İlahiyat fakültesi daimî müderrisliği	7500		Haziran 926			
Kelâm tarihi müderrisi	8000		Eylül 931			
92 92 92 92 92 92	9000		11/11/933			
Derslâm ve vaizlik maaşım.	800					

Zatı sicil No.sı _____

VAZİFESİ: _____

Meslekî sicil No.sı _____

Fotograf	İçtimai hüviyeti	
	Adı	Mehmet Şerafettin bey
	Babasının adı	Mehmet Arif ef.
	Aile adı	Kalalı oğlu
	Doğduğu yer ve yıl (Nüfus kaydına göre)	İstanbul 1296
Milliyeti		Türk
Evli midir, evli ise evlendiği tarih		Evli
Çocuklarının adedi, yaşları, vazife veya evli bulunanların adedi		Bekâr bir oğlum bir kızım vardır.
Şahsına veya ailesine ait emlak ve akarı var mıdır, nerededir?		emlakim yoktur
İşe ve infak ile mükellef olduğu nüfusun adedi ve karabeti		Refikam, hemşirem ve kerimem
İlmî Hüviyeti		
İlk tahsilini nerede yapmıştır?		İstanbul Odabaşı sıbyan mektebi ile Davut paşa ruşdiyesi
Orta tahsilini hangi mektepte yapmıştır. Bitirmedise hangi sınıfa kadar okumuştur? Şehadetnamenin tarih ve numarası.		İstanbul muallim mektebi 1318
Yüksek tahsilini nerede yapmıştır. Bitirmedise hangi sınıfa kadar okumuştur. Şehadetnamesinin tarih ve numarası.		Beyazıt camiinde islâm yüksek ilimleri 330 da rüus imtihanında muvaffak olarak Müderris oldum. Ruus sureti
Tahsilini tamamlamak için hangi müesseselere devam etmiştir.		
Haiz olduğu vesikalar nelerdir?		

EK-3. Diyanet İşleri Başkanı Olarak Atandığını Gösterir Belge.

7182
5.I.942

T. C.
BAŞVEKALET
Yazı İşleri Dairesi
Müdürlüğü
Sayı : 2
9746

Diyanet İşleri Reisliğine

Eki: 1

Münhal bulunan Diyanet İşleri Reisliğine 4135 sayılı kanun hükmüne tevfi kan kadrodaki 150 lira maaş la İstanbul Üniversitesi Ordinaryos Profesörlerinden Şerafettin Yaltkaya tayin edilmiş ve buna ait olan 2.I.1942 tarih ve 17029 sayılı kararname sureti bağılı olarak sunulmuştur .

Başvekil

H.Ş.

Zat işleri md.

711,942

Diyanet İş. Rs. U. Evrak Kalemi		
Numara	Tarih	Lot
21	8.1.1942	1

İcilli
7-1-942

EK-4.

Şerafettin Yaltkaya'nın Yakın Dostu Hasan Ali Yücel ile Vakit Gazetesi'nde
Yer Almış Bir Resmi.

EK-6. 1931'de Yapılan Düzenlemenin Kapsamına Dâhil Olmuş Hayrat-ı Hademat Kadrosundaki Görevliler.

Sayı : 5 DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

931 senesinde Diyanet İşleri Reisliği kadresun-
dan çıkarılıp Vakıflar Umum Müdürlüğüne ~~atanan~~ bağ-
lanan kadroları:

Düster: I2 Sahife: 570 (E) cetveli

Dini Müesseseler Müdürlüğü

Adet	Maas	Memuriyetin nev'i
I	45	Müdür
2	25	Mümeyyiz
2 r	I4	Kâtip
2	I2	"
I	25	Hayrat hademeleri mürakibi
I	20	" " "
4	I4	" " "
I	20	Teberrükât anbar Memuru

Levazım Müdürlüğü

I	40	Müdür
I	25	Anbar Memuru
I	I4	Mütemet
I	I4	Kâtip
2	I2	Kâtip
2	I0	Anbar Memuru
I	35	Istanbul Muf.Muhasibi mes'ulu
I	25	Mümeyyiz
6	I4	Kâtip
I	I2	Muamelat ve vakuat kâtibi
I	20	Veznedar
2	I2	Mütemet

Cevaben yazılacak mihdatlara alt otuz günün tarih ve numarasının derol rica olunur.

030

01

105/65741

2

EK-7.

BASVEKALET
Yan İşleri Dairesi
Müdürüğü
Sayı: 2/10674
17946
Reisicumhurun Yüce Katına

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Diyanet İşleri Reisliğinde açık bulunan Müsavere Heyeti Azalığı-
na Dersîâm Yusuf Ziya Yörükân'ın tayini hakkında yazılan kararname
Yüksek tasviplerine arz olunur.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başvekil

0/2577

Başvekalete:
İlişik kararname Reisicumhur tarafından imza
buyurulduğundan geri sunuldu.
27 Nisan 1943

Reisicumhur emrile
Umumi Kâtip

030 11 1 160 7 18

Yusuf Ziya Yörükân'ın Diyanet İşleri Başkanlığı Yönetim Kurulu'na
Atandığını Gösterir Belge.

EK-8.

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ
Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı: 481

14 / 4 / 1942

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

İlişigi
3 Takım
Layiha

Başvekâlet Yüksek Makamına

Mühim bir ihtiyacı önlemek maksadile, Reisliğimiz Teşkilat ve Vazifeleri hakkında hazırlanıp ilişik olarak takdim kılınan Kanun Layihasının icabının icrasına yüksek mîsaadelerini tazimlerle arz ve rica ederim .

Diyanet İşleri Reisi

26 1 57 46

-14-

Cevaben yazılacak mahalleretle alt aldığı gubehin tarih ve numarasının direkt rita olunur.

Fon No: 20 10 0 9 - Kablo No: 28 - Cevap No: 181 - Bize No: 14

Şerafettin Yaltkaya'nın Diyanet İşleri Başkanı Olarak Başvekâlet'e Yolladığı
Layiha ve Başkanlığa Bağlı Personelle İlgili Belge.

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

1 / 193

Sayı:

İÇİŞİLERİ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Mucip sebebler

Tesis ve teşkilindeki maksat 429 numaralı kanunla tayin olunan (Diyanet İşleri Reisi) ; bu kanun mücebinde uhdesine düşen vazifeyi şimdiye kadar müftüler, vaizler, imam ve hatipler ve bir de şegrettigi ilmi eserlerle ifaya çalışmış ve çalışmakta bulunmaktadır. Reisin bu yoldaki çalışmalarının muvaffakiyetle temadisi ve iyi neticeler verebilmesi, uhdelere tevcih edilecek dini vazifeleri istenilen şekilde yapmaya muktedir, münevver kimselerin vücuduna bağlı bulunmakta ve müftü, vaiz, imam ve hatip gibi din adamlarının esaslı bilgileri ile mücehhez ve kuvvetli bir seciyeye sahip bulunmaları gerekmektedir. Bu şartları temamlı ile haiz dini vazife erbabını kolaylıkla bulmak şöyle dursun, bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, cuma hutbelerini okuyacak imam hatip ve hatta müezzin bile bulunamamaktadır. Umumiyetle şehir, kasaba ve köyler ahalisinin zaman zaman şuraya buraya bağ vurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım geleceği hakkında mahalli ve hatta muntakaları haricindeki yerlerin müftülüklerine müracaat ettikleri ve bazı mahallerde ise köylerin hiç birinde imam ve hatip gibi dini vazife sahipleri bulunmadığından cenazelerin ekseriya yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin, halkın vicdanları üzerinde ıstıraplar hasıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır.

Mevcut imam ve hatipler ise her gün azalmakta ve yerleri her an boşalmaktadır.

İmam ve hatip yokluğundan dolayı mahallatın bir cihet de bugün müfti ve vaiz gibi dini alim ve müritlerin bulunmasındaki güçlüğüdür. İlmî ihtisasa bağlı olan bu meselede bütün bütün adam yokluğu ile karşılaşılmaktadır. Şimdiye kadar bu mühim vazifeler, eski medreselerden veya mülgâ dârdüfünunun ulusu âliyei diniye gubesiile ilahiyat fakültesinden yetişmiş kimselere tevdi edilegelmiş idiyse de son zamanlarda bunlar

Cevaben posteleniş mahallerine ait ildâfı gubesi tarih ve numaralarının deret rica olunur.

3

T. C.
DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

Sı: 3

/ / 193

Sayı: _____

Arzedilen bütün bu ihtiyaç ve zaruretlerin neticesi olarak = :
(Diyanet"İşleri Reislığının teşkilât ve vazifeleri hakkında) bu kerre
hazırlanup takdim olunan kanun lâyihasının üçüncü maddesine; tatbikat-
taki imkansızlıkların ve bir türlü ref edilemiyen müşküllerin kaldırıl-
ması için, Müşave ve Dini eserler Tetkik Hey'eti azalığı hakkında iki
fıkra ilâve edilmiştir.

Lâyihanın beşinci maddesi; yukarda mucip sebepleri uzun uzadıya
izah edildiği ve hile İmam, Hatip, Vaiz, Müftâ ve Yüksek Diniyat Mu-
tahassislâri yetiştirilmek üzere - muhtelif kısımları havi - meslekî
müesseseler tesisi ve halen müstahdem bulunan dinî vazife erbabının
tekmül ve terakkisi için de ayrıca İmam hatip ve Hafız kursuları
açılması ve bu yolda Diyanet İşleri Reislğine salâhiyet verilmesi
hakkındadır.

1330 senesinde yapılan medaris teşkilâtından evvel veya sonra,
temamile hususî mahiyette ve meslekî temâmle uygun olarak dinî tahsil
görmüş olanlardan bazılarının ehliyet ve liyakat derecelerine göre tav-
zif ve istihdamları cihetine gidilmekte ise de teadül kanununun böyle
hususî şekilde ilmi tahsil görenler hakkında hiçbir hükme ihtiva etme-
mesi, tatbikatta birçok zorluklarla karşılaşıldığından bu müşkilâtın
kaldırılması için, ilmi tahsil derecesini tesbit ve tayin etmek salâ-
hiyeti lâyihanın altıncı maddesiyle Diyanet İşleri Reislğine verilmiş-
tir.

İlmiye mensuplarından olup yaşları itibarile istihdamlarına imkân
görülemiyen ve fakru zaruret içinde yaşayan kimselerle bunların muhtaç
yetimlerine evelce olduğu gibi, aid olduğu tertipden birer miktar
maaş tahsis ve zam icrası için yedinci maddenin lâyhaya ilâvesine
lüzum görülmüştür.

26 151 16

Cevabın yazılması muhteremata ait olduğu şahsın tarih ve numarasının derci rica olunur.

T. C.

DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193

Sayı _____

Diyanet İşleri Reisliğinin

Teşkilât ve vazifeleri

hakkında Kanun

Madde 1- Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı bir Reisin idaresi altında, bu kanuna bağlı cetvellerde yazılı memuriyetlerle Dersiam ve Vaizlerden mürekkeptir.

Madde 2- Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının vazifeleri bir nizamname ile tayin edilir.

Madde 3- Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası üzerine Cümhur Reisi tarafından tayin olunur.

Müfaver ve dinî eserler Tetkik Hey'eti azası akâid ve ulûmu islamiyede ihtisası bulunanlar arasından -beş sene açıkta kalmış olmak kaydına tabi olmaksızın- seçilir. Bunların, müftölük ve dersiamlıkla ilmi mahiyeti haiz hizmetleri ihtisasa mesned olan hizmetlerden sayılır.

Madde 4- Her vilâyet ve kaza merkezinde, Diyanet İşleri Reisliğine bağlı birer müfti bulunur.

Madde 5- Diyanet İşleri Reisliği; İmam, Hatip, Vaiz, Müfti muvini, Müfti ve yüksek diniyat mutahassısları yetiştirecek orta, lise ve yüksek kısımları ihtiva eden meslekî menşeler ile ayrıca imam, hatip, müezzin ve hafızlık kursları açmağa mezundur.

Madde 6-Diyanet İşleri Reisliği, meslekine ait umumî ve hususî suretteki tahsillerin derecelerini tayin ve tesbit eder.

Madde 7- 1942 senesi bütçesine mevzu tahsisatı tecavüz ettirmemek çartile, muhtaç ilmiye mensupları ve yetimlerine müstehikkinî ilmiye tertibindeki münhallerden, Diyanet İşleri Reisliğince maaş tahsis ve zam icrâ olunur.

Çevresinde yazılı mahallere ait vâkıf tahsis tarih ve nizamnamenin dâhil rûsu olunur.

6

T. C.
DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193
S: 2

Sayı:

Madde 8- Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı, bu kanuna bağlı I ve 2 sayılı cetvelde gösterilmiştir.

Madde 9- 8 inci maddede yazılı teşkilât kadrolarındaki ihtisas mevkileri, bu kanuna bağlı 3 sayılı cetvelde gösterilmiştir.

Madde 10- 2800, 3665 ve 3960 sayılı kanunlarla 3888 sayılı kanuna bağlı "I" sayılı cetvelin Diyanet İşleri başlığı altındaki kısmı kaldırılmıştır.

Madde 11- Bu kanun, nâgri tarihinden müteberdir.

Madde 12- Bu kanunun hükümlerini icraya, Başvekil ve Maliye vekili memurdur.

0 1 86 151 16

Çevresel güvenlik mahurresata ait olduğu şahsın tarih ve numarasının deri rin olmasın.

I sayılı cetvel

Sayı _____

Derece	Memuriyetin nev'i	Adet	Maaş
MERKEZ MEMURLARI			
I	Reis	I	150
2	Reis muavini	I	125
Riyaset kalemi			
7	Müdür	I	60
II	Memur	I	30
12	Birinci sınıf Kâtip	I	25
Müfaveve ve dinî eserler tetkik hey'eti			
3	Aza	9	100
5	Aza muavini	I	80
6	" "	2	70
7	" "	2	60
8	" "	2	50
7	Müfettiş	I	60
8	"	2	50
7	Mütercim (yabancı diller için)	3	60
9	Muvakkit (1)	I	40
Müfaveve ve dinî eserler tetkik hey'eti kalemi			
9	Şef	I	40
10	Kütüphane memuru	I	35
II	Memur	I	30
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
13	İkinci sınıf kâtip	I	20

(I) İcabında İstanbulda değiştirilebilir.

0.1 0 1 26 151 16

Cevabın postacılık mahallesinde alt aldağı pulun tarih ve numarasının dâhil riva olunur.

5

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193
S:2

Sayı

Derace	Memuriyetin nev'i	Adet	Maaş
	Tedrisat Müdürlüğü		
6	Müdür	I	80
7	Müdür muavini	I	60
II	memur	I	30
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
	Hukuk Müfaveirliği		
6	Hukuk müfaveiri	I	70
II	Memur	I	30
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
	Zat İşleri sicil ve Levazım Müdürlüğü		
6	Müdür	I	80
7	Müdür muavini	I	60
	Sicil kalemi		
9	Şef	I	40
10	Sicil memuru	I	35
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
13	İkinci sınıf kâtip	I	20
	Tekaüt ve tetkik kalemi		
9	Şef	I	40
10	Tahsis memuru	I	35
10	Tetkik memuru	I	35
10	Seferberlik memuru	I	35
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
13	İkinci sınıf kâtip	I	20

0 151 46

Cevaben gırtlak mahkematine ait olduğu şahısın tarih ve numarasını dırdı rız olınır.

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193

S: 3

Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Derece	Memurların nev'i	Adet	Maaş
Müamelat ve tahakkuk kalemi			
9	Şef	I	40
10	Tahakkuk memuru	I	35
10	Tetkik memuru	I	35
11	Müamelat memuru	I	30
12	Birinci sınıf kâtip	2	25
Ayniyat ve levazım kalemi			
9	Şef	I	40
10	Ayniyat muhasibi	I	35
11	Levazım ve Anbar memuru	I	30
11	Mütemet	I	30
13	İkinci sınıf kâtip	I	20
Evrek Müdürlüğü			
7	Müdür	I	60
9	Şef	I	40
10	Evrek memuru	I	35
11	Dosya memuru	I	30
12	Birinci sınıf kâtip	I	25
13	İkinci sınıf kâtip	I	20
Müşahatler tetkik Hey'eti (I)			
8	Reis	I	50
10	Aza	2	35
12	Başkâtip	I	25
13	Kâtip	I	20
Şer'îye sicilleri mahzeni kalemi (2)			
10	Başmemur	I	35
11	Tetkik ve tasnif memuru	I	30
13	İkinci sınıf kâtip	I	20

(1) İncebında İstanbulda çalıştırılabilir.
(2) h " " "

Cevaben yazılacak mahallerde alt aldıkları şahısın tarih ve numaralarının dersi rica olunur.

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193

S: 4

Sayı

Derece	Memuriyetin nev'i	Adet	Maaş
TAŞRA MEMURLARI			
İstanbul Müftülüğü kalem			
9	Şef	1	40
II	Ayniyat mahasibi ve mutemet	1	30
12	Meamele memuru	1	25
13	İkinci sınıf kâtip	3	20
MÜFTÜLER			
4	Müftü	2	90
5	"	3	80
6	"	4	70
7	"	5	60
8	"	6	50
9	"	10	40
10	"	20	35
11	"	25	30
12	"	285	25
13	"	70	20
8	Müftü muavini	2	50
9	"	2	40
10	"	4	35
11	"	3	30
12	"	4	25
13	"	15	20
12	Müftü kâtibi	6	25
13	"	20	20
14	"	15	15
15	"	20	10
Vaizler			
9	Vaiz	4	40
11	"	2	30
12	"	3	25
13	"	5	20

Cevaplı görevler muharreratı alt sülâfe yalısın tarih ve nımarasının derei rıta olınır.

T. C.
DİVANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

/ / 193
Sı 5

Sayı

Derece	Memuriyetin nev'i	Adet	Maaş
Okul müdür ve öğretmenleri			
7	Müdür	1	60
8	"	1	50
9	"	1	40
10	"	1	35
10	Öğretmen	4	35
11	"	4	30
12	"	4	25
13	"	16	20
14	"	6	15
15	"	6	10
Okul idare memurları			
13	İdare memuru	2	20
14	" "	2	15
14	Anbar memuru	4	15

877	10	96	151	16
-----	----	----	-----	----

Çevresinde yazılan mahallerde ait olduğu şahısın tarih ve numarasına dahi rûn olma.

12

T. C.
DİVANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

(2) sayılı cetvel

/ / 193

Sayı

Derece	Memuriyetin nev'i	Adet	Ucret
Merkez			
10	Doktor	1	100
13	Takip ve tevzi memuru	1	60
Tagra			
Kurs müdür ve öğretmenleri			
8	Müdür	3	140
10	Müdür	3	100
11	Müdür	2	85
11	Öğretmen	2	85
12	"	2	75
13	"	6	60
14	"	15	50
15	"	10	40

030 10 36 451 10

Cevabın gırtlak mahururata ait aldağı pulosin tarih ve numarasının dırd rıta olma.

13

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

SAGLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

1 / 1935

(3) sayılı cetvel

Sayı

Derece	Memuriyetin nevi	Adet	Maaş
3	Müfaveve ve dini eserler tetkik hey'eti Azası	9	100

030	10	26	151	16
-----	----	----	-----	----

Cevaben gusulacak mahallerde ait olduğu şahsın tarih ve numarasının dâhil rika olmaları.

EK-9. Şerafettin Yaltkaya'nın Ankara Cebeci Asri Mezarlığındaki Kabri.

EK-10. Şerafettin Yaltkaya'nın İsmi Taşıyan Ağrı İlimizdeki Okul.

Cuma Günü Hutbelerin Türkçe Okunmasının Zorunlu Hale Getirildiğini Gösterir Belge.

44		Edine		JHALE REDELININ																izahat																																																																																																																																																																																																
Vakfi	Harat	Nort	Nuzumat	Yeri	Kira	Kira K.	Kira M.	Kira L.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.	Kira O.	Kira P.	Kira Q.	Kira R.	Kira S.	Kira T.	Kira U.	Kira V.	Kira W.	Kira X.	Kira Y.	Kira Z.	Kira A.	Kira B.	Kira C.	Kira D.	Kira E.	Kira F.	Kira G.	Kira H.	Kira I.	Kira J.	Kira K.	Kira L.	Kira M.	Kira N.

نومبر
۱۲

توقۇلغۇچى خوجا ئۆمەر

خاتىبە ئېلىپ بارىدىغان

DEVLET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞIVI

امد موقتلىكنە

تحریرات میری

شوی ۱۹۰۶

خصوصی 1542

1 / 11 / 928 تاریخ و 68 نومرولو تحریراتکز جوابیدر .

مرکز قضا ده و قرا ده موجود جوامع شریفه ائمه و خطبا سنک بهمه حال یکی

تورک خوفلیرنی اوکره نمک اوزره خصوصی و رسمی کشاد ایدیلمن قورسلره —

دوام ایلملری و کوندویلن تورکجه خطبه لردکه ه وسائط ممکنه ایله توزیع —

بیان اولنور . 928 / 11 / 10 دیانت ایشلری رئیس

051	V43			12	105	42
-----	-----	--	--	----	-----	----

یازبله حق جوابك هانكي دائره افاده سیله یازیلان تحریراتنه جواب اولدیغنگ تحیری رجا اولنور.

-1-

Fon No: 51 0 0 0 - Kutu No: 12 - Dosya No: 105 - Sıra No: 41

Kütahya Emet Müftülüğüne Bağlı İmam Hatiplerin Yeni Türk Harflerini Öğrenmek İçin Resmi Kurslara Devam Zorunluluğunu Gösterir Belge.

EK-14. Türkçe Kur'an-ı Kerim Tefsiri Çalışmalarını Gösterir Belge.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

T. C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVİ

22/40

فهرست:

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

1 - ريات ايتلى ريات علي بنجہ "قرآن کریم" ك نور كجہ
ترجمی ایچونہ قنہ وقوعبولمہ ایستجہسی نہ اولمدر ؟

2 - بونزجمنك : اوصاف و شرائط عمومیتی نہ در ؟

3 - مکتبہ مزدرہ کی "قرآن کریم" درسارندہ طلبہك "کتابیہ"
مالا اخلاصانی ثامیہ ایچونہ "نور کجہ" منی اوقومہ روشونولوبور
ریات ایتلی رائزہ سنك ، بوخارک لطیفی فصوصہ درمیانہ
ایدیله جك ؟ مطالعی واریدہ ؟

4 - قرآن کریم و دیبہ درسارندہ نقلیات و ندریات دینیہ
اساسانخاز اولومہ اوزرہ کتاب کریمك مختلف مباحثہ تعلیمیہ
آیندہ نہ یئہ نور کجہ منہ مالندہ بر "مقتبات" ترتیب ایدیله
مواقعہ کورولوبور ؟ بو فصوصہ نہ روشونولوبور ؟

7

030	10	26	150	19
-----	----	----	-----	----

(عروالک خانکی دائرہ افتادسیلہ یازیلان اوراتہ جواب تشکیل ایتدیکنک تصریحی دجا اولنود)

EK-15. Türkçe Kur'an-ı Kerim'in Devlet Matbaasında Zaman Kaybetmeden Basılması Gerektiği ile İlgili Belge.

T.C.		DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ	
Diyanet İşleri Reisi		Hulâsa	
Zat işleri	Müdürüğü	Kur'anı Kerimin tercüme ve tefsirinin tab'ına müsaade buyrulması H.	
Sayı: 1188	950	Başvekalet Yüksek makamına	
Riyaseti daiyanem tarafından dersiamdan Elmalılı Hamdi efendiye yazdırılarak 8 ay evvel tap edilmek üzere Devlet mat'baasına tevdi edilmiş olan Kur'anı kerim tefsir ve tercümesinin tap'ına matbaaca hala başlanılmamıştır . buna sebep ise Maarif vekâleti celilesi tarafından tefsirin ifadesinin bir def'ada Türk dili tetkik cemiyeti tarafından tetkiki muvafık olacağı hususundaki tahriratıdır . Yüksek makamınıza 22/12/932 tarih ve 2506 No lu 2916 tezkerei acizi ilede arzedildiği vechile temamiyle ilmi ve şayanı itimat olduğuna kani bulunduğumuz bu kitabın bir an evvel tap edilmesi ahassıamalimizdir . bir ihtisas ve ilim mahsulu olan bu tefsir tap edildikten sonradır ki lisanımızın alacağı Sade şekle göre bir tefsir ve tercüme yapmak kolaylaştırılmış olacaktır . halbuki bu tefsirin türk dili tetkik cem'iyetinden havalesi kitabın tap'ının çok geri ve hatta bu işin akım kalmasını intac edecektir . binaenaleyh tefsirin birinci tap'ının hazırlandığı şekilde ve yapılan mukavele mucibince tap'ına başlanılmak üzere Maarif Vekâletinin mat'baaya emir vermesine tevassut ve delâlet ve yahut başka bir mat'baaya verilmesi muvafık görüldüğü takdirde Devlet mat'baasıyla olan mukavelenin feshine müsaade buyrulmasını tekiden arz ve tazimlerimi teyit eylerim ef . H.			
22/4/933		Diyanet işleri reisi	
Maarif Vekili Ef. Hz. ne takdim			
29-4-933			
T.T. 25-33			
26 150 179			
22-4-933 2240 4			

EK-16. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kabul Ettiği Türkçe Sala Metni.

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Müdürlüğü

Sayı :

(Türkçe Salatüselâm)

-I-

Tanrı Elçisi Muhammet Salat Sana Selâm Sana
" Sevgilisi " " " " "
" Elçileri Salat Sizlere Selâm sizlere

-2-

Ey Tanrının elçisi Muhammet senin üzerine olsun rahmet ve selâmet
Ey Tanrının sevgilisi " " " " "
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

-3-

Ey Tanrı Elçisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey " Sevgilisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey " Elçileri Sizedir Rahmet ve Selâmet

(Türkçe Tekbir)

Tanrı uludur tanrı uludur
Tanrıdan başka tanrı yoktur
Tanrı uludur tanrı uludur
Hamd ona mahsustur

T. C.
Diyanet İşleri Reisliği
Tahrirat Müdürlüğü
730,265

-----Muftülüğüne

Öz dilimizle her tarfta Türkçe Ezanın okunduğu bir zamanda Minare-
lerde Arapça Salatüselâm okunak ahenksiz düşeceği gibi Hükûmeti Celile-
nin takîp buyurduğu maksadı milliye de uygun gelmediğine binaen İstanbul-
daki erbabı ihtisasla bilmuhabere balâya yazılan Üç suret ile Türkçe tek-
bir gönderilmiştir . her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların xx
ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olunur Efendim .

6/3/933

mühür

Diyanet İşleri Reisi

Aslıgibidir.

25/I/934

039	10	26	150	21
-----	----	----	-----	----

Fen No: 51 0 0 0 - Kutu No: 12 - Dosya No: 102 - Sıra No: 12

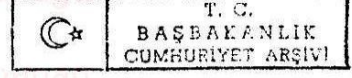
EK-18. Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Müftülüklere Türkçe Hutbeler
Yollandığını Gösterir Belge.

میرص :
NEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
آطه یازاری مقتیلکنه
تحریرات مدیریتی
عمومی
خصوصی ۱۷۰۸
23 تشرین اول 928 تاویخ و 73 نومرولی تحریراتکدزله طلب اولنان تووکجه خطبه
رساله سندن بوکوره 117 عدد با پوسته کوندولمشدر و صولنک اشعارى بیان اولونور :
دیانت ایشلوی رئیسى 928 / 12 / 18
مع
928 نازده 93 نردایر جواب یازیلند
051 154 14 119 23
یازيله حق جوابك هانكى دائرة افاده سیله یازیلان تحریراته جواب اولدیفتك تحریری رجاولنور.

EK-19. Denizli'de Cami Ve Mescit Satışının Yapıldığını Gösterir Belge.

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKALET
Muamelât Müdürlüğü
Şube
Sayı 8625

Kararname

Mahal ve mevkilerine nazaran yeniden yapılmalarına lüzum olmadığı anlaşılan Denizlide harap ve metruk Karaman ve küçük Karaman camile - riyle Bağlararası ve İncirli mevkiindeki iki mescidin satılmalarına izin verilmesi , Evkaf Umum Müdürlüğünün 2/12/929 tarih ve 71458/II6 numaralı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 4/12/929 tarihli ıqtimalında tasvip ve kabul olunmuştur .

4/12/929

REİSİCÜMHUR

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Ş. K.

İmza

Mf. V.

Na. V.

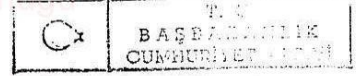
İk. V.

S. İ. M. V.

030 18 01 02 6 59 9

EK-20. Yurdun Çeşitli Yerlerinde Tarihi Camilerin Tadilatının Yapıldığını
Gösterir Belge.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Tetkik Müdürlüğü
Karar sayısı
3
5682

Afyon'da Ulu cami'nin 30 bin lirayı geçen onarma işi ile Tokat'da Alipaşa ve Kocaeli'nde Pertevpaşa camilerinin, 3/1253, 3/2943 sayılı kararlara bağlı listelerde gösterilen keşif bedellerinden yukarı olan onarma işlerinin gerekli malzemesi genel hükümlere göre sağlanarak, emanet suretiyle yaptırılması; Maliye Bakanlığının 28/3/1947 tarihli ve II2235-2/406 sayılı mütalâası üzerine, 2490 sayılı kanunun 50 nci maddesinin "E" fıkrasına göre, Bakanlar Kurulunca 17/4/1947 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Başbakan

Devlet Bakanı
Başb. Yardımcısı

Devlet Bakanı

Adalet Bakanı

Millî Savunma Bakanı

İçişleri Bakanı

Dışişleri Bakanı

Maliye Bakanı

Millî Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı

Ekonomi Bakanı

Sa. ve So. Y. Bakanı

Gümrük ve Tekel Bakanı

Tarım Bakanı

Ulaştırma Bakanı

Ticaret Bakanı

Çalışma Bakanı

080 18 01 02 113 26 2

EK-21. İstanbul'da Tarihi Camilerin Tadilatının Yapıldığını Gösterir

Belge.

B A Ş B A K A N L I K
M U A M E L Â T U M U M M Ü D Ü R L Ü Ğ Ü

Kararlar Müdürlüğü

Karar sayısı

3

3470

İstanbul'da Davutpaşa, Muratpaşa, Mihrimah ve Beylerbeyi camilerinin onar bin lirayı geçen onarma işlerinin, gerekli malzemesi genel hükümlere göre sağlanarak, emaneten yaptırılması; Maliye Bakanlığının 12/12/1945 tarihli ve 112235/7/1619 sayılı mütalâası üzerine, 2490 sayılı kanunun 50 inci maddesinin "E" fıkrasına dayanılarak, Bakanlar Kurulunca 24/12/1945 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Başbakan

Adalet Bakanı

Millî Savunma Bakanı

İçişleri Bakanı

Dışişleri Bakanı

Maliye Bakanı

Millî Eğitim Bakanı

Beynâlmillîyet Bakanı

Ekonomî Bakanı

Sa. ve So. Y. Bakanı

Gümrük ve Teşkilat Bakanı

Tarım Bakanı

Ulaştırma Bakanı

Ticaret Bakanı

Çalışma Bakanı

030 18 01 02 1109 45 3